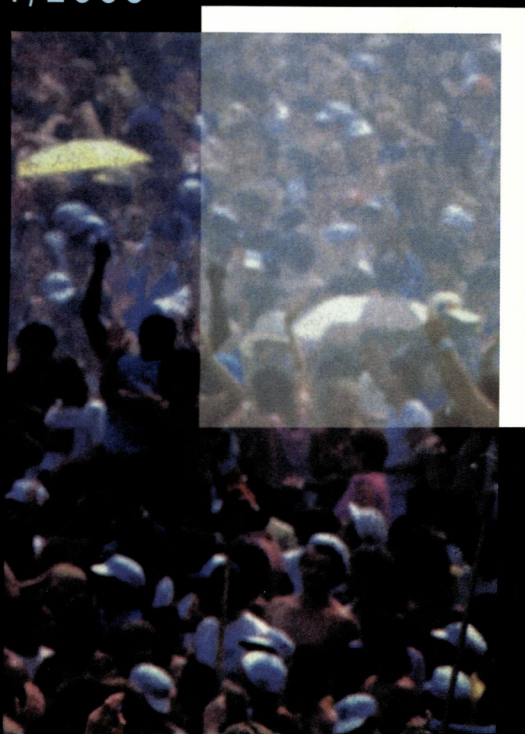

TEORIJA IN PRAKSA

1/2005

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XLII št. 1

januar – marec 2005,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede
v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC/Designer
Ismar Mujezinović

RAČUNALNIŠKI PRELOM
Repro Studio Dekleva

TISK
Grafika Soča d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
Anton Grizold, Marko Lah,
Igor Lukšič, Breda Luthar,
Peter Stankovič, Zdenka Šadl
Tomaž Krpič (recenzije)

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
Milan Balažic, Ivan Bernik,
Marjan Brezovšek, Miro Cerar, ml.
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Miran Komac, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Rudi Rizman, Tine Stanovnik,
Marjan Svetličič, Zlatko Šabič,
Metka Tekavčič, Niko Toš,
Mirjana Ule, Vasja Vehovar,
France Vreg, Pavel Zgaga

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija)
Arendt Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Revija Teorija in praksa v bibliografskih in besedilnih zbirkah podatkov

Zbirka celotnih besedil: Družboslovna besedila

Bibliografske zbirke podatkov: COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA), Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZ-Online, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA)

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108

E-pošta: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si

Teorija in praksa je dostopna na internetu http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html

Naročnina za I. polletje 2005: za študente in dijak 4.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 5.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 10.000,00 SIT, za tujino 50 EUR.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 3.000,00 SIT.

Revija izhaja ob podpori Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

920053574

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

letnik XLII, št. 1, str. 1-304

Ljubljana, januar - marec 2005

ČLANKI

Boštjan ANTONČIČ, Otmar ZORN: KVALITATIVNA ANALIZA NASPROTIJ MED PRODAJALCI IN INŽENIRJI V POSLOVNI ENOTI Z VIDIKA FOUCAULTOVE MOČI IN ZNANJA	5 - 28
Borut RONČEVIČ: MED JEDROM IN PERIFERIJO: O VLOGI SOCIO-KULTURNIH DEJAVNIKOV RAZVOJA	29 - 51
Dejan JONTES: KAKO SKUPAJ MISLITI KULTURO IN EKONOMIJO?	52 - 63

DOSEŽKI KVALITATIVNIH RAZISKAV

Tomaž KRPIČ, Blanka TIVADAR: UVODNIK	64
Ivan BERNIK, Martina TRBANC: AVTOPORTRET VIŠJEGA SREDNJEGA SLOJA: IZJEMNOST IN KONFORMNOST	65 - 88
Mateja SEDMAK: ITALIJANSKA NARODNA SKUPNOST V REPUBLIKI SLOVENIJI - DRUŽBENA (SAMO)UMESTITEV	89 - 112
Simona ZAVRATNIK ZIMIC, Mojca PAJNIK: TRGOVANJE Z ŽENSKAMI: PERSPEKTIVA ŽRTVE	113 - 135
Alenka ŠVAB, Roman KUCHAR: 'SKRITE' SOCIALNE MANJŠINE - PRIMER RAZISKOVANJA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA ISTOSPOLNO USMERJENIH V SLOVENIJI	136 - 158
Vera GREBENC: HEROINSKA KRIZA KOT POKRAJINA NA ZEMLJEVIDU UŽIVANJA DROG	159 - 177
Ines KVATERNIK JENKO: POLITIČNOST (UPORABE) PREPOVEDANIH DROG	178 - 191
Liljana RIHTER, Ružica BOŠKIČ: MOŽNI UKREPI ZA DVIG ZAPOSLEJIVOSTI: PRIMER BREZDOMCEV IN OSEB ZASVOJENIH Z NEDOVOLJENIMI DROGAMI	192 - 211
Danica FINK HAFNER in Simona KUSTEC LIPICER: SPREMLJANJE IN VREDNOTENJE KULTURNIH POLITIK: MEDNARODNO PRIMERJALNA ANALIZA	212 - 238
Tomaž KRPIČ: ESTETSKO RAZMERJE MED TELESOM IN SEKUNDARNIM KULTURNIM PREDMETOM	239 - 255
Tina KOGOVŠEK: ZANESLJIVOST IN VELJAVNOST V KVALITATIVNEM IN KVANTITATIVNEM RAZISKOVANJU	256 - 278

PRIKAZI, RECENZIJ

Aleš DEBELJAK: Evropa brez Evropejcev (Ksenija Šabec)	279 - 281
Jernej PIKALO: Neoliberalna globalizacija in država (Simona Kustec Lipicer)	281 - 284
Andrej GRUBAČIČ: Globalizacija nepristajanja (Simona Bezjak)	285 - 287

AVTORSKI POVZETKI

288 - 298

ARTICLE

- ANTONČIČ Boštjan, ZORN Otmar: QUALITATIVE ANALYSIS OF CONFLICTS BETWEEN SALESMEN AND ENGINEERS IN A BUSINESS UNIT THROUGH THE FOUCAULT'S POWER/KNOWLEDGE PERSPECTIVE 5 - 28
- Borut RONČEVIČ: BETWEEN THE CORE AND PERIPHERY: ON THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS OF DEVELOPMENT 29 - 51
- JONTES Dejan: BRITISH CULTURAL STUDIES AND POLITICAL ECONOMY: RETHINKING THE DEBATE 52 - 63

ACHIVEMENTS OF QUALITATIVE RESERCH

- Tomaž KRPIČ, Blanka TIVADAR: EDITORIAL 64
- Ivan BERNIK, Martina TRBANC: A SELF-PORTRAIT OF UPPER-MIDDLE STRATUM: EXCEPTIONAL BUT CONFORMIST 65 - 88
- Mateja SEDMAK: ITALIAN NATIONAL COMMUNITY IN THE REPUBLIC OF SLOVENIA - SOCIAL (SELF) PLACEMENT 89 - 112
- Simona ZAVRATNIK ZIMIC, Mojca PAJNIK: TRAFFICKING IN WOMEN: A VICTIM'S PERSPECTIVE 113 - 135
- Alenka ŠVAB, Roman KUCHAR: HIDDEN SOCIAL MINORITIES - THE CASE OF RESEARCHING EVERYDAY LIFE OF GAYS AND LESBIANS IN SLOVENIA 136 - 158
- Vera GREBENC: HEROIN CRISIS AS A LANDSCAPE ON A MAP OF DRUG USING 159 - 191
- Ines KVATERNIK JENKO: POLITICAL ASPECTS OF (THE USE OF) ILLICIT DRUGS 192 - 211
- Liljana RIHTER, Ružica BOŠKIČ: POSSIBLE MEASURES TO INCREASE EMPLOYABILITY - THE CASE OF HOMELESS PEOPLE AND PEOPLE WITH DRUG ADDICTION PROBLEMS 212 - 238
- Danica FINK HAFNER in Simona KUSTEC LIPICER: MONITORING AND EVALUATING CULTURAL POLICIES: A CROSS-COUNTRY COMPARATIVE ANALYSIS 239 - 255
- Tomaž KRPIČ: AESTHETIC RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN BODY AND SECONDARY CULTURAL OBJECT 256 - 278
- Tina KOGOVŠEK: RELIABILITY AND VALIDITY IN QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH 288 - 298

REVIEWS

- Aleš DEBELJAK: Europe Without Europeans (Ksenija Šabec) 279 - 281
- Jernej PIKALO: Neo-liberal Globalisation and the State (Simona Kustec Lipicer) 281 - 284
- GRUBAČIČ Andrej: Globalisation of Non-agreement (Simona Bezjak) 285 - 287

ABSTRACTS

288 - 298

Boštjan ANTONČIČ*, Otmar ZORN**

KVALITATIVNA ANALIZA NASPROTIJ MED PRODAJALCI IN INŽENIRJI V POSLOVNI ENOTI Z VIDIKA FOUCAULTOVE MOČI IN ZNANJA

Povzetek. Članek predstavlja kvalitativno, interpretativno raziskavo majhne rastoče enote. V takem življenjskem okolju pomen preučujemo z uporabo Foucaultovega okvira moči/znanja, v katerem sta moč in znanje nerazdružljiva in sta prisotna v razpravah, dejavnostih, taktikah in mehanizmih, ki jih uporabljajo posamezniki. Ključne sestavine v celotnem korporacijskem življenju posameznikov, predvsem inženirjev in prodajalcev, so: usmeritev h kupcem, usklajevanje in specializacija, razpršenost znanja, nesoglasja/trenje, določanje prednostnih nalog, stres/frustracija, poklicni odnosi, identiteta/osebnost, hierarhija in posredno poslovanje. Usmerjenost h kupcem je osnovna razprava o moči/znanju v enoti; v njej so ključni spori povezani z znanjem; in dejanska, neformalna hierarhija temelji na razdelitvi znanja med posamezniki.

Ključni pojmi: znanje, moč, nesoglasje, razprava, usmerjenost h kupcem

Uvod

“[Houston],¹ težave imamo,” se izpiše na ohranjevalniku zaslona enega od računalnikov inženirjev v majhni enoti multinacionalnega podjetja za industrijsko namensko opremo. Ko igralec Tom Hanks kot astronaut v filmu Apollo 13 iz daljnega vesolja kliče na pomoč nazaj na Zemljo (to je v Houston), ker začenja njegovo vesoljsko plovilo razpadati, se odpirajo vprašanja, zakaj kliče, kakšne težave ima v mislih. In tudi če pustimo

* Dr. Boštjan Antončič, docent na Fakulteti za management, Univerza na Primorskem.

** Otmar Zorn, Zorn Otmar, d.o.o.

¹ Da bi zagotovili anonimnost udeležencev v tej študiji, je spremenjeno ime kraja dogajanja, imena podjetja, skupine v njem, krajev in udeležencev pa so izpuščena. Namesto njih so uporabljeni dokaj točni opisi, kot na primer mesto v severozahodnem delu ZDA, poslovna enota v podjetju, inženir za uporabniške rešitve itd.

astronavta v vesolju, nam računalniški zaslon v [Houstonu] še vedno ostane. In pred tem zaslonom nekdo sedi in okrog teh zaslonov je cela skupina ljudi, ki se jim nenehno prikazujejo sporočila neke druge skupine, ki hoče, da ukrepajo takoj, najbolje že kar včeraj. Nastajajo napetosti, nesoglasja, ki jih bodo morali razrešiti sami.

Taki dve skupini, ki si nenehno nasprotujeta, sta skupini inženirjev in prodajalcev, nesoglasja med njima pa so trdno zakoreninjena v razpravah o moči in znanju, ki vplivajo na njihovo življenje v podjetju. S temi težavami so navadno prepuščeni sami sebi (saj jih vodstvo podjetja ne rešuje). Glavna tema te raziskave je obravnavanje nasprotij med prodajalci in inženirji v okolju šibkega poslovanja, to je v majhni poslovni enoti velikega podjetja. Celoten splet življenja v taki enoti skušamo razložiti z uporabo Foucaultovega (1980) okvira moči in znanja. V nadaljevanju sta pregled literature in predlog idejnega okvira. Nato sta kratko opisana okolje, v katerem je študija potekala, in način zbiranja podatkov. V tretjem delu je prikazan model vzorca s ključnimi proučevanimi sestavinami. Članek pa se konča z razlago glavnih ugotovitev.

Pregled literature

Okvir moči in znanja,² ki ga je razvil Michel Foucault in je povzet v njegovi knjigi *Moč/znanje: izbrani razgovori in drugi spisi* (Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977; Foucault, 1980), je lahko primerno in uporabno izhodišče za proučevanje organizacij. Feldman (1997) je pripisoval priljubljenost okvira moči in znanja v organizacijski teoriji (1) intuitivni privlačnosti ideje neosebne sistema moči v času, v katerem prevladujeta birokratski nadzor in izredna zapletenost odnosov, (2) njegovem poudarku na sistemskih vprašanjih, pri katerih je posameznik šele na drugem mestu, podobno kot pri marksistični obravnavi, (3) njegovi demokratizaciji moči in (4) njegovi znanstveni naravnosti, saj bolj napada transcendenco, kot da bi sam deloval kot mit. Burrell (1988: 224) je genealoga opredelil kot "diagnostika, ki ga zanimajo moč, znanje in telo ter njihova medsebojna povezanost" in je trdil, da je genealoško obdobje Foucaulta za teorijo organizacije najpomembnejše. Posebej je poudarjal Foucaultovo moč discipline:

"Prepričan je, da naše sodobne družbe ne vzdržuje vidni državni aparat narodnih straž in državne policije, še manj pa sistem skupnih vrednot, ampak obstaja zaradi zakritih disciplinskih metod, ki vedno delujejo v zaporih ..., moč discipline je vsebovana ter se prenaša in obnavlja v vseh ljudeh v njihovem vsakdanjem bivanju" (Burrell, 1980: 225, 227).

² Glej tudi oris razsežnosti Foucaultovega koncepta oblasti in pojmovanja politike (Kurnik, 1997).

S Foucaultovega stališča torej za moč in znanje velja: (1) da je moč in odnos v neformalni hierarhiji mogoče razumeti kot dokaj nerazdružljiva od znanja in sta moč in znanje torej soodvisna; (2) da je moč mogoče analizirati in najti predvsem na najnižji ravni, na kateri nastopajo posamezniki kot njeni nosilci, in da jo je mogoče razviti in oceniti le z delovanjem, razpravo, taktiko in mehanizmi in (3) da spore lahko zasledimo v samem jedru odnosov med močjo in znanjem. V nadaljevanju zato obravnavamo te tri teme.

Prvič, "moč dejansko pomeni odnose, bolj ali manj organiziran, hierarhičen, usklajen sklop odnosov" (Foucault, 1980: 198). Foucault je moč videl le kot nekaj, kar se izvaja, obstaja v delovanju in ni nekaj danega niti dobljenega v zameno ali ponovno pridobljenega. Moč se rojeva iz razprave, iskanja resnice ali z njegovimi besedami:

"...v vsaki družbi so mnogotera razmerja, ki prežemajo, označujejo in izoblikujejo družbeno telo, ta razmerja moči pa se ne morejo vzpostaviti, utrjevati in uveljavljati sama po sebi brez ustvarjanja, zbiranja, kroženja in delovanja razprave. Moči ni mogoče izvajati brez smotrnosti razprav o resnici, ki učinkuje na podlagi in prek teh miselnih zvez. Resnico znamo ustvarjati samo z močjo, moči pa ne moremo uresničevati drugače kot z ustvarjanjem resnice" (Foucault, 1980: 93).

Znanje in moč sta nerazdružljiva. Moč je mogoče oceniti z znanjem, kajti znanje je dejansko funkcija moči. "Ko lahko znanje analiziramo z vidika regije, področja, vsajanja, premeščanja, presajanja, lahko obvladujemo proces, v katerem znanje deluje kot oblika moči in razširja njene učinke" (Foucault, 1980: 69). Ob tem pa moč pri medsebojnem učinkovanju moči in znanja vpliva tudi na oblikovanje znanja. Kot pravi Foucault, "... uresničevanje moči samo po sebi ustvarja in povzroča nastajanje novih predmetov znanja in zbira nova bogastva informacij ... Daleč od tega, da bi moč preprečevala znanje, moč ga celo ustvarja" (Foucault, 1980: 51, 59).

Drugič, moč je občutljiv mehanizem in je ne bi smeli mešati z ideologijo, kajti moč ne deluje samo na duhovni ravni, ampak tudi na ravni ukrepanja, ali kot je o moči dejal Foucault:

"To je veliko več in veliko manj kot ideologija. Je ustvarjanje učinkovitega orodja za oblikovanje in zbiranje znanja o načinih opazovanja, metodah zapisovanja spoznanj, postopkih preiskav in raziskav, tehnikah nadzora. Vse to pa pomeni, da moč, če jo uresničujemo s tako občutljivimi mehanizmi, nujno mora razvijati, organizirati in razširjati znanje ali bolje rečeno celotne sisteme znanja, ki niso ideološki konstrukti ... Sistem je torej vedno

vključen v igro moči, hkrati pa je vedno povezan tudi s koordinatami znanja, ki iz njega izhajajo in ga hkrati v enaki meri tudi pogojujejo. Celotni sistem je tako prisoten v strategiji odnosov moči, ki podpirajo različne vrste znanja in v njem najdejo podporo zase ... sistem, ki je v svoji splošni obliki hkrati diskurziven in nediskurziven” (Foucault, 1980: 102, 196, 197).

Moči in znanja tudi ni mogoče ločevati od posameznikov, saj sta trdno zasidrana v njihovih konkretnih vidnih in tihih izkušnjah, v njihovem življenju, ali kot pravi Foucault: “... ko razmišljam o mehanizmi moči, razmišljam predvsem o njihovi kapilarnosti, saj moč seže v vsako poro vsakega posameznika, dotakne se njihovih teles in se vtisne v vse njihovo ravnanje in nazore, njihove razprave, učne procese in vsakdanje življenje ... Moč se uporablja in izvaja v razporedeni organizacijski mreži ... posamezniki so nosilci moči, ne pa mesta njene uporabe” (Foucault, 1980: 39, 98). In tako zapleteno sestavljen svet drobnih, posebnih in številnih odnosov je treba analizirati, če hočemo pojasniti in razumeti moč in znanje, ali kot pravi Foucault:

“Moč je treba analizirati od spodaj navzgor, torej je treba začeti pri njenih najmanjših mehanizmi ... zlasti je treba pogledati, kako se velike strategije moči postopoma utrjujejo in se pri tem udeležujejo zlasti na ravni mikroodnosov moči ... moč se ne gradi iz ‘hotenj’ (posameznikov ali skupin), niti se ne razvije iz interesov. Moč se zgradi iz medsebojne odvisnosti posameznih moči, nešteti vprašanj, nešteti učinkov moči. Celovito je treba proučevati vse to zapleteno področje” (Foucault, 1980: 99, 199, 188).

Tretjič, Foucault je govoril o ‘vračanju znanja’, kar je opisal kot “vstajo ukročenega znanja” (str. 81), to je znanja, ki se nanaša na zgodovinske vsebine, in “naivnega znanja”, ali kot je dejal:

“... celoten sklop znanja, ki je bilo opuščeno kot neprimerno za posamezne naloge ali kot ne dovolj izdelano: naivno znanje na dnu hierarhične lestvice, pod zahtevano ravno poznavanja ali znanstvenosti ... Nanašalo se je na zgodovinsko vedenje o spopadih ... Iz vsega tega se rojeva nekaj, kar bi lahko imenovali genealogija, ali morda bolje, mnogoterost genealoških raziskovalcev, boleče ponovno odkrivanje nesoglasij skupaj s surovim spominom na njihove spopade ...” (Foucault, 1980: 82, 83).

Nesoglasja so najpomembnejši kazalniki, ki so v posameznih okoliščinah

v samem središču odnosov med močjo in znanjem. Tudi po Lukesu so kazalniki moči odprti, prikriti in pritajeni spopadi (Lukes, 1974, v Clegg, 1989). Toda presoja in analiza nesoglasij nam lahko nekaj povesta le, če jih opravimo na konkretnih primerih. Foucault je menil:

“Zdi se mi, da samo čista in preprosta potrditev ‘spopada’ ne more biti začetek in konec vseh razlag glede odnosov moči. Tematika spopada zaživi samo, če za vsak primer posebej konkretno ugotovimo, kdo je v spopad vpleten, zaradi česa so nasprotniki sprti in kako, kje, s kakšnimi sredstvi in s kakšnimi utemeljitvami se bo spor razvijal” (Foucault, 1980: 164).

Nesoglasje v manjših skupinah je mogoče opredeliti kot prepričanje članov skupine, da ne morejo vsi hkrati uresničevati svojih osebnih ciljev (Levine in Moreland, 1995) in do njih lahko pride zaradi mnogih in različnih zadev, kot so dostop do informacij, razdelitev fizičnih virov ter moč vplivanja na odločitve skupine. Nesoglasje ima svoje pozitivne in negativne strani in lahko rodi ali spremeni interesne skupine, združitve in organizacije ter ga lahko razumemo tudi kot povezovalno silo v skupini (Simmel, 1968). To nujno dvojnost je Simmel (1968: 72) izrazil takole:

“Tako kot vesoljni svet potrebuje ‘ljubezen in sovraštvo’, to je privlačne in odbojne sile, da se sploh lahko izoblikuje, potrebuje tudi družba za oblikovanje svoje podobe neko količinsko opredeljeno razmerje usklajenosti in neusklajenosti, povezovanja in tekmovanja, ugodnih in neugodnih teženj... Družba, kot jo poznamo, je izid obeh skupin vplivov medsebojnega učinkovanja, ki se tako skupaj izražajo kot pozitivna celota.”

Zato lahko nesoglasje razumemo kot pomembno gonilno in povezovalno silo v skupinskih procesih, ki se izraža kot celota in vključuje pozitivne in negativne sestavine. Podobno je tudi Foucault videl moč kot nekaj, kar ni samo tradicionalno slabo, ampak je tudi dobro: “Da je tudi moč lahko dobra in sprejemljiva, je preprosto posledica dejstva, da nas ne obremenjuje le s silo, ki nam nekaj brani, ampak da potuje in ob tem ustvarja stvari, sproža prijetne občutke, oblikuje znanje, rojeva razprave” (Foucault, 1980: 119).

Dalton (1959) se je v svoji kvalitativni analizi pridelave prosa in pelargonij med drugim osredotočil tudi na odnose med vodilnimi in drugimi sodelavci. Nesoglasja med njimi je ocenil z vidika funkcionalnih razlik glede vprašanj, kot so načini dela in pristojnosti, varstvo rastlin in izogibanje delovnim predpisom, varnostnim pravilom in pravilom za pridelavo. Ugotovil je, da so razlike v družbenem ozadju (izobrazba, starost, strokovnost, družbeni izvor) pomembni dejavniki nesoglasij med

vodstvom in delavci. Tudi če so se posledice nesoglasij poznale na slabšem počutju zaposlenih in manjšem doseženem prometu, sta skupini vplivali ena na drugo in med seboj sodelovali. Nesoglasja se zdijo naravna, saj skupini opravljata različne naloge. Dalton je sklenil z ugotovitvijo (str. 108): "Pot je morda boleča, toda verjetno je za vsako ustvarjalno prizadevanje potrebna tudi neka mera napetosti in nesoglasja." Zato je Dalton podobno kot Simmel poudarjal dvojnost, ki je vsebovana v vsakem takem družbenem procesu, kot je proizvodnja. Toda njegova analiza temelji na strogo hierarhični organiziranosti takratnega časa in poudarja predvsem odnose med skupinami na različnih hierarhičnih ravneh.

Vprašanja temeljev nesoglasij med skupinami se je lotil tudi Goodge (1978). Ugotovil je, da bi si bilo mogoče razložiti, da nesoglasje med skupinami temelji na razumevanju in potrebi po informacijah (ki se nanašajo na medsebojno sporazumevanje, sumničenje in nezaupanje) udeležencev in si ga ni treba razlagati kot tekmovalnost v danih okoliščinah (povezano s tekmovanjem, sodelovanjem, ogroženostjo in željo po tem, kar ima druga skupina). Toda njegovi sklepi so temeljili na izidih ankete (pri kateri je uporabil strukturirani vprašalnik), ki dejansko bolj razkriva razvrstitev vnaprej zastavljenih vprašanj, povezanih z nesoglasji, kot pa išče prvine nesoglasij, ki temeljijo na življenju in izkušnjah skupine. Poleg tega je za raziskavo uporabil vzorec študentov, kar je lahko dokaj neznačilno za posebno okolje nesoglasij, kot ga najdemo v podjetjih.

Vrste in razsežnosti nesoglasij je raziskovala tudi Karen Jehn (1997). Izvedla je večplastno kvalitativno študijo vsakdanjih nesoglasij v šestih organizacijskih delovnih skupinah in na koncu predlagala nov model nesoglasij in uspešnosti pri delovanju v skupini. Opredelila je tri vrste nesoglasij: (1) delovna nesoglasja, ki se pojavljajo zaradi vsebine in ciljev dela, (2) nesoglasja v medsebojnih odnosih, ki so usmerjena v medosebna razmerja in (3) procesna nesoglasja zaradi vprašanj, kako naj bi naloge opravili. Ugotovila je tudi štiri razsežnosti nesoglasij: (1) negativno čustvenost, ki se nanaša na količino negativnega vpliva, ki se kaže in občuti med sporom, (2) pomembnost, ki se nanaša na velikost, vsebino in trajanje spora, (3) sprejemljivost, ki se nanaša na norme skupine o nesoglasjih in medsebojnem sporazumevanju, in (4) sposobnost reševanja, ki se nanaša na stopnjo, do katere se zdi, da je spor še mogoče rešiti. Izide raziskave, ki vodijo do njenega modela, bi lahko povzeli s temi povezavami z uspešnostjo skupine: (1) vrste nesoglasij: na splošno je bilo ugotovljeno, da nesoglasja v medsebojnih odnosih in tudi procesna nesoglasja negativno učinkujejo na uspešnost skupine, medtem ko so nesoglasja zaradi načina izpolnjevanja nalog pozitivno povezana z uspešnostjo; (2) razsežnosti

spora: ugotovljeno je, da poleg nekaterih vrst nesoglasij negativno vpliva na uspešnost tudi čustveno neskladje, da so norme sprejemljivosti odvisne od vrste spora in da pomembnost spora še posebej močno učinkuje na uspešnost, ne glede na to, ali so ti učinki pozitivni ali negativni. Jehnova je odkrila družbeno pogojene prvine nesoglasja in uspešnosti v skupini, vendar – verjetno zaradi usmeritve svoje študije – ni proučevala nesoglasij, ki bi se lahko pojavljala med skupinami, in še zlasti ne sporov, do katerih lahko prihaja med podskupinami neke skupine. Ker se je usmerila zlasti na odkrivanje vzročnosti, je morda zanemarila veliko bogatih izkušenj in izredno zapletenost okolja in okoliščin, v katerih se nesoglasja pojavljajo. Poleg tega je morda vprašljiva, pa čeprav je zanimiva, tudi "utemeljenost" prvin, ki jih je analizirala, saj je v svoji prejšnji študiji (Jehn, 1995), ko je proučevala prednosti in slabosti sporov v skupini, večinoma uporabljala količinska merila za zaznavanje nesoglasij v medsebojnih odnosih, sporov zaradi reševanja nalog in vrste nalog, medsebojne odvisnosti pri izvajanju nalog in norm, ki veljajo v skupini. Zanimiva ugotovitev te prejšnje študije, čeprav količinsko opredeljene, je spoznanje, da nesoglasja v skupini, ki je izvajala nerutinske naloge, sploh niso imela škodljivega učinka ali so bila celo koristna.

Menon, Bharadway in Howell (1996) so preizkušali strukturni enačbeni model predhodnega stanja (centralizacije, formalizacije, skupinskega duha, medsebojne povezanosti v oddelku, ovir v sporazumevanju) in posledic (glede kakovosti strategije, uspešnosti na trgu) funkcionalnega in nefunkcionalnega nesoglasja v organizacijah. Uporabili so dve zasnovi nesoglasja: (1) nefunkcionalno nesoglasje, ki se nanaša na nezdrave oblike obnašanja v organizaciji, kot so popačenje in zadrževanje informacij na škodo drugih, ki sprejemajo odločitve, sovražnost in nezaupanje pri medsebojnem delovanju, in (2) funkcionalno nesoglasje, ki se nanaša na zdravo in živahno izzivanje idej, prepričanj in domnev. Njihova glavna ugotovitev je bila, da je nefunkcionalno nesoglasje pri odločanju ovira za strategijo kakovosti in uspešnost na trgu, funkcionalni spori pa oboje celo izboljšujejo. Ta študija je podobno, kot sta ugotovila že Simmel in Dalton, pokazala pomembnost dvojnosti nesoglasij v organizacijah. Poleg tega je skušala po zasnovi razlikovati med dvema stranema vsakega spora in opozoriti na različna razmerja do vzrokov in učinkov nesoglasij, pa čeprav raziskava ni vključevala obsežnih kvalitativnih podatkov, in je bila pretežno osredotočena na strategijo trženja ter je upoštevala le omejeno število podatkov predhodnega stanja in posledic nesoglasja. Tako na primer ni vključevala stresa, za katerega vemo, da je eden glavnih virov medsebojnih sporov (Huffman, Vernoy in Vernoy, 1994).

Poleg Foucaultovih pogledov so bile navedene študije o nesoglasjih sicer usmerjene v proučevanje sporov, vendar razen Daltona ni nihče vključeval vanje drugih, z vodenjem povezanih vprašanj, ki obkrožajo nesoglasja v organizacijah. Večina je bolj iskala njihove vzroke kot njihov pomen. Dalton je proučeval še hierarhično organizacijo, novi pogledi pa poudarjajo tudi prožne, bolj decentralizirane organizacijske oblike. Kanterjeva (1984) je na primer zagovarjala mnenje, da bi morali omogočiti tudi vodenim sodelavcem več dostopa do informacij in virov. Zdi se, da so taki nazori bolj usmerjeni v soupravljanje delovnih skupin. Mueller (1994) je – večinoma z razgovori – proučeval manjše delovne skupine (8–15 ljudi) v tovarnah motorjev za evropske serijske proizvajalce avtomobilov. Ugotovil je tri razsežnosti poslovnih ciljev za skupinsko delo; to so: (1) ekonomska razsežnost (odprava strogih mej med delovnimi operacijami, prožne oblike dela, višja produktivnost kapitala, boljša kakovost, večja odgovornost na proizvodnem mestu, več decentraliziranega odločanja, delovno mesto izvajalca vključuje tudi nadzor in vzdrževanje, podpora novim in prožnejšim tehnologijam; (2) družbena razsežnost (delo daje več zadovoljstva in višje zaslužke, manj osamljenosti na delovnem mestu, možnosti za dodatno usposabljanje, manj fizičnega napora, boljša ergonomska ureditev delovnega mesta, daljši cikli delovnih nalog, manjše hitrosti pri strojnih operacijah, bolj zdravo in varno delovno okolje) in (3) kulturna razsežnost (ljudje se poistovetijo s podjetjem, dosegajo skupne zastavljene cilje, večje solidarnosti med zaposlenimi, več zaupanja, pripadnosti in zavzetosti, vodstvo in zaposleni imajo enake cilje, manj je izostajanja z dela in manjša je fluktuacija zaposlenih). Čeprav so v teh treh razsežnostih zajeta zelo različna vprašanja, pomembna za majhno skupino, pa se vendarle zdi, da manjka globina, ki bi jo bilo mogoče doseči z usmeritvijo obravnave v eno samo skupino ali samo v nekaj skupin. Mogoče se prav zato zdi, da so nekoliko zanemarljena medosebna nesoglasja in spori med skupinami.

S soupravno usmeritvijo delovnih skupin se sklada Sengejevo mnenje (Senge, 1990) o razpršitvi vodenja. Njegovo mnenje je po eni strani morda videti kot utopični pogled na vodenje brez voditeljev, po drugi strani pa kot priznanje razpršenosti znanja in kot poskus, da se nadzor zagotavlja s skupno vizijo in namenom ter skupnimi vrednotami.

Zdi se, da Goffmanova analiza (Goffman, 1961) "podživljenja" v psihiatrični bolnišnici osvetljuje nadvlado sistema nad osebno prepoznavnostjo. Sistem, organizacija in družbena pričakovanja določajo identiteto posameznika. Toda posameznik ima še vedno nekaj svoje osebnosti in osebne samostojnosti v neuradni dejavnosti, če je sistem dodelan in so izrabljena prosta mesta. Tako stališče je morda blizu Foucaultovi perspektivi,

po kateri se osebna prepoznavnost izoblikuje v razpravi, ali kot pravi Townley (1993: 522):

“Namesto da bi posameznika zaznavali kot nekaj, kar je mogoče skrčiti na notranje jedro pomena, človeško bitje iz Foucaultove perspektive ni preprosto “dano”, ampak je plod zgodovinskega nastajanja in se je torej izoblikovalo iz povezovalnih sestavin moči in znanja ... Bistvo analize postane “sposobnost vedenja” posameznika ali proces, v katerem se posameznik gradi ali oblikuje.”

Metode

Kakovostno opredeljena razlagalna študija je bila opravljena z uporabo kvalitativne fenomenološke metodologije raziskovanja družbenih okolij (Lofland in Lofland, 1995) na podlagi izkustvenih podatkov, zbranih v majhni enoti podjetja.

Okolje raziskave

Organizacija, ki smo jo proučevali, je manjša enota v okviru poslovne skupine, ki deluje v velikem podjetju. To je multinacionalno podjetje z razvejano poslovno dejavnostjo, ustanovljeno na začetku dvajsetega stoletja, sedež podjetja pa je v večjem mestu v severozahodnem delu ZDA. Glavne dejavnosti podjetja so razvoj, proizvodnja in trženje industrijske namenske opreme in uporabniških rešitev, ki se uporabljajo v različnih gospodarskih panogah.

Proučevana enota izdeluje in prodaja posebno industrijsko namensko opremo. Svoje prostore ima v večjem mestu v severozahodnem delu ZDA. Med raziskavo je ustvarila okrog deset milijonov dolarjev prometa in je bila po rasti prodaje in dobičkonosnosti ena uspešnejših enot v podjetju. Organizacijsko je ta enota del podjetniške poslovne skupine, ki ima svoj sedež v jugovzhodnem delu ZDA. Začetki enote segajo v zgodnja osemdeseta leta, ko je posebna delovna skupina podjetja razvila novo tehnologijo. Ob njej se je potem v poznih osemdesetih letih izoblikovala nova poslovna enota. V njej je bilo med raziskavo približno 30 zaposlenih in večina dela v omenjenih poslovnih prostorih. Preostali sodelavci – prodajalci, ki se imenujejo strokovnjaki za razvoj trga, pa večinoma potujejo po državi in iščejo kupce. Formalno, kot je narisano v organigramu, deluje enota na dveh organizacijskih ravneh. Na zgornji ravni so tri štabne funkcije: vodja programa in trženja, vodja uporabniških rešitev in oskrbe z materialom ter glavna poslovna sekretarka (pomočnica za projekte/stranke). Imajo tudi

tajnico. Na drugi ravni pa so tri skupine zaposlenih. Dve od njih (prodajalci ter produktni inženirji in projektanti) sta podrejeni vodji programa in trženja, tretja skupina (inženirji za uporabniške rešitve, serviserji in laboratorijski tehniki) pa je podrejena vodji uporabniških rešitev.

Vsi ti sodelavci delajo v sorazmerno novi zgradbi, ki si jo delijo še z nekaterimi skupinami istega podjetja. Vsi trije vodilni delavci imajo vsak svojo pisarno. Poslovna sekretarka in tajnica sedita v preddverju blizu njihovih pisarn. Drugi zaposleni delajo v predelkih, ki so razporejeni v bližini pisarn. Delajo še v treh drugih prostorih, ki so po hodniku nekaj vrat naprej. Ti prostori so: računalniška projektnica, preizkuševališče in prostor za popraviljanje in sestavljanje opreme. V stavbi je tudi več sejnih sob, ki pa si jih delijo še z drugimi skupinami. Zaposleni imajo svoj službeni vhod, obiskovalci pa morajo skozi glavni vhod mimo sprejemnega pulta, kjer je receptor za vso stavbo.

Prvi vtis obiskovalca, ki stopi v stavbo, je zelo podoben letališču. Le da namesto poletov najavljajo imena oseb, ki naj bi sprejeli telefonske klice. Zdi se, da si v posameznih dnevih take najave sledijo redno v pet- do desetminutnih presledkih, kakšne druge dneve pa so nekoliko redkejša.

Zbiranje podatkov

Eden od raziskovalcev je štirinajst tednov obiskoval to enoto v povprečju enkrat do dvakrat tedensko. Podatke je zbiral v glavnem z razgovori, delno pa tudi z opazovanjem. Razgovore z ljudmi iz poslovne enote bi lahko opisal kot enourne do dveurne nestrukturirane pogovore. Spraševal je, kolikor se je le dalo, nevsiljivo. Približno polovico časa razgovora si ni nič zapisal, v drugi polovici pa nekaj glavnih točk. Nikoli ni uporabljal magnetofona. Njegov zapis o razgovorih je običajno nastajal po spominu kako uro po njih. Kot opazovalec je spremljal tudi sestanke, med drugim sestanke med vodji in izvajalci uporabniških rešitev, sestanke prodajalcev in bil na delovni večerji med dvodnevno konferenco prodajnikov, ki jo organizirajo vsaki dve leti. Tudi med temi sestanki si ni ničesar neposredno zapisoval, ampak je dogajanje zapisal po spominu kako uro pozneje. Na podlagi analize zapisov dogodkov, mnenj, opažanj in drugega gradiva so bile izluščene glavne prvine delovanja posameznikov in skupin v poslovni enoti.

Zasnova študije

Za boljše razumevanje in vpogled v delo in nesoglasja v proučevani poslovni enoti bomo uporabili okvir moči in znanja, ki je bil predstavljen na začetku. Če povzamemo trditve študij, ki so jih v skupinah ali med njimi opravili drugi raziskovalci in ne samo Foucault, lahko vidimo, da

so imela nesoglasja pozitivne in negativne strani in jih lahko ocenimo kot pomembno gonilno silo v večini organizacij. Spori so očitno sestavni del okolja, v katerem se izoblikujejo, in zato na to okolje hkrati vplivajo in so pod njegovim vplivom. To se sklada s Foucaultovim (1980) mnenjem, vendar se zdi, da se Foucault še bolj poglobi v samo vsebino odnosov, življenja posameznikov, njihove razprave ter taktiko in mehanizme, ki jih uporabljajo, in s katerimi posamezniki postanejo nosilci kroga moči in znanja, ki je sam v sebi hierarhično razmerje z nesoglasjem kot svojim neločljivim sestavnim delom.

Opis ključnih prvin delovanja posameznikov obravnavane poslovne enote

Ključne osnovne sestavine, ki se nanašajo na proučevano enoto, so: razgovori o usmerjenosti h kupcem, usklajevanje in specializacija, razpršenost znanja, spori in trenja, določanje prednostnih nalog, stres in frustracije, poklicni odnosi, identiteta in osebnost, hierarhija in posredno poslovanje. V nadaljevanju so opisane vsaka posebej (primeri so navedeni v Prilogi).

Razgovori o usmerjenosti h kupcem

Usmerjenost h kupcem je izredno pomembna za vse v enoti, to je za vodje, inženirje in prodajalce. Ob zastavljenih ciljeh za zadovoljevanje kupcev ljudje v skupini čutijo, da bodo na koncu njihovo uspešnost merili po finančnih izidih, kot sta povečanje prodaje in dobiček, in tudi to sprejemajo kot cilje svoje skupine. Tesna povezanost s kupcem je način življenja za prodajalce, ki so nenehno v stiku s kupci. Na to gledajo predvsem kot na sodelovanje. Ljudje v skupini mislijo, da njihovo delo temelji le na potrebah kupcev. Z usmerjenostjo h kupcem pa je med inženirji povezana tudi skrb, kako ob vseh nalogah svojega inženirskega dela zagotoviti tudi to, da obdržijo kupce. Tudi inovacije nastajajo na podlagi posebnih potreb kupcev oz. zahtev trga.

Usklajevanje in specializacija

Zdi se, da je poleg vodstva, poslovne sekretarke in tajnice v organizaciji pet pomembnih skupin. Videti je, da se te skupine med seboj razlikujejo zlasti po glavni dejavnosti, ki jo opravljajo, saj so dokaj ozko specializirane. Najprej prodajalci poiščejo možne kupce in navežejo stike z njimi. Nato produktni inženirji izoblikujejo in razvijejo dele za končni izdelek. Tretja skupina so inženirji za uporabniške rešitve, ki te dele sestavijo (jih povežejo v končni izdelek) in pripravijo sistemske načrte. Četrta skupina so laboratorijski tehniki, ki opravijo laboratorijske preizkuse, izvedejo

poskusni program delovanja in končno kontrolo (končne izdelke sestavijo, jih preizkusijo in ponovno razstavijo). Peti po vrsti pa so serviserji na terenu, ki obiskujejo kupce in servisirajo opremo. Ob vsem tem pa ta poslovna enota nima svoje lastne proizvodnje. Večino potrebnih delov kupuje pri osrednji proizvodni enoti matičnega multinacionalnega podjetja. Za nabave je odgovoren eden od vodstva, in sicer vodja oskrbe z materialom. Pri usklajevanju je vsak udeleženec prepričan, da je pomemben in odgovoren za neki del ali nalogo v procesu. Razporeditev nalog ni trdno določena, zlasti kadar se je treba s kupci še pogajati. Inženirji radi poudarjajo svoje vključevanje v delo s kupci in se vidijo tudi v vlogi prodajalca.

Razpršenost znanja

Glede na specializacijo je znanje praviloma razpršeno po vsej skupini. V letu pred raziskavo se je pomembno spremenil način dela prodajalcev. Pred tem je imel vsak prodajalec dodeljeno neko zemljepisno območje, zdaj pa so usmerjeni k posamezni skupini ali skupini izdelkov. Po tej spremembi bolje poznajo izdelek in trg in imajo boljši pregled. Zdi se, da prodajalci vodijo inovacije v poslovni enoti. Prodajalci so prepričani o uspehu. Zdi se, da so sposobni tudi sprejemati odločitve in da so zaradi svojega položaja in izkušenj nenadomestljivi. Nekateri prodajalci pa vendarle priznavajo pomembnost drugih sodelavcev v poslovni enoti.

Nesoglasja, spori in trenja

Trenja so v poslovni skupini kar nekako način življenja, najočitnejša pa so med prodajalci in inženirji. Eden od virov napetosti med prodajalci in inženirji so po mnenju enega od vodilnih inženirjev lažne obljube, ki jih prodajalci dajejo kupcem. Poleg napetosti med inženirji in prodajalci so napetosti tudi med samimi inženirji.

Določanje prednostnih nalog

Upravljanje časa je v skupini zelo pomembno, ker pogosto spreminjajo svoje časovne razporede in se stvari delajo ali razporejajo po prednosti. Najprej opravijo najpomembnejše naloge, ostro pa razpravljajo tudi o tem, čigava prednostna naloga je prednost tudi za druge. Vendar prednostni vrstni red določajo zahteve kupcev. Končno postane prednostno razporejanje tudi vprašanje vpliva. Prodajalci so tisti, ki v prvi vrsti poskušajo drugim vsiliti svojo prednostno razporeditev projektov in zlasti čas njihove izvedbe, pri tem pa uporabljajo različne metode prepričevanja, v katere včasih vključijo tudi direktorja in vodilne sodelavce poslovne enote.

Stres in frustracije

Vodje in prodajalci priznavajo, da je v enoti veliko stresa in trdega dela, vendar je zanje to način življenja v njej. Zlasti prodajalci menijo, da bi se morali ljudje na take razmere navaditi. Prodajalci in vodje so pod nekoliko drugačnim pritiskom kot inženirji. Vir stresa za vodje in prodajalce v enoti je lahko grožnja, da bi bili odpuščeni, če enota ne bo "dosegla načrtovane prodaje" na ravni podjetja. Razlogi za strese inženirjev so v nenehnem spreminjanju projektov, direktorju, vodjem in prodajalcem pa največ skrbi povzročajo podatki o doseženi prodaji.

Poklicni odnosi

Odnose v poslovni enoti bi lahko opisali kot poklicne, kar pomeni neosebne odnose z zadrževanimi čustvi in formalna medsebojna razmerja, daleč od prijateljstva.

Identiteta in osebnost

V poslovni enoti strogo ločujejo prepoznavne lastnosti (identiteto) prodajalca, ki visoko vrednoti prodajo in denar, ter prepoznavne lastnosti inženirja, ki ga zanimata predvsem inženirstvo in oprema. Osebna ustreznost je zelo pomembna za prodajalce, pa tudi za vodje. Zdi se, da se ljudje v poslovni enoti vsaj tiho zavedajo razlike med značilnimi lastnostmi prodajalcev in inženirjev.

Formalna in neformalna hierarhija ter posredno poslovanje

Poslovna enota ima formalno zgradbo. Na vrhu je direktor obravnavane poslovne enote, ki je član uprave poslovne skupine multinacionalnega podjetja. Poslovna enota je del te poslovne skupine. Na naslednji ravni pod direktorjem so štabne funkcije: vodja programa in trženja, vodja uporabniških rešitev, vodja oskrbe z materialom ter glavna poslovna sekretarka. Na naslednji ravni pod temi štabnimi funkcijami so tri skupine. Dve (prodajalci ter produktni inženirji in projektanti) sta podrejeni vodji programa in trženja, ena skupina (inženirji za uporabniške rešitve, serviserji in laboratorijski tehniki) pa je pod vodjem uporabniških rešitev. Prodajne cilje (obseg prodaje) za posameznega prodajalca določita vodja programa in trženja ter direktor poslovne enote. V nasprotju s formalno hierarhijo pa sta vodenje in upravljanje v poslovni enoti podobni bolj sploščeni obliki organiziranosti. Zdi se, da so prodajalci na hierarhični lestvici višje, kot je mogoče razbrati iz organigrama.

Glavne ugotovitve in diskusija

Usmerjenost h kupcem kot razprava o moči/znanju

Če v skupini ljudi začneš razpravo o neki temi, s tem sprožiš njihovo razmišljanje o njej in v zvezi z njo. To je tako, kot bi postavil na oder sceno in dovolil igralcem, da na njem igrajo na podlagi njihovega zaznavanja o tem, kakšna naj bi bila predstava na takem odru. In ko se pridruži še več igralcev, postane igra, ki jo uprizarjajo, predvsem posledica njihovega medsebojnega delovanja. Kombinacije njihovega govorjenja, mimike, gibov in dejanj postajajo igra, ki določa prevladujoči ton, ki zasenči oder. Tema razprave, ideologija, formalni ustroj, vizija, vse to ni nič brez razprave, brez dejanj. Plakati podjetja so le zidne tapete, če o njih ni nobene razprave, če niso povezani s kakršnim koli delovanjem. Kadar pa imamo razpravo ali dejanja, se njihov pomen usidra v tako medsebojno vplivanje in delovanje, plakati pa so le še del odrske scene. Plakat z geslom: "Politika kakovosti: kakovost bomo določali po pogojih naših strank; izpolnjujte in presegajte pričakovanja kupcev!" je mogoče v organizaciji razlagati in se po njem ravnati na različne načine. Pomeni lahko, da je kupca "treba obdelati" s stališča prodajalcev, tako da ga prepričaš, da mu boš prodal kos opreme – in bo dal naročilo. Po drugi strani, s stališča inženirjev, pa to lahko pomeni, da bi moral stroj pravilno delovati. Razprave o usmerjenosti h kupcu, ki je skrb vseh ljudi v poslovni enoti, se prepletajo vse njihovo življenje v podjetju. Kupec je kot moda, v katero se oblači njihov jezik. To se vidi v njihovem obravnavanju pomembnih stvari v poslovni enoti kot "storitev za kupca" (kot je dejal laboratorijski tehnik) ali "zadovoljevanje kupca" (izraženo z besedami prodajalca), pa tudi v njihovem mišljenju, da jih vodijo potrebe kupcev (na primer inovacije zaradi zahtev kupcev). To je očitno tudi v njihovih razpravah o procesu usklajevanja (veriga od kupca do kupca), znanju (prodajalci kot razvijalci trga), sporih (prodajalci priganjajo inženirje, da izvedejo, kar so oni obljubili kupcem), določanju prednosti (prednostne naloge in cilji, kot jih zastavljajo zahteve kupcev) in odnosih v skupini (kupci imajo prednost pred notranjimi zadevami). Vodje uporabljajo jezik usmerjenosti h kupcu tudi kot pomemben izgovor ("zaradi tržnih zahtev"), če poslovna enota ne dosega ciljev prodaje in dobička, kot so jih zastavili v podjetju.

Pesem, ki jo neprestano poslušáš, ti ostane v ušesih. Ob nenehni melodiji usmeritve h kupcu so inženirji vedno pripravljeni na sodelovanje s kupci. Zavzeto pojasnjujejo, kako hodijo skupaj s prodajalcem h kupcu (kot je povedal tehnik), ali skušajo vplivati na tehnične strokovnjake kupca (vodilni laboratorijski tehnik), ali obiskujejo kupce (inženir za uporabniške

rešitve), ali se peljejo h kupcu (višji inženir). Sodelovanje s kupcem je mit, ki ga inženirji skrbno varujejo, saj so dejansko precej odmaknjeni od kupcev, če jih primerjamo s prodajalci, za katere je tesno sodelovanje s kupci nekaj povsem naravnega, kar vsak dan počnejo. Prodajalci poznajo stranke in trge, medtem ko inženirji poznajo uporabniške rešitve, razvoj izdelkov, robote itd. Zaradi te neenakomerne razpršenosti znanja o kupcih se inženirji počutijo manj vredne od prodajalcev. To se lepo vidi pri uveljavljanju prednosti, ko prodajalci to dosegajo pod geslom prednostnih naročil kupcev, inženirji pa se s takim spreminjanjem prednostnega vrstnega reda tiho strinjajo. Izjemen odziv, ki pa ni tako neobičajen, se včasih pokaže v samozadovoljivi napovedi pridobljenega posla inženirja, ki se je vsaj za kratek čas vživel v značilne lastnosti prodajalca. Tak očiten primer je bilo na primer navdušenje in veselje tehnika, ko je pojasnjeval, da je dejansko sklenil posel s kupcem. Toda inženirju se še vedno zdi potrebno pojasniti, zakaj je obiskal kupca. Zaradi znanja. Prej omenjeni tehnik je poznal vse tehnične podrobnosti izdelka. Torej je za inženirja pomembno, da poudari svoje znanje in ga skuša izenačiti s prodajalčevim poznavanjem kupcev. V razpravah o usmerjenosti h kupcu pa so po orwellovsko nekatera znanja bolj enaka kot druga, kar pomeni, da ima poznavanje kupcev večjo težo. Zdi se, da je v takem okolju moč prodajalcev še večja. To se kaže v samozavesti prodajalcev in je bilo najizrazitejše pri prodajalcu, ki je inženirjem kar grozil, da so lahko ob službo, če ne bodo upoštevali njegovih zahtev. Taka grožnja, čeprav je verjetna, je lahko tudi njegovo sredstvo za zmanjšanje lastnega stresa zaradi pritiska zahtevane prodaje in način, da krivdo za morebitno neizpolnitev načrtovanega obsega prodaje prevali na druge člane poslovne enote, to je na inženirje. S tem da kupcem obljubi kratke ali prekratke dobavne roke (6–8 tednov namesto običajnih 10–12 tednov), prodajalec izpolni svojo prodajno nalogo, odgovornost in pritisk pa prevali na inženirje. In kadar moč temelji bolj na kupcih kot na znanju, lahko to postane nekaj običajnega.

Na podlagi takega načina dela usmerjenost h kupcu v praksi ni idealna skrb za dejanske potrebe kupca. Izrodila se je v individualistično in materialistično iskanje lastnih koristi, pri čemer pomenijo kupci predvsem vir denarja. Prodajalcem, inženirjem in vodilnim v poslovni enoti je v resnici prav malo mar za njihove kupce. Dejansko skrbijo samo za svoje službe, ki jim zagotavljajo denar (prodajalci) oziroma inženirsko delo in denar (inženirji). Taka neosebna usmerjenost se kaže v poslovni enoti tudi v medsebojnih osebnih odnosih, ki so povezani z delom, so formalni in brez čustev, ter v komunikacijskem sistemu glasovne pošte, ki jim omogoča izbirati, koga bodo poklicali, kdaj ga bodo poklicali in kako –

da se lahko pripravijo in pretvarjajo osebno zavzetost. To morda za ZDA ni neobičajen način poslovanja. Morda prav zaradi tega skrbno varujejo dostop do svojih kupcev. Čim bolj si prizadevajo zmanjšati vsako motenje svojega sodelovanja s kupci. To potrjuje tudi dejstvo, da je vodja programa in trženja izrecno prepovedal raziskovalcu, da bi bil navzoč pri katerem koli razgovoru katerega koli člana enote s kakim kupcem.

Ljudje v organizaciji, v kateri se nenehno razpravlja o usmeritvi h kupcu, so vedno oprezní in pripravljeni na kupce. Še več, zelo skrbno tudi pazijo, kaj se v organizaciji v zvezi s kupci dogaja. V poslovni enoti se inženirji in prodajalci zavedajo svoje soodvisnosti v verigi od kupca do kupca. Vsak opravlja svoje naloge, hkrati pa spremlja dejavnosti drugih ljudi v enoti. Razprava postane mehanizem izostrenega nadzora. Ljudje v verigi so vidni zaradi svoje močne volje, da vedo čim več o zadevah, povezanih s kupci – v razpravi o usmerjenosti h kupcu pa je tako vse povezano s kupci. Tako spremljanje stanja in nadzor sta lepo vidna v pripombi višjega inženirja o prodajalcih, ki dajejo kupcem lažne obljube glede dobavnih rokov. Inženir približno ve, koliko časa je treba za izdelavo nekega dela opreme, ker ve, kaj delajo drugi inženirji in približno koliko časa bodo potrebovali, da bodo pripravili dele tega projekta; ne ve pa, kako bodo spremembe v prednostnem vrstnem redu vplivale na čas izdelave. To nejasnost skuša zmanjšati tako, da opravi delo drugega inženirja, ki gre na razgovore h kupcu, ta drugi inženir pa svojega dela ni dokumentiral. Zato inženir nima potrebnega vira za poznavanje projekta in je pod stresom. Razburjen je zaradi samega sebe (ker ne pozna podrobnosti projekta), zaradi drugega inženirja (ki ne dokumentira projektov), zaradi prodajalca (ki obljublja prekratke dobavne roke) in zaradi vodilnih (ki ničesar ne naredijo), vendar svoja čustva prikriva zaradi razprave o poklicnih odnosih v skupini. Ko opazuje druge, se tiho zaveda, da tudi njega podobno opazujejo drugi. Zato še bolj trdo dela in si še bolj prizadeva pridobiti znanje, ki ga potrebuje, da bo lahko prispeval svoj del k uspešnosti poslovne enote.

Boj za znanje

Čeprav je v poslovni enoti preglednost povečana, nekateri inženirji svojega inženirskega, projektnega ali produktnega znanja niso pripravljeni deliti z drugimi, kot lepo kaže zadnji primer. Tako delajo zato, ker varujejo svoje znanje. Ne želijo se počutiti odvečne. Trdno tiščijo svoje mošnjičke neodvisnosti v obliki posebnega znanja in ponosni so na to, da vedo nekaj, česar drugi ne vedo. To se še posebej lepo vidi v laboratoriju, kjer ima samo vodilni laboratorijski tehnik posebno znanje o laboratoriju in robotih, ki v njem obratujejo. Nadzira sicer nekatere tehnike, ki delajo v laboratoriju,

toda ti ne ogrožajo njegovega položaja, saj so zaposleni za določen čas in se menjavajo približno vsaki dve leti. Najprej so ga pooblastili za vodenje laboratorija, zdaj pa nenehno dopolnjuje svoje posebno znanje in postaja vedno bolj nenadomestljiv. Razporeja dejavnosti v laboratoriju, ki je ozko grlo pri dokončanju projektov in je zato zelo pomembno za prodajalce, ki bi želeli skrajšati dobavne roke. Zaradi svoje moči lahko porine spore za laboratorijski čas nazaj prodajalcem, ki se lahko ponovno med seboj pogajajo o prednostnem vrstnem redu v laboratoriju, in to s pomočjo vodilnih ali pa tudi brez njih. Prodajalci, ki ne morejo vplivati na laboratorij, poskušajo več zvedeti o delu v njem (to se lepo vidi pri prodajalcu, ki gre pomagat v laboratorij), in poskušajo bolj pritiskati na inženirje. Inženirji čutijo pritisk, ki se izraža v sporih med prodajo in inženirstvom o spreminjanju prednostnega vrstnega reda. Prvič, prodajalci postavijo svoj prednostni vrstni red kot prednostne cilje kupcev, ki jih je v razpravah o usmerjenosti h kupcu mogoče razumeti kot dogme. Drugič, njihova moč se še poveča zaradi njihovega vedno večjega vedenja o izdelkih. To se jasno vidi v njihovi preusmeritvi z območne delitve trgov na delitev prodaje po skupinah izdelkov. Prav to, da so prodajalci postali izvedenci, je pogosta tema razgovorov v poslovni enoti. Za inženirje pomeni to več dela zaradi povečanega obsega prodaje in števila projektov, večjo negotovost zaradi spreminjanja prednostnega vrstnega reda in ogrožanje njihovih niš izključnega znanja.

Hierarhija znanja

Razprava o znanju je dejansko razprava o moči. Je boj o izključnosti znanja in njegovem varovanju. Ljudje z znanjem (vedenjem), kot so na primer vodilni laboratorijski tehnik in prodajalci, so nedotakljivi, nenadomestljivi. Imajo moč, ki temelji na njihovem znanju. Zato so visoko v neformalni hierarhiji. A taka hierarhija ni stalnica. Premika se glede na potrebe po nišah znanja v verigi od kupca do kupca. To se vidi v izjavi enega od prodajalcev o razpadanju formalnega ustroja organizacije. Deli verige so napeti, borijo se za znanje, moč, pa vendarle ne morejo uspešno delovati eden brez drugega. Njihovo sobivanje je neizogibno. V svoji napetosti si prizadevajo doseči še več. To podžiga njihovo voljo po znanju. Vedno hitreje se trudijo pridobivati neenakomerno razporejeno znanje. To ohranja njihovo identiteto. Toda v razpravi, ki je usmerjena v kupce in znanje, je preglednost zelo dobra, niše znanja so le niše, majhni koščki v veliki sestavljanke, pa čeprav se zdijo za prepoznavnost posameznikov ogromni. Razprava je nadzorni mehanizem, za katerega so se razpravljavci sami odločili in ga tudi sami usmerjajo in izvajajo; ob tem pa postane tako

intenziven in celovit, da izvajalci pozabijo na postavljeno odrsko sceno.

Tudi če gre neformalna razčlenjenost organizacije svojo pot in ima svojo zgodovino razprav, ukrepanj in bojev, ki so segli globoko med posameznike, še vedno obstaja v organizaciji skupaj s formalno organiziranostjo, ki jo dopolnjuje. Vedno je nekdo, ki postavlja sceno, ki izbere ključne besede za razpravo, ki izbere celo sodelujoče. V poslovni enoti v tem podjetju je bila scena postavljena z vrha. Izbrana je bila tema usmerjenosti h kupcu in prav vseeno je, ali je ta izbira temeljila na modi, pritiskih s trga, dobro pretehtani presoji, intuiciji ali pobudah od spodaj. Izbrana je bila in natiskana (plakati) na ravni celega podjetja. Vodstvo poslovne enote je na začetku ali neke vmes izbralo ustrezne osebe in se odločilo za spremembo v usmerjenosti prodajalcev. Toda ko je scena postavljena, gredo razprave o moči in znanju svojo pot.

Sklep

Nesoglasje je pomembna sestavina vsakdanjih odnosov med ljudmi. V organizacijah ga lahko opazujemo kot neizogiben del odnosov med močjo in znanjem, ki so po svojem bistvu hierarhični in so podlaga za neformalno hierarhijo. Ta raziskava skuša s primeri iz poslovne enote pokazati, da znanja posameznikov, nesoglasij in neformalne hierarhije v organizacijah pravzaprav ni mogoče ločevati. Zasidrani, zgrajeni in prenavljani so v razpravah in dejanjih posameznikov. Nesoglasja so še posebej pogosta med posamezniki, katerih osebne značilnosti temeljijo na različnih vlogah, kot so inženirji in prodajalci. Tak spor je dejansko boj za znanje, boj na podlagi znanja in boj za višje mesto na nestalni lestvici hierarhije.

Drug prispevek te raziskave pa je njena ugotovitev, da je usmerjenost h kupcu dejansko razprava o moči in znanju. V poslovnih raziskavah in praksi na široko poudarjajo pomembnost ciljev, kot sta zadovoljstvo kupcev in kakovost. V tej študiji pa usmeritev h kupcu ni prikazana kot izjava o poslanstvu ali kot vizija organizacije, ampak bolj kot vsakdanja razprava, v okviru katere se prepletajo še vse druge razprave. Gre za to, da za člane organizacije ni tako zelo pomembno, v katere s kupcem povezane dejavnosti se vključujejo in kako jih opravljajo, ampak bolj, kaj take dejavnosti (vsakega člana organizacije) pomenijo zanje – za nosilce teh dejavnosti in za nas opazovalce, in kako so povezane z drugimi razpravami, dejanji, mehanizmi in taktikami posameznikov. V bistvu je razprava o usmeritvi h kupcu kontrolni mehanizem, kajti v taki razpravi se vse nanaša na kupce in skoraj vse in vsakdo v organizaciji postane med posamezniki dobro viden. Vsi hočejo vsaj več vedeti, videti druge in njihove

dejavnosti kot sence v panoptikonu pri usmerjenosti h kupcu. Razpravo o znanju lahko razumemo kot neločljiv sestavni del take okvirne razprave, okvirna razprava pa pomeni tudi premike v pomenu, ki se pripisuje znanju. Moč se prerazporeja z najnižjih ravni, od posameznikov navzgor. Kadar proučujemo organizacije, ni dovolj poznati samo poslanstvo ali cilje podjetja. Pravi pomen bi morali zajemati iz krogov znanja, ki so po Foucaultovih besedah usidrani v neskončno majhnih mehanizmih in neštetih vprašanjih, v posameznikih, njihovih razpravah, dejanjih in mnenjih, procesih učenja in njihovem vsakdanjem življenju.

LITERATURA

- Burrell, Gibson (1988): *Modernism, Post Modernism and Organizational Analysis 2: The Contribution of Michel Foucault*. *Organization Studies* 9(2): 221–235.
- Clegg, Stewart D. (1989): *Frameworks of Power*. London: Sage Publications.
- Dalton, M. (1959): *Men Who Manage*. New York: Wiley.
- Feldman, Steven P. (1997): *The Revolt Against Cultural Authority: Power/Knowledge as an Assumption in Organization Theory*. *Human Relations* 50(8): 937–955.
- Foucault, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Goffman, Erving (1961): *Asylums*. New York: Doubleday, Anchor.
- Goodge, Peter (1978): *Intergroup Conflict: A Rethink*. *Human Relations* 6: 475–487.
- Huffman, Karen, Mark Vernoy, in Judith Vernoy (1994): *Psychology in Action*, 3rd Ed. New York: John Wiley & Sons.
- Jehn, Karen A. (1995): *A Multimethod Examination of the Benefits and Detriments of Intragroup Conflict*. *Administrative Science Quarterly* 40: 256–282.
- Jehn, Karen A. (1997): *A Qualitative Analysis of Conflict: Types and Dimensions in Organizational Groups*, *Administrative Science Quarterly* 42: 530–557.
- Kanter, Rosabeth Moss (1984): *The Change Masters*. New York (NY): Touchstone (Simon & Schuster).
- Kurnik, Andrej. (1997): *Foucaultova politična imaginacija. Teorija in praksa* 34(6): 299–313.
- Levine, John M., in Richard L. Moreland (1995): *Group Processes*. V Tesser, Abraham (Ur.), *Advanced Social Psychology*, New York: McGraw-Hill, 419–466.
- Lofland, John, in Lyn H. Lofland. (1995): *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*, 3rd Ed. Belmont (CA): Wadsworth Publishing Company.
- Menon, Anil, Sundar G. Bharadway, in Roy Howell (1996): *The Quality and Effectiveness of Marketing Strategy: Effects of Functional and Dysfunctional Conflict in Intraorganizational Relationships*. *Journal of the Academy of Marketing Science* 4: 299–313.
- Mueller, Frank (1994): *Teams between Hierarchy and Commitment: Change Strategies and the 'Internal Environment'*. *Journal of Management Studies* 31(3): 381–403.

- Senge, Peter M. (1990): *The Fifth Discipline*. New York: Currency Doubleday.
- Simmel, Georg (1968): *The Conflict in Modern Culture, and Other Essays*. New York: Teachers College Press.
- Townley, Barbara (1993): Foucault, Power/Knowledge, and Its Relevance for Human Resource Management. *Academy of Management Review* 18(3): 518-545.

Ključne prvine	Primeri
Razgovori o usmerjenosti h kupcem	Vodja programa in trženja: glavna moč poslovne enote je njena "usmerjenost h kupcem". Laboratorijski tehnik: "najpomembnejše je ustreči kupcu". Prodajalec: "Predvsem je treba biti uspešen – to pa pomeni, zadovoljiti kupca. Torej naj bi se vsi trudili za uresničitev istega cilja." Gesla vidna tudi na plakatih na stenah njihovega delovnega okolja (v vseh prostorih podjetja) - okrožnice: "Politika kakovosti: kakovost bomo določali po meri naših strank; izpolnjujete in presegajte pričakovanja kupcev; obdržite vodilno vlogo na naših trgih z zanesljivimi in dobrimi izdelki, ki jih je lahko vzdrževati; zaposlene je treba usposabljanje za kakovost in proizvodnjo; izobraževanje in usposabljanje o osnovah zagotavljanja kakovosti." Inženir za uporabniške rešitve: "smo bolj usmerjeni v konkretne cilje kot v posamezne naloge. Najpomembnejši med temi cilji pa je dobaviti kupcu opremo in pri tem po možnosti ustvariti dobiček." Višji inženir: "Kartezični robot – idejo so prinesli ljudje s terena" (prodajalci). "Stranke so zahtevale avtomatizacijo". Inženir za uporabniške rešitve: "z razvojem nove opreme smo izpolnjevali zahteve naših kupcev."
Usklajevanje in specializacija	Inženir za uporabniške rešitve: "delitev nalog" je ena najpomembnejših stvari v enoti: "Dela ne bi bilo mogoče tako hitro opraviti, če naloge ne bi bile razdeljene. ... Projektant lahko na primer pripravi neko zasnovno že v eni uri, inženir konstruktor pa bi za isto nalogo porabil veliko več časa ... prodajalec pa morda sploh ne bi vedel, kako naj to nariše. ... Naloge se med seboj dopolnjujejo." Višji inženir za uporabniške rešitve: najpomembnejši je "potek projekta skozi skupino"; "skupina bi morala delovati kot stroj", v katerem ima "vsak svojo nalogo". Neki tehnik je bil na primer ves navdušen in vesel, ko je opisoval nedavni dogodek ob obisku pri kupcu. Šel je tja, "da bi pojasnil, kako stroj deluje..." – pa je kar "sklenil posel". V tem primeru je sicer prodajalec navezal stike s kupcem, ampak potem je "šel h kupcu kar on, ker pozna vse tehnične podrobnosti izdelka".
Razpršenost znanja	Vodilni laboratorijski tehnik: "imam izkušnje in znanje za delo v laboratoriju,... kar nekaj vem o robotih, ... inženirji za uporabniške rešitve veliko vedo o opremi in možnostih njene uporabe, ... prodajalci pa poznajo trge". Na prodajni konferenci, ki jo organizirajo vsaki dve leti, je bilo mogoče ugotoviti, da prodajalci zelo veliko vedo o izdelku, za katerega naj bi ponujali oziroma predlagali uporabniške rešitve. Prodajalec: "prodajalci so dejansko razvijalci trga, saj na trgu iščejo nova možna področja uporabe". Prodajalec: "formalni organizacijski ustroj razpada... Nekdo na dnu piramide je enako pomemben kot nekdo z vrha. Tehnik je lahko enako pomemben kot vodja programa in trženja ali celo kot direktor."

Nesoglasja, spori in trenja	Inženir za razvoj uporabniških rešitev: glavna težava je v tem, da "razpoložljive vire vlečejo v različne smeri"; trenja so tudi s prodajalci, ki "jih proizvodnja in njene težave ne zanimajo prav veliko, ... in njihovega zanesenjaštva ne zmanjšujejo nobene izkušnje". Vodja uporabniških rešitev: "včasih stvari ne naredijo v roku, tako da nekateri kupci naročene opreme ne dobijo pravočasno," ... program dela v skupini je časovno "zelo napet in včasih se stvari ne izidejo".
Določanje prednostnih nalog	Upravljanje časa je po mnenju inženirja za uporabniške rešitve v skupini zelo pomembno, ker "je časa vedno malo" in ker pogosto spreminjajo svoje časovne razporede. Stvari se delajo ali razporejajo po prednosti. V program dela jih "uvrščajo po prednostnem vrstnem redu", kar pomeni, da najprej opravijo najpomembnejše. Ostro pa razpravljajo tudi o tem, čigava prednostna naloga je prednost tudi za druge, kot je bilo mogoče razumeti višjega inženirja za uporabniške rešitve. Višji inženir je govoril o "bojnem načrtu", ki ga je treba "prilagajati". V svojem odnosu do kupcev, pa tudi do inženirjev, prodajalci izražajo potrebo, "da jih obdelajo". Prodajalec: "časovni potek projekta se določi ob upoštevanju časovnega načrta kupca in dobavnih rokov" (poslovne enote).
Stres in frustracije	Inženirji imajo občutek, da so premalo ozko usmerjeni, da je preveč nejasnosti in da imajo preveč dela. Inženirju za razvoj uporabniških rešitev se zdi njegovo delo včasih premalo uspešno, ker je "veliko dela", "premalo imajo ljudi" in zdi se mu, da je vse preveč stvari nedorečenih. Poudaril je, da pripravljajo "veliko inovacij ... in da te do določene mere morda celo prevladujejo". Po drugi strani pa je tako delo "zanimivo", saj delajo "nove stvari in rešujejo probleme". Videti je bilo, da je zelo zaskrbljen zaradi stresa in opozoril je na težavo, da jih "vlečejo na različne konce, ... ljudje pa bi radi delali bolj ozko usmerjeno". Tudi eden od tehnikov je potožil, da se "toliko stvari dogaja ... stalno prihaja kaj novega ... in tako delo je lahko stresno". Življenje v poslovni enoti sta neki tehnik in vodja uporabniških rešitev opisala kot "hektično". Vodja programa in trženja je poudaril, da je težava v tem, da hitro rastejo in nimajo dovolj prostora in da jim manjka tudi tehnikov, da bi lahko opravili vse naloge. Prodajalec: "je tudi veliko stresa, ampak treba se ga je navaditi obvladovati". Prodajalec: "težave so zaradi hitre rasti ... ljudje nimajo veliko časa ... skupina je dinamična in to lahko povzroča frustracije ... toda ljudje se morajo temu prilagoditi ... če se ne morejo, lahko grejo".
Poklicni odnosi	Tehnik: "odnosi v enoti so zelo dobri, ... profesionalni, ... nihče na nikogar ne vpije, pa čeprav morajo delati zelo hitro in se v delu včasih kar dušijo". Vodja programa in trženja je poudaril, da je kupec pomembnejši od njihovih notranjih zadev".

	Po izkušnjah raziskovalca je tudi njihov sistem za navezovanje stikov z zunanjim svetom, to je sistem glasovne pošte, lep primer poklicnih medsebojnih odnosov namesto bolj osebnega stika z ljudmi. Kadar kdo pokliče v enoto, mora pustiti sporočilo za iskano osebo, ki potem na klic odgovori, včasih pa tudi ne.
Identiteta in osebnost	Za prodajalca osebno je v enoti najpomembnejša prodaja, temu po pomembnosti sledi uspešno sodelovanje z ljudmi, nato pa še sporazumevanje. "Vse to označuje uspešnega prodajalca." V medčloveških odnosih je zagovornik "kompromisov in dobrega razumevanja drugih". Eden od prodajalcev je dejal: "Prvo merilo uspešnosti za vse so dolarji realizirane prodaje." Inženir za razvoj uporabniških rešitev se je spominjal, da je pred približno desetimi leti zamenjal svoje inženirsko delo v podjetju za delovno mesto prodajalca. A to mu ni bilo preveč všeč in vrnil se je na delovno mesto inženirja. Dejal je: "To delo se ni ujemalo z mojo osebnostjo ... Ves čas sem bil sam, v avtu, potem pa sem se pogovarjal s kupci ... toliko je bilo nejasnosti in nedorečenosti." Zanj osebno so zelo pomembni ljudje. Rad dela skupaj z drugimi ljudmi. Višji inženir je veliko časa porabil za pojasnjevanje svojega dela. Ni govoril o ljudeh, ampak o "novem razvoju izdelkov", "avtomatizaciji", "uporabniških rešitvah" in posebnih izdelkih (opremi). Po njegovem mnenju je v poslovni enoti najpomembnejše inženirstvo. Vse druge dejavnosti so pomožne." Prodajalec je poudaril, da imajo v poslovni enoti "različne osebnosti in ljudje bi to morali znati sprejeti." Vodja programa in trženja: "človek se mora prilagoditi".
Formalna in neformalna hierarhija ter posredno poslovođenje	Prodajalec: "organizacijska zgradba podjetja je še vedno del hierarhije. Ne moreš na primer dobiti sobe z dvema oknom, če nisi podpredsednik družbe." Na prodajni konferenci so prodajalci pregledali glavne kupce in dobavitelje in predlagali prihodnje usmeritve. Ko je bil direktor enote med prodajno konferenco v dvorani, si je vzel za razpravo nekoliko več časa kot drugi. Toda na podlagi njegovih razprav niso bili v dvorani sprejeti nobeni sklepi. Čeprav je direktor enote formalno na čelu poslovne enote, je dejansko za življenje v njej dokaj nepomemben. Prodajalci in inženirji so z njim le redko v stiku. Zdi se, da enoto "upravljajo", kot je pripomnil vodja uporabniških rešitev, trije ljudje: vodja programa in trženja, on in glavna poslovna tajnica. Direktorju poslovne enote dajejo veliko "povratnih informacij", on pa jim jih ne pošilja veliko. Pušča jim proste roke. Vodja programa in trženja je poudaril, da pravzaprav nimajo hierarhije. Vsi so usmerjeni k skupnemu cilju. Na tedenskih sestankih vodstva (nosilcev štabnih funkcij) pregledajo projekte in se odločijo, kaj je treba storiti ali kaj bi bilo treba storiti bolje. Prednost enote vidi v njeni usmerjenosti h kupcem, njena slabost pa je, da ljudi ne nagrajuje dovolj za njihov prispevek. Na sestankih vodstva se očitno osredoto-

	čajo zlasti na izjeme – na projekte, ki se ne izvajajo, kot je bilo načrtovano. Zdi se, da se na teh sestankih ne odločajo, kaj storiti, ampak samo ugotovijo, da je treba na to opozoriti osebo, ki je za projekt odgovorna, če to tako ni eden od udeležencev sestanka. Ne le da je direktor poslovne enote odmaknjen in njegovo vodenje posredno, ampak tudi odnosi med vodilnimi in drugimi uslužbenci očitno niso strogo hierarhično urejeni. Prodajalec: "usklajevanje v enoti" skrbijo prodajalci, to je "strokovnjaki za razvoj trga", ki delujejo kot "usmerjevalci prometa", saj imajo oni prve stike s kupci. Na inženirje poskuša vplivati najprej bolj izbrano ("ves prijazen je"). Če pa tako ne gre, "jim včasih zagrozi, da bodo izgubili službo".
--	--

MED JEDROM IN PERIFERIJO: O VLOGI SOCIO-KULTURNIH DEJAVNIKOV RAZVOJA¹

Povzetek. Eno ključnih vprašanj, ki se pojavljajo v kontekstu vstopa nekaterih postsocialističnih držav v Evropsko unijo, je, ali je realistično pričakovati, da bodo nove članice EU – ali pa vsaj nekatere med njimi – naredile razvojni preboj v razvojno jedro – v skupino najbolj razvitih evropskih držav. V nasprotju s pristopi, ki temeljijo na ekstrapolaciji ali predvidevanju razvojnih trendov v prihodnosti, poskušamo ugotoviti, ali v teh državah obstajajo predpogoji za razvojno uspešnost. V članku se ukvarjamo z analizo pomena težje otipljivih socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti, pri čemer preverjamo hipotezo, da je specifičen sklop socio-kulturnih dejavnikov nujen in zadosten predpogoj. Na začetku besedila evropske države ob pomoči Porterjeve definicije ekonomskega razvoja sistematično razvrstimo na razvojno jedro, polperiferijo in periferijo. V nadaljevanju se ukvarjamo z iskanjem dejavnikov razvoja, ki jih predstavimo v okviru hevrističnega modela socio-kulturnih dejavnikov razvoja. Model verificiramo z uporabo analize »fuzzy-set«, ki potrdi osnovno hipotezo. Le polperiferne družbe imajo realno možnost za razvojni preboj, saj so v perifernih družbah socio-kulturni dejavniki razvoja prešibko razviti. V evropskem kontekstu, predvsem pa v družbah polperiferije in razvojnega jedra, hierarhični oz. pristopi »top-down« ne morejo dati zadovoljljivih rezultatov. Dolgoročne razvojne politike morajo v bolj razvitih družbah Srednje in Vzhodne Evrope delovati predvsem v smeri vzpostavitve nujnih predpogojev razvojne uspešnosti.

Ključni pojmi: socio-kulturni dejavniki razvoja, razvojna uspešnost, Srednja in Vzhodna Evropa; jedro, polperiferija in periferija, analiza fuzzy-set

* Dr. Borut Rončević, docent na Visoki šoli za upravljanje in poslovanje, Novo mesto.

¹ Besedilo je nastalo na temelju empirične evidence, ki je bila zbrana v okviru raziskovalnega dela na Centru za teoretsko sociologijo na Fakulteti za družbene vede. Pri zbiranju in analizi smo sodelovali Frane Adam, Matej Makarovič, Borut Rončević in Matevž Tomšič.

Uvod

Eno ključnih vprašanj, ki se pojavljajo v kontekstu vstopa nekaterih postsocialističnih držav v Evropsko unijo, je, ali je realistično pričakovati, da bodo nove članice EU, ali pa vsaj nekatere med njimi, naredile razvojni preboj v smeri proti razvojnemu jedru, skupini najbolj razvitih evropskih držav.²

Preseganje razvojnega zaostanka je naporen in dolgotrajen proces. Sicherl in Svetličič sta z izračuni časovne distance pokazala, da Slovenija – kot ena najbolj razvitih in najbolje pripravljenih novih članic Evropske unije – na nekaterih področjih za nekaterimi razvitimi malimi državami zaostaja tudi za 33 let. Brez bistvenih sprememb se optimistični scenariji, ki predvidevajo dohitevanje v šestnajstih letih, ne zdijo verjetni (Sicherl in Svetličič, 2004). Kljub temu pa nas empirična evidenca opozarja, da razvojni preskok ni nemogoč. V zadnjih 150 letih je bilo nekaj primerov uspešne »zamučniške« industrializacije, ko so se bolj ali manj zaostale države prebile v razvojno jedro.³ Hkrati pa nas prav majhno število teh primerov in pa dejstvo, da so bili razvojni procesi v vseh teh primerih precej specifični (Castells, 1998; Kim in Nelson, 2000; O'Hearn, 1998) in da ne omogočajo posplošenih ugotovitev, navajajo v smeri iskanja manj otipljivih dejavnikov.

V tem besedilu se bomo ukvarjali s pomenom težje otipljivih socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti, ki so postali bolj popularni šele po »kulturnem obratu« ob koncu osemdesetih let, ko so se družboslovci pod težo empirične evidence začeli ukvarjati z vlogo neekonomskih dejavnikov razvoja, v ospredju teh proučevanj pa so bili Japonska in štirje

² Z malce sarkazma bi lahko ocenili, da bo pričakovana, pa četudi še precej oddaljena konvergenca gospodarske razvitosti skupine srednjeevropskih post-socialističnih držav s povprečjem Evropske unije, vrnitev v razmeroma oddaljeno preteklost, v situacijo, ki je nazadnje obstajala v začetku devetnajstega stoletja. Kliometrične študije so namreč pokazale, da so bile v tem obdobju razlike, merjene z bruto družbenim proizvodom na prebivalca, med različnimi deli Evrope razmeroma nizke, v evropskem kontekstu pa je po razvitosti izstopala predvsem Velika Britanija, kjer se je industrijska revolucija začela že nekaj desetletij prej (Bairoch, 1976; Maddison, 1991).

³ Morda najbolj znan je primer japonske industrializacije in razvoja, ki se je začel v drugi polovici devetnajstega stoletja (Landes, 1998). V istem obdobju se je na območju, ker se dandanes nahajajo tri skandinavske države (Danska, Švedska in Norveška), začel uspešen prehod v razvojno jedro (Berend in Ranki, 1982). V drugi polovici dvajsetega stoletja je prišlo do uspešne zamučniške industrializacije v štirih »azijskih tigrih« (Južna Koreja, Hongkong, Tajvan in Singapur) (Kim in Nelson, 2000), v zadnjih petnajstih letih pa še do uspeha »keltskega tigra«, tj. izjemne gospodarske rasti in razvoja irskega gospodarstva (O'Hearn, 1998; Sweeney, 1998). Ne nazadnje je razvojni preskok uspel tudi Finski, ki je premagala ovire relativne geografske oddaljenosti in gospodarske vezanosti na nekdanjo Sovjetsko Zvezo in je postala pomemben akter ne le v visoko-tehnoloških dejavnostih, ampak tudi v nekaterih tradicionalnih, kjer prav tako dosega nadpovprečno visoko dodano vrednost (npr. papirna in lesna industrija) (Lilja in Tainio, 1996).

azijski tigri (Južna Koreja, Hongkong, Tajvan in Singapur). Poskušali bomo preveriti hipotezo o pomembni vlogi socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti in na temelju analize ugotoviti, na kakšen način lahko ti dejavniki odigrajo svoj vlogo pri doseganju razvojnega preboja in kako jih je treba upoštevati pri oblikovanju razvojnih politik.

Poudariti je potrebno, da z argumentacijo, ki jo bomo uporabljali v tem besedilu, ne zanikamo velikega pomena bolj »otipljivih« dejavnikov, npr. makroekonomske stabilnosti. Vendar pa menimo, da ne gre za dejavnik, ki bi omogočal analizo razlik med srednje in najbolj razvitimi državami oz. ne more razložiti teh razlik. Stabilizacija makroekonomskega okvira predstavlja le del geneze sistemske kompetitivnosti (Esser et al., 1996). Tudi Sapirjevo poročilo poudarja, da so za pospeševanje rasti v Evropski uniji potrebne predvsem mikroekonomske in v precej manjši meri makroekonomske politike.

Post-socialistične družbe: jedro, polperiferija ali periferija?

Položaj držav v mednarodni delitvi dela je odvisen od možnosti za uspešno soočenje z izzivi globalnega gospodarstva. Pri tem so bile vzhodnoevropske družbe vedno precej manj uspešne. Čeprav nekateri trdijo, da je komunizem glavni krivec za ekonomsko zaostalost Vzhodne Evrope, moramo izpostaviti Kornaijevo trditev, da je zaostalost tega dela Evrope posledica številnih zgodovinskih vzrokov in da je neučinkovitost socialističnega sistema le eden izmed njih (Kornai, 2000: 40). Tudi zgodovinar Berend meni, da socialistični »eksperiment« ni spremenil zgodovinskih vzorcev:

»Največ, kar lahko rečemo, je, da državni socializem ni uspel zagotoviti uspeha, ki ga je obljubljal; ravno nasprotno, ohranil je zaostalost. Vrnitev v zasebni tržni kapitalizem potemtakem ne more spremeniti zgodovinskih drugorazrednih ekonomskih performanc in ponavlja nezmožnost pozitivnega odgovora na strukturne krize, ki so tipične za to regijo ... Regija se ni bila zmožna pridružiti klubu bogatih, naprednih držav ...«

(Berend, 2001: 257)

Njegova ocena je pomanjkljiva v tem, da ne preseže delitve držav na jedro in periferijo in da ne prepozna bolj kompleksne narave odnosov med evropskimi državami oz. njihovimi gospodarskimi sistemi. Prav tako ne prepozna znatnih razlik v razvojni uspešnosti med post-socialističnimi državami (pa tudi med državami Evropske unije). Lahko bi rekli, da ne prepozna obstoja posebne skupine držav, ki jo lahko označimo kot

polperiferijo. Gre za države, ki sicer niso tako razvite kot skupina najbolj naprednih držav, a kljub temu znatno presegajo razvitost skupine najbolj zaostalih perifernih držav. To je do neke mere presenetljivo, saj so bile te razlike prepoznane že v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja v okviru teorije svetovnega sistema (Wallerstein, 1974; 1976), ki je ob jedru in periferiji opisala tudi obstoj tretje skupine t. i. polperifernih držav. Ta skupina držav ni rezidual, ki ga ni mogoče uvrstiti v nobeno od dveh temeljnih skupin, ampak ima številne skupne poteze, tako glede na njihove interne družbene odnose kot tudi glede na njihov položaj v mednarodni delitvi dela. Polperiferija deluje kot intermediarna struktura in se nahaja med jedrom in periferijo,⁴ kjer ima pomembno funkcijo depolarizacije in intermediacije (Terlouw, 1995: 17; glej tudi van Rossem, 1996).

Tudi na temelju drugih podatkov lahko trdimo, da uporaba enostavnih dihotomnih spremenljivk za potrebe primerjalne analize evropskih držav ni primerna. Oglejmo si nekaj podatkov iz *Poročila o človekovem razvoju* (Human Development Report 2002). Po indeksu človekovega razvoja⁵ so se nekatere post-socialistične države uvrstile kmalu za Španijo, Italijo, Portugalsko in Grčijo kot najnižje uvrščene stare članice EU-15 (Španija 19., Italija 21., Portugalska 23., Grčija 24., Slovenija 29., Češka 32., Poljska 35., Madžarska 38., Slovaška 39., morda celo Estonija kot 41.). Nekatere druge post-socialistične države so se uvrstile veliko nižje, npr. Belorusija 53., Bolgarija 57., Rusija 63., Romunija 72., predvsem pa članice nekdanje Sovjetske zveze. (npr. Moldavija, 108.). Razlika v dediščini socialističnega obdobja je znatna, bolj razvite države so bile že na začetku v prednosti glede na obseg in področje reform, ki so bile nujno potrebne. Zato je potrebno sintagmo »tranzicijske družbe« uporabljati previdno in ob upoštevanju velikih razlik med temi državami.⁶ Neupoštevanje teh razlik neizogibno vodi k napačnim sklepom in ima lahko tudi praktične posledice, npr.

⁴ Z analizo omrežij je van Rossem države glede na vlogo, ki jo igrajo v svetovnem sistemu, razdelil na štiri skupine: jedro, polperiferija, primarna periferija in sekundarna periferija. Države sekundarne periferije so najbolj izolirane in imajo odnose le z državi jedra (odnos odvisnosti). Celo z bližnjim okoljem skoraj nimajo stikov. Države primarne periferije so odvisne tako od jedra kot od polperiferije. Med sosednjimi perifernimi državami se vzpostavljajo določeni omejeni odnosi. Polperiferne države imajo dokaj kompleksne odnose tako med seboj kot tudi z državami primarne periferije, vendar pa ostajajo močno odvisne od držav razvojnega jedra. (van Rossem, 1996: 513)

⁵ Indeks človekovega razvoja je sestavljen iz več kazalcev, ki merijo različne dimenzije razvoja: raven BDP po kupni moči na prebivalca kot »proxy« spremenljivka gospodarske razvitosti; stopnja pismenosti odraslih in vpisni količnik kot »proxy« spremenljivka izobraževalnih procesov; pričakovana življenjska doba kot kazalec zdravstvenega stanja populacije.

⁶ Razvoj nove večpolarne geografije na območju nekdanje socialistične Evrope ni ostal neopažen. Rupnik (1999) na primer trdi, da se je razvila nova tripolarna politična geografija. V prvo skupino sodijo države nove Srednje Evrope, ki vključuje višegrajsko četverico, tri baltske države in Slovenijo. V drugo sodijo balkanske države, v tretjo pa države vzhodno od Poljske, vključujoč Rusijo in preostale nekdanje sovjetske

neprimerne razvojne strategije.⁷

Definicija in operacionalizacija razvojne uspešnosti

V nadaljevanju se bomo najprej bolj sistematično lotili razvrstitve evropskih držav glede na njihovo razvojno uspešnost, na temelju katere bomo poskušali razlikovati med državami razvojnega jedra, polperiferije in periferije.⁸ Pri definiciji in operacionalizaciji bomo izhajali iz vloge države v mednarodni delitvi dela, na katero vpliva dosežena stopnja razvoja. Michael Porter uspešen ekonomski razvoj opredeli kot »proces neprekinjenega izboljševanja, v katerem se *poslovno okolje naroda razvije, da omogoča in spodbuja čedalje bolj sofisticirane oblike konkuriranja*« (Porter, v The Global Competitiveness Report 2001–2002: 57, poudarek v izvirniku).

Porter razlikuje med tremi stopnjami gospodarskega razvoja. Na prvi se nahajajo gospodarstva, ki jih poganjajo osnovni dejavniki proizvodnje. Njihova konkurenčna prednost je poceni delovna sila. Izdelki so relativno enostavni in neinovativni, pogosto so izdelani s tehnologijami, ki so jih prodala podjetja iz razvitih držav, potem ko so ocenila, da zanje uporaba teh tehnologij ni več ekonomsko upravičena. Temeljni vir konkurenčnosti ni neponovljivost ali sofisticiranost izdelka, ampak njegova nizka cena. Ta gospodarstva so zato zelo odvisna od svetovnih gospodarskih ciklusov, cenovnih trendov in menjalnih tečajev. Na drugi stopnji se nahajajo t. i. investicijska gospodarstva. Izdelki podjetij iz teh držav so bolj sofisticirani, vendar pa tehnologija še vedno prihaja iz najbolj razvitih držav skozi licence, skupna vlaganja, neposredne tuje investicije itd. Najpomembnejši vir naraščanja kompetitivnosti je izboljševanje učinkovitosti. Investicije v bolj učinkovito infrastrukturo postajajo ključni dejavnik doseganja ekonomske rasti. Vendar pa so ta gospodarstva še vedno občutljiva na zunanje šoke, predvsem na finančne krize in sektorsko specifična nihanja v povpraševanju. Le države, katerih gospodarstva poganjajo inovacije, so relativno odporne na zunanje šoke. Podjetja v teh državah so zmožna

republike. Rupnik opisuje države nove Srednje Evrope – v primerjavi z Berendom – kot »jasno zgodbo o uspehu« (Rupnik, 1994: 57), preostale pa niso zmožne prekiniti s komunistično dediščino in se izkoptati iz gospodarske zaostalosti. V primeru nekaterih balkanskih držav so netolerantni nacionalizem in nasilni procesi izgradnje nacionalnih držav zavrli demokratično tranzicijo. Na tem mestu ne bomo ocenjevali natančnosti avtorjevih umestitev posameznih držav v skupine ali njegovega opisa zgodb o uspehu. Njegov prispevek je pomemben, ker opozori na razlike v razvojni uspešnosti posameznih držav.

⁷ Eklatanten primer predstavlja Standingov prispevek v odmevnem zborniku o spremembah države blaginje, ki ga je uredil Gosta Esping-Andersen, v katerem je na temelju podatkov o Rusiji, Belorusiji in Ukrajini sklepal o transformaciji blaginjskih aranžmajev v državah Srednje in Vzhodne Evrope (Standing, 1996).

⁸ Treba je poudariti, da teh meril ne bomo mogli uporabljati zelo strogo. Predvsem v primeru »mejnih« držav bo njihova uvrstitev v eno ali drugo skupino lahko precej arbitrarna.

proizvajati inovativne izdelke in storitve, neprestane izboljšave produktov in proizvodnih procesov pa tem državam omogočajo ohranjanje visokih dohodkov in vodilni položaj v mednarodni delitvi dela.

Izhajajoč iz te opredelitve bomo za razvrstitev glede na razvojno uspešnost uporabili štiri vrste kazalcev. Prvič, podatki o patentih, ki so registrirani v tujini, bodo ponudili informacije o tem, ali gre za gospodarstvo, ki ga poganjajo inovacije ali ne.⁹ V študijo bomo vključili podatke iz dveh virov. Podatki o zavarovanih uporabnih patentih v ZDA na milijon prebivalcev matične države so relevantni, ker ZDA še vedno predpostavljajo največje svetovno tržišče. Vloga, ki jo država igra na tem trgu, je nedvomno pomemben pokazatelj njenega položaja v mednarodni delitvi dela. Poleg tega gre za podatke o patentih, ki so se udeležili v proizvodih, ki se nahajajo na trgu in torej že imajo določeno tržno vrednost. Ob tem bomo uporabili tudi podatke Evropskega patentnega urada o patentih, ki so registrirani v tujini. Drugič, uporabili bomo najbolj pogost pokazatelj stopnje gospodarske razvitosti države, tj. bruto družbeni proizvod na prebivalca (pariteta kupne moči). Tretjič, prav tako bomo uporabili podatke o produktivnosti delavcev, s katerimi hočemo pokazati stopnjo razvitosti produkcijskih metod. Četrtrič, uporabili bomo tudi podatke o plačah delavcev. S tem kazalcem hočemo nakazati zmožnost gospodarstva za vzdrževanje visoke ravni plač in pokazati, ali podjetja na trgu tekmujejo z enkratnimi in sofisticiranimi izdelki z visoko dodano vrednostjo.

Tabele 1 do 3 prikazujejo razvojno uspešnost 27 evropskih držav. To so države članice Evropske unije (brez Luksemburga),¹⁰ dve razviti nečlanici, Švica in Norveška, nove post-socialistične članice EU, kandidatki Bolgarija in Romunija in Rusija. Te države smo glede na podatke razdelil v tri skupine. Tabela 1 prikazuje skupino najbolj razvitih evropskih držav, razvojno jedro.

Njihova podjetja na trgih pretežno tekmujejo z inovativnimi produkti, ki jih izdelujejo v dobro organiziranih in učinkovitih proizvodnih procesih, ki prispevajo k produktivnosti dela in omogočajo izplačilo visokih dohodkov.

⁹ Zavedamo se, da so tovrstni podatki pomanjkljivi, saj ne upoštevajo vseh oblik inovacij. De Propriis tako loči med radikalnimi, inkrementalnimi, procesnimi in produktivnimi inovacijami (2001). Evidenca namreč nakazuje, da so predvsem v nizko- in srednje-tehnoloških sektorjih, ki so pod največjim pritiskom manj razvitih držav, drugi tipi inovacij še bolj pomembni. Primer Danske, države z izrazito visokimi stroški dela, je posebej zgovoren. Majhna podjetja, tudi tista iz t. i. nizko-tehnoloških sektorjev, so zelo konkurenčna in inovativna na področju produktov, proizvodnih procesov in organizacije. Prevladujoča oblika inoviranja je lokalna inkrementalna adaptacija, ki je posledica kontinuiranega procesa učenja in uvajanja izboljšav (Lundvall, 2002). Dejstvo, da gre le v redkih primerih za inovacije, ki so radikalne v svetovnem merilu, ne zmanjšuje konkurenčnosti danskih podjetij.

¹⁰ Luksemburg ni vključen, ker gre za mikro-državo, ki je v razvojnem smislu precej specifična. Poleg tega v številnih primerih podatki niso dosegljivi.

Tabela 1: Visoka razvojna uspešnost – razvojno jedro

Država	Uporabniški patenti v ZDA na milijon prebivalcev leta 2000 ⁽¹⁾	Patenti zaščiteni v tujini na milijon prebivalcev leta 1999 ⁽²⁾	BDP na prebivalca (PPP v USD 2000) ⁽³⁾	Skupna produktivnost GDP/GDP(PPP) na zaposlenega (USD leta 2001) ⁽⁴⁾	Urno plačilo proizvodnih delavcev (USD leta 2001) ⁽⁴⁾
Švica	182.1	2274.8	28.769	62.367/52.774	21.27
Švedska	177.2	1069.2	24.277	49.912/51.718	17.89
Finska	119.4	1009.5	24.996	51.404/55.239	18.90
Nemčija	123.6	882.5	25.103	50.433/56.685	22.28
Nizozemska	78.1	768.2	25.657	53.578/58.249	19.05
Danska	82.3	735.5	27.627	59.440/54.641	19.88
Francija	64.4	538.8	24.223	54.885/61.171	15.88
Avstrija	62.1	518.4	26.765	50.272/58.550	18.86
Belgija	67.8	436.9	27.178	57.263/70.227	20.46
Norveška	55.1	460.8	29.918	72.631/60.445	21.61
Velika Brit.	61.1	401.6	23.509	50.968/51.325	15.09
Irska	32.4	235.1	29.866	58.876/66.594	12.41
Italija	29.7	220.9	23.626	50.603/64.495	14.21

(1) Podatki iz The Global Competitiveness Report, 2001–2002

(2) Podatki iz Towards a European Research Area 2002

(3) Podatki iz Human Development Report 2002

(4) Podatki iz World Competitiveness Yearbook 2002

* Vključujoč Luksemburg

Tabela 2: Srednja razvojna uspešnost – polperiferija

Država	Uporabniški patenti v ZDA na milijon prebivalcev leta 2000 ⁽¹⁾	Patenti zaščiteni v tujini na milijon prebivalcev leta 1999 ⁽²⁾	BDP na prebivalca (PPP v USD 2000) ⁽³⁾	Skupna produktivnost GDP/GDP(PPP) na zaposlenega (USD leta 2001) ⁽⁴⁾	Urno plačilo proizvodnih delavcev (USD leta 2001) ⁽⁴⁾
Španija	6.8	49.6	19.427	39.398/53.492	10.52
Grčija	1.7	17.9	16.501	29.948/46.519	8.61
Portugalska	1.1	14.5	17.290	23.280/35.668	4.61
Slovenija	8.0	n.a.	17.367	20.543/39.323	4.51
Madžarska	3.6	44.3	12.416	13.567/33.873	2.13
Češka	2.2	14.8	13.991	11.965/31.652	2.06
Estonija	2.9	n.a.	10.066	8.838/23.627	1.39
Slovaška	0.7	9.6	11.243	9.218/29.601	1.41

Tabela 3: Nizka razvojna uspešnost – periferija

Država	Uporabniški patenti v ZDA na milijon prebivalcev leta 2000 ⁽¹⁾	Patenti zaščiteni v tujini na milijon prebivalcev leta 1999 ⁽²⁾	BDP na prebivalca (PPP v USD 2000) ⁽³⁾	Skupna produktivnost GDP/GDP(PPP) na zaposlenega (USD leta 2001) ⁽⁴⁾	Urno plačilo proizvodnih delavcev (USD leta 2001) ⁽⁴⁾
Latvija	0.4	n.a.	7.045	n.a.	n.a.
Poljska	0.3	2.95	9.051	12.263/24.680	n.a.
Romunija	0.2	n.a.	6.423	n.a.	n.a.
Bolgarija	0.1	n.a.	5.710	n.a.	n.a.
Litva	0.0	n.a.	7.106	n.a.	n.a.
Rusija	1.3	3.6	8.377	4.769/19.697	0.47

Zato imajo te države tudi visok BDP. V razvojno jedro Evrope sodijo skandinavske države, Beneluks,¹¹ Nemčija, Francija, britansko otočje, Italija in Švica.

Druga in tretja tabela nazorno prikazujeta: prvič, nekoliko trivialno ugotovitev, da vse države članice EU nimajo visoke razvojne uspešnosti (Španija, Portugalska in Grčija, pa tudi južna Italija, če lahko sklepamo na temelju nekaterih dosegljivih regionalnih podatkov); drugič, da te države niso v tako izraziti prednosti pred nekaterimi bolj razvitimi post-socialističnimi družbami. Med te lahko štejemo Slovenijo, Madžarsko, Estonijo, Češko in Slovaško. Lahko pa tudi ugotovimo, da so med državami, ki glede na izbrane podatke po razvojni uspešnosti sodijo v srednjo stopnjo, razmeroma večje razlike kot v bolj homogeni skupini visoko razvitih držav.

Preostalih šest držav pa glede na uporabljene kazalce sodijo med države s šibko razvojno uspešnostjo in so del evropske periferije. Tu je seveda treba poudariti, da obstajajo nekateri mejni primeri, ki bi jih ob uporabi malce drugačnih kriterijev lahko uvrstili tudi v višjo ali nižjo skupino. Tak primer predstavlja Poljska in Slovaška. Vendar pa smo Poljsko uvrstili v nižjo skupino zaradi zelo šibkih inovacijskih zmogljivosti in nižje ravni BDP.

Nujni in zadostni pogoji razvojne uspešnosti

V uvodnem poglavju smo se vprašali, ali je v dogledni prihodnosti realistično pričakovati konvergenco oz. celo razvojni preskok katere med post-socialističnimi družbami? Načeloma lahko trdimo, da je to seveda mogoče, kar potrjujejo tudi prej omenjeni primeri izrazito uspešnih razvojnih zamudnikov. Vendar pa je potrebno – sploh v bolj kratkoročni perspektivi – optimizem najbrž omejiti na države, ki se trenutno nahajajo na evropski polperiferiji, torej na države s srednjo stopnjo razvojne uspešnosti. To pomeni, da so njihova gospodarstva že dosegla nivo raven investicijske konkurenčnosti in so zmožna izboljševati uvoženo ali kako drugače iz tujine pridobljeno tehnologijo in proizvodne metode. Kakšne razvojne strategije so možne? Obdobje zadnjih desetih let je jasno pokazalo, da preprosti »recepti« oziroma »kategorični imperativi«, ki so jih tranzicijskim državam vztrajno predlagale različne mednarodne institucije in eksperti, niso mogoči. To velja tudi za premočrtno imitacijo uspešnih razvojnih strategij. Intencionalno delovanje mora upoštevati omejitve, ki izhajajo iz okolja. Strateški ukrepi morajo iti v smeri kontekstualne intervencije za

¹¹ Podatki o inovativnosti Luksemburga niso dosegljivi. Vendar pa lahko zaradi zelo visoke stopnje BDP/prebivalca (najvišji v Evropi) in zaradi številnih drugih kazalcev tudi Luksemburg označimo kot državo razvojnega jedra.

spodbujanje nujnih in zadostnih pogojev razvojne uspešnosti.

Kateri so ti nujni in zadostni pogoji? Berend je v svoji analizi irskega razvoja in »mediteranskega čudeža« pokazal na pomen transnacionalizacije v povezavi s privatizacijo in marketizacijo. (Berend, 2001). Če ostanemo pri irskem primeru,¹² lahko dejansko ugotovimo, da so znatne neposredne tuje investicije in z njimi povezano znanje (know-how), na katere so spodbudno vplivali tudi dostop do trgov Evropske unije,¹³ angleško govoreča, poceni ter dobro usposobljena in fleksibilna delovna sila ter hiter razvoj infrastrukture ob pomoči velike količine sredstev iz strukturnih skladov EU, pozitivno vplivale na razvojne trende (O'Hearn, 1998). Toda če vnosa teh finančnih sredstev ne bi spremljale sočasne kvalitativne spremembe (naraščanje izobraževanja, institucionalna učinkovitost, razvoj systemskega diskurza ...), bi bil izkoristek nedvomno manjši, o čemer pričata primera Grčije in Portugalske. V tem primeru bi tuje investicije predvsem konsolidirale neugoden položaj v mednarodni delitvi dela.¹⁴ Pavšalne ocene o pozitivnih ali negativnih vplivih globalizacije in neposrednih tujih investicij so neprimerne, saj gre za kontekstualno specifičen fenomen.¹⁵

Tudi van Rossem je v teoretičnem okviru teorije svetovnega sistema empirično dokazal, da mednarodno okolje ne determinira »odvisnosti« (Cardoso in Faletto, 1969) in razvojne uspešnosti države, ampak predstavlja okolje, ki pred države postavlja določene omejitve, še posebej pred tiste, ki so gospodarsko zaostale. Njegov sklep je pomemben: »Interne socialne,

¹² Po Berendovem mnenju so tudi mediteranske članice EU v primerjavi s post-socialističnimi državami zgodba o uspehu. Ob uporabi dolgoročnih podatkov opiše "dramatičen odmik od prej podobnih vzorcev rasti" (Berend, 2001: 258). Vendar pa je taki oceni mogoče oporekati in trditi, da je divergenca razvojnih trendov ter naraščanje razlik med Vzhodno Evropo in Sredozemljem prej posledica upada rasti v Vzhodni Evropi, in ne kakih posebnih razvojnih uspehov mediteranskih držav.

¹³ Večina vhodnih investicij je prišla iz ZDA (O'Hearn, 1998).

¹⁴ Tuje investicije imajo lahko le v ugodnih okoliščinah pozitivne »spillover« učinke, in tako prispevajo k endogenemu gospodarskemu razvoju. Nasprotno pa je, če so investicije koncentrirane v sektorjih, kjer predvsem črpajo naravne resurse (npr. investicije v opremo za črpanje nafte), ali pa je njihov namen širjenje na »deviške« trge in izkoriščanje poceni delovne sile. Če tujih investicij ne spremljajo tudi ustrezni strateški pristopi domačih akterjev, je njihov učinek v najboljšem primeru vprašljiv. Internacionalizacija in prilivi tujega kapitala so zato le nujen pogoj. Ne pa tudi zadosten pogoj.

¹⁵ V zgodnejšem delu o industrializaciji in oblikovanju evropske periferije v devetnajstem stoletju (Berend in Ranki, 1982) je Berend ponudil bolj rafinirano, sistematično in holistično analizo dejavnikov razvojne uspešnosti. V svoji razlagi je nanizal socio-politične predpogoje sprememb: človeški dejavnik (človeški kapital), vlogo države, mednarodno trgovino in integriranost v svetovne trge ter vpliv izvoznih sektorjev. Te dejavnike bi lahko razvrstili v dve skupini: na interne (prve tri) in eksterne (zadnja dva). Medtem ko je razmeroma razvidno, da se brez eksternih dejavnikov država skorajda ne more prebiti v skupino bogatih, razvitih držav (ali pa mora skozi dolg in negotov proces akumulacije kapitala), je prispevek njegove analize pomemben, ker jasno nakaže, da so interni dejavniki ključni pri določanju položaja države v mednarodni delitvi dela.

ekonomske in politične strukture in akterji postanejo bistveni dejavniki razvoja in lahko modificirajo učinke mednarodnega okolja» (van Rossem, 1996: 524). Če poenostavimo, temeljni predpogoji razvojne uspešnosti so po svoji naravi endogeni, ob tem pa je treba upoštevati tudi vpliv okolja.¹⁶

Kljub razvojnemu zaostajanju je do specifičnih oblik modernizacije prihajalo tudi v Vzhodni Evropi. Toda impulzi za to so bili le poredko endogeni. Kjer pa so bili, je prišlo do deformiranih oziroma delnih oblik modernizacije. Industrializacije ni spodbujal novi buržoazni razred, ampak aristokracija v poskusu ohranitve privilegiranih položajev. Zaradi tega ni moglo priti do funkcionalne diferenciacije, v kateri bi se oblikoval specializiran gospodarski sistem, ki bi deloval v skladu z lastno logiko, in na ta način razvijal učinkovite proizvodne procese:

»V Srednji in Vzhodni Evropi so bili domači modeli modernosti šibki in niso temeljili neposredno na lokalnih socio-ekonomskih vzorcih, ampak so bili uvoženi od zunaj, pogosto kot odgovor na vsiljevanje moči, ki so jo dojemali kot tujo in kot obrambo proti temu vsiljevanju. Ta proces uvažanja je neizogibno deformiral naravo modernosti, kot se je razvila na Zahodu, ker je bil domači kontekst drugačen, in prevzeti aspekti modernosti so bili neizogibno parcialni. Tehnologija ima kulturni kontekst in sprejemanje tehnologije brez te kulture spremeni njen vpliv. Zato številni poskusi 'nenaravnega pohoda skozi zgodovino' in približevanja Evropi nikoli niso dosegli svojega namena.«

Schöpflin (2000: 60).

Parcialne oblike modernizacije so se nadaljevale v drugi polovici dvajsetega stoletja, kar je vodilo v specifične oblike modernizacije, ki so izpolnjevale le nekatere pogoje modernosti. Zato so jih nekateri avtorji označili kot obmoderne (Bernik, 1989) ali deformirano moderne (Adam, 1989).

Hevristični model socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti

V našem raziskovalnem delu smo poskusili razviti izčrpen in holističen

¹⁶ Zgovoren je primer Čehoslovaške, ki je bila med obema svetovnima vojnama edina industrializirana in demokratična srednjeevropska država. To je bila vsaj deloma posledica uspešne nacionalne konfrontacije z nemško govorečim prebivalstvom: »Po letu 1840 so bile češke dežele ujete v rivalstvo za gospodarsko prevlado, ko je na obeh straneh (nemški in češki) zanimanje za izobraževanje, kulturo, časopise, klube in podjetništvo postalo najpomembnejše« (Benaček, 2001: 17). Čehi so bili v tistih okoliščinah zmožni odgovoriti na potrebe, ki jih je pred njih postavila industrijska revolucija. Ta razvoj ni bil prisilen, ampak spontan in motiviran. Podatki o gostoti industrijskih obratov celo nakazujejo, da je šlo za najbolj industrializiran del monarhije. Leta 1914 je bilo v Avstriji 60 tovarn na 100.000 prebivalcev. Na Češkem jih je bilo 94, na Kranjskem, centralnem delu današnje Slovenije, pa le 29 (Hočevan, 1965: 45).

model za analizo manj otipljivih socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti (natančnejšo opredelitev glej v Adam et al, 2005; Adam in Rončević, 2004). Ta model ima tudi aplikativni potencial, saj lahko nakaže tiste dejavnike, ki ovirajo razvojno uspešnost, ali tiste, ki naj bi delovali v smeri potreb po specifičnih politikah.

Model ima tri ravni (glej shemo). Na spodnjem delu se nahaja tretja raven, razvojna uspešnost, ki je plod interakcije med različnimi dejavniki in njihovim medsebojnim vplivanjem. Poenostavljeno, gre za rezultat razvojnih procesov. Definicija in operacionalizacija te ravni sta lahko do neke mere odvisni od specifičnih raziskovalnih interesov ali pa od družbenih, političnih oz. strateških ciljev. Kot primer politično definiranih strateških ciljev si lahko zamislimo primer polperifernih družb Srednje in Vzhodne Evrope, pri katerih bi bil želeni cilj razvojni preskok, ki bi tem državam omogočil, da bi se priključile skupini najrazvitejših držav.

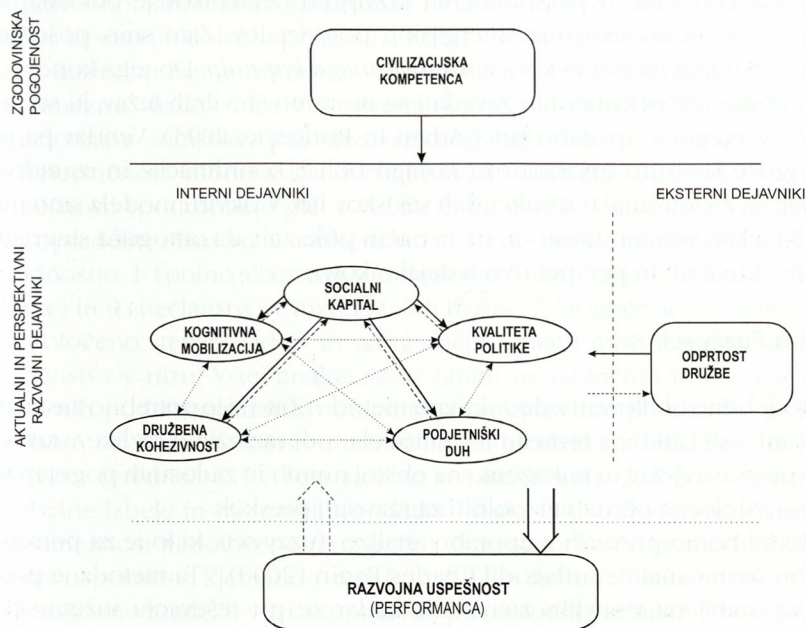
Na razvojno uspešnost vplivajo dejavniki s prvih dveh ravni. Na prvi ravni, ki upošteva pomen »usedlin«¹⁷ preteklih razvojnih trajektorij in izkustev (history matters), se nahaja *civilizacijska kompetenca*.¹⁷ Gre za »latentno strukturo kognitivnih, normativnih, ekspresivnih in motivacijskih elementov, ki posamezniku in socialnim kolektivitetam omogočajo orientacijo v različnih podsistemi moderne (ali modernizirajoče) družbe«¹⁷ (Adam et al., 2005: 24). Koncept civilizacijskih kompetenc temelji na dveh civilizacijskih principih, samokontroli in samoiniciativnosti (Elias, 1994).

Drugi in centralni del modela sestavljajo t. i. aktualni in perspektivni dejavniki razvoja. Te lahko delimo na interne in eksterne. Prvi vključujejo *kognitivno mobilizacijo, podjetniški duh, kvaliteto politike* (governance), *družbeno kohezivnost in socialni kapital*. V drugo sodi odprtost družbe v mednarodno okolje. Ta dejavnik implicira tako racionalno izrabo eksternih resursov (npr. neposrednih tujih investicij ali sredstev iz strukturnih skladov) kot tudi aktivno prilagodljivost na okolje, ki je že po definiciji bolj kompleksno kot sam sistem (določena družba) (Heylighen, 1992).

Interni aktualni in perspektivni dejavniki pa so bili v središču našega interesa, ker gre za dejavnike, na katere »najlažje«¹⁷ vplivamo s konkretnimi ukrepi. Koncept *kognitivne mobilizacije* smo razvili, da bi upoštevali strateško vlogo znanja pri razvojni uspešnosti in kompetitivnosti. To najbrž ne potrebuje posebnega pojasnjevanja; pomen znanja je splošno prepoznan tako v teoriji kot v empiričnih študijah, na najbolj sistematičen način pa v diskusijah o človeških resursih ali človeškem kapitalu. Pomen *podjetniškega duha* pri določanju razvojne uspešnosti je prav tako pomem-

¹⁷ Ta koncept je razvil Sztompka, da bi pojasnil razlike med razvitimi zahodnimi in vzhodnoevropskimi družbami. Njegovo formulacijo smo v okviru lastnega dela znatno spremenili v poskusu, da bi jo toliko izboljšali, da bi lahko opazovali tudi razlike med vzhodnoevropskimi družbami.

Shema: hevristični model socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti

Vir: Adam et al., 2005

ben. To temo je na določen način obravnaval že Max Weber v svojem delu o protestantski etiki in duhu kapitalizma (2002 [1904]). Naš koncept smo razvili, da bi upoštevali predpostavke za izkoriščanje novih priložnosti ali celo za anticipiranje teh priložnosti in reakcije na spremembe v podjetniškem okolju. Upoštevati je treba tudi regulativni okvir, v katerem delujejo podjetja (de Soto 2000). *Kvaliteta politike* (governance) je zato pomemben razvojni dejavnik, ki se izrazi na različne načine, npr. kot zaščita lastninskih pravic ali kot preprosti birokratski postopki. Ne smemo zanemariti koordinacijske vloge države, spodbujanje izgrajevanja konsenza o razvojnih ciljih, implementacijo tega konsenza skozi demokratične postopke, (kontekstualno) intervencijo, regulacijo, nadzor ... Tudi *družbena kohezivnost* je pomemben razvojni dejavnik (Ritzen in Woolcock, 2000). Ta koncept ne implicira monolitичne nediferencirane družbe, ampak solidarnost, smiselno identiteto in participacijo. Omogoča mobilizacijo in izkoriščanje širših potencialov in prispeva k potencialom za izgradnjo družbenega konsenza, kar je težko doseči v družbi, ki temelji na socialni izključenosti in ekstremnih oblikah neenakosti. Družbe z visoko stopnjo kohezivnosti so tudi us-

merjene k bolj uravnoteženemu razvoju.

Vloga aktualnih in perspektivnih razvojnih dejavnikov je odvisna od organizacije in izkoriščanja sinergijskih potencialov. Zato smo posebno vlogo v modelu namenili konceptu *socialnega kapitala*. Do tega koncepta ne moremo biti nekritični in zavedati se moramo številnih težav, ki so povezane z njegovo uporabo (glej Adam in Rončević, 2003). Vendar pa ga je mogoče koristno uporabiti za razlago boljše koordinacije in izgradnje konsenza, zmanjšanje transakcijskih stroškov itd. V okviru modela smo mu določili ekscentrično mesto in na ta način pokazali, da omogoča sinergijo ostalih aktualnih in perspektivnih dejavnikov.

Analiza Fuzzy-set

Model smo oblikovali z deduktivno metodo. Zato si je potrebno zastaviti vprašanje, ali lahko na temelju tega modela tudi razložimo razlike v razvojni uspešnosti držav in nakažemo na obstoj nujnih in zadostnih pogojev, ki jih mora določena družba izpolniti za razvojni preskok.

Model bomo preverili z uporabo analize »fuzzy-set«, ki jo je za potrebe družboslovne analize prilagodil Charles Ragin (2000).¹⁸ Ta metoda je pogosto uporabljena v »trdih« znanostih, kadar se pri reševanju inženirskih problemov soočijo z negotovostjo in kompleksnostjo. Najbrž bi težko trdili, da tematika razvojne uspešnosti ni negotova in kompleksna. Še več: »fuzzy-set« raziskovalcu ponudi »interpretativno algebro«, pristop, ki omogoči upoštevanje tako konceptualnih kot matematično-analitičnih aspektov. Na ta način ima raziskovalec možnost za dialog med idejami in empirično evidenco, zaželeno komunikacijo med teorijo in analizo podatkov. Oblikovanje konceptualnih modelov, ki ga na tem mestu ne moremo natančneje predstaviti, je bil pomemben del oblikovanja hevrističnega modela, kar je naslednji razlog v prid uporabi te analitične metode pri proučevanju vpliva razvojnih dejavnikov. Poleg tega je ob uporabi analize »fuzzy-set« metodologije možen bogatejši dialog med teorijo in evidenco kot v primeru »konvencionalnih« analitičnih postopkov. (Ragin, 2000: 5–6).¹⁹

Pri analizi smo sledili postopku, ki ga je opisal Ragin (2000). Na začetku analize je treba definirati relevantne domene oz. niz relevantnih primerov.

¹⁸ Razvoj metode »fuzzy-set« predstavlja del Raginovih prizadevanj v smeri sinteze kvalitativnih in kvantitativnih metod v komparativnih študijah. Za njegovo delo *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* mu je International Social Science Council leta 1988 podelil nagrado Stein Rokkan.

¹⁹ Prvič, s to metodo se lahko izognemo običajnim homogenizirajočim predpostavkam, ki izhajajo iz analize velikih populacij ali vzorcev. Še več, ta metoda omogoča analizo manjših populacij in na ta način pokriva vmesno področje, katerega se ne moremo lotiti niti s kvalitativno analizo v okviru t. i. primerjalnih

Te je treba v določenih primerih teoretično opredeliti, na tem mestu pa to ni potrebno, ker smo jih zamejili že z raziskovalnim interesom. Gre za 27 držav, ki smo jih določili pri analizi razlik v razvojni uspešnosti.

V naslednji fazi je potrebno na temelju teoretičnih konceptov določiti posamezne »fuzzy« nize oz. spremenljivke, če govorimo v jeziku konvencionalne statistike. Vse nize smo že definirali in operacionalizirali v hevrističnem modelu kot različne socio-kulturne dejavnike razvojne uspešnosti (podrobneje glej v Adam et al, 2005). Vsaki državi je potrebno opredeliti članstvo v vsakem nizu. To se lahko nahaja kjerkoli med vrednostjo 1 (polno članstvo v določenem nizu, npr. v skupini razvitih držav) in 0 (nečlanstvo v nizu razvitih držav).²⁰ Mogoče se je tudi odločiti za določeno število »sider« in na ta način omejiti možen nabor vrednosti članstva v nizu. V tej analizi se je zaradi nenatančnih in občasno protislovnih podatkov smotrno odločiti za omejitev na tri sidra. To pomeni, da bom ob polnem članstvu in nečlanstvu dodelil tudi možnost delnega članstva (vrednost 0.5). Tem sidrom v nadaljevanju določimo specifične verbalne labele in na temelju podatkov vsaki državi dodelimo članstvo v posameznem nedoločenem nizu. Naj to ponazorim na primeru niza »razvojna uspešnost«, kjer smo v tem besedilu že definirali koncept in tri sidra (države smo razdelili v tri skupine) in jim določili verbalne labele (visoka razvojna uspešnost, srednja razvojna uspešnost, nizka razvojna uspešnost). Na temelju razvrstitve države v tri skupine jim lahko dodelimo članstvo v nizu: (1 = visoka razvojna uspešnost, 0.5 = srednja razvojna uspešnost in 0 = nizka razvojna uspešnost).

Na temelju teh postopkov smo ob uporabi širokega nabora baz podatkov lahko oblikovali bazo podatkov za analizo »fuzzy-set« (Adam et al, 2005):

študij primera (comparative case study) niti s statističnimi metodami. Zato je primerna tudi za uporabo pri analizi manjših skupin držav. Drugič, analitični dizajn lahko uporabimo za nadaljevanje raziskovanja, ki je usmerjeno v proučevanje raznolikosti. Gre za področje, ki mu klasična analiza ne posveča dovolj pozornosti. To je pomembno tudi v okviru te študije, saj ima vsak uspešni razvojni zamudnik specifične trajektorije in specifičen splet dejavnikov. Tretjič, posamezne nize (spremenljivke) lahko skrbno prilagodimo tako, da odgovarjajo teoretično oblikovanim konceptom.

²⁰ V okviru analize fuzzy-set spremenljivk ni mogoče enostavno obračati. Na primer: članstvo v nizu bogatih držav ni obratno sorazmerno članstvu v nizu revnih držav.

Tabela 4: Baza podatkov za analizo »fuzzy-set«

Država	RP	CK	SK	KM	KP	PD	KOH	OD
Švedska	1	1	1	1	1	1	1	1
Finska	1	1	1	1	1	1	1	1
Danska	1	1	1	1	1	1	1	1
Nizozemska	1	1	1	1	1	1	1	1
Belgija	1	1	1	1	1	1	1	1
Norveška	1	1	1	1	1	1	1	1
Švica	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Nemčija	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Avstrija	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Velika Brit.	1	1	1	1	1	1	0.5	1
Irska	1	0.5	1	1	1	1	0.5	1
Francija	1	1	0.5	1	1	1	0.5	0.5
Italija	1	1	0.5	0.5	0.5	1	0.5	0.5
Španija	0.5	0.5	0.5	0.5	1	0.5	0.5	0.5
Portugalska	0.5	0.5	0	0.5	1	0.5	0.5	0.5
Česka	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Slovenija	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Madžarska	0.5	0.5	0	0.5	0.5	0.5	0	0.5
Estonija	0.5	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0.5
Grčija	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0.5	0.5
Slovaška	0.5	0.5	0.5	0	0.5	0.5	1	0.5
Poljska	0	0	0	0.5	0.5	0	0	0
Latvija	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5
Litva	0	0	0	0	0.5	0	0	0
Romunija	0	0	0	0	0	0	0	0
Bolgarija	0	0	0	0	0	0	0	0
Rusija	0	0	0	0	0	0	0	0

Kratice:

RP - razvojna uspešnost

CK - civilizacijska kompetenca

SK - socialni kapital

KM - kognitivna mobilizacija

KP - kvaliteta politike

PD - podjetniški duh

KOH - družbena kohezivnost

OD - odprtost družb

*Rezultati analize*²¹

Zdaj lahko poskusimo z empirično verifikacijo modela socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti. Testiramo dve razmerji med tremi ravnmi modela. Prvo razmerje je vpliv preteklih razvojnih trendov in izkustev na raven aktualnih in perspektivnih razvojnih dejavnikov. Če hevristični model drži, bi morala analiza pokazati, da je civilizacijska kompetenca nujni pogoj za razvoj drugih dejavnikov. Rezultati analize iz tabele to delovno hipotezo

potrdijo in pokažejo, da je civilizacijska kompetenca običajno nujni pogoj za razvoj preostalih dejavnikov. Edino izjemo predstavlja kvaliteta politike. Natančnejši pogled na bazo podatkov nam razkrije vzroke za ta rezultat. V številnih primerih članstvo v nizu kvaliteta politike (fuzzy-set membership) presega članstvo v nizu civilizacijska kompetenca, kar vpliva na izračunano statistično značilnost. To je nedvomno posledica demokratizacije številnih manj razvitih družb, do katere je prišlo v zadnjih nekaj desetletjih. Zanimiv primer predstavljata Španija in Portugalska, kjer se je kvaliteta politike od sredine sedemdesetih let dvajsetega stoletja znatno izboljšala. Poseben primer predstavljajo post-socialistične države. V mnogih primerih je prišlo od izboljšav, kar je nedvomno posledica demokratizacije v obdobju tranzicije, pa čeprav ta še vedno ni najvišje kvalitete (Tomšič, 2003).

Tabela 5: Rezultati analize vpliva civilizacijske kompetence

Odvisni razvojni dejavnik	signifikanca posameznih dejavnikov
SK	0.017*
KM	0.033*
KP	0.358
PD	0.012*
KOH	0.003*
OD	0.025*

Drugo testirano razmerje je vpliv socio-kulturnih dejavnikov na razvojno uspešnost držav. Model je empirično verificiran, če so posamezni razvojni dejavniki statistično značilno ugotovljeni kot nujni pogoji razvojne uspešnosti:

²¹ Za analizo podatkov smo uporabil program FS/QCA verzija 0.963).

Enačba 1: Testirani model nujnih razvojnih dejavnikov

PERFORMANCE = CK SK KM KP PD KOH OD

Rezultati analize nujnih pogojev nakazujejo, da so civilizacijska kompetenca, socialni kapital, kognitivna mobilizacija, kvaliteta politike, podjetniški duh, družbena kohezivnost in odprtost družbe v mednarodno okolje nujni pogoji razvoje uspešnosti.

Tabela 6: Rezultati analize nujnih pogojev razvojne uspešnosti

Število testiranih domen (Performance > 0): 21 (77.8 % vseh domen)

Metoda: Verjetnostna

Testirana vrednost: 0.65 *p < 0.10

Opazovani niz (nujni vzrok)	Opazovani rezultat	binomski delež	p
CC	19	0.90	0.009*
SC	17	0.81	0.092*
CM	19	0.90	0.009*
QG	20	0.95	0.001*
ES	20	0.95	0.001*
COH	12	0.57	
OP	19	0.90	0.009*

Edini dejavnik, pri katerem se naša hipoteza ni potrdila, je družbena kohezivnost. Vendar pa lahko iz baze podatkov ugotovimo, da nobena država z visoko ravno razvojne uspešnosti nima nizke stopnje družbene kohezivnosti in le dve med državami s srednjo stopnjo razvojne uspešnosti (Madžarska, Estonija) imata nizko stopnjo družbene kohezivnosti. Zato smo naredili še eno analizo, v kateri smo pogledali razmerje med nizko ravno družbene kohezivnosti in razvojne uspešnosti. Vprašati se je potrebno, ali je nizka družbena kohezivnost nujni pogoj za nizko razvojno uspešnost. V tem primeru se je povezava izkazala za statistično značilno ($p=0.084$). Analiza zadostnih pogojev pa je pokazala, da nizka stopnja družbene kohezivnosti ni tudi zadostni pogoj. To je pričakovan rezultat, saj pomeni, da morajo biti za nerazvitost izpolnjene tudi nekatere druge neugodne predpostavke.

Rezultati analize »nedoločenih nizov« so pokazali tudi, da je kombinacija vseh nujnih dejavnikov statistično značilni zadostni pogoj razvojne

uspešnosti:

Enačba 2: Fuzzy-set model zadostnih pogojev razvojne uspešnosti

PERFORMANCE = CK SK KM KP PD OD

Mera ujemanja: 0.867

Sklep

Na začetku besedila smo si zastavili vprašanje, ali je realno pričakovati, da bodo nekatere države Srednje in Vzhodne Evrope, ki so vstopile v Evropsko unijo, uspele doseči razvojni preboj, ki bi jim omogočil konvergenco s skupino najbolj razvitih držav, ali pa celo preseganje njihovih stopenj razvoja. V nasprotju z nekaterimi pristopi, ki se naslanjajo na ekstrapolacijo sedanjih trendov v prihodnost, smo se iskanja odgovora na to vprašanje lotili drugače. Zanimalo nas je, ali so se v teh državah razvile predpostavke, ki omogočajo hitrejši razvoj. Da bi lahko odgovorili na to vprašanje, smo morali odgovoriti tudi na vprašanje o tem, kje se trenutno nahajajo družbe Srednje in Vzhodne Evrope. Ob uporabi različnih podatkov smo lahko ugotovili, da gre tako za polperiferne kot za periferne družbe. Ob koncu besedila lahko postavimo tezo, da imajo le polperiferne družbe realno možnost, da bi se lahko v srednjeročnem obdobju prebile v skupino najrazvitejših evropskih družb. To ni le posledica veliko večjega zaostanka perifernih v smislu dosežene stopnje BDP, ampak predvsem posledica zelo slabo razvitih predpogojev za večjo razvojno uspešnost. V primeru bolj razvitih polperifernih družb pa lahko že ugotovimo določene nastavke, ki omogočajo hitrejši razvoj.

Številne študije maloštevilnih primerov držav, ki so v preteklosti dosegle razvojni preskok, so pokazale, da lahko razvojne procese pospeši cela vrsta dejavnikov. Vendar pa so le-ti povezani s specifičnim okoljem – lahko govorimo tudi o vplivanju na kontekstualno specifične procese (Kim in Nelson, 2000; O'Hearn, 1998; Battel, 2003; Walsh, 1999; O'Riain, 2000; Castells in Himanen, 2000).²² Zato je zelo težko predvideti dolgoročne posledice (uspešnost) konkretnih razvojnih politik. Pojavi se vprašanje, kaj torej lahko posamezne družbe naredijo za spodbujanje njihove razvojne uspešnosti. Iz povedanega vsekakor izhaja ugotovitev, da v evropskem kontekstu

²² Celo strokovnjaki, ki proučujejo izjemen razvoj, ki ga je v devetdesetih letih 20. stoletja doživela Irska, se ne strinjajo o konkretnih vzrokih te nenadne rasti. Avtorji ugotavljajo, da je razvoj posledica vrste vzrokov, ki pa so bili po večini navzoči že leta, pa se ni nič zgodilo (Walsh, 1999; Battel, str. 99–101). Na drugem mestu sem izpostavil tezo, da je kot katalizator že obstoječih razvojnih dejavnikov na Irskem nastopil sistemski diskurz, ki se je institucionaliziral v obliki dolgotrajnega in trdnega socialnega partnerstva z močnimi »spillover« učinki (Rončević, 2003).

hierarhični oz. »top-down« pristopi k spodbujanju razvojne uspešnosti ne morejo dati zadovoljivih rezultatov. Še manj pa je verjetno, da bo ta pristop možen v prihodnosti. Bolj razvite post-socialistične družbe Srednje in Vzhodne Evrope lahko torej delujejo predvsem v smeri vzpostavitve nujnih predpogojev razvojne uspešnosti. Implikacije naših ugotovitev za oblikovanje celovitih strategij zdržnega gospodarskega razvoja potrjujejo tudi nekatere predhodne ugotovitve (Messner, 1997; Mayntz, 1987), da morajo oblikovalci razvojnih politik upoštevati vrsto strukturnih omejitev, ki izhajajo iz njihovega okolja. Zato je nerealno pričakovati, da bodo preproste direktne intervencije, kot npr. povečanje (finančnih) vlaganj v določen resurs ali infrastrukturo, znatno spodbudile razvojno uspešnost. Uspešne strategije bodo morale ob uporabi sofisticiranih mehanizmov kontekstualne intervencije vzpostavljati razmere, v katerih se bodo lahko razvijali različni neotipljivi in otipljivi dejavniki razvoja.

V zgornjem besedilu smo te predpogoje iskali ob pomoči hevrističnega modela socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti in ob pomoči analize »fuzzy-set« tudi potrdili hipotezo, da je specifičen sklop socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti nujen in hkrati tudi zadosten predpogoj za razvojno uspešnost evropskih družb. Zavedanje o vlogi tovrstnih »neotipljivih« dejavnikov je poznano že daljši čas,²³ vendar pa je to obstajalo bodisi na razmeroma intuitivni ravni (glej npr. prispevke v Harrison in Huntington, 2000)²⁴ bodisi na teoretični ravni (Swidler, 1986). Nekateri avtorji so se sicer lotili tudi razmeroma sofisticiranih izračunov povezav med kulturnimi in ekonomskimi spremenljivkami (npr. Granato et al, 1996), vendar pa so svoja spoznanja še v sredini devetdesetih let označevali kot preliminarne (Granato et al, 1996; Swank, 1996). Zato ocenjujemo, da še ne razpolagamo z zadovoljivimi konceptualnimi inovacijami, ob pomoči katerih bi lahko holistično ocenili vlogo posameznih dejavnikov razvoja v primerjalnem raziskovanju. Tovrstno nišo smo skušali zapolniti z izdelavo predstavljenega hevrističnega modela, ki smo ga empirično verificirali z uporabo metode, ki je bila šele pred kratkim prirejena za uporabo v družboslovnih raziskavah.

Vendar pa namen našega modela ni bila le obsežna in celovita obravnava razvojnih dejavnikov. Model ima tudi določen aplikativni potencial, saj lahko nakaže na tiste dejavnike, ki zavirajo razvojno uspešnost in s tem na

²³ Že v štridesetih in petdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo veliko pozornosti namenjeno proučevanju pomena kulture kot ključnega elementa za razumevanje družb ter za analiziranje njihovega gospodarskega in političnega razvoja (Margaret Mead, Ruth Benedict, Davis McClelland, Edward Banfield, Alex Inkeles, Lucien Pye itd.). V šestdesetih in sedemdesetih letih je zanimanje močno upadlo.

²⁴ Zavedanje o pomenu mehkih dejavnikov obstaja že daljši čas. Kot primer lahko navedemo zbornik *Culture Matters*, v katerem so o teh dejavnikih razpravljali avtorji iz številnih ved: sociologi, politologi, antropologi in tudi ekonomisti (Michael Porter in Jeffrey Sachs) (Harrison in Huntington ured., 2000).

potrebe po specifičnih politikah. Upoštevati je namreč potrebno, da imamo pri razvojnih študijah običajno opravka s primerjalno analizo, ki lahko dokaj uspešno razkrije nekatere pomanjkljivost razvojnih strategij. Za »aktivne družbe« (Etzioni, 1968) je lahko tovrsten uvid koristen pripomoček za samorefleksijo, učenje in za prilagoditev razvojnih politik.

LITERATURA

- Adam, Frane (1989): »Deformirana modernizacija – (realni) socializem med tradicijo in modernostjo«. Družboslovne razprave, let. 6, št. 7, str. 19–30.
- Adam, Frane, Matej Makarovič, Borut Rončevič, Matevž Tomšič (2005): *The Challenges of Sustained Development. The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe*. Budapest in New York: CEU Press.
- Adam, Frane in Borut Rončevič (2003): »Social Capital: Recent Debates and Research Trends«. *Social Science Information*, let. 42, št. 2, str. 155–183.
- Adam, Frane in Borut Rončevič (2004): »Razvojni potencial socialnega kapitala«. Družboslovne razprave, let. 20, št. 46/47, str. 219–237.
- Bairoch, Paul (1976): »Europe's Gross National product«. *The Journal of European Economic History*, let. 5, št. 2, str. 273–340.
- Battel, Róisín Ní Mháille (2003): »Ireland's 'Celtic Tiger' Economy«. *Science, Technology and Human Values*, let. 28, št. 1, str. 93–111.
- Benaček, Vladimir (2001): »History of Czech Economic and Political Alignments Viewed as a Transition«. In: Dominick Salvatore, Marjan Svetličič, Jože P. Damijan (eds.): *Small Countries in a Global Economy*. New York: Palgrave, str. 132–155.
- Berend, Ivan T. (2001): »The Crisis Zone Revisited: Central and Eastern Europe in the 1990s«. *East European Politics and Societies*, let. 15, št. 2, str. 250–268.
- Berend, Ivan T. and Ránki, György (1982): *The European Periphery and Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernik, Ivan (1989): »Socialistična družba kot 'obmoderna' družba«. Družboslovne razprave, let. 6, št. 7, str. 31–40.
- Cardoso, Fernando in Enzo Faletto (1969): *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: California University Press.
- Castells, Manuel (1998): *End of Millenium (The Information Age: Economy, Society and Culture: Volume 3)*. Malden; Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel in Pekka Himanen (2002): *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford: Oxford University Press.
- Ellias, Norbert, (1994): *The Civilizing Process*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Esser, Klaus, Wolfgang Hillebrand, Dirk Messner in Jörg Meyer Stammer (1996): *Systemic Competitiveness: New Governance Patterns for Industrial Development*. London: Frank Cass.
- Etzioni, Amitai (1968): *The Active Society. A Theory of Societal and Political Process*. New York: The Free Press.

- Granato, Jim, Ronady Inglehart in David Leblang (1996): »The Effect of Cultural Values on Economic Development: Theory, Hypotheses, and Some Empirical Tests«. *American Journal of Political Science*, let. 40, št. 3., str. 607-631.
- Harrison Lawrence E. in Samuel P. Huntington ured.(2000): *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books
- Heylighen, Francis (1992): »Principles of Systems and Cybernetics: an Evolutionary Perspective« In: Robert Trappl (ed.): *Cybernetics and Systems '92*. Singapore: World Science.
- Hočvar, Toussaint (1965): *The Structure of Slovenian Economy 1848-1963*. New York: Studia Slovenica.
- Human Development Report 2002. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Kim, Linsu and Nelson, Richard R. eds. (2000): *Technology, Learning, and Innovation: Experiences of Newly Industrializing Economies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kornai, Janos (2000): »What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean«. *Journal of Economic Perspectives*, let. 14, št. 1, str. 27-42.
- Landes, David S. (1998): *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich and Some so Poor*. New York: W.W. Norton & Company.
- Lilja, Kari in Risto Tainio (1996): »The Nature of the Typical Finish Firm«. V: Richard Whitley in Peer Hull Kristensen (ured.): *The Changing European Firm: Limits to Convergence*. London in New York: Routledge, str. 159-191.
- Lundvall, Bengt-čke (2002): »The University in the Learning Economy«. DRUID Working Paper No 2002-06.
- Maddison, Angus (1991): *Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press.
- Mayntz, Renate (1987): »Politische Steuerung und gesellschaftliche Steuerungsprobleme: Anmerkunge zu einem theoretischen Paradigma«. V: Ellwein in Hesse (ured.): *Jahrbuch zur Staats- und Verwaltungswissenschaft*. Baden-Baden.
- Messner, Dirk (1997): *The Network Society: Economic Development and International Competitiveness as problems of Social Governance*. London, Portland: Frank Cass.
- O'Hearn, Dennis (1998): *Inside the Celtic Tiger: The Irish Economy and the Asian Model*. Dublin: Pluto.
- Ó Riain, Seán (2000): »The Flexible Developmental State: Globalization, Information Technology, and the 'Celtic Tiger'«. *Politics & Society*, let. 28, št. 2, str. 157-193.
- de Propriis, Lisa (2001): »Types of Innovation and Inter-firm Co-operation«. *Occasional Papers in Industrial Strategy*. Research Centre for Industrial Strategy, University of Birmingham.
- Ragin, Charles C. (2000): *Fuzzy-set Social Science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ritzen, Joseph in Michael Woolcock (2000): »Social Cohesion, Public Policy, and Economic Growth«. Referat predstavljen na Annual Bank Conference on Development Economics (World Bank) v Parizu, 26-28 junij 2000.
- Rončević, Borut (2003): *Modeli razvojnih strategij*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- van Rossem, Ronan (1996): »The World System Paradigm as General Theory of Development: A Cross-National Test.« *American Sociological Review*, let. 61, str. 508-527.
- Rupnik, Jacques (1994): »Remapping Europe«. *Deadalus*, let. 123, št. 8, str. 91-114.
- Rupnik, Jacques (1999), »The Postcommunist Divide«. *Journal of Democracy*, let. 10, št. 1, str.

57-62.

- Schöpflin, George (2000): »Discontinuity in Central and South-Eastern Europe«. In: Christopher Lord (ed.): *Central Europe: Core or Pheriphery*. Copenhagen: Copenhagen Business Press.
- Sicherl, Pavle in Svetličič, Marjan (2004): »Slovensko dohitevanje razvitih: Kdaj in kako?« *Teorija in praksa*, let. 41, št. 1-2, 418-439.
- de Soto, Hernando (2000): *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. London: Bantam Press
- Standing, Guy (1996): »Social Protection in Central and Eastern Europe: a Tale of Slipping Anchors and Torn Safety nets«. V: Gosta Esping-Andersen (ed.): *Welfare states in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, str. 226-255.
- Swank, Duane (1996): »Culture, Institutions, and Economic Growth: Theory, Recent Evidence, and the Role of Communitarian Politics«. *American Journal of Political Sciences*, let. 40, št. 3, str. 660-679.
- Sweeney, Paul (1998): *The Celtic Tiger: Ireland's Economic Miracle Explained*. Dublin: Oak Tree.
- Swidler, Ann (1986): »Culture in Action: Symbols and Strategies«. *American Sociological Review*, let. 51, April, str. 273-286.
- Terlouw, Cornelius P. (1992): *The Regional Geography of the World System. External Arena, Periphery, Semiperiphery, Core*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Utrecht.
- The Global Competitiveness Report 2001-2002. World Economic Forum. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Tomšič Matevž (2003): *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Towards a European Research Area: Science, Technology and Innovation. Key Figures 2000. Brussels: Eurostat.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): »Semi Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis«. *Theory and Society*, let. 3, št. 461-483.
- Walsh, Brendan (1999): »The Irish Economic 'Miracle': How do We Explain the Timing of the Boom«. *New Economy*, let. 6, št. 4, str. 223-228.
- Weber, Max (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- World Competitiveness Yearbook 2002. Laussane: Institute for Management Development.

KAKO SKUPAJ MISLITI KULTURO IN EKONOMIJO?

Razprava med kulturnimi študijami in politično ekonomijo¹

Povzetek. Članek obravnava odnos med politično ekonomijo ter britanskimi kulturnimi študijami, in kot glavne razlike med pristopoma izpostavi ekonomski redukcionizem politične ekonomije, vprašanje proizvodnje v kulturnih študijah in razlike v pojmovanju ideologije. Medtem ko politična ekonomija še vedno pristaja na koncept ideologije kot lažne zavesti in na neposredne vzročno-posledične odnose med bazo in nadstavbo, kulturne študije nasprotujejo determinističnemu pojasnjevanju odnosov med družbenimi elementi. Vprašanje, ki si ga tako zastavlja avtor je, do kakšne mere ugovori politično-ekonomskega pristopa slabijo projekt kulturnih študij in kakšna je morebitna rešitev razprave med pristopoma. V sklepu je predlagan model razlikovanja med pristopoma in nasprotovanje nasilni združitvi kulturnih študij in politične ekonomije, kot da bi bila preprosta komplementa.

Ključni pojmi: kulturne študije, politična ekonomija, proizvodnja, potrošnja, ideologija.

Uvod

Polje kulturnih študij je kot interdisciplinarno, odprtosti zavezano področje raziskovanja, priča številnim razpravam in teoretičnim prepirom. Prve polemike po nastanku britanske kulturološke šole v 60. letih prejšnjega stoletja so se vrtele okoli razcepa na kulturalistični in strukturalistični pristop, sledila je popularizacija Gramscija in vpeljava njegove hegemonije med temeljne kulturološke koncepte, za nameček pa se je z znamenitim zbornikom ženske študijske skupine pri birminghamskem Centru za sodobne kulturne študije (CCCS) *Women take issue* "kot tat v noči" (Hall, 1996a: 269) v kulturne študije "pikradel" še feminizem. Ves ta čas v ozadju poteka razprava med politično ekonomijo kulture in medijev ter kulturni-

* Dejan Jontes, diplomirani novinar, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Članek je spremenjena in skrajšana različica teoretičnega dela diplomske naloge z naslovom *Lažna dihotomija? Britanske kulturne študije in politična ekonomija* (Ljubljana, 2003).

mi študijami, ki jo bomo vzeli pod drobnogled.

Vprašanje, ki si ga v članku zastavljamo, je, do kakšne mere ugovori politično-ekonomskega pristopa slabijo projekt kulturnih študij in kakšna je morebitna rešitev razprave med pristopoma. Skušali bomo pokazati, da lahko kulturne študije pomanjkljivosti, ki jim jih očita politično-ekonomski pristop, odpravijo znotraj svojega sicer neenotnega teoretično-metodološkega aparata, tako da za razširitev analize na nekatera zapostavljena področja znotraj kulturnih študij, kot je denimo analiza vloge kulturnih posrednikov ali analiza institucionalnih kontekstov, znotraj katerih je kultura proizvajana, ni potrebno brezpogojno sprejetje epistemoloških in metodoloških predpostavk političnoekonomskega pristopa. Še več, slednje bi po našem mnenju za kulturne študije pomenilo korak nazaj.

Ker je oba pristopa zaradi raznolikosti in številnih izpeljav težko enoznačno zamejiti, se bomo v razpravi osredotočili na britanske kulturne študije (BKŠ) na eni strani, pogosto neupravičeno² enačene zgolj s CCCS, in na političnoekonomski pristop h kulturi in medijem na drugi strani, kot ga zastopajo britanski avtorji, predvsem Peter Golding, Graham Murdock in Nicholas Garnham³. Za slednje smo se odločili, ker so pogosto tudi neposredno polemizirali s kulturnimi študijami in jim oporekali veljavnost, najpogosteje zaradi očitkov, povezanih z "idealizmom" (glej Garnham, 1995).

Razprava med kulturnimi študijami in politično ekonomijo, ki z manjšimi presledki traja od nastanka BKŠ, je poleg osrednjega vprašanja, ki smo ga zastavili, pomembna in zanimiva vsaj še iz enega razloga. Kulturne študije so se namreč med drugim vzpostavile ravno skozi nasprotovanje ekonomskemu redukcionizmu klasične, na marksizem oprte politične ekonomije. Kot v zvezi s tem poudarja "ustanovitelj"⁴ BKŠ Stuart Hall, se marksizem in kulturne študije nikoli niso v celoti teoretično prekrivala. "To pomeni, da je treba soočenje med britanskimi kulturnimi študijami in marksizmom razumeti predvsem kot spopad z nekim določenim problemom. Ta se začne in

² V poznih šestdesetih letih prejšnjega stoletja so pomembno vlogo pri nastanku in razvoju kulturnih študij imeli vsaj še Center za preučevanje množičnega komuniciranja na Univerzi v Leicesteru ter centri za filmske študije v Leedsu in Londonu. Pisci številnih "zgodovin kulturnih študij", večinoma tesno povezani s CCCS, na to kajpada radi pozabijo.

³ Poleg britanske tradicije politične ekonomije medijev je zelo vplivna še ameriška, na čelu z avtorji, kot so Harold Innis, Ben Bagdikian, Dallas Smythe in Herbert Schiller. Medtem ko na Otoku bolj poudarjajo politične razsežnosti medijskih vprašanj, so v ZDA v ospredju ekonomske teme, kot so lastništvo in korporatizacija množičnih medijev ter kulture.

⁴ Hallu lahko ustanoviteljsko mesto pripišemo po analogiji s Schrammovo potezo v komunikologiji, kjer je ta za "predhodnike" komunikologije imenoval Lasswella, Lazarsfelda, Lewina in Hovlanda ter si tako prihranil mesto ustanovitelja (glej Splichal, 1999: viii). Tudi Hall se je na nek način samooklical za ustanovitelja BKŠ, ko se je vprašal, "Ali niso kulturne študije vzniknile neke med trenutkoma, ko sem prvič srečal Raymonda Williamsa in izmenjal poglede z Richardom Hoggartom?" (Hall, 1996a: 262). Če je Hall "ustanovitelj", so "predhodniki" Williams, Hoggart in Edward Thompson.

razvija skozi kritiko redukcionizma in ekonomizma, nadaljuje pa z ugovarjanjem modelu baze in nadstavbe, skozi katerega sta tako kompleksnejši kot vulgarni marksizem skušala pojasnjevati odnos med družbo, ekonomijo in kulturo" (Hall, 1996a: 265). Če hočemo torej razumeti projekt kulturnih študij, moramo poznati njegov odnos do politične ekonomije.

Večina dosedanjih razprav se je vrtela okoli poskusov združiti oba pristopa pod isto teoretično-metodološko streho (glej denimo Kellner, 1997; Garnham, 1995). Zaradi razlogov, ki jih bomo navedli v nadaljevanju, je jasno, da je tovrstno početje že vnaprej spodletelo, zato bomo skušali pokazati, da disciplini oziroma polji preučevanja, ki se ukvarjata s kulturo in ekonomijo, ne smemo poskušati na vsako silo združiti. Na razlike med pristopoma in njuno nezdružljivost bomo skušali pokazati z obravnavo dveh problemskih osi. Ena vključuje vprašanje ekonomskega redukcionizma politične ekonomije in težave kulturnih študij pri obravnavi proizvodnje, druga pa se vrti okoli različnih konceptualizacij ideologije. Poglejmo najprej prvo.

Ekonomski redukcionizem politične ekonomije in proizvodnja v kulturnih študijah

54

Najpogostejši očitke politični ekonomiji kulture in medijev je ekonomski redukcionizem, to je pojmovanje, da proizvodne sile in odnosi, imenovani tudi baza, nadzorujejo in proizvajajo (determinirajo) družbeno nadstavbo, sestavljeno iz prava, države, družine ter kulturnih in ideoloških sfer. Posledično lahko vsak element v družbi zvedemo na odgovarjajoče odnose v ekonomski sferi in ga tako razložimo.

Ekonomski redukcionizem je politični ekonomiji očital tudi Hall, saj je kritiziral predvsem predpostavko politične ekonomije, da so ekonomski procesi in ekonomske strukture kulturne proizvodnje pomembnejši kot njen kulturno-ideološki vidik. Kritičen je tudi do koncepta ideologije kot lažne zavesti, ki ga politična ekonomija še vedno zagovarja. Hall se s politično ekonomijo sicer strinja, da je analiza ekonomske ravni družbene realnosti nujna, vendar ne pristaja na stališče, da je za razlago kulturnih in ideoloških učinkov tudi zadostna, kar po njegovem menijo politični ekonomisti. Še več, v tem vidi največjo težavo in pomanjkljivost političnoekonomskega pristopa h kulturi (Hall 1996b: 46-7).

Nicholas Garnham, eden najvidnejših zagovornikov političnoekonomskega pristopa, zavrača vse očitke o ekonomskem redukcionizmu, saj politična ekonomija kulture po njegovem mnenju ni nikoli trdila, da so vse kulturne prakse determinirane z načinom proizvodnje materialnega

življenja (Garnham, 1995: 71). Toda neke drugje pa pravi, da ostaja *materialno dejstvo, da je v zadnji instanci materialna proizvodnja determinirajoča v smislu, da samo presežna vrednost, proizvedena z delom, sploh omogoča izvajanje ostalih oblik človeške dejavnosti. Zatorej nadstavba ostaja odvisna in determinirana s strani baze materialne proizvodnje v tem ključnem pogledu... Nadstavba/kultura tako ostaja podrejena in drugotnega pomena, pomembna vprašanja pa se nanašajo na odnos med načinom pridobivanja in distribucije presežne vrednosti na eni strani in na prerazporeditev le-te znotraj nadstavbe na drugi... Čeprav je nadstavba sčasoma postala bolj avtonomna, še vedno obstajajo neposredne ozke materialne omejitve za posameznike, tudi znotraj razvitih, industrijskih družb*. (Garnham, 2001: 228)

Pri preučevanju množičnih medijev se politična ekonomija zavzema za preusmeritev pozornosti od pojmovanja medijev kot ideoloških aparatov države (Althusser), na kar so se osredotočile kulturne študije, k razumevanju medijev kot ekonomskih entitet, ki najprej ustvarjajo presežno vrednost skozi blagovno proizvodnjo in menjavo, nato pa skozi oglaševanje še presežno vrednost znotraj drugih sektorjev. Garnham poudarja, da politična ekonomija nasprotuje Althusserjevi relativni avtonomnosti ekonomske, ideološke in politične ravni v družbeni ureditvi, "saj ko kupimo časopis, hkrati sodelujemo v ekonomski menjavi, v podvrženosti ali zoperstavljanju ideološki formaciji in pogosto tudi v konkretnem dejanju politične identifikacije" (Garnham, 1990: 30). Hall in kulturne študije najbolj nasprotujejo teoretičnemu stališču, da je ekonomija določujoča v zadnji instanci, saj ekonomiji priznavajo, da je določujoča kvečjemu v prvi instanci. To pomeni, povedano poenostavljeno, da ekonomija do določene mere vpliva tudi na kulturno sfero (in na ostale dele nadstavbe), vendar pa je ne določa dokončno in v celoti. Tu je Hall precej dolžan Laclauju in Mouffovi, ki sta to predpostavko kritizirala med drugim zato, ker "če bi za *vsako družbo* bilo res, da je ekonomija določujoča v zadnji instanci, potem se razmerje med tako določitvijo in pogoji njene možnosti ne bi moglo razvijati v naključni zgodovinski artikulaciji, marveč bi bilo vnaprej nujno razmerje" (Laclau in Mouffe, 1987: 83).

Glede politične ekonomije in ekonomskega redukcionalizma se tako ni težko strinjati s Hartleyem (2003: 91), ki meni, da je večina zagovornikov politično-ekonomskega pristopa sicer načeloma zavrnila ekonomski determinizem, vendar ta ostaja nekakša implicitna predpostavka, in Strinati (1995: 148), ki ocenjuje, da politična ekonomija sicer zavrača, kar vidi kot grobo redukcionalistične teorije ekonomskega determinizma, vendar pristaja nanj v smislu, da ekonomija predstavlja temeljno omejitev za vse ostale

vrste družbene dejavnosti.

Če za politično ekonomijo velja, da se ne more popolnoma otresti težav z ekonomskim redukcionizmom, so se kulturne študije izoblikovale ravno skozi strah pred njim. Zaradi tega je po mnenju kritikov BKŠ, predvsem s strani politične ekonomije, prišlo do izogibanja vprašanjem, povezanih s proizvodnjo. To naj bi se najbolj kazalo v analitičnem osredotočanju kulturnih študij na koncept teksta⁵. Ravno ta koncept naj bi namreč predstavljal "slepo pego" v odnosu med kulturnimi študijami in politično ekonomijo, saj se kulturologi z njim pogosto spoprijemajo brez hkratne obravnave pogojev proizvodnje, v katerih je tekst nastal. Tekst se v kulturnih študijah nanaša na vse označevalne prakse. To pomeni, da teksti niso le napisana besedila, pač pa tudi podobe, zvoki, predmeti in aktivnosti (denimo ples), ki ustvarjajo pomen. Te podobe, zvoke in predmete lahko obravnavamo kot kulturne tekste zato, ker gre za znakovne sisteme, ki ustvarjajo pomen s pomočjo podobnih mehanizmov kot jezik (glej Barker, 2000: 11). Ena od glavnih lastnosti tekstov je polisemičnost, kar pomeni, da vsebujejo množstvo pomenov, ne le enega, te pa morajo bralci/gledalci vsakič šele razbrati. Ta teoretična pozicija je kulturnim študijam omogočila, da so bralcu/gledalcu podelile relativno (oziroma v skrajnih primerih, kot je tisti Johna Fiska, absolutno) avtonomnost v razmerju do teksta. Za Ksenijo H. Vidmar (1998: 271) je to "poudarjanje vloge bralca/gledalca v srečanju s kulturnim tekstom, v relativno avtonomni in heterogeni konstrukciji pomena, ki lahko sodeluje ali pa se obrne nasproti dominantnim pomenom, vpisanim v strukturo teksta, najbolj produktivna, pa tudi najbolj problematična teoretična zaslomba *cultural studies*"⁶. Politični ekonomisti tovrstno teoretično pozicijo najostreje kritizirajo. Garnham (1995: 65) tako meni, da kulturne študije z osredotočanjem na potrošnjo, recepcijo in interpretacijo preveč poudarjajo svobodo potrošnje in vsakdana, tendenca kulturnih študij, da "vse in vsake popularno-kulturne prakse vrednoti kot uporniške, pa je škodljiva za njihov politični projekt" (ibid.: 69). S slednjo trditvijo se seveda strinjamo, le da tovrstnih vzgibov ne moremo označiti kot splošno tendenco kulturnih študij.

Vendar pa analitično osredotočanje na koncept teksta in odmik od pojmovanja občinstva kot pasivnega recipienta medijskih sporočil sama po sebi še ne pomenita, da znotraj kulturnih študij ne upoštevajo pomemb-

⁵ Gre za usmeritev, ki so jo BKŠ nasledile od literarne kritike, iz katere so se razvile.

⁶ Ksenija H. Vidmar problematičnost te pozicije sicer umešča drugam kot politični ekonomisti. Meni namreč, da najhujša težava "izhaja natančno iz mesta gledanja samega analitika, iz strukture teoretikovega pogleda, ki v svojem vztrajanju na principu politične asociacije s podrejenimi družbenimi skupinami pogosto spregleda svoje lastno mesto izrekanja, svoje lastno družbeno-zgodovinsko in diskurzivno skonstruiranost v pripovedovanju o drugem" (Vidmar, 1998: 272).

nih vprašanj, povezanih s proizvodnjo, kot to kulturnim študijam očitajo politični ekonomisti. Kot namreč poudarja Grossberg (1993: 3), kulturne študije nikoli niso samo praksa tekstualne interpretacije ali etnografija občinstev. Razlog za to tiči v tem, da kulturni tekst ni ne "mikrokozmična reprezentacija ne utelešenje pomena" (ibid.), saj se v tekstu artikulira mnoštvo sil, ki jih ni mogoče ločiti od konteksta njihove artikulacije. To pomeni, da so v tekstu prisotni in posledično obravnavani tudi ekonomski vidiki. Grossberg v neki drugi razpravi (1995: 73) kljub temu deloma pritruje političnim ekonomistom, ko prizna, da obstajata znotraj kulturnih študij dva sklopa idej. Na eni strani so analize, ki se ukvarjajo s kompleksno in nasprotujočo si naravo potrošnje in kljub temu, da pogosto ugotavljajo, da je potrošnja lahko povezana z užitkom in zadovoljstvom ter lahko na nek način povečuje moč, ne izključujejo izkoriščevalske, manipulativne in dominantne narave trga. Te analize postavljajo lokalne prakse v širši kontekst družbenih struktur moči, tudi ko skušajo ugotoviti, kako so te strukture živete in občutene lokalno. Na drugi strani pa je delo, ki vsako potrošnjo označuje kot užitek in zadovoljstvo ter jo ima po definiciji za akt upora, vendar teh dve poziciji preprosto ne moremo enačiti, pravi Grossberg.

Postavljanje teksta na analitični piedestal tudi ne pomeni, da kulturne študije popolnoma zanemarjajo analizo proizvodnje. Omenimo zgolj Hall-ovega naslednika na čelu CCCS, Richarda Johnsona, ki je odločno nasprotoval zapostavljanju analize proizvodnje (glej Johnson, 1996), in pa Hallovo tezo o "novih časih" (glej Hall, 1996d). Gre za analizo povezave med postmodernizmom kot kulturnim fenomenom in postfordizmom (oznaka za nove oblike proizvodnje, povezane z informacijsko tehnologijo, robotiko itd.), s katero je Hall po McGuiganovem (1992: 40) mnenju odprl prostor za dialog med kulturnimi študijami in politično ekonomijo. Še bolj pomenljivo kot Hallova teza o novih časih pa je njegovo obžalovanje nad smerjo razvoja kulturnih študij. Kot navaja Hartley (2003: 105), je Hall tik pred upokojitvijo opozoril, da "z opustitvijo determinističnega ekonomizma ni prišlo do alternativnih oblik razmišljanja o ekonomskih odnosih in njihovih učinkih kot o pogojih obstoja ostalih praks, ampak je prišlo do velikanskega in izrazitega zanikanja. Kot da, glede na to, da ekonomija v najširšem smislu zagotovo ne 'determinira' dejanskega toka zgodovine 'v zadnji instanci', kot so nekdaj predvidevali, sploh ne obstaja!"

Ideologija

Političnoekonomski pristop, kot smo že omenili, vztraja pri konceptu ideologije kot lažne zavesti, ki s popačeno realnostjo zaslepljuje ljudi, da ne

vidijo protislovij in konfliktov med interesi, ki so vgrajeni v njihove odnose. Ideologija tako predstavlja nekakšne zemljevide pomenov, ki trdijo, da so univerzalne resnice, vendar so le zgodovinsko specifična pojmovanja, ki zakrivajo in hkrati vzdržujejo moč. Družba je ponazorjena z metaforo o bazi in nadstavbi, kjer nadstavba v veliki meri izhaja iz ekonomske baze in zato reproducira družbene ekonomske odnose. Z analitične perspektive je za Garnhama model baze in nadstavbe še vedno veljaven, obenem pa je treba analizirati, na kakšne načine je z razvojem kapitalizma prišlo do industrializacije nadstavbe. Tudi koncept lažne zavesti je po njegovem mnenju veljaven, celo nujen takoj, ko sprejmemo predpostavko, da so na eni strani naši odnosi z družbeno realnostjo posredovani preko sistemov simbolne reprezentacije in, drugič, da živimo znotraj struktur dominacije. Še več, le koncept lažne zavesti daje intelektualcem veljavno vlogo. Organski intelektualci namreč v nujni in legitimni delitvi dela ustvarjajo razredno zavest iz drobcev izkustva tega razreda, poleg tega pa pripravljajo politično strategijo, tako da določijo "zemljevid" struktur dominacije in teren za upiranje (Garnham, 1995: 67-8).

V kulturnih študijah so najprej zavrnilo tezo o determinirajoči bazi in determinirani nadstavbi. Na težave z njo je opozoril že Williams, ki je vztrajal, da se mora vsak sodoben pristop k teoriji kulture začeti pri njej. Najprej je izpostavil jezikovno in teoretsko kompleksnost izraza za razmerje, ki nastopa v tej zvezi, tj. "determinirati".

Govorico determiniranja, še bolj pa govorico determinizma, smo pododovali od idealističnih in zlasti teoloških prikazov sveta in človeka. Iz njene teološke dediščine izhaja zamisel o zunanjem vzroku, ki v celoti napoveduje ali kaže vnaprejšnjo podobo, zares popolnoma nadzoruje nadaljnjo dejavnost. A iz izkušnje družbene prakse imamo tudi zamisel o determiniranju kot postavljanju mej, izvajanju pritiskov. Vendar je prav, če ob pogledu na mnoge aplikacije marksistične analize kulture povemo, da se pogosto eksplicitno ali implicitno uporablja prav prvi pomen, zamisel o prefiguraciji, napovedovanju ali nadzorovanju. (Williams, 1997: 230)

"Determiniranje" je zato po Williamsovem mnenju bolj kot v smislu vnaprej upodobljene in nadzorovane vsebine treba razumeti v smislu postavljanja omejitev in izvajanja pritiskov, prav tako pa so potrebni popravki razumevanja baze in nadstavbe. Nadstavbo bi morali razumeti kot "pahljače sorodnih kulturnih praks" in ne kot odsevano, reproducirano ali specifično odvisno vsebino. Za razumevanje realnosti kulturnega procesa je za Williamsa baza pomembnejši pojem, njeno pojmovanje pa bi bilo treba od predstave o trdni ekonomski ali tehnološki abstrakciji premakniti v smer

specifičnih dejavnosti ljudi v dejanskih družbenih in ekonomskih razmerjih, ki vključujejo "temeljna protislovja in premene in so zatoj ves čas v stanju dinamičnega procesa" (ibid.: 232).

Williams je tudi najbolj zaslužen za vpeljavo in naknadno priljubljenost Gramscija in njegove hegemonije v kulturnih študijah. Hegemonija pri Gramsciju predstavlja situacijo, ko si vladajoči razred (hegemon) s kombinacijo prisile in soglasja pridobi prevlado nad podrejenimi družbenimi skupinami. Pomembnejše kot prisila je zagotavljanje soglasja, ki ga lahko doseže predvsem z izključevanjem določenih (problematičnih) vidikov družbene ureditve in privilegiranjem manj spornih. Williams je ta koncept zagovarjal zaradi prepričanja, da "če bi bila ideologija le abstrakten, vsiljen sklop predstav, če bi bile naše družbene, politične in kulturne ideje ter domneve in navade le rezultat posebnega manipuliranja, nekakšnega odkritega dresiranja, ki bi ga lahko preprosto ustavili ali ukinili, potem bi bilo družbo dosti lažje spraviti v gibanje in jo spremeniti, kot je kdajkoli bilo ali je v praksi" (ibid.: 235). Podmena hegemonije pa je po njegovem mnenju, da obstaja nekaj, kar ni le stvar vrhnje zgradbe, tako kot je ideologija v šibkem smislu. Za Gramscijem je tudi poudaril, da hegemonija ni enovita in da jo je treba nenehno "obnavljati, poustvarjati in braniti", na enak način pa ji je "mogoče nenehno nasprotovati in jo v nekaterih vidikih modificirati".

Williams predlaga, da bi se izognil nesporazumom pri razumevanju kompleksnosti hegemonije, teoretični model, ki upošteva spremenljivost in protislovnost tega koncepta. V središče tega modela tako postavi osrednji sistem praks, pomenov in vrednot, ki ga lahko po njegovem mnenju najdemo v vsaki družbi, poimenoval pa ga je dominanten in efektiven sistem. Temu je zoperstavil alternativno in opozicijsko kulturo; alternativna kultura skuša soobstajati znotraj obstoječe hegemonije, medtem ko jo skuša opozicijska kultura nadomestiti. Tako v alternativni kot v opozicijski kulturi pa Williams vpelje še ločevanje med residualnimi in nastajajočimi oblikami. Residualne oblike so tiste izkušnje, pomeni in vrednote, ki jih ni mogoče potrditi ali izraziti v pojmih dominantne kulture, kljub temu pa jih doživljamo in prakticiramo na podlagi prežitka kakšne predhodne družbene ureditve. Konkreten primer tega vidi Williams v določenih religioznih vrednotah, ki so v nasprotju z zelo očitno inkorporiranostjo večine religioznih pomenov in vrednot v dominantni sistem. Z nastajajočimi oblikami pa Williams poudarja nenehno nastajanje novih pomenov, praks in vrednot ter nove označitve in izkušnje. Vsaka družbena ureditev je torej kompleksna zmes dominantnih, residualnih in nastajajočih kulturnih oblik, zato hegemonija nikoli ne more biti absolutna (glej Williams, 1997: 135-41).

Od tod naprej je najpomembnejšo vlogo pri razumevanju ideologije v kulturnih študijah odigral Hall, ki je ideologijo definiral kot "mentalne okvirje – jezike, koncepte, kategorije in sisteme reprezentacij – ki jih različni razredi in družbene skupine uporabljajo za osmišljanje, definiranje in razumevanje načina, kako deluje družba" (Hall, 1996c: 26). Ključno "politično" vprašanje, ki sledi iz takšne definicije ideologije in ki ga je nenehno poudarjal Hall, je vprašanje "politike označevanja". Označevanje dogodkov je namreč postalo del tistega, za kar se je treba boriti, ker je to "način ustvarjanja kolektivnega družbenega razumevanja, in zatoorej način, s katerim je mogoče učinkovito mobilizirati konsenz za določene rezultate". Ideologija je v tej perspektivi postala prizorišče borbe, njeni izidi pa niso napovedljivi s pomočjo deterministične logike – odvisni so "od politike označevanja" (Hall, 1982: 70).

Hall je sledil Williamsovim napotkom o razumevanju determiniranja kot postavljanja meje. Tako je denimo nasprotoval Althusserjevi ugotovitvi, da ima ideologija le funkcijo reproduciranja družbenih proizvodnih odnosov in dodal, da "ideologija *postavlja tudi meje*, do katere stopnje se lahko dominantna družba brez težav in funkcionalno reproducira" (Hall, 1996b: 33), na drugem mestu pa je kot ključni pogoj za "marksizem brez omejitev" navedel razumevanje "determiniranja v smislu *postavljanja omejitev*, uvajanja parametrov, definiranja prostora operacij, konkretnih pogojev obstoja, danosti družbenih praks, ne pa v smislu absolutne napovedljivosti določenih izidov" (Hall, 1996c: 45) (poudaril D.J.). Takšno razumevanje ocenjujemo kot ustrežnejše od političnoekonomskega konceptualiziranja ideologije.

Tako pri obravnavi proizvodnje kot ideologije se politična ekonomija po našem prepričanju preveč naslanja na koncept determinacije, zato menimo, da je (lahko) pristop kulturnih študij plodnejši. Skušali smo tudi pokazati, da znotraj kulturnih študij obstajajo nastavki za bolj poglobljeno analizo proizvodnih procesov, ki so sicer večinoma ostali neizkoriščeni, vendar lahko kulturne študije te pomanjkljivosti odpravijo, ne da se zatečejo na političnoekonomski teren, zaznamovan z determinacijo.

Sklep – sprava ali ločitev?

Kako torej kljub vsem tem razlikam skupaj misliti kulturo in ekonomijo ter področji raziskovanja, ki skušata ti področji osmisлити? Na voljo imamo, kot z družinsko metaforo v naslovu svojega članka o BKŠ in politični

ekonomiji ugotavlja Garnham⁷, dve možnosti: spravo ali ločitev. Rešitev razprave bomo zato skušali predlagati po analogiji s Careyjevo obravnavo odnosa med ekonomijo in komuniciranjem.

James Carey, sicer ključna figura ameriških kulturnih študij, predlaga okvir razlikovanja, okvir, v katerega sta komuniciranje in ekonomija postavljeni kot nasprotujoči si praksi.

Komuniciranje in ekonomija sta v prvi vrsti človeški praksi. Vendar sta to praksi, ki sta v nasprotujočem si razmerju; sta zgodovinsko, čeprav ne ontološko, medsebojno izključujoči aktivnosti. Ekonomija je praksa alokacije omejenih virov, komuniciranje pa je proces proizvodjanja pomena, to pa je vir, ki je vse prej kot omejen – pravzaprav gre za obilno in brezplačno dobroto. (Carey, 1997: 64)

Do združevanja teh dveh nasprotnih praks prihaja po Careyjevem mnenju zato, ker je celotna zgodovina sodobnega komuniciranja ne le v znamenju vključevanja informacij, ampak tudi pomena samega v fenomen trga. To ne velja le za tiste oblike pomenov, ki so množično proizvedene in so zato pod neposrednim nadzorom cenovnega sistema, pač pa se to vključevanje razširja tudi na vse druge vidike kulture in pomena, vse do najobičajnejših transakcij vsakodnevnega življenja (Carey, 1997: 73). Paradigmatski primer teh procesov je koncept informacijske družbe, ki označuje družbo, kjer je ustvarjanje, spreminjanje in distribucija informacij postala najpomembnejša ekonomska in kulturna aktivnost.

Okvir razlikovanja moramo po našem mnenju aplicirati tudi na razmerje med kulturo in ekonomijo, vendar s tem – to moramo posebej poudariti – ne predlagamo enačenja kulture in komuniciranja, kar je ena najbolj pogostih implicitnih predpostavk kulturnih študij in tudi ena večjih pomanjkljivosti⁸. Tudi združevanju (popularne) kulture in (množičnega) komuniciranja so namreč botrovali ekonomski razlogi, kot je bila denimo težnja nastajajočih kulturnih industrij po maksimiziranju dobička v prvi polovici 20. stoletja in pa pomoč pri ustvarjanju ekonomije, temelječe na množični potrošnji. Ščasoma je tako identičnost množičnega komuniciranja in kulture, predvsem popularne, postala skorajda samoumevna predpostavka, čeprav ni v medijih nič inherentnega, kar bi jim zagotavljalo status osredn-

⁷ Nicholas Garnham je namreč svoj prispevek za kolokvij, ki ga je organizirala revija *Critical Studies in Mass Communication*, naslovil *Politična ekonomija in kulturne študije: Sprava ali ločitev?* Lawrence Grossberg mu je odvrnil, da je namigovanje na zakonsko zvezo med pristopoma zgrešeno, ker nista bila nikoli poročena; bila sta kvečjemu bratranec in sestrična, ki se nekako prenašata (Grossberg, 1995: 72).

⁸ Argumentov proti enačenju kulture in komuniciranja tu ne bomo izčrpnje obravnavali; glej denimo Grossberg, 1992: 37-47.

jega prenosnika popularne kulture (glej Grossberg, 1992: 37-8).

Skušali smo torej pokazati, da je najučinkovitejši izhod iz zgoraj predstavljenih teoretičnih razprav ločeno obravnavanje kulture in ekonomije, saj gre za entiteti, ki sta v zelo kompleksnem medsebojnem odnosu – odnosu, ki ga je nemogoče razložiti s kakršnimikoli poenostavljenimi modeli determinacije. Zato za njuno obravnavo potrebujemo tudi različna pristopa, saj ju je nemogoče združiti. Nenazadnje ju loči tudi različna raven analize – medtem ko se kulturne študije s konceptom teksta z mediji in kulturo spoprijemajo predvsem na mikro in z obravnavo intertekstualnosti občasno na mezo ravni, se politična ekonomija ukvarja skoraj izključno z makro ravni analize, kamor sodi ukvarjanje z vprašanji koncentracije, regulacije in lastništva ter nadzora. Za uspešno razlago medijskih in kulturnih fenomenov seveda potrebujemo razlago na vseh ravneh. Zaradi preseganja ekonomskega redukcionalizma in ustrežnejšega pojmovanja ideologije pa menimo, da bi bilo za projekt kulturnih študij škodljivo, če bi prevzele miselni aparat politične ekonomije, kar predlagajo kritiki, ko zagovarjajo združitev pristopov.

Poskusi združiti kulturne študije in politično ekonomijo pa imajo poleg epistemoloških tudi močne politične posledice. Namreč, misliti kulturo, predvsem Williamsovo "navadno" kulturo, ki se je v kulturnih študijah mukoma otresla pridevnika množična, skozi prizmo ekonomizma, pomeni odpovedati se enemu zadnjih oporišč in zatočišč popularnega in se naprej odpovedati kakršnikoli možnosti upora. Ali, kot to koncizno zapiše Bulc, ključno vprašanje ni, kako zaustaviti proces poblagovljenja kulture (kot se zdi, da poskuša politična ekonomija, op. D. J.), ker to ni več mogoče, temveč, kako odkriti tiste pozitivne plati poblagovljene kulture, ki imajo za potrošnike emancipatoren potencial (kar skušajo narediti kulturne študije, op. D. J.) (Bulc, 2004: 14). Ekonomistično pojmovanje kulture (in komuniciranja) tovrstne emancipatorne potenciale spregleda, še preden sploh lahko vzniknejo, zato ga je treba preseči.

LITERATURA

- Barker, Chris (2000): *Cultural Studies: Theory and Practice*. London: Sage.
- Bulc, Gregor (2004): *Proizvodnja kulture: Vloga in pomen kulturnih posrednikov*. Maribor: Subkulturni azil.
- Carey, James (1997): *Communications and Economics*. V Eve Stryker Munson and Catherine A. Warren (ur.), *James Carey: A Critical Reader*, 60-75. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Garnham, Nicholas (1990): *Capitalism and Communication*. London: Sage.
- Garnham, Nicholas (1995): *Political Economy and Cultural Studies: Reconciliation or Divorce?*

- Critical Studies in Mass Communication, 12, 62-71.
- Garnham, Nicholas (2001): Contribution to a Political Economy of Mass Communication. V Meenakshi Gigi Durham in Douglas M. Kellner (ur.), *Media and Cultural Studies: Key-works*, 225-252. London: Blackwell.
- Grossberg, Larry (1992): *We Gotta Get Out of This Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture*. London: Routledge.
- Grossberg, Larry (1993): Cultural Studies and/in New Worlds. *Critical Studies in Mass Communication*, 10, 1-22.
- Grossberg, Larry (1995): Cultural Studies vs. Political Economy: Is Anybody Else Bored with this Debate? *Critical Studies in Mass Communication*, 12, 72-81.
- Hall, Stuart (1982): The Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies. V Michael Gurevitch, Tony Bennet, James Curran in Janet Woollacott (ur.), *Culture, Society and the Media*. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1996a): Cultural Studies and its Theoretical Legacies. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Critical Dialogues in Cultural Studies*, 262-75. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1996b): Cultural Studies: Two Paradigms. V John Storey (ur.), *What is Cultural Studies?*, 31-48. London: Arnold.
- Hall, Stuart (1996c): The Problem of Ideology: Marxism Without Guarantees. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Critical Dialogues in Cultural Studies*, 25-46. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1996d): The Meaning of New Times. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Critical Dialogues in Cultural Studies*, 223-237. London: Routledge.
- Hall, Stuart (1996e): On Postmodernism and Articulation: An Interview with Stuart Hall. V David Morley in Kuan-Hsing Chen (ur.), *Critical Dialogues in Cultural Studies*, 131-150. London: Routledge.
- Hartley, John (2003): *A Short History of Cultural Studies*. London: Sage.
- Johnson, Richard (1996): What is Cultural Studies Anyway? V John Storey (ur.), *What is Cultural Studies?*, 75-114. London: Arnold.
- Kellner, Douglas (1997): Overcoming the Divide: Cultural Studies and Political Economy. V Marjorie Ferguson in Peter Golding (ur.), *Cultural Studies in Question*, 102-120. London: Sage.
- Laclau, Ernesto in Chantal Mouffe (1987): *Hegemonija in socialistična strategija*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- McGuigan, Jim (1992): *Cultural Populism*. London: Routledge.
- Splichal, Slavko (1999): Razvoj empirične komunikologije v ZDA. V Slavko Splichal (ur.), *Komunikološka hrestomatija 2*, v-xxviii. Ljubljana: FDV.
- Strinati, Dominic (1995): *An Introduction to Theories of Popular Culture*. London: Routledge.
- Vidmar, H. Ksenija (1998): Ameriške cultural studies ali cultural studies v Ameriki. *Časopis za kritiko znanosti*, XXVI, 192, 267-290.
- Williams, Raymond (1997): *Navadna kultura*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

UVODNIK

Tematska številka Teorije in prakse nekoliko izstopa iz okvira običajnih opredelitev koncepta tematske številke. Na prvi pogled se bralcu morda celo zazdi, da članki v tej številki sploh ne sodijo skupaj. To je nekako tudi res, saj pri tematski številki najprej pomislimo na enotnost, ki izvira iz proučevanja neke ontološke družbene oziroma kulture stvarnosti, ali pa imamo v mislih bolj ali manj enotno teoretsko oziroma paradigmatško ozadje, s katerim se avtorji lotevajo analize družbenih in kulturnih fenomenov. Ker niti prvi niti drugi element ne sestavljata skupnega imenovalca tokratne tematske številke, se bralcu za trenutek morda lahko celo zazdi, da je izbor tekstov naključen. Pa ni. Element, ki je vplival na izbor člankov, je kvalitativno raziskovanje. Preteklo je že kar nekaj časa, odkar se je pod okriljem letnega srečanja Slovenskega sociološkega društva, v okviru delovanja kulturološke sekcije, odvijala vrsta predstavitev dela družboslovnih in humanističnih avtorjev, ki pri empiričnem raziskovanju družbenih in kulturnih fenomena uporabljajo takšno ali drugačno obliko kvalitativne metode, pogosto sicer v kombinaciji s kvantitativnimi metodami. Nekatere rezultate empiričnih raziskav, ki so jih predstavili avtorji iz petih različnih institucij ljubljanske univerze, sva skupaj s sourednico zaradi njihove zanimivosti in vrednosti za nadaljnjo uveljavitev kvalitativnega raziskovanja zbrala v pričujoči tematski številki. K sodelovanju sva povabila še nekatere druge avtorje, ki so na področju kvalitativnih metod in njihove uporabe v empiričnem raziskovanju že uveljavljeni pisci. Bralec ima tako sedaj pred sabo rezultat najinega truda. Prvih devet člankov sodi v kategorijo uporabe kvalitativnih metod v procesu raziskovanja, zadnji članek pa je glede tega izjema, saj se njegova avtorica spusti še nekoliko globlje, in sicer na samo raven epistemologije kvalitativnih metod. V sklopu člankov še zdaleč ni bilo mogoče zajeti celotne tematike in problematike, ki spremlja kvalitativno raziskovanje, česar se s sourednico dobro zavedava. Vendarle pa srčno upava, da nama je s tem uspelo narediti korak naprej, pa čeprav majhen, k nadaljnji uveljavitvi kvalitativnega raziskovanja v družboslovju in humanistiki na Slovenskem. Rada bi se zahvalila še vsem tistim, predvsem so to anonimni recenzenti, ki so nama in avtorjem s svojimi nesebičnimi nasveti pomagali pri pripravi tematske številke, kajti brez njihove pomoči nama to prav gotovo ne bi uspelo.

*Dr. Tomaž Krpič in dr. Blanka Tivadar,
gostujoča urednika tematskega sklopa*

Ivan BERNIK*, Martina TRBANC**

AVTOPORTRET VIŠJEGA SREDNJEGA SLOJA: IZJEMNOST IN KONFORMNOST

Povzetek. Članek temelji na analizi dnevnikov »znanih Slovencev in Slovenk«, ki jih objavlja Sobotna priloga dnevnika Delo. Analizo usmerja na Goffmanovo dramaturško razlago družbenih interakcij in na Webrovo teorijo slojevitosti oprta ideja, da je te dnevnike mogoče brati kot samopredstavitev pripadnikov višjega srednjega sloja. Zato se članek ukvarja predvsem z vprašanjem, kako avtorice in avtorji dnevnikov definirajo značilnosti svojega družbenega položaja in razlike do drugih družbenih slojev. Posebej so osvetljeni tisti vidiki njihove samopredstavitve, ki kažejo na naraščajočo samozavest in družbeni vpliv višjega srednjega sloja.

Ključni pojmi: postsocializem, družbena slojevitost, višji srednji sloj, osebni dokumenti, kvalitativna analiza.

65

Ozadje raziskave: vzpon srednjega sloja v postsocialističnih družbah

Spremembe na področju družbenih neenakosti, ki se dogajajo v postsocialističnih družbah, bi bilo z Webrovimi pojmi mogoče opisati kot prehod od statusno-slojevske k razredni strukturi (Meier, 1991). Oznaka statusno-slojevska družba se nanaša na dejstvo, da je bil v socialističnih družbah položaj posameznikov in skupin v sistemu družbene neenakosti določen predvsem z njihovo lojalnostjo političnemu režimu, z razredno družbo pa je mišljeno porajanje institucionalnega reda, v katerem je tržni položaj ključni dejavnik dostopa do družbenih dobrin. Ker se sredstva, ki so omogočala lojalnost socialističnemu režimu, močno razlikujejo od sredstev, ki zagotavljajo uspeh v tržnem tekmovanju, je utemeljena trditev, da postsocialistična transformacija nujno vključuje korenite spremembe temeljev družbene neenakosti. Podobno trditev je mogoče izpeljati tudi iz neomarksističnih analiz razrednosti socialističnih družb. Po E. O. Wrightu

* Dr. Ivan Bernik, redni profesor sociologije na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Martina Trbanc, raziskovalka in asistentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

je bila ključno določilo razredne členitve socialističnih družb politična dominacija, ki je temeljila na neenaki porazdelitvi »kontrole nad organizacijskimi resursi« (Wright, 1985: 80). Tudi s te perspektive je za spreminjanje razredne strukture v postsocialističnih družbah odločilnega pomena porajanje trga kot ene od osrednjih institucij in lastnine proizvodnih sredstev ter upravljanja z njimi kot strateških tržnih dobrin. Zato postsocialistična transformacija pomeni korenito predrugačenje celotne razredne strukture.

Tako veberjanska kot marksistična razlaga sugerirata, da je bil socialistični stratifikacijski sistem sam po sebi razmeroma stabilen ter da je razpadele šele, ko so se spremenile politične okoliščine, ki so ga ustvarile in ohranjale. Oba pogleda se ujemata v presenetljivi trditvi, da so slojevska oziroma razredna nasprotja le malo prispevala k razpadu postsocialističnih družb ter da je treba pri preučevanju postsocialističnih sprememb ta nasprotja obravnavati predvsem kot »odvisno variabla«. Zato ni presenetljiva trditev, da so »razredne teorije ... očitno precej nekoristne pri analizi neenakosti, konfliktov in sprememb v komunističnih in postkomunističnih družbah« (Pakulski, 1996: 68). Zdi se, da to prepričanje temelji na neupoštevanju ali podcenjevanju rezultatov raziskav slojevitosti in razrednosti socialističnih družb, ki so bile opravljene v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Te raziskave so pokazale, da se je struktura »zrelih« socialističnih družb postopno korenito spremenila in da so te spremembe imele pomembne posledice za stabilnost socialističnih družb. Za najino analizo so najpomembnejše raziskave, ki so opozarjale, da se je v socialističnih družbah povečevala družbena moč inteligence (Konrad in Szelenyi, 1979; Wright, 1985; Rakovski, 1986; Bernik, 1989).

Če pojem inteligenca prevedemo v bolj običajno sociološko terminologijo, je mogoče reči, da se je povečevala družbena moč pripadnikov višjega srednjega sloja, tj. »profesionalcev, višjih menedžerjev in uradnikov ter uspešnejših malih podjetnikov« (Haralambos, 1995: 57). Ker je vsaj za prve tri kategorije značilno, da njihov družbeni status najbolj določa njihovo specialistično znanje, je očitno, da je v »zrelih« socialističnih družbah postajalo znanje vse pomembnejše določilo individualnega ali skupinskega statusa. Vendar pa vztrajanje pri ohlapno opredeljenem pojmu inteligenca (ki se je pogosto pojavljal hkrati s še bolj izmuzljivim pojmom intelektualci) v analizah strukture socialističnih družb ni bilo naključno, saj je skušalo izraziti idejo, da se je višji srednji sloj v socialističnih družbah v marsičem razlikoval od svojega »vrstnika« v zahodnih družbah. Njegove posebnosti je določalo predvsem dejstvo, da sta socialistična politična in gospodarska ureditev preprečevali nastanek malih podjetnikov (Breen in Rottman, 1995: 84), višjim menedžerjem in uradnikom pa sta z izpostavljenostjo neposrednemu političnemu nadzoru onemogočali skoraj sleherno profe-

sionalno avtonomijo. Izraz inteligenca je torej označeval predvsem tisti del višjega srednjega sloja, ki bi ga v zahodnih družbah imenovali profesionalci (Gronow, 2000: 89). Čeprav je slojevski položaj profesionalcev tako v socialističnih kot v kapitalističnih družbah temeljil na razpolaganju z visoko specializiranim znanjem in nadzorovanjem dostopa do njega, se je njihov položaj v marsičem razlikoval. Medtem ko družbeno vrednost specializiranega znanja v kapitalističnih družbah določa predvsem trg, je bila veljava te strateške dobrine v socialističnih družbah določena predvsem glede na njeno funkcionalnost za politični režim. Visoko so bile nagrajene tiste profesionalne dejavnosti, ki so prispevale k legitimizaciji političnega režima, tiste, ki bi lahko imele nasprotno učinke, pa so bile negativno sankcionirane. Zato so bile v socialističnih družbah aktivnosti tega sloja izpostavljene močnemu političnemu nadzoru in s tem tudi močni omejitvi njegove profesionalne avtonomije (Bernik, 2001).

Toda položaj inteligence se je v »zrelih«⁶⁷ socialističnih družbah spreminjal v dveh smereh. Prve spremembe je določalo dejstvo, da se je v teh družbah, zaradi potrebe po zmanjševanju zaostrojuče se ekonomske in politične neučinkovitosti, povečeval pomen strokovnega znanja. Zato so nekateri avtorji (npr. Konrad in Szelenyi, 1979) celo napovedovali vzpon inteligence na položaj dominantnega razreda v socialističnih družbah, kjer naj bi izpodrinila neučinkovito politično birokracijo. Drugi kompleks sprememb pa je bil povezan z naraščajo družbeno zaprtostjo inteligence. Raziskave na Hrvaškem so pokazale, da je bila v osemdesetih letih za inteligenco značilna znatno višja stopnja samoobnavljanja kot za politično in ekonomsko elito (Sekulić, 1987). Podobne težnje so bile očitne celo v Nemški demokratični republiki, kjer so bile aktivnosti inteligence sicer politično močno kontrolirane (Solga, 1994). Te spremembe so utrjevale družbeni vpliv in samozavest inteligence, hkrati pa se je zaradi političnih in ideoloških omejitev, katerim so bile še vedno izpostavljene njene poklicne aktivnosti, krepila njena statusna frustriranost. Bolj ko se je krepila moč inteligence, bolj je bila – vsaj za ta sloj – očitna represivnost režima. Dogodki niso potrdili napovedi, da bo inteligenca postala nov socialistični dominantni razred, pač pa se je zaradi njenega prepričanja, da bi lahko v drugačni ekonomski in politični ureditvi veliko bolje unovčila svoj kulturni in družbeni kapital, zmanjševala njena lojalnost socialističnemu režimu. Zato ni bilo naključje, da so bili glavni nosilci aktivnega nasprotovanja socialističnemu režimu praviloma iz vrst tega sloja.

Ta oris spreminjanja položaja inteligence v socialističnih družbah kaže, da so vsaj nekatere spremembe v slojevski in razredni strukturi močno vplivale na razpad socialističnih režimov in da analize teh sprememb niso

povsem »nekoristne« za pojasnjevanje postsocialistične transformacije. Hkrati pa je porajanje novega gospodarskega in političnega reda vplivalo na pospešeno spreminjanje slojevske strukture postsocialističnih družb, torej tudi na družbeni položaj inteligence. Zdi se utemeljena domneva, da je prav družbeni sloj, ki je neposredno največ prispeval k razpadu starega režima, doživel največje spremembe. Nekdanji razmeroma homogeni sloj inteligence je v novih družbenih okoliščinah presenetljivo hitro razpadel v številne profesionalne kategorije, ki nimajo enakega tržnega položaja in s tem tudi enakega položaja v sistemu družbene neenakosti. Vendar pa kljub notranji diferenciranosti sloj »lastnikov« znanja ni izgubil svoje družbene prepoznavnosti, ampak jo celo utrjuje. Če zaradi egalitaristične ideologije in politične kontrole v socialističnih časih svojih družbenih prednosti ni mogel odkrito izraziti in izrabit (Županov, 1970), pa ima v novih družbenih okoliščinah vse možnosti, da poudari in uveljavi svoj družbeni ugled in vpliv.

Ob transformaciji inteligence v profesionalce pa so se v postsocialističnih družbah postopoma začele porajati še druge kategorije, ki spadajo v višji srednji sloj, zlasti višji državni uradniki in menedžerji. V teh družbah se torej postopoma oblikuje »kompleten« višji srednji sloj. Navznoter je ta sloj močno diferenciran, vendar pa njihove pripadnike povezuje dejstvo, da razpolagajo s podobnimi strateškimi dobrinami, ki jim omogočajo ugoden ekonomski status ter visok družbeni vpliv in ugled. Čeprav njegovo oblikovanje še ni končano, je že mogoče trditi, da pripadniki višjega srednjega sloja spadajo med tisti del prebivalstva postsocialističnih družb, ki mu je tranzicija prinesla predvsem ugodnosti.

Načrt raziskave: osebne zgodbe in slojevska pripadnost

Hipoteza o porajanju navznoter diferenciranega, vendar pa navzven družbeno prepoznavnega višjega srednjega sloja vsebuje številna raziskovalna vprašanja, ki ne morejo biti omejena le na ta sloj, ampak se morajo ukvarjati s ključnimi značilnostmi stratifikacijske strukture postsocialističnih družb. Najina raziskava se ne loteva nobenega od velikih vprašanj, ki jih vsebuje ta hipoteza, ampak skuša z analizo nekaterih vidikov ideologije višjega srednjega sloja v Sloveniji zgolj posredno pokazati na empirično utemeljenost trditve o naraščajoči družbeni prepoznavnosti tega sloja. Posredno zato, ker se raziskava ne ukvarja s spremembami objektivnega družbenega statusa višjega srednjega sloja, pač pa analizira le samozaznavo družbenega statusa pripadnikov višjega družbenega sloja v Sloveniji. Predpostavka najine analize je, da je tudi v teh samozaznavah mogoče razbrati znake spremenjenega položaja višjega srednjega sloja, še zlasti znake

njegove naraščajoče družbene samozavesti.

Informacijski temelj najine raziskave so dnevniki, ki jih objavlja Sobotna priloga dnevnika Delo. Izbor piscev dnevnikov se ravna predvsem po merilu, da je oseba, ki je povabljen k pisanju dnevnika (po besedah dolgoletnega – zdaj nekdanjega – urednika priloge), zanimiva za širšo javnost zaradi svojih poklicnih dosežkov in/ali svojih idej o aktualnih družbenih dogajanjih. Povabilo k pisanju dnevnikov torej temelji predvsem na uredniški oceni, da ima povabljen oseba ali pa dejavnost, s katero se ukvarja, visok ugled, vendar pa kljub temu praviloma ni bila – vsaj do pristanka na povabilo za pisanje dnevnikov – izpostavljena močni medijski pozornosti. Navodila za pisanje dnevnika so dokaj ohlapna, saj je piscem zgolj priporočeno, naj v njih osvetlijo svoje poklicno in zasebno življenje ter predstavijo svoje refleksije, povezane s tema življenjskima področjema.¹

Uporaba javnih dnevnikov, tj. dnevnikov, ki so pisani (zgolj) za objavo, kot sociološkega informacijskega vira, lahko zbuja vsaj dva pomisleka. Prvi je povezan z dejstvom, da so javni dnevniki vrsta osebnega dokumenta, v katerem močno izstopa visoko selekcionirano in idealizirano poročanje o pisčevem delovanju in doživljanju tega delovanja (Haralambos, 1995: 853), drugi pa z reprezentativnostjo teh dokumentov, saj so praviloma maloštevilni in visoko idiosinkratični. Glede drugega pomisleka zadostuje pojasnilo, da najina analiza v nobenem pogledu ne more pretendirati na reprezentativnost, ne le zato, ker je omejena na dnevnike trinajstih avtoric in avtorjev (glej Prilogo), ki so bili v Sobotni prilogi objavljeni leta 1999², ampak predvsem zaradi narave uporabljenih informacijskih virov. Tudi če bi bilo število analiziranih dnevnikov znatno večje, dvoma v reprezentativnost informacij, ki bi jih ti dnevniki vsebovali, ne bi bilo mogoče zavreči.

Pomembnejši je prvi pomislek, saj se v njem skriva vprašanje, ali javni dnevniki vsebujejo kakršnekoli informacije o povezavi med samozaznavo avtorjevega/avtoričinega družbenega statusa ter spremembami družbenega položaja sloja, ki mu pisci pripadajo. To vprašanje meri predvsem na dejstvo, da so javni dnevniki neizogibno močno »samocenzurirane« predstavitve posameznikovih delovanj in doživetij in da je zato veljavnost informacij, ki jih posredujejo, zelo sporna. Tega dvoma ni mogoče zavreči, pač pa ga je možno relativizirati z upoštevanjem nekaterih Goffmanovih idej o interakcijski dramaturgiji. Goffmanove analize so sicer omejene na situacije, »ko je določeno število posameznikov v medsebojnem neposrednem stiku« (Goffman, 1959: 15), vendar pa je njegov pristop mogoče uporabiti

¹ Dnevniki vsakega pisca so objavljeni v štirih nadaljevanjih, tj. v štirih številkah Sobotne priloge. Obseg enega nadaljevanja je približno 10 tipkanih strani (20.000 znakov).

² Sobotna priloga objavlja dnevnike od leta 1998. Leto 1999 je bilo za analizo izbrano po naključju.

tudi pri »translokalnih interakcijah« (Geser, 1990), tj. pri interakcijah, v katerih interakcijski partnerji niso v neposrednem stiku. Tudi te interakcije je mogoče opazovati kot »informacijsko igro« (Goffman, 1959: 8), v kateri ena interakcijska stran skuša »kontrolirati vtise« (Goffman, 1959: 15), ki jih prejema druga stran. Razlika med obema tipoma interakcij je predvsem v tem, da se – kot poudarja Geser – v translokalnih interakcijah tista stran, ki skuša kontrolirati vtise, srečuje z manj dramaturškimi problemi kot v kolokalnih. Translokalne interakcije so namreč manj kompleksne, saj so omejene le na verbalno raven, poleg tega pa ima aktivna stran v tej interakciji več časa za pripravo in nadzorovanje svojega nastopa. Vendar pa ima hkrati na voljo tudi manj sredstev, potrebnih za ustvarjanje zaželenega vtisa. V obeh tipih interakcij pa je motiv aktivne strani enak – tj. prepričati drugo stran o svojem dejanskem ali zaželenem družbenem statusu in si s tem ohraniti ali povečati svojo družbeno veljavo. Status posamezniku ni dan sam po sebi, ampak je rezultat informacijske igre: »Status, pozicija, družbena umestitev niso materialne stvari, ki bi jih posameznik posedoval in razkazoval, ampak so vzorec ustreznega delovanja, ki je koherentno, olepšano in dobro artikulirano.« (Goffman, 1959: 75). Zato vsaka aktivnost posameznikov, ki naj bi opozarjala na njihov družbeni status, vključuje dramatiziran in idealiziran portret njihovih družbeno zaželenih značilnosti. Šele ko ciljna publika sprejme ta portret kot prepričljiv, osebi dejansko pripada status, ki si ga lasti.

Z dramaturškega vidika je mogoče osebne dokumente interpretirati kot posebno vrsto translokalne interakcije. Narava in pomen informacijske igre, ki se skriva v tej interakciji, je odvisna predvsem od odnosa med avtorjem osebnega dokumenta in njegovo publiko (npr. Simmel, 1993: 429-433, ki razpravlja o pismih kot sociološko relevantnih dokumentih). Javne dnevnike je torej mogoče opazovati kot interakcijo med njihovimi avtorji in anonimno publiko. Prav zato, ker so dnevniki namenjeni "javni porabi", je mogoče pričakovati, da njihovi avtorji in avtorice posredujejo vse informacije o sebi, vključno z informacijami o svojem (dejanskem ali namišljenem) družbenem statusu, na izrazito dramatičen in idealiziran način. To težnjo pri Delovih dnevnikih dodatno krepi okoliščina, da so osebe, ki so povabljene k pisanju dnevnikov, vnaprej definirane kot ugledne in (vsaj potencialno) javno zanimive in da torej s svojimi dnevniki morajo upravičiti to definicijo. Po Goffmanu se dramatizacija in idealizacija kažeta zlasti v poudarjanju privrženosti prevladujočim družbenim vrednotam in standardom in s tem tudi v skrbnem prikrivanju tistih značilnosti, ki bi mogle spodkopati posameznikovo idealizirano podobo (Goffman, 1959: 35). Zato javnih dnevnikov, ki so predmet najine obravnave, nikakor ni mogoče brati kot nepristranski opis družbenega sveta pripadnikov višjega srednjega sloja,

ampak kot močno selekcioniran in stiliziran izbor informacij, s katerimi pripadniki tega sloja dokazujejo in legitimizirajo svoj družbeni status. Z najinega vidika je »pristranost« dnevnikov prej prednost kot pomanjkljivost, saj je mogoče pričakovati, da dnevniki prav zaradi te lastnosti na idealnotipski način razkrivajo ideologijo svojih avtorjev in avtoric ter sloja, ki mu pripadajo.

Najina analiza je usmerjena na štiri vidike dnevniških samopredstavitev. Prvi vidik se nanaša na samoopredelitev družbenega statusa piscev dnevnikov. Čeprav bi v samopredstavitvi morale imeti informacije o ekonomskem statusu, družbenem vplivu in ugledu pomembno mesto, ni pričakovati, da avtorji dnevnikov posvečajo tej temi veliko pozornosti. Še zlasti ni mogoče pričakovati, da posebej omenjajo svoj ekonomski status. Ti pričakovanji se zdita smiselni iz dveh razlogov. Prvi razlog je v dejstvu, da so bile k pisanju dnevnikov povabljenе osebe, ki veljajo za ugledne. Zato jim svojega ugleda ni treba deklarativno poudarjati, na druge vidike njihovega družbenega statusa pa kaže že njihov ugled. Drugi verjetni razlog za njihovo zadržanost pri predstavljanju lastnega statusa pa je v tem, da pripadniki višjega srednjega sloja pripisujejo razmeroma majhen pomen "objektivni" plati svojega družbenega statusa, veliko večjega pa "subjektivni", tj. svojemu življenjskemu stilu.

Delovne oziroma profesionalne aktivnosti piscev dnevnikov so drugi vidik sredneslojevskih samopredstavitev, s katerim se ukvarja najina analiza. Domnevava, da je ta tema skrbno in obsežno obravnavana v vseh dnevnikih. Pričakujeva tudi, da si avtorji dnevnikov posebej prizadevajo prikazati predanost svoji profesiji in profesionalnim vrednotam, zlasti vrednotam uspeha, solidarnosti in univerzalizma (Parsons, 1951: 67). Prav privrženost tem vrednotam naj bi legitimirala visok družbeni status pripadnikov višjega srednjega sloja ali opravičevala njihove zahteve po še višjem statusu. Prav tako se zdi utemeljeno pričakovati, da avtorji dnevnikov poudarjajo tesno prepletenost svojih delovnih in prostočasovnih aktivnosti in s tem tudi prežetost vseh življenjskih področij z vrednotami, ki jih usmerjajo pri opravljanju njihovih profesij.

Tretji vidik, ki ga zajema najina analiza, so politične usmeritve in stališča avtorjev dnevnikov. Pričakujeva, da ima ta tema v dnevnikih razmeroma skromno mesto. Če pa avtorji dnevnikov razkrivajo svojo politično naravnanoost, to verjetno počnejo tako, da poudarijo svoj nepristran in uravnotežen odnos do politično relevantnih vprašanj. S tem spet poudarijo svojo privrženost vrednoti univerzalizma in pripravljenost na upoštevanje kolektivnih interesov tudi tedaj, ko se ti ne ujemajo s koristmi posameznikov ali posameznih družbenih slojev.

Nazadnje se najina analiza usmeri še na življenjske stile piscev dnevnik-

ov. S tem misli na tisti vidik dnevnikov, kjer njihovi avtorji predstavljajo svoje usmeritve in delovanja na področju potrošnje materialnih in kulturnih dobrin, prostega časa in intimnosti (tj. na področju partnerskih odnosov, družinskih in prijateljskih vezi). Pričakujeva, da avtorji dnevnikov predstavljajo svoj življenjski stil prav tako skrbno kot svoje profesionalne aktivnosti. To počnejo zato, ker ima življenjski stil pri poudarjanju družbene veljave višjega srednjega sloja vsaj dve pomembni funkciji. Pokazal naj bi, da pripadniki tega sloja razpolagajo z dobrinami, zlasti s kulturnim in družbenim kapitalom, ki so potrebne za oblikovanje rafiniranega življenjskega stila. Pri izbirah, ki se tičejo dobrega okusa, naj bi višji srednji sloj ne imel konkurence med drugimi sloji in naj bi v tem pogledu zasenčil tudi nosilce ekonomskega in političnega kapitala. Zato je njihovo poudarjanje specifičnosti življenjskega stila mogoče razumeti kot postavljanje simbolne meje, ki ločuje višji srednji sloj od ostalih družbenih slojev. Vendarle ni razlogov za pričakovanje, da so si v dnevnikih predstavljeni življenjski stili zelo podobni. Izstopajoč življenjski stil mora biti nujno visoko individualiziran in zato idiosinkratičen.

To shemo skušava uporabiti pri analizi vseh dnevnikov. Ker so imeli avtorji proste roke pri določanju vsebine svojih dnevnikov, vsi dnevnikarji ne vključujejo tem, ki so zanimive z vidika najine analize, in hkrati vključujejo vsebine, ki so z najinega gledišča bolj ali manj irelevantne. Zato opisano shemo uporablja le kot splošno vodilo in jo med uporabo sproti dopolnjujeva.

Analiza in razprava: različnost v enotnosti višjega srednjega sloja

Analizo dnevnikov izpeljujeva v dveh korakih. V prvem koraku skušava ugotoviti, če avtorji in avtorice izbranih dnevnikov pripadajo višjemu srednjemu sloju ter koliko predstavljajo heterogenost tega sloja, tj. ali predstavljajo vsaj nekatere od kategorij, iz katerih je sestavljen višji srednji sloj. V drugem analitičnem koraku pa na podlagi interpretacije »informacijske igre«, vsebovane v posameznih dnevnikih, konstruirava idealne tipe srednjeslojevskih samo-predstavitev.

Že iz hitrega pregleda najinega »vzorca« dnevnikov ter njihovih avtoric in avtorjev (glej Prilogo) je mogoče sklepati, da so v njem zastopani predstavniki različnih kategorij višjega srednjega sloja. Še več, večje število avtoric in avtorjev ne pripada nobeni od kategorij, ki sva jih našla v najini opredelitvi višjega srednjega sloja v prvem delu tega besedila. Najbolj očitne »izjeme« so pop-glasbenik (II)³, dva »tradicionalnejša« glasbenika (IV, XII), režiserka (VI) in skladatelj (VII). Čeprav so vsi naštetih aktivni na

³ Številke v oklepajih označujejo vrstni red piscev dnevnikov kot so označeni v Prilogi (hkrati pa tudi kronološki vrstni red objave dnevnikov v letu 1999).

področjih, ki bi jih ob zelo širokem razumevanju umetnosti, lahko šteli za umetniška in imajo različne zaposlitvene statuse (od samostojnih umetnikov do umetnikov za »polovičen delovni čas«), jih uvrščava v eno samo kategorijo – kategorijo umetnika oz. umetnice. Najino odločitev utemeljujeva z dejstvom, da gre za osebe, ki posedujejo visoko kultivirane in specializirane sposobnosti. Te sposobnosti uporabljajo za ustvarjanje družbeno visoko vrednotenih kulturnih dobrin, to pa jih postavlja ob bok drugim »lastnikom« ekspertnega znanja in spretnosti.

Drugo večjo kategorijo avtoric in avtorjev dnevnikov, ki jo sestavljajo direktor kulturnega in kongresnega centra (III), direktorica Filharmonije (XIII), direktor investicijskega sklada (V) in direktor oglaševalske agencije (VIII), je mogoče opredeliti kot kategorijo menedžerjev. Za njihove družbene vloge ni značilno samo ekspertno znanje, ampak tudi precejšnja organizacijska moč. Čeprav so si po tej plati vsi avtorji iz kategorije menedžerjev podobni, pa pričakujeva, da so med njimi tudi precejšnje razlike, ki izhajajo iz dejstva, da svoje menedžerske vloge opravljajo v različnih organizacijskih kontekstih. Glede na tip organizacije, ki jo vodijo, je te avtorice in avtorje možno razvrstiti v dve posebni kategoriji – v kategoriji podjetniškega in kulturnega menedžerja.

Med pisci dnevnikov predstavljata kategorijo profesionalcev v strogem pomenu besede dve avtorici: zdravnica (I) in psihologinja (sicer brezposelna v času pisanja dnevnika; X). V to kategorijo bi lahko uvrstila tudi upokojeno družboslovko in hkrati bivšo članico parlamenta (XI), vendar sva se odločila, da jo zaradi njene specifične politične aktivnosti obravnavava kot predstavnico posebne kategorije intelektualcev. Za pripadnike te kategorije je značilen visok vendar praviloma difuzen vpliv na političnem in kulturnem področju. Medtem ko so aktivnosti in vpliv profesionalcev omejeni na njihova specializirana področja, so intelektualci »specialisti« za splošne politične in kulturne probleme.

Zadnja kategorija, ki je vključena v najino analizo, je (visok) državni uradnik. Predstavlja jo le en pisec dnevnika, bivši visok policijski uradnik (IX). Načeloma bi visokega državnega uradnika sicer lahko obravnavala kot profesionalca, vendar ga štejeva za posebno kategorijo, ker predpostavlja, da v postsocialističnih družbah profesionalni status državnih uradnikov še ni tako izkristaliziran in avtonomen kot pri tradicionalnih profesionalcih.

Najin »vzorec« seveda ne vključuje vseh kategorij, ki sestavljajo višji srednji sloj. Vendar pa šest opisanih kategorij dopušča domnevo, da izbrani dnevniki dobro ilustrirajo notranjo raznovrstnost višjega srednjega sloja. Zato pričakujeva, da bo analiza pokazala, da je za strukturo višjega srednjega sloja v Sloveniji (tako kot verjetno tudi v drugih postsocialističnih

družbah) značilna »različnost v enotnosti«, tj., da razlike med posameznimi deli višjega srednjega sloja postajajo bolj očitne, istočasno pa se povečujeta družbeni vpliv in ugled sloja kot celote ter njegova distanca do drugih slojev.

V nadaljevanju analizirava ključne značilnosti identificiranih kategorij višjega srednjega sloja. Vrstni red predstavitev je »historičen«, saj so najprej predstavljene tiste (pod)skupine višjega srednjega sloja, ki so obstajale že v socialističnih družbah, nato pa tiste, ki nastajajo v postsocialistični družbeni preobrazbi.

Profesionalec/-ka

Kljub najinemu pričakovanju, da bodo pri kategoriji profesionalcev v središču njihove samo-predstavitve poklicne dejavnosti in z njimi povezane refleksije, zdravnica presenetljivo na kratko predstavi aktivnosti, ki se tičejo njene formalne zaposlitve. Predvsem poudari, da so njene delovne aktivnosti zahtevne in da jih opravlja s predanostjo (»Ne skrivam se za svojo belo haljo, ampak si dovolim, da sem sočutna oseba« /I, 2/)⁴, njen poklic ji predstavlja »veliko šolo za življenje« (I, 2). Sorazmerno skopi opis formalnih profesionalnih aktivnosti zdravnica dopolni z izčrpnim opisom svojega prostovoljnega dela. Ves svoj »prosti čas« namreč namenja delu z dvema terapevtskima skupinama za osebe z različnimi oblikami težav odvisnosti. Na tem področju uporablja svoje profesionalno znanje in izkušnje. Iz teh aktivnosti izhajata tudi njena prepoznavnost in ugled v javnosti – tri njene uspešne (dobro prodajane) knjige temeljijo na izkušnjah njenega prostovoljnega terapevtskega dela. Na javno odmevnost njenih volonterskih prizadevanj kaže tudi to, da je v času pisanja javnega dnevnika dala intervju za tedenski časopis, predstavljala eno od svojih knjig in sodelovala v televizijski oddaji. Avtorica skrbno poudari, da so njene dejavnosti motivirane z nekoristoljubno skrbjo za druge, ki potrebujejo njeno strokovno pomoč. Njeno delo je torej vzorno utelešenje profesionalnega etosa.

Čeprav zdravnica poudarja veliko intenzivnost in obseg svojih profesionalnih aktivnosti, to ne škodi polnosti njenega intimnega življenja – srečno družinsko življenje (»Doma se počutim srečno.« /I, 1/), samodisciplina (postenje zaradi zdravstvenih in psiholoških razlogov in refleksiven odnos do sebe) ter uravnotežena drža v odnosu do pomembnih drugih so indikatorji te polnosti. Toda njena predanost delu ji ne dopušča zelo prefinjenega življenjskega stila in večino svojega prostega časa porabi predvsem za obnovo moči in pripravo na profesionalne aktivnosti.

Profesionalno znanje in izkušnje se pri drugi avtorici dnevnika – psihologinji, ki je v obdobju pisanja dnevnika brezposelna – kažejo na

⁴ Prva številka označuje dnevniškega avtorja, druga pa nadaljevanje dnevnika (glej Prilogo).

radikalno drugačen način. Če je v primeru zdravnice predanost vsem njenim ključnim vlogam zanosno poudarjena, pa brezposelna psihologinja svoje vloge (»psihologinja, gospodinja in mati« /X, 1/) predstavlja z izrazito distanco. Avtorica tako opisuje občutke »eksistencialnega vakuuma« (X, 1) v svoji prejšnji zaposlitvi v oglaševalski agenciji, v odnosu do svojega moža in hčera ter slika svoje vsakodnevne drobne opravke in gospodinjska dela kot nepomembne. S tem obrača svet neomejene zavezanosti profesionalnim aktivnostim in samodiscipline v vsakodnevnem življenju na glavo. Toda njenega umika iz sveta obveznosti (»Šla bi na osamljen otok« /X, 4/) ji ne vsiljujejo okoliščine, ampak je izbran in v dnevniku predstavljen z ustreznim patosom. Ta umik je pravzaprav preudarno izbran življenjski stil, ki pa bi ga lahko opustila takoj, ko bi se pojavila priložnost za njenim visokim pričakovanjem primerno uporabo profesionalnega znanja.

Intelektualec/-ka

Po najinem pričakovanju naj bi bilo za samopredstavitve intelektualke značilno predvsem poudarjanje zmožnosti, da na osnovi svojega širokega znanja ponuja usmeritve tako v političnih kot v kulturnih temah in dilemah. Večji del dnevnika družboslovke, aktivne oponentke socialističnemu režimu ter bivše članice (demokratskega) parlamenta, sedaj pa upokojenke, ki se tudi sama označuje za intelektualko (»mi, intelektualci« /XI, 1/), je posvečen predstavitvi njenih političnih pogledov in razmislekov. V centru njene pozornosti niso trenutni razkoli in konflikti na slovenski politični sceni, ampak večinoma bolj splošna in temeljna vprašanja, med njimi zlasti pomanjkanje tolerance v političnem življenju. Intelektualka je prepričana, da je politična stabilnost Slovenije ogrožena zaradi »brezobzirnega hujskanja k sovražstvu« (XI, 2) s strani dela desničarskih političnih sil, vendar pa kritizira tako »antikomunistično desnico« zaradi njene ideološke in politične nestrpnosti kot svoje (prejšnje) liberalne politične somišljenike zaradi njihovega nenačelnega pragmatizma. Avtorica jasno poudari, da jo politika zanima le z vidika (ponovne) vzpostavitve moralnih načel v političnem življenju, hkrati pa ne skriva razočaranja, ker njeno zavzemanje za prenovu političnega življenja ni (več) resno upoštevano in ker sta politična in kulturna klima v postsocialistični družbi vse bolj nenaklonjeni intelektualcem.

Avtorica poudarja, da kljub upokojitvi brez prekinitev opravlja svoje profesionalne aktivnosti kot sta pisanje in sodelovanje na primernih javnih prireditvah. Še bolj zanosno kot profesionalka v predhodnem razdelku poudarja, da njeno delo zahteva poglobljenost in predanost, ki prežema vse njene ostale aktivnosti. Podobno kot zdravnica tudi ona portretira svoj življenjski stil kot precej preprost in neizumetničen, hkrati pa kot utelešenje

empatije, solidarnosti in strpnosti. To njeno držo ponazarjajo harmonično družinsko življenje, skrben odnos do sorodnikov in oseb, ki potrebujejo pomoč, ter samodisciplina.

Umetnik/-ca

Čeprav se dnevniki, na katerih temelji najin opis kategorije umetnika/-ce, v mnogočem razlikujejo, vsi njihovi avtorji poudarjajo – podobno kot v prej obravnavanih primerih profesionalke in intelektualke – globoko zavzanost svojemu delu in dejstvo, da njihove umetniške aktivnosti niso le poklic, ampak preplavljajo vsa njihova življenjska področja. Glasbenik zapiše v dnevniku, da dela in uživa življenje sedem dni v tednu (IV, 1); skladatelj dela vso nedeljo brez prekinitev (VII, 4), režiserka piše svoj dnevnik v času, ko je izjemno zaposlena (VI, 1), pesnik in glasbenik (v eni osebi) pa zmore združevati svoje umetniške aktivnosti z rednim učiteljskim delom (XII, 1). Edino pop pevec in filmski igralec priznava, da bolj uživa življenje in manj dela (II). Opazne so tudi podobnosti v njihovih opisih poklicnih aktivnosti oziroma aktivnosti, ki jih štejejo za primarne, saj bolj poudarjajo sam delovni proces (npr. pojavljanje in kristaliziranje novih umetniških zamisli, vaje in nastopi) kot rezultate tega procesa. Nekateri od njih se tudi ne obotavljajo izraziti svojih negotovosti, povezanih z delom (»Kadarkoli v gledališču režiram 'občutljivo' delo, trepetam od skrbi« /VI, 2/) ali poročati o svojih nastopih z določeno ironijo (»Na začetku koncerta je bilo publike zelo malo, kasneje pa se je prikazalo še nekaj ljudi.« /XII, 2/).

Zdi se, da je pri umetnikih odnos do njihovega dela močno povezan z njihovim zaposlitvenim statusom. Po pričakovanju imajo tisti, ki so samostojni umetniki, več avtonomije kot tisti, ki so formalno zaposleni, med samostojnimi umetniki pa imajo še posebej veliko ustvarjalno avtonomijo tisti, ki umetniške aktivnosti opravljajo v svojem prostem času (primer pesnika-glasbenika, ki je sicer zaposlen kot srednješolski učitelj). Kljub tem razlikam pa večina umetnikov poroča – celo bolj poudarjeno kot profesionalke in intelektualke – da njihove umetniške aktivnosti prežemajo in zasenčijo vse ostale vidike njihovega življenja. To je tudi razlog, da umetniki svoj življenjski stil prikazujejo – pogosto z določeno ironično distanco – kot precej preprost in ležeren. Taka drža je najbolj očitno izražena v dnevniku poppevca in filmskega igralca (II), ki v dnevniku omenja celo svoje spolno življenje in spolne fantazije – torej temo, ki je v vseh ostalih dvanajstih dnevnikih skrbno zamolčana.

Pri vseh avtorjih dnevnikov – umetnikih – je v središču njihovih neprofesionalnih aktivnosti družinsko življenje. Svoje družinsko življenje predstavljajo kot harmonično in poudarjajo, da jim predstavlja pomemben vir zadovoljstva. Njihova kulturna potrošnja je močno povezana z njihovimi

umetniškimi aktivnostmi (branje leposlovja, poslušanje glasbe, obiskovanje kulturnih prireditev), toda ko gredo ven, gredo večinoma v kino. Nizek profil predstavljanja njihovih življenjskih stilov nakazuje (celo bolj očitno kot v primeru profesionalke in intelektualke), da je njihova družbena identiteta skoraj v celoti zasidrana v njihovem delu in da imajo ostale aktivnosti – ne glede na to, kako na široko so v dnevnikih predstavljene – le obrobni pomen v njihovih samoportretih.

Čeprav so se v »zrelih« socialističnih družbah intelektualci pogosto rekrutirali iz umetniških vrst, si nihče od obravnavanih umetnikov ne pripisuje te vloge. Politične teme so bežno omenjene le v dveh dnevnikih, ko avtorja kritizirata državo zaradi njenega skopuštva pri financiranju kulturnih in še zlasti umetniških zamisli. To kaže, da v novih političnih okoliščinah in med mlajšo generacijo umetnikov (vsi dnevničarji-umetniki pripadajo mlajši generaciji) intelektualna drža postaja neprivlačna ali pa neuresničljiva. Umetnikov družbeni status in vpliv sta po njihovem mnenju odvisna predvsem od njegove/njene sposobnosti prilagoditi se zahtevam umetniškega trga ter priložnostim in možnostim, ki jih ponujajo različni organizacijski okviri.

Visok/-a državni/-a uradnik/-ca

Omenila sva že, da visokega državnega uradnika ne bova obravnavala kot profesionalca. V socialistični družbi so bile poklicne aktivnosti državnih uradnikov močno politično nadzorovane, zato je pred državnimi uradniki kljub spremenjenim političnim okoliščinam še dolga pot do pridobitve poklicne avtonomije, ki jo imajo drugi profesionalci. Zdi se, da dnevnik visokega državnega uradnika (IX) to dejstvo ilustrira na najboljši možni način. Precejšen del njegovega dnevnika je posvečen predstavitvi njegove zaposlitve v policiji (visok uradniški položaj), s katerega je bil odstavljen tik pred začetkom pisanja dnevnika. Svojo odstavitev razlaga kot posledico svojih prizadevanj, da bi delo opravljal »profesionalno, ne glede na politična pričakovanja nadrejenih« (IX, 4). Vidi jo kot posledico pritiska na avtonomijo policijskih uradnikov, ki je, po njegovem mnenju, v novih razmerah bolj omejena kot v zadnjih letih socialističnega režima. Zato tudi meni, da je njegova odstavitev tesno povezana z dejstvom, da policijski uradniki, ki pri opravljanju svojega dela upoštevajo profesionalne standarde, praviloma niso nagrajeni, ampak kaznovani.

Frustracije, ki jih izraža državni uradnik v opisu svojih delovnih izkušenj, je mogoče brati tudi kot znak naraščajočih profesionalnih pričakovanj in samozvesti te poklicne kategorije. Taka drža je izražena tudi v odnosu avtorja dnevnika do njegove nove zaposlitve v državni upravi – poudarja svojo

popolno predanost novi zaposlitvi, ki se kaže tako v njegovi pripravljenosti za delo celo v času dopusta kot v njegovi zagretosti za pridobitev znanj in spretnosti, ki so potrebne za uspešno opravljanje novega dela. S tega vidika se samopredstavitev poklicnih aktivnosti visokega državnega uradnika ne razlikuje bistveno od samopredstavitve »pravega« profesionalca, saj oba izražata privrženost istim (profesionalnim) normam in vrednotam. Razlika se kaže predvsem v možnostih enega in drugega, da te norme in vrednote upošteva; medtem ko jih profesionallec jemlje kot same po sebi umevne, mora visok državni uradnik izrazito poudarjati svojo pripravljenost, da jih upošteva (tudi) v nenaklonjenih razmerah.

Opis prostočasnih aktivnosti državnega uradnika skrbno poudarja njegovo visoko samodisciplino ter emocionalno predanost družini. Predanost in nepristranost, ki sta značilni za njegove profesionalne aktivnosti, sta izpostavljeni tudi v opisu njegove prostočasovne vloge nogometnega sodnika. Vendarle pa je obseg njegovih neprofesionalnih aktivnosti razmeroma ozek in – v primerjavi s prejšnjimi kategorijami – preprost. Skoraj vse aktivnosti in interesi državnega uradnika se osredotočajo na šport, medtem ko kulturne potrošnje skorajda ne omenja. V tem pogledu »zaostaja« za drugimi doslej predstavljenimi kategorijami višjega srednjega sloja. Tudi to lahko razumemo kot znak nizke ravni izkristaliziranosti družbenega statusa visokega državnega uradnika, ki ne poseduje le manj profesionalne avtonomije in ugleda kot druge kategorije, ampak je tudi manj usposobljen za takšne izbire v sferi prostočasnih aktivnosti, ki bi njegov življenjski stil približale življenjskim stilom ostalih delov višjega srednjega sloja.

Kulturni/-a menedžer/-ka

Kategorija kulturnega menedžerja, ki jo osvetljujeva na podlagi dveh dnevnikov, se od drugih kategorij razlikuje vsaj v enem pomembnem pogledu. Za dnevničarja, ki ju uvršča v to kategorijo, je značilen vodilni položaj v organizacijah, ki se ukvarjajo z ustvarjanjem in predstavljanjem kulturnih dobrin. To jima prinaša ne le možnost odločanja o ključnih zadevah v organizacijah, ki ju vodita, ampak tudi možnost vplivanja na izbire drugih na področju potrošnje kulturnih dobrin. Zatorej je pričakovati, da avtorja obeh dnevnikov poudarjata, da sta visoko usposobljena za opravljanje svojih vplivnih vlog, zlasti tistih, ki so povezane z odločanjem v zadevah, ki se tičejo kulturnega okusa.

Po pričakovanju je v obeh dnevnikih večina pozornosti namenjena profesionalnim aktivnostim njunih avtorjev. Medtem ko imajo profesionalci, še bolj pa umetniki, določeno avtonomijo pri organizaciji svojih delovnih aktivnosti, se kulturni/-a menedžer/-ka opisuje kot oseba organizacije. Tudi njegovo oziroma njeno zasebno življenje je skoraj v celoti podrejeno delu

v organizaciji, ki je povežano s številnimi zadolžitvami in opravi onkraj običajnega delovnega časa. Udeležba na vajah in predstavah, srečanja s sponzorji in večerje z gostujočimi umetniki so le nekatere od teh raznovrstnih zadolžitve, ki podaljšujejo delovne ure kulturnega menedžerja globoko v večer. Toda oba dnevnika ne puščata nobenega dvoma, da sta njuna avtorja uspešna v opravljanju svojih nalog. Še več, nikoli ne pozabita na svoje »kulturno poslanstvo«. Tako direktor kulturnega in kongresnega centra poudarja, da je najvišji cilj njegovih profesionalnih aktivnosti prispevati k »bolj bogatemu kulturnemu življenju« (III, 1). To pomeni, da sta organizaciji, ki ju kulturna menedžerja vodita, zmožni zadovoljiti kulturne zahteve in pričakovanja najbolj prefinjene in zahtevne publike.

V primerjavi z že opisanimi kategorijami, katerih socialni stiki so večinoma omejeni na precej ozke, vendar močno integrirane družbene kroge, mora kulturni menedžer poleg tesnih stikov gojiti tudi številne bolj šibke in instrumentalne vezi. Najpomembnejši partnerji v teh šibkih vezeh so sponzorji - večinoma podjetniki in (ker sta obe organizaciji, ki ju vodita, pretežno državno financirani) politiki ter visoki državni uslužbenci. Glede odnosov s sponzorji sta kulturna menedžerja pogosto v paradoksnih situaciji: po eni strani so kulturne organizacije finančno odvisne predvsem od nosilcev politične in ekonomske moči, ki praviloma kažejo »premalo razumevanja za kulturo« (III, 1), po drugi strani pa zagotavljajo »visoko kulturo« kulturni eliti, ki praviloma ni identična z ekonomsko in politično elito. Zato je v obeh dnevnikih skrbno poudarjena visoka sposobnost kulturnih menedžerjev za vzdrževanje uravnoteženih odnosov z različnimi akterji, ki imajo pogosto težko združljive interese in pričakovanja.

Končno pa se kulturna menedžerja močno razlikujeta od drugih kategorij višjega srednjega sloja tudi po dovršenem življenjskem stilu ali pa vsaj po svoji potrebi, da to dovršenost močno poudarita. Samopredstavitev življenjskega stila direktorja kulturnega in kongresnega centra je v tem pogledu naravnost zgledna. V njej je namreč skrbno prikazana njegova virtuoznost v upoštevanju dobrega okusa na vseh življenjskih področjih. Kar sam kuha, izbira le najboljše sestavine, na sprejemih uživa v estetskem izgledu hrane, hodi k najboljšim zdravnikom, redno se rekreira (niso mu pri srcu drage vrste športa, ampak tiste, ki omogočajo rekreacijo v zdravem okolju in stike s prijatelji), je član Lion's kluba in redno bere leposlovje. Redna udeležba na različnih prireditvah »visoke kulture« je hkrati njegova profesionalna dolžnost in osebna izpolnitev. Poleg vseh svojih aktivnosti pa najde dovolj časa in energije tudi za pozorne in ljubeče odnose do svojih družinskih članov. Dnevnik druge avtorice (XIII) ponuja nekoliko manj zanosen, toda podoben portret prefinjenega načina življenja.

Tiho sporočilo obeh dnevnikov je, da si kulturna menedžerja legitimno lastita status kulturnih aristokratov. Njuna profesionalna znanja in sposobnosti ter dognan kulturni okus legitimirajo ne le njuno organizacijsko moč, ampak tudi njuno vlogo v odločanju – vsaj na področju njunih aktivnosti – o dobrem okusu v »visoki kulturi«.

Podjetniški/-a menedžer/-ka

Čeprav bi bilo mogoče trditi, da kulturni in podjetniški menedžer opravljata v marsičem podobno vlogo, pa analize ustreznih dnevnikov kažejo, da so med njima precejšnje razlike. Najbolj očitna je razlika v načinu legitimiranja njunih družbenih statusov. Medtem ko kulturni menedžer nima nobenih težav z utemeljitvijo svoje superiornosti na področjih, ki se tičejo kulturnega okusa, ima podjetniški menedžer očitne težave z legitimiranjem svojega superiornega ekonomskega položaja. Te težave so nedvomno povezane z dejstvom, da v Sloveniji – kot kažejo raziskave javnega mnenja – prevladuje dokaj egalitarna distributivna etika. Zato ne preseneča, da direktor investicijskega sklada v svojem dnevniku močno poudari, da njegovi ekonomski privilegiji temeljijo na trdem in ustvarjalnem delu, ne pa na nekajurnem rutinskem delu ter »zgodnjepopoldanski rekreaciji in igranju golfa« (V, 1). Ob tem skrbno opiše vrtoglav tempo svojega delovnega dne – njegove delovne aktivnosti se pogosto zavlečejo pozno v večerne ali nočne ure in se ne ustavijo niti med dopustom. Iste poudarke, čeprav manj dramatične, je mogoče najti tudi v dnevniku direktorja oglaševalske agencije (VIII).

Medtem ko kulturni menedžer posebno poudarja odlične rezultate svojih profesionalnih aktivnosti, pa podjetniški menedžer prikazuje svoje delo kot neprekinjen proces uspešnega reševanja problemov. Ta razlika je razumljiva, če upoštevamo dejstvo, da prizadevanja prvega vodijo k bogatenju javnega kulturnega življenja, prizadevanja drugega pa k »dobičku od investiranega denarja« (V, 4), to je k zasebnemu bogatenju. V nasprotju z vsemi drugimi obravnavanimi kategorijami (ki skoraj ne omenjajo svojega ekonomskega položaja), podjetnik ne pozabi omeniti – pa čeprav le bežno – svojega ekonomskega uspeha. Hiša, hiter avto, jadrnica in precej drage počitnice so njegovi zunanji znaki.

Toda visok ekonomski status podjetniškega menedžerja ni dopolnjen z življenjskim stilom, ki bi se lahko kosal z življenjskim stilom kulturnega menedžerja, saj mu manjka skoraj vsa prefinjenost, s katero se ponša kulturna aristokracija. Zdi se, da njegov visok ekonomski status nima skoraj nobenega neposrednega vpliva na njegov življenjski stil. Za njegove počitnice v tuji državi je značilno bivanje v razmeroma poceni apartmaju, prehranjevanje v restavracijah hitre prehrane, obisk Dysneylanda in

varčnost pri vseh izdatkih. Njegovo vsakdanje življenje ne vključuje redne rekreacije, branja leposlovja ali obiskov prireditelj »visoke kulture«. Večina njegovih socialnih vezi je instrumentalna in precej šibka, bolj intenzivne vezi so omejene na ozek krog najožjih sorodnikov in prijateljev. Njegovo široko omrežje šibkih vezi vključuje predvsem osebe s področja njegovih profesionalnih aktivnosti, precej redkeje pa osebe iz politične sfere in skorajda nikoli iz kulturne sfere.

Za celotni družbeni status podjetniškega menedžerja so značilna očitna neskladja. Njegova organizacijska moč in visok ekonomski status nista nadgrajena s »primernim« življenjskim stilom. Po tej plati se ne razlikuje le od kulturnega menedžerja, ampak tudi od večine ostalih kategorij, ki sva jih obravnavala v prejšnjih razdelkih. Neskladje med njegovim ekonomskim statusom in ugledom kaže, da se vsaj v nekaterih pogledih srečuje s težavami, ki so značilne za »nouveau riche«. To neskladje podjetniški menedžer potihoma opravičuje s trditvijo, da mu zaradi njegovih izjemnih delovnih aktivnosti ne ostaja niti časa niti energije za doseganje zahtevnejšega življenjskega stila. Med vrsticami pa je mogoče prebrati, da visoko vrednotenje ekonomskega uspeha prežema vsa življenjska področja podjetniškega menedžerja. Medtem ko vse ostale kategorije višjega srednjega sloja dajejo prednost postmaterialnim vrednotam (tako, na primer, direktor kulturnega in kongresnega centra upa, da bo novo tisočletje prineslo ne le višji ekonomski standard, dražje hiše in avtomobile, odlične računalniške zmogljivosti in prvovrsten turizem, ampak tudi novo kvaliteto kulturnega življenja in nove vrednote, ki bodo vodile medosebne in mednarodne odnose, in ki bodo predstavljale nasprotje manipulaciji, ignoranci, odtujenosti in globalizacijskim pastem /III, 3/), je podjetnik s svojim poudarjanjem ekonomskega uspeha in zanemarjanjem kulturnih potreb, še vedno globoko v svetu materialnih vrednot.

Zaključek: lepi novi svet višjega srednjega sloja

Skupinski portret predstavnikov višjega srednjega sloja

Kot sva že opozorila, se je treba pri sociološkem branju javnih dnevnikov zavedati, da je njihova vsebina preudarno izbrana in stilizirana z namenom ustvariti zaželen vtis na publiko in postaviti v ospredje pisčevo opredelitev situacije. Čeprav so med posameznimi dnevniki razlike v izbiri in stiliziranju informacij, le-ti vseeno razodevajo nekaj očitnih formalnih podobnosti. Vsaj dve od njih zaslužita nekaj analitične pozornosti. Pri prvi gre za ambicijo avtorjev in avtoric, da poudarijo svojo izjemnost, pri drugi pa za njihov poskus, da prikažejo skladnost svojega delovanja in doživljanja

s ključnimi družbenimi normami in vrednotami, torej da prikažejo svojo družbeno konformnost. Ti dve težnji se zdita na prvi pogled nezdružljivi, vendar bova poskusila pokazati, da se v samozaznani višjega srednjega sloja dobro ujemata.

Ne glede na razlike med posameznimi samopredstavitvami skušajo avtorji in avtorice dnevnikov prikazati opravljanje svojih poklicnih vlog in svoj življenjski stil kot izrazito enkratne. Ta enkratnost ni naključna, ampak je predstavljena kot posledica izjemnih prizadevanj, premišljenih izbir in globoke predanosti vsem ključnim družbenim vlogam. Zdravnica poudarja, da je njena brezpogojna pripravljenost pomagati svojim pacientom pri nekaterih kolegi razumljena kot »heretična« (I, 1). Njena »herezija« je še bolj očitna v njenem prostovoljnem delu. Hkrati pa njen samoterapevtsko motiviran post in natančno odmerjen čas za samorefleksijo dokazujeta enkratnost njenega »notranjega sveta« (I, 4). V nasprotju z zdravnico se (brezposelna) psihologinja odlikuje z namerno in skoraj virtuosno distanco do vseh njenih ključnih vlog. Njena enkratnost ni v brezpogojni zavezanosti vsem svojim aktivnostim in pomembnim drugim, ampak v poglobljenem samospraševanju o lastni identiteti in odnosih do svojega socialnega okolja. Intelktualka poudarja, da ji je njena načelna in dosledna moralna drža prinesla »mnogo težav« (XI, 1) in jo potegnila v konflikt s prevladujočo politiko tako v socialističnem kot v demokratičnem režimu. Tudi za državnega uradnika je značilen kritičen odnos do prevladujoče politične morale, vendar je brezkompromisna zavezanost profesionalnim normam slednjega pripeljala »le« v spor z njegovimi nadrejenimi in nenačelnimi kolegi. Kot sva že nakazala, imajo umetniki očitno manj potrebe kot druge srednjeslojevske kategorije, da poudarjajo svojo enkratnost. Njihove delovne aktivnosti so namreč že same po sebi družbeno priznane kot enkratne, ustvarjalne in visoko individualizirane. Zato se umetniki v svojih dnevnikih osredotočajo predvsem na dileme, negotovosti ali celo na ekscentričnosti, povezane z njihovim kreativnim delom, manj pa na rezultate njihovega ustvarjanja. Hkrati pa nakazujejo, da se njihova kreativnost kaže tudi v njihovem življenjskem stilu.⁵ Celó samoironični dnevnik pop pevca in filmskega igralca (II) ne pušča nobenega dvoma glede tega, da je njegov »dolce far niente« življenjski stil le fasada, za katero skriva globoko zavezanost ustvarjalnemu delu. Iz dnevnikov kulturnega menedžerja in menedžerke ni težko razbrati, da je njuna izjemnost tako v predanosti zahtevnemu delu kot v izjemno prefinjenem življenjskem stilu. Na obeh področjih se kaže njuna virtuosnost v

⁵ Goffmanova trditve: »Tako je profesionallec morda lahko pripravljen igrati le skromno vlogo na ulici, v trgovini ali v svojem domu, toda v družbeni sferi, ki zajema tudi prikaz njegovih profesionalnih sposobnosti in zmoglosti, se bo veliko bolj potrudil ustvariti učinkovit nastop« (Goffman, 1959: 33), se nanaša na vse najine kategorije višjega srednjega sloja, še posebej pa na umetnike.

dobrem okusu. Zdi se, da imata podjetniška menedžerja še največ težav pri poudarjanju znamenj svoje izjemnosti. Ker so njuni ekonomski privilegiji pogosto videni kot nelegitimni, se močno trudita prikazati, da izhajajo iz njune izjemne delavnosti in sposobnosti ter celo iz precej asketskega življenjskega stila. Videti je celo, da skušata svoj preprost življenjski stil predstaviti kot posledico svojega ekonomskega uspeha.

Osebna izjemnost in enkratnost pa v nobenem primeru ne vodita v nespoštovanje prevladujočih družbenih norm. Prav nasprotno – avtorji in avtorice dnevnikov poudarjajo, da je njihova izjemnost pravzaprav v doslednem, morda celo preveč tankovestnem, upoštevanju norm uspeha, individualizma in osebne avtonomije. S tega vidika je ena od ključnih značilnosti analiziranih dnevnikov povečevanje splošno sprejetih družbenih norm, ki so hkrati v središču kulture višjega srednjega sloja.

Zato je, po najinem mnenju, poudarjanje osebne izjemnosti piscev dnevnikov skladno s tistimi deli njihovih samopredstavitev, v katerih se kažejo kot povsem običajne osebe. V vseh dnevnikih je družinsko življenje prikazano kot sfera, kjer je »normalnost« piscev najbolj očitna. Čeprav so zapisi o intimnem življenju praviloma skopi in fragmentarni, dnevniki vendarle razkrivajo, da so njihovi avtorji in avtorice vsi (srečno) poročeni ali živijo v stabilnem partnerstvu. Le dva od avtorjev (še) nimata otrok. Čeprav štirje nakažejo, da so ločeni, pa trenutno vsi, z eno izjemo, trdijo, da uživajo družinsko življenje polno medsebojnega razumevanja in podpore. Njihov odnos do otrok je odgovoren in brez večjih napetosti. Edina izjema je ločena psihologinja, ki priznava nekaj nesoglasij v (sedanji) družini. V vseh drugih primerih je naporna, vendar uspešna poklicna dejavnost dopolnjena s harmoničnim zasebnim življenjem. S tem avtorji in avtorice dnevnikov poudarijo svojo kompetentnost za obvladovanje vseh življenjskih področij. Čeprav ni opaziti značilnih spolnih razlik, pa avtorice dnevnikov na splošno vidijo v svojem družinskem življenju pomemben vir zadovoljstva in osebne izpolnitve, medtem ko avtorji dnevnikov bolj poudarjajo visoko odgovornost do svojih najbližjih in občasno priznavajo, da zaradi poklicnih obveznosti ne uspejo vedno izpolniti svojih družinskih obveznosti. Dnevniki potrjujejo staro trditev o diferenciaciji družinskih vlog – medtem ko ženske poudarjajo predvsem ekspresivno plat svojih družinskih vlog, moški bolj poudarjajo instrumentalno plat.

Zasebno življenje avtorjev in avtoric dnevnikov je torej prikazano kot skoraj popolno utelešenje emocionalne bližine in solidarnosti. Na ta način zavračajo vsako možnost, da bi se v njihovem intimnem svetu pojavljale kakršnekoli deviantnosti. Če njihovo vedenje ni vedno popolno, je to zato, ker so njihovi osebni standardi samodiscipline, odgovornosti in

učinkovitosti postavljeni previsoko. Edini izjemi pri tem sta samoizbran umik brezposelne psihologinje (ki je opravičen z namigom, da njene sposobnosti presegajo pričakovanja, povezana z njenimi trenutnimi vlogami) in rahlo deviantne seksualne fantazije pop-pevca in filmskega igralca. Toda celotna podoba ni daleč od tega, kar je mogoče pričakovati od skrbno stiliziranih samopredstavitev – zanosen prikaz lojalnosti prevladujočim družbenim normam. Pripadniki višjega srednjega sloja se ne le dobro zavedajo teh norm, ampak so tudi sposobni izbrati in poudariti tiste izmed njih, ki so blizu njihovim interesom, in jih uporabiti za legitimacijo svojega družbenega statusa.

Višji srednji sloj na poti k novi samozavesti

Glavni namen najinega analitičnega branja dnevnikov trinajstih avtorjev in avtoric je bil vpogled v spreminjajoči se svet slovenskega višjega srednjega sloja. Kot vsa že poudarila, informacije, ki jih ponujajo dnevniški zapisi, nikakor niso reprezentativne in omogočajo le omejen in verjetno pristran pogled na raziskovano področje. Kljub temu pa je na temelju teh informacij mogoče sklepati o nekaterih spremembah v stratifikacijskem redu slovenske družbe (in morda tudi njej podobnih družb).

Rezultati najine obravnave posameznih dnevniških samopredstavitev kot »reprezentativnih« za kategorije, ki tvorijo višji srednji sloj, govorijo v prid domnevi, da postaja struktura tega sloja v postsocialistični družbi vse bolj kompleksna. Čeprav je identificirani seznam srednjeslojevskih kategorij preliminarne in nepopolne, vendarle kaže ne le na diferenciranost višjega srednjega sloja, ampak tudi na spreminjanje hierarhije med posameznimi kategorijami v sloju. Najbolj je opazen zaton intelektualcev, ki so v osemdesetih letih zlasti zaradi svojega političnega in ideološkega vpliva predstavljali avantgardo celotnega sloja. V spremenjenih političnih okoliščinah so njihova prizadevanja za ohranjanje visokega splošnega moralnega in političnega vpliva v družbi vse manj uspešna. Kot kaže večina dnevnikov, so nove ekonomske in politične okoliščine predvsem naklonjene profesionalni specializaciji in s tem iskanju uspeha na specializiranih področjih. Delo večine pripadnikov višjega srednjega sloja (na primer, umetnikov ali profesionalcev na različnih področjih) ni (več) povezano z univerzalističnim moralnim ali političnim »poslanstvom«, ampak je praviloma omejeno na jasno definirano področje. Vendar pa jim specializirano znanje in spretnosti kljub temu prinašajo upoštevanja vreden družbeni ugled in relativno ugoden ekonomski položaj.

Ekonomske nagrade in ugled različnih kategorij višjega srednjega sloja se lahko razlikujejo glede na njihovo zmožnost, da si zagotovijo ugoden tržni položaj in se s svojim delovanjem približajo prevladujočim družbenim

vrednotam. Najina analiza je pokazala, da imajo najvišji rang kulturni menedžerji, ki združujejo svoje ekspertno znanje z organizacijsko močjo in visokim kulturnim vplivom. To kaže, da je družbena vrednost ekspertnega znanja močno odvisna od organizacijskega konteksta, v katerem je uporabljeno. To velja tudi za podjetniške menedžerje, toda njihova izraba znanja in spretnosti za individualni ekonomski uspeh jim zaenkrat prinaša relativno nizek ugled. Zato je zanje – v primerjavi z drugimi kategorijami – značilna najbolj izrazita statusna neskladnost.

Kljub diferenciranosti višjega srednjega sloja, dnevniki prepričljivo opozarjajo na obstoj močne »razredne zavesti« pri vseh njegovih pripadnikih. To (samo)zavest je moč delno pripisati dejstvu, da javna samoprezentacija zahteva predstavljanje idealizirane podobe posameznika in njegovega družbenega položaja. Zelo verjetno pa je tesno povezana tudi z gospodarskimi in političnimi spremembami, ki jih je prinesla postsocialistična tranzicija. Te spremembe omogočajo pripadnikom višjega srednjega sloja več prostora za uporabo njihovih strateških dobrin (zlasti ekspertnega znanja) pri tekmovanju za družbene dobrine in uveljavljanju njihovih interesov. To pomeni, da lahko legitimno pričakujejo visoke ekonomske in moralne nagrade kot povračilo za svoje profesionalno delo, ter da lahko odkrito izražajo svoje interese in delujejo – kadar se jim zdi to potrebno – kot močna skupina pritiska. Statusne frustracije, ki so jim bili pripadniki višjega srednjega sloja izpostavljeni v socialistični družbi, ne obstajajo več ali pa so na voljo vsaj učinkoviti načini za njihovo zmanjšanje.

Postsocialistične spremembe pomenijo tudi postopno vendar globoko spremembo družbenih norm in vrednot (Sztompka, 1993). Medtem ko je socialistični sistem pripisoval visoko družbeno veljavo ekonomskemu egalitarizmu, lojalnosti in kolektivizmu, so v novem družbenem redu vse bolj cenjeni meritokratizem, individualizem in individualni dosežki. Stari normativni red je omejeval pripadnike višjega srednjega sloja bolj kot pripadnike drugih slojev, novi pa je srednjemu sloju izrazito naklonjen. To je mogoče jasno razbrati iz dnevnikov, saj njihovi avtorji in avtorice zanosno izražajo privrženost novim družbenim normam in vrednotam. Še več, z neskritim ponosom dajejo vedeti, da v svojem poklicnem in zasebnem svetu zgledno uresničujejo novi družbeni etos.

LITERATURA

- Bernik, Ivan (1989): Ideologija intelektualcev: Novi trendi v socialistični družbi. Nova revija 8 (81-82): 160-167.
- Bernik, Ivan (2001): Intellectuals in the Transition From Imagined to Real Existing Democracy. V Heiner Timmermann in Wolf D. Gruner (ur.), Demokratie und Diktatur in Europa: Geschichte und Wechsel der politischen Systeme im 20. Jahrhundert, 201-215. Berlin: Duncker

& Humbolt.

Breen, Richard in David B. Rottman (1995): *Class Stratification*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Geser, Hans (1990): Die kommunikative Mehrebenenstruktur elementarer Interaktionen. *KZfSS* 42 (2): 7-23.

Goffman, Ervin (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.

Gronow, Jukka (2000): *Sociologija ukusa*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Haralambos, Michael in Martin Holborn (1995): *Sociology. Themes and Perspectives*. London: Collins Educational.

Konrad György, Ivan Szelényi (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: The Harvester Press.

Meier A. Werner (1991): Die Revolution entläßt ihre Theoretiker. V Bernhart Giesen in Claus Leggewie (ur.): *Experiment Vereinigung*, 28-37. Berlin: Rotbuch Verlag.

Pakulski Jan (1996): The Dying of Class or of Marxist Class Theory?. V David J. Lee in Brian S. Turner (ur.): *Conflicts About Class*, 60-70. Harlow: Longman.

Parsons Talcott (1951): *The Social System*. Glencoe: The Free Press.

Rakovski Marc (1986): *Vzhodno-evropskemu marksizmu naproti*. Ljubljana: Komunist.

Sekulić Duško (1987): Regrutacija na elitne ploščaje. *Sociologija* 29 (4): 411-426.

Simmel Georg, (1992/1908): Exkurs über den schriftlichen Verkehr. V Georg Simmel: *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, 429-433. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Solga Heike (1994): 'Systemloyalität' als Bedingung sozialer Mobilität im Staatsozialismus am Beispiel der DDR. *Berliner Journal für Soziologie* 4 (3): 523-542.

Sztompka Piotr (1993): Civilisational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22 (2): 85-95.

Wright Erik Olin (1985): *Classes*. London: Verso.

Županov Josip (1970): *Egalitarizam i industrializam*. *Sociologija* 12 (1): 5-45

PRILOGA

Seznam avtorjev in avtoric dnevnikov v Sobotni prilogi Dela v letu 1999

I. Sanja ROZMAN (zdravnica, specialistka medicine dela in športa; avtorica knjig *Sanje o rdečem oblaku*, *Zaljubljeni v sanje*, *Peklenska gugalnica*):

1. Razpoka v času (9. januar),
2. Začetek posta (16. januar),
3. Čarovnija zaljubljenosti (23. januar),
4. Čutim obstoj neke sile (30. januar).

II. Robert PEŠUT – MAGNIFICO (pevec pop glasbe in filmski igralec):

1. Noga v pasjem dreku (6. februar),
2. Mežikajoč v ritmu srčnega utripa (13. februar),
3. _____ (20. februar),
4. Nasvidenje, nasvidenje, adijo (27. februar).

III. Mitja ROTOVNIK (direktor kulturnega in kongresnega centra »Cankarjev dom«):

1. Obraz, kot elastika napet (6. marec),
2. Še vedno sem v dobri kondiciji (13. marec),
3. Direktor Grand hotela spušča meglo (20. marec),
4. Levi in rotarijanci (27. marec).

IV. Nino MUREŠKIČ (glasbenik):

1. Nyari, Kafra in Zvezda (3. april),
2. Predsednik je ploskal (10. april),
3. Človek hoče navzgor (17. april),
4. Buča, buča, bučasta (24. april).

V. Matjaž GANTAR (direktor investicijskega sklada »Kmečka družba«):

1. Jadra in straši z desnico (30. april),
2. Negenetsko debeli Američani (8. maj),
3. Armade strategov (15. maj),
4. Arhipelag tisočernih otočkov (22. maj).

VI. Barbara HIENG SAMOBOR (režiserka):

1. Tak dež, ki zmoči čevlje plus omaje samozavest (29. maj),
2. Mame ne plešejo (5. junij),
3. Gledališče na obrazu (12. junij),
4. Kič iz ljubezni (19. junij).

VII. Borut KRŽIŠNIK (skladatelj):

1. Vprašanje solza (26. junij),
2. Nikar z mojo ploščo v temo (3. julij),
3. S sanjami drugega (10. julij),
4. Na kolenih pred Velikim Pokom (17. julij).

VIII. Mojmir OCVIRK (direktor oglaševalske agencije »Imelda 8000«):

1. S tem sejmom je res hec (24. julij),
2. Optimizem propade in ne plača (31. julij),
3. Pobalini (7. avgust),
4. Petdeset odstotkov skozi okno (14. avgust).

IX. Drago KOS (državni uradnik, bivši visok uradnik policije):

1. Kriminalistika ni ezoterična znanost, ampak obrtniško delo (21. avgust),
2. Slovo od pištole (28. avgust),
3. Razsekavanje kriminalistov (4. september),
4. Trupli za denar (11. september).

X. Ksenija BRATINA (psihologinja, trenutno brezposelna):

1. Cena eksistencialnega vakuuma (18. september),
2. Samožena, spetžena (25. september),
3. Da sam žensko, ja bi mu dao (2. oktober),
4. Mame niso zato, da bi pisale (9. oktober).

XI. Spomenka HRIBAR (upokojena družboslovka in bivša članica parlamenta):

1. Lipa, lipica, lipicanec (16. oktober),
2. Enačba sovraštva (23. oktober),
3. Suvereno v mišjo luknjo (30. oktober),
4. Dobro jutro, mili svet! (6. november).

XII. Jani KOVAČIČ (pesnik, glasbenik, učitelj v srednji šoli):

1. Poljubi njeni vroči, ki spati ne puste (13. november),
2. Zimski čas je takšen čas (20. november),
3. Ne bi bilo neodvisne Slovenije brez neopravičenih (27. november),
4. Mi, uboge pakunge za DNA (4. december).

XII. Mojca MENART (direktorica Filharmonije):

1. Noč pred oddajo besedila (11. december),
2. Iščemo bogataša (18. december),
3. Bližina oddaljenih (24. december),
4. Zaloge razvajanja (8. januar 2000).

Mateja SEDMAK*

ITALIJANSKA NARODNA SKUPNOST V REPUBLIKI SLOVENIJI – DRUŽBENA (SAMO)UMESTITEV

Povzetek. Članek na temelju pregleda obstoječe družbenokulturne, ekonomske organiziranosti italijanske narodne skupnosti, njenega pravnega položaja in spreminjajoče se demografske strukture ter analize rezultatov treh empiričnih študij, izvedenih na območju slovenske Istre v obdobju 2000–2002, predstavi družbeno (samo)umestitev pripadnikov italijanske narodne skupnosti. Samoocena položaja pripadnikov italijanske manjšine temelji večinoma na podatkih, pridobljenih z uporabo kvalitativne metodologije raziskovanja (auto-/biografije in polstrukturirani intervjuji), prejeta dognanja pa so ponekod dopolnjena z rezultati kvantitativnih raziskav. Ugotovitve opozarjajo na problematičnost enoznačne ocene družbenega položaja italijanske narodne skupnosti v slovenski Istri, saj se za eksplicitnejšo pozitivno podobo in ugodnim pravnim statusom skrivajo tudi pokroviteljska obravnava in izrazi nezadovoljstva manjšine.

Ključni pojmi: italijanska narodna skupnost, Italijani, manjšine, etničnost, etnična identiteta, medetnični odnosi, slovenska Istra

Uvod

Z etničnega vidika uvrščamo Slovenijo med narodno relativno homogeno območja. Zadnji popis prebivalstva iz leta 2002 tako beleži 1.631.363 (83,1 %) Slovencev/-k in 144.208 (7,3 %) pripadnikov drugih etničnih skupin. Pri tem je treba upoštevati tudi število neopredeljenih in tistih, ki so se opredelili regionalno (188.465 ali 9,6 %).

V skladu s teorijo teritorialne etnične koncentracije/razpršenosti v sodobni Evropi beležimo tri območja, na katerih prevladuje večja etnična

* Doc. Dr. Mateja Sedmak je znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper; Univerza na Primorskem.

in jezikovna heterogenost, in sicer obmejna območja, pretežno industrializirana in urbanizirana območja oz. nacionalne entitete, ki privlačijo imigrantsko populacijo, in večnacionalne države (Susič, 1977). V Sloveniji mednje uvrščamo predvsem t. i. območja v stiku, kakršni sta slovenska Istra in Prekmurje, območja, ki so bila v preteklosti privlačna predvsem za delavske imigrante iz nekdanje Jugoslavije (Jesenice, Trbovlje, Velenje), ter urbanizirana in ekonomsko visoko razvita območja, ki so privlačna za širši krog priseljencev (npr. Ljubljana).

Z vidika družbene stabilnosti je za države z etnično pluralno demografsko sliko pomembno, da se kontinuirano in vsakič znova soočajo z vprašanji umestitve in položaja posamičnih etničnih skupin, pri tem pa smo ponavadi priča ločenim in različnim obravnavam (pravicam) glede na avtohtoni oz. priseljeniški status pripadnikov etnij.

V Sloveniji je status avtohtone manjšine priznan italijanski in madžarski (pogojno tudi romski) skupnosti. Iz tega naslova so manjšinama zagotovljene normativne obče in specifične pravice, na državni in lokalnih ravneh, ki se nanašajo na vprašanja javne rabe jezika in dvojezičnosti, kulturne dejavnosti, (dvojezičnega) izobraževanja, političnega zastopstva in organiziranja ter drugo.

Poleg formalno dodeljenih pravic je osrednjega pomena tudi neformalna drža do manjšin, tj. odnos večinskega prebivalstva, odnos celotne lokalne skupnosti (večinskega in priseljeniškega prebivalstva) in navsezadnje avtopercepcija lastnega položaja pripadnikov manjšine, saj je v skladu s fenomenološko perspektivo v primeru, ko človek definira svoj položaj kot realen, ta zanj v svojih posledicah realen.

V članku se bomo posvetili eni od slovenskih avtohtonih manjšin. Osvetlili bomo položaj pripadnikov avtohtone italijanske narodne skupnosti, živeče na etnično in jezikovno heterogenem območju slovenske Istre, s posebnim poudarkom na njihovi družbeni (samo)umestitvi. Članek je zasnovan dvodelno. V prvem delu so predstavljeni (spreminjajoča se) demografska slika pripadnikov italijanske skupnosti, njihova družbeno-kulturna in ekonomska organiziranost ter pravni položaj. V drugem delu pa sta na podlagi rezultatov treh empiričnih študij prikazani družbena samoumestitev in avtopercepcija pripadnikov italijanske skupnosti. Omenjene raziskave so bile z vsebinskega vidika širše zasnovane, saj so obravnavale različne etnične skupnosti, živeče na preučevanem območju, medetnične odnose, (med)kulturno identiteto prostora idr., za namen pričujočega članka pa je obravnavan zgolj tisti del rezultatov, ki se neposredno nanašajo na italijansko narodno skupnost.

Razloga za izbor teme članka sta vsaj dva. Članek je nastal na pobudo organizatorjev slovenskega sociološkega srečanja oktobra 2003, v okviru

katerega je bila pričujoča problematika delno predstavljena v referatu z naslovom »Avto-/biografske pripovedi članov etnično mešanih družin«. Drugi razlog pa je aktualnost problematike, ki jo potrjuje vstop Slovenije v EU (in s tem povezana vprašanja revizije in redefinicije vloge, položaja in pravic narodnih manjšin), dogodki v domači (odstop poslanca Roberta Battellija kot izraz skrajnega nezadovoljstva z obravnavanjem italijanske narodne skupnosti v Sloveniji) in sosednji, tj. italijanski politični areni (uvedba spominskih dnevo v spomin na italijanske žrtve v vojnem in povojnem obdobju, ponovno poudarjanje tem, ki se nanašajo na eksodus pripadnikov italijanske manjšine, vprašanje fojb in poboja Italijanov, »brisanje« pripadnikov italijanske manjšine v Sloveniji, vprašanja vračanja nacionaliziranega imetja Italijanom, ki so v povojnem obdobju odšli v Italijo, idr.).

Kot omenjeno, bodo v drugem delu članka, pri prikazu in analizi družbene samoumestitve pripadnikov italijanske narodne skupnosti, uporabljeni rezultati treh raziskav, in sicer:

- raziskave, ki je bila v okviru doktorske disertacije z naslovom »Etnično mešane zakonske zveze kot oblika interpersonalnega kulturnega soočanja« izvedena med etnično mešanimi družinami, natančneje med (izven)zakonskimi partnerji v letih 2000–2001; v kvantitativnem delu raziskave (anketiranje) je sodelovalo 144, v kvalitativnem (zbiranje avto-/biografskih zgodb) pa 51 posameznikov oz. posameznic;¹

- raziskave z naslovom »Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije« (raziskavo, ki se je izvajala v letih 2001–2003, sta financirali Ministrstvo za kulturo RS in Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport RS; raziskava je bila dvodelna, v prvi fazi je bilo izvedeno anketiranje na reprezentativnem vzorcu 458 prebivalcev slovenske Istre, v drugi fazi pa polstrukturirani intervjuji med izbranimi informanti – nekaterimi vidnejšimi nosilci družbeno-kulturnega življenja v slovenski Istri;²

- kvantitativne raziskave, ki je bila v okviru projekta »Identiteta/-e slovenske Istre« (financirala jo je Mestna občina Koper) izvedena na reprezentativnem vzorcu srednješolske populacije, ter kvantitativne in kvalitativne raziskave, izvedene med otroki iz etnično mešanih družin (v obdobju maj–julij 2002);³

Pri raziskovanju je bil uporabljen kombiniran metodološki pristop, in sicer anketiranje in zbiranje avto-/biografskih pripovedi oz. polstrukturiranih intervjujev. Čeprav sta se med raziskovalnim procesom (znova) potrdili smiselnost in uporabnost kombiniranega metodološkega pristopa,

¹ Več informacij o izboru vzorca, poteku raziskave in rezultatih glej Sedmak, 2001; Sedmak, 2002a.

² Več informacij o izboru vzorca, poteku raziskave in rezultatih glej Sedmak et al., 2002b; Sedmak, 2003b.

³ Več informacij o izboru vzorca, poteku raziskave in rezultatih glej Sedmak, 2003a; Sedmak, 2003b.

bo v nadaljevanju, za namen pričujočega članka in skladno z metodološko zasnovo vsebinskega sklopa, katerega del je, predstavljen predvsem del rezultatov, pridobljen s kvalitativno metodologijo raziskovanja.

Demografska struktura

Italijanska narodna skupnost je v slovenskem prostoru skoncentrirana v obmejnem pasu slovenske Istre, ki pravno-administrativno obsega Mestno občino Koper ter občini Izola in Piran. V splošnem so predstavniki italijanske manjšine razmeroma dobro organizirana skupnost na ravni kulturnega organiziranja (temu področju je bilo doslej namenjene tudi največ raziskovalne pozornosti), manjšo dejavnost pa je zaznati na ravni političnega in ekonomskega delovanja. V nadaljevanju bodo s ciljem celovitejšega razumevanja položaja italijanske manjšine v slovenskem prostoru predstavljeni nekatera temeljna družbenozgodovinska dejstva in demografska slika manjšine.

Po končani 2. svetovni vojni je bilo območje prevladujočega bivanja italijanske manjšine sprva del cone B Julijske krajine, nato cone C Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je leta 1954 z Londonskim sporazumom pripadla FLR Jugoslaviji. S tem sporazumom je bilo tudi določeno, da se v predpisanem roku, tj. do začetka leta 1956, lahko izselijo prebivalci italijanske narodnosti, ki želijo prebivati v Italiji. Po izselitvi mnogih Italijanov pa tudi Slovencev in Hrvatov ter priseljevanju Slovencev iz istrskega zaledja in notranjosti Slovenije ter prebivalcev drugih narodnosti na obalno območje se je narodnostna slika obalnih občin temeljito spremenila. V tem času, aprila 1956, je bil izveden tudi popis stalnega prebivalstva v občinah Koper, Izola in Piran, ki se je nato ponovil v letih 1961, 1971, 1981, 1991 in 2002. Število italijanskega prebivalstva in demografska nihanja so razvidna iz spodnje tabele:

PRILOGA

Tabela št. 1: Spreminjajoča se demografska slika pripadnikov italijanske manjšine na območju slovenske Istre (popis prebivalstva Republike Slovenije v letih 1956, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002)

	SKUPAJ	Slovenci	Italijani
KOPER			
1956	24898 (100 %)	22401 (89,97)	1171 (4,70)
1961	29228 (100 %)	25900 (88,61)	572 (1,96)
1971	35445 (100 %)	28584 (80,64)	877 (2,47)
1981	41843 (100 %)	31549 (75,40)	727 (1,74)
1991	45314 (100 %)	33271 (73,42)	1015 (2,24)
2002	47539 (100 %)	33826 (71,15)	712 (1,49)
IZOLA			
1956	7750 (100 %)	6319 (81,54)	585 (7,55)
1961	9339 (100 %)	7693 (82,37)	467 (5,00)
1971	10488 (100 %)	8170 (77,90)	485 (4,62)
1981	12513 (100 %)	8987 (71,82)	358 (2,86)
1991	13770 (100 %)	9428 (68,47)	567 (4,12)
2002	14549 (100 %)	9456 (64,99)	430 (2,95)
PIRAN			
1956	9395 (100 %)	6553 (69,75)	1448 (15,41)
1961	11410 (100 %)	8114 (71,11)	1208 (10,59)
1971	12359 (100 %)	8649 (69,98)	1206 (9,76)
1981	15235 (100 %)	10417 (68,38)	816 (5,36)
1991	16768 (100 %)	10949 (65,30)	1169 (6,97)
2002	16758 (100 %)	10606 (63,28)	698 (4,16)

Vir: Statistični urad RS

Skupno je v Sloveniji v skladu s popisom iz leta 2002 prijavljenih 2258 Italijanov, od tega jih 1840 živi na območju slovenske Istre, 418 pa drugod (107 v ljubljanski, 56 v goriški, 19 v sežanski, 15 v mariborski in 10 v tolminski občini; 211 jih živi drugod po Sloveniji). Vendar iz omenjenih podatkov ni mogoče razbrati, ali gre za pripadnike italijanske avtohtone manjšine ali Italijane, ki so se v Slovenijo priselili.

Zadnji popis prebivalstva iz leta 2002 beleži (ponoven) očiten upad pripadnikov italijanske manjšine, kar je med drugimi nerešenimi vprašanji, ki se nanašajo na položaj italijanske narodne skupnosti v Sloveniji, spodbudilo odstop predstavnika italijanske manjšine v parlamentu, burno medijsko in politično razpravo ter neformalni odziv prebivalcev slovenske Istre.

Pri ocenitvi upada deleža pripadnikov italijanske narodne skupnosti pa

je potrebne precej previdnosti. Namreč, ob pregledu statističnih podatkov, ki se nanašajo na materni jezik prebivalcev ob zadnjem popisu, ugotovimo, da je v občini Izola 620 oseb izbralo italijanščino kot materni jezik (registriranih pripadnikov italijanske manjšine je v omenjeni občini 430), v občini Piran je 1174 oseb, katerim je italijanščina materni jezik (v občini sicer živi 698 Italijanov/k), v Mestni občini Koper pa je italijanščino kot materni jezik izbralo 1059 ljudi (v občini sicer živi 712 Italijanov/-k).

Ob primerjavi vseh prebivalcev, ki jim je italijanščina materni jezik, ob zadnjih dveh popisih ugotovimo, da je bilo leta 1991 teh 3882 (strukturni delež 0,2) in leta 2002 3762 (strukturni delež 0,2). Iz omenjenih podatkov je torej razvidno, da smo v zadnjem desetletju priča upadu števila ljudi, ki se opredeljujejo kot Italijani/-ke, ne pa tudi upadu tistih, ki jim je italijanščina materni jezik.

Kako razumeti takšen razkol med samoizraženo narodno pripadnostjo in samoizraženim maternim jezikom, ob predpostavki, da je materni jezik ena ključnih, če ne celo najpomembnejša determinanta posameznikove narodne pripadnosti? Dejstvo je, da popis prebivalstva terja oz. omogoča zgolj enoznačne narodne opredelitve. Raziskave, izvedene med italijansko-slovenskimi družinami, pa izpostavljajo, da se potomci teh družin ne morejo ali ne želijo opredeliti narodno enoznačno, pri čemer se v situacijah, ki od njih terjajo enoznačne narodne opredelitve (popis prebivalstva, šolski in drugi ne/formalni popisi), pogosto zatekajo k nadnacionalnim opredelitvam (prebivalec sveta, pripadnik človeške rase idr.) oz. se ne opredelijo (Sedmak, 2002a; 2003a). Potomci etnično mešanih družin se navsezadnje, ko so prisiljeni izbrati zgolj eno narodno pripadnost, odločijo bodisi za narodno pripadnost matere ali očeta, kar pa v resnici zapostavlja dejstvo, da gre za posameznike z dvojno narodno pripadnostjo, ki se tako dojemajo, čutijo in ravnaajo. Potomci etnično mešanih družin pa lahko ob različnih popisih, ki terjajo enoznačne opredelitve, izražajo različni narodni pripadnosti, torej enkrat očetovo, spet drugič materino.

Glede na številčnost italijanske avtohtone manjšine lahko realno predvidevamo, da se njeni pripadniki v veliki večini poročajo eksogamno, tj. s pripadniki drugih etničnih skupin, saj številne študije dokazujejo (Barron, 1951; Parkman in Sawyer, 1967; Petrović, 1986; Pagnini in Morgan, 1990), da nesorazmerna spolna struktura in maloštevilnost pripadnikov določene etnične skupine zvišujeta verjetnost etnično mešanih zvez. Večja ko je torej skupina, večji je odstotek znotrajskupinskih porok oz. izvenzakonskih skupnosti. V prid tezi o visokem deležu etnične heterogamije med italijansko manjšino pričata tudi visoka stopnja socialne bližine med avtohtoni-ma slovensko in italijansko kulturo (Petrović, 1986) ter velika prepustnost etničnih meja obeh skupin ob sočasno nizki stopnji prostorske (bivanjske)

segregacije.

Iz popisa prebivalstva iz leta 2002 je razvidno, da je med tistimi, katerih materni jezik je italijanski, kar 1195 posameznikov, ki so se opredelili kot Slovenci, 1832 Italijanov in 646 takih, ki so se opredelili regionalno, se niso želeli opredeliti oz. so narodno neopredeljeni, ter 89 pripadnikov drugih narodov. Pri tem se izpostavi vprašanje, zakaj tolikšen delež Slovencev/-k in 89 posameznikov drugih narodnosti izjavlja, da je njihov materni jezik italijanski. Avtoričina teza je, da je nezanemarljiv del le-teh potomcev etnično mešanih družin, ki so se opredelili enoznačno – izbrali so torej narodnost slovenskega roditelja, hkrati pa navedli italijanščino kot materni jezik; ali pa se zaradi lastnega »mešanega« družinskega statusa niso želeli opredeliti.

V prid tej tezi priča tudi podatek, da je bilo ob popisu leta 2002 od skupno 629 Italijanov/-k, ki so živeli v zakonski ali izvenzakonski skupnosti na območju Republike Slovenije, le 198 teh v (izven)zakonski skupnosti s partnerjem iste narodne pripadnosti. Iz omenjenega podatka je razvidno, da je stopnja maritalne eksogamije med Italijani kar 68,5-odstotna.

O previdnosti, ki jo terja interpretacija demografskih številčnih prikazov, pa navsezadnje priča tudi podatek, da je bilo ob popisu leta 1981 opaziti podoben položaj, tj. znaten upad števila pripadnikov italijanske narodne skupnosti, ki pa se je ob popisu leta 1991 spet zvišalo, kar nakazuje na kompleksnost družbenih okoliščin, ki vplivajo na narodno samoopredelitev pripadnikov manjšinskih skupnosti.

Organiziranost italijanske narodne skupnosti v Sloveniji

Na območju slovenske Istre v prvem povojnem obdobju zasledimo vrsto *družbenopolitičnih organizacij*, ki so bile ustanovljene z namenom, da utrjujejo novo ljudsko oblast. V svoje delovanje so vključevale somišljenike ne glede na narodno pripadnost; to oziroma sodelovanje med slovenskim in italijanskim prebivalstvom pa je že v svojem imenu izpostavila Slovensko-italijanska antifašistična unija, ki je imela v Kopru svoj okrožni odbor za Istro (1947–1952) in okrajni odbor (1945–1953).

Tudi danes stranke in druge družbenopolitične organizacije večinoma ne nastajajo na temelju narodne pripadnosti. Tako tudi italijanska manjšina nima lastne stranke – izjema bi lahko bila le piranska politična stranka COMI, ki se je oblikovala ob prvih demokratičnih volitvah leta 1990, vendar je bila nekaj let zatem razpuščena (Gomezal Mikolič, 1998).

Italijanska narodna skupnost se je leta 1974 prvič (dotlej je bila organizirana le v okviru kulturnih krožkov brez političnega značaja) družbenopolitično samostojno organizirala v okviru na novo ustanovljenih

Samoupravnih interesnih skupnosti italijanske narodnosti za Koper, Izolo in Piran (Comunità d'interesse autogestite della nazionalità italiana di Capodistria, Isola e Pirano), ki so predstavljale 4. volilni zbor in sogovornika države. Te organizacije, ki jih je kot osebe javnega prava potrdila tudi Ustava Republike Slovenije (64. člen) in danes delujejo z nekoliko spremenjenim nazivom kot Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti za Koper, Izolo in Piran (Comunità autogestite della nazionalità italiana di Capodistria, Isola e Pirano) in Obalna samoupravna skupnost pripadnikov italijanske skupnosti (Comunità costiera autogestita della nazionalità italiana), pomenijo instrument za zaščito posebnih pravic, ki jih za svoje manjšine predvideva država. Na eni strani so sestavni del lokalne avtonomije, na drugi pa so pristojne za urejanje zadev na državni ravni.

Italijanska unija s sedežem na Reki, ki je bila v času SFRJ skupna organizacija italijanske manjšine v Sloveniji in Hrvaški, je danes registrirana kot društvo za ohranjanje in razvijanje italijanske narodne kulture in jezikovne identitete italijanske narodne skupnosti z namenom vzdrževanja in gojenja odnosov z italijansko narodno skupnostjo v Hrvaški in z matično državo. Danes je ločeno registrirana za posamezni novonastali državi in ima tako sedeža na Reki in v Kopru (Gomezal Mikolič, 1998).

Kar zadeva *ljubiteljske dejavnosti*, je eno pomembnejših društev Italijanska skupnost (Comunit degli Italiani), ki podobno kot ZKD Koper povezuje različne skupine in organizira razne interesne dejavnosti. V nasprotju s Samoupravno skupnostjo italijanske narodnosti nima političnega značaja, pač pa je njen namen predvsem ohranjati in razvijati italijansko kulturo. Pred njo je bilo 1948. leta ustanovljeno Društvo italijanske ljudske kulture (Circolo Italiano di Cultura Popolare), ki je 1950. postalo sestavni del Italijanske unije Istrskega okrožja s sedežem v Izoli (Unione degli Italiani del Circondario dell'Istria), po letu 1953 pa so se vsi na novo konstituirani Italijanski kulturni krožki (Circoli Italiani di Cultura) v Kopru, Izoli in Piranu vključili v Italijansko unijo za Istro in Reko (Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume) (Steff, 1998).

Čeprav se danes nekatere funkcije Italijanske skupnosti pokrivajo z vlogo Samoupravne skupnosti italijanske narodnosti, pa nobeni od teh dveh organizacij ne gre zanikati posebnega pomena za ohranjanje avtohtone italijanske kulture na tem območju. S tem lahko utemeljujemo tudi dejstvo, da se morajo na Italijanski skupnosti, v nasprotju z ZKD Koper, novi člani pri vpisu izjasniti o svojem maternem jeziku. Na društvu pa ugotavljajo, da imajo poleg Italijanov včlanjenih kar nekaj »simpatizerjev«, se pravi pripadnikov drugih narodnosti.

Če povzamemo, uresničujejo pripadniki italijanske manjšine svoje posebne pravice v okviru obalne samoupravne narodne skupnosti in

občinskih samoupravnih narodnih skupnosti (te so organizirane po posameznih občinah, torej v Kopru, Izoli in Piranu).

Pristojnosti samoupravnih narodnih skupnosti so naslednje:

- v skladu z ustavo in zakoni samostojno odločajo o vprašanjih narodnosti,
- v skladu z zakonom dajejo soglasje k zadevam, ki se nanašajo na varstvo posebnih pravic narodnih skupnosti, o katerih odločajo skupaj z organi samoupravnih lokalnih skupnosti,
- obravnavajo in proučujejo vprašanja, ki zadevajo položaj narodne skupnosti,
- sprejemajo stališča in dajejo predloge ter pobude pristojnim organom,
- spodbujajo in organizirajo dejavnosti, ki prispevajo k ohranjanju narodne identitete pripadnikov narodne skupnosti.

Sredstva za delovanje samoupravne narodne skupnosti, prostorske in druge materialne pogoje za delo zagotavljajo občine in država iz proračuna. Prav tako se iz občinskih in državnega proračuna zagotavljajo sredstva za delovanje organizacij in javnih zavodov, ki delujejo za potrebe narodnih skupnosti. Samoupravne narodne skupnosti pa dajejo državnemu zboru, vladi in drugim državnim organom ter organom lokalnih skupnosti predloge, pobude in mnenja iz svoje pristojnosti (Gomezel Mikolič, 1998).

Na področju *izobraževanja* smo priča kontinuiteti uporabe italijanskega jezika kot jezika poučevanja že iz predvojnega obdobja, saj so italijanske šole po končani drugi svetovni vojni brez prekinitve nadaljevale redno šolsko delo. Danes delujejo na območju slovenske Istre tri italijanske osnovne in tri srednje šole. Poudariti pa je treba, da izbira slovenske ali italijanske šole ne temelji vedno na narodni pripadnosti učenca/-ke oz. dijaka/-inje. Tako se Italijani vpisujejo tudi na slovenske šole in obratno, nekateri slovenski starši vključujejo svoje otroke v italijanske šole, kot razlog pa največkrat navajajo željo, da bi njihovi otroci bolje obvladali italijanski jezik, kot bi ga sicer, oz. da so italijanske šole do otrok »bolj prijazne« (Gomezel Mikolič, 2000).

Za dvojezično okolje slovenske Istre je značilen šolski sistem, v skladu s katerim pouk poteka v jeziku šole (tj. v slovenščini ali italijanščini), poleg tega pa je drugi jezik okolja (italijanščina oz. slovenščina) obvezen predmet v vseh razredih osnovne in srednje šole. Cilj takšne jezikovne politike je oblikovati z vidika razmerja posameznik – družba družbeno priznano ali institucionalno dvojezičnost (ibid.).

Kljub formalno dobro zastavljenim razmeram šolanja na šolah z italijan-

skim učim jezikom se te v praksi srečujejo s številnimi težavami in pomanjkljivim izvajanjem z zakonom zagotovljenih pravic. Naj kot primer navedemo le žgoč primanjkljaj učbenikov v italijanskem jeziku za srednje šole, kar se kaže v neenakih možnostih opravljanja maturitetnih izpitov za dijake italijanske narodnosti.

Kot že omenjeno, je organiziranost pripadnikov italijanske manjšinske skupnosti opaziti predvsem na področjih družbenega in kulturnega delovanja, na področju *ekonomske organiziranosti* pa je še neizkoriščen potencial, ki mu slovenska država šele v zadnjih letih pripisuje opaznejšo pozornost.

Ustava Republike Slovenije iz leta 1991 je italijanski in madžarski narodni manjšini dejansko priznala pravico do gospodarskega razvoja ter tudi podprla njeno uresničevanje. Tako je bilo določeno, da se v procesu privatizacije in prodaje družbenega premoženja del državnih sredstev v višini 2,5 % letno uporabi za ustanovitev gospodarske osnove avtohtone italijanske in madžarske narodnosti (Manzin, 2001). Ta sredstva manjšina lahko pridobi bodisi v obliki posojil z olajšavami kakor tudi v obliki nepovratnih sredstev ali pa v kombinaciji obeh navedenih možnosti. Omenjena sredstva so bila lahko uporabljena tudi za financiranje razvojnih načrtov obeh manjšin v okviru programov čezmejnega sodelovanja.

Pozneje so bila določila nekoliko spremenjena, saj smejo pomoč skladov, ki bi pravno morali prispevati k ustvarjanju gospodarske osnove obeh manjšin, zdaj črpati vse fizične in pravne osebe na narodnostno mešanem ozemlju, na katerem živita italijanska oziroma madžarska manjšina, ne glede na to, ali so te osebe dejansko pripadniki omenjenih manjšin.

Pravni položaj in pravna ureditev italijanske manjšine

Italijanski narodni manjšini je na osnovi londonskega sporazuma iz leta 1954 in leta 1975 podpisanih osimskih sporazumov zagotovljena celovita zaščita njenih pravic, tako po nekdanji ustavi SRS kot po današnji ustavi Republike Slovenije, veljavni zakonodaji in občinskih statutih. Posebne pravice narodnih manjšin v Republiki Sloveniji določajo 5., 64. in 80. člen Ustave Republike Slovenije. 64. člen Ustave Republike Slovenije, ki najbolj izčrpno in natančno določa posebne pravice narodnih manjšin v RS, navaja naslednje:

- pravico do uporabe maternega jezika;
- pravico do razvoja narodne kulture;
- pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku;
- pravico do informiranja in obveščanja v lastnem jeziku;
- pravico do ustanavljanja svojih organizacij, razvijanja gospodarske,

kulturne in raziskovalne dejavnosti, javnega obveščanja in založništva;

- pravico do uporabe narodnostnih simbolov;
- pravico do sodelovanja z matičnim narodom;
- pravico do organiziranja v obliki samoupravne skupnosti;
- pravico do zastopanosti v predstavniških organih lokalne samouprave in v državnem zboru idr.

Rabo jezika narodnostnih manjšin v Republiki Sloveniji določa 11. člen Ustave Republike Slovenije (UIRS, 1991), ki poleg slovenščine na območjih občin, v katerih živita italijanska in madžarska narodna skupnost, kot uradni jezik določa tudi italijanščino ali madžarščino.

Na narodno mešanih območjih vseh treh obalnih občin sta tako uradni slovenski in italijanski jezik. Vsi javni napisi in vse javno poslovanje morajo biti dvojezični, kar morajo vse obravnavane družbene organizacije upoštevati tako pri dvojezičnem poimenovanju kot pri poslovanju. Načrtovanje dvojezičnosti v slovenski Istri je po 2. svetovni vojni tako seglo tudi na raven javnega življenja, v tem okviru pa seveda tudi na področje šolstva.

Četudi se zakonsko določena dvojezičnost javnih napisov, obvestil, dokumentov itd. realno izvaja, smo v vsakdanjem življenju slovenske Istre vendarle priča številnim manjšim kršitvam teh določil, ki se kažejo predvsem v enojezičnih plakatih, vabilih, javnih govorih uradnih oseb itd. Omenjeno dejstvo je za večinski – slovensko govoreči del prebivalstva in priseljeniške skupine zanemarljivo, nanj pa dosledno opozarjajo nekateri javno aktivnejši predstavniki italijanske manjšine in tudi predstavniki drugih narodnosti, ki se potegujejo za dosledno upoštevanje pravic manjšin.

Status samoupravnih narodnih skupnosti v skladu s 64. členom Ustave RS ureja *Zakon o samoupravnih narodnih skupnostih* – ZSNS (Uradni list RS, št. 65/94). ZSNS določa pravni status samoupravnih narodnih skupnosti (kot oseb javnega prava), naloge samoupravnih narodnih skupnosti, organiziranost, razmerje do državnih organov, stike z matičnim narodom in narodnimi skupnostmi v drugih državah ter financiranje samoupravnih narodnih skupnosti.

Ustava zagotavlja tudi zastopanost narodnih skupnosti v državnem zboru. Pravica do lastnega predstavnika je pripadnikom italijanske narodne skupnosti zagotovljena z zakonskimi predpisi o volitvah poslancev v Državni zbor RS. Pripadniki narodnih skupnosti pa volijo svojega predstavnika na podlagi posebne volilne pravice. Predstavnika narodnih skupnosti imata ustavno zajamčeno pravico veta na zakone, predpise in splošne akte, ki zadevajo uresničevanje ustavno določenih pravic in položaja nar-

odnih skupnosti.

Tudi *Zakon o lokalni samoupravi* - ZLS (Uradni list RS, št. 72/93 ter poznejše spremembe in dopolnitve) zagotavlja pripadnikom avtohtone italijanske skupnosti posebne pravice. Tako 5. člen zakona določa, da se občine na območjih, kjer živijo pripadniki italijanske narodne skupnosti, oblikujejo tako, da je v njih zagotovljeno uresničevanje posebnih pravic narodnih skupnosti.

Nadalje 39. člen ZLS določa, da imata na narodno mešanih območjih, kjer živita italijanska in madžarska narodna skupnost, narodni skupnosti v občinskem svetu najmanj po enega predstavnika. Statuti posameznih občin pa določajo tudi neposredno zastopanost pripadnikov narodnih skupnosti v drugih organih občine.

Občine s posebnimi akti urejajo vsa vprašanja glede uresničevanja pravic ter financiranja narodnih skupnosti v okviru svojih pristojnosti vedno v soglasju s Svetom narodne skupnosti. Kar zadeva druga vprašanja, ki se nanašajo na uresničevanje posebnih pravic narodnih skupnosti, morajo prej pridobiti mnenje samoupravne narodne skupnosti.

Občine na narodnostno mešanih območjih ustanovijo tudi komisijo za narodnostna vprašanja, v sestavi katere imajo pripadniki narodne skupnosti polovico članov. Navedene zakonske določbe se smiselno uporabljajo tudi za pripadnike slovenskega naroda, če so ti v posamezni narodnostno mešani občini v manjšini (40. člen ZLS).

Slovenska država, kot je razvidno iz zgornjega prikaza, ne pozna enovitega zaščitnega zakona, namenjenega zaščitni in uveljavljanju posebnih pravic manjšine (kot je npr. nedavno sprejeti zaščitni zakon za slovensko manjšino v Italiji), temveč so pravice italijanske manjšine opredeljene v Ustavi RS, posebnih zakonih in občinskih statutih.

Družbena samoumestitev pripadnikov italijanske manjšine

Če so bila v prejšnjem poglavju, s ciljem jasnejšega vpogleda v problematiko italijanske manjšine, sintetično predstavljena nekatera osnovna dejstva, ki se nanašajo na družbenopolitično, ekonomsko in ljubiteljsko dejavnost italijanske manjšine ter urejenost izobraževalnega sistema in pravno ure-ditev varstva in pravic manjšine, se bomo v poglavju, ki sledi, osredotočili

⁴ V nadaljevanju predstavljene rezultate več empiričnih raziskav je treba razumeti z vidika tega, da so bili v omenjene raziskave večinoma vključeni predstavniki italijanske manjšine z izkušnjo življenja v etnično mešani družini (kar pomeni, da so bodisi poročeni s pripadnikom/-co druge narodnosti ali pa so otroci mešanih družin). Da pa omenjeni raziskovalni "deficit" ne bi smel preveč odstopati od realnega stanja, priča prej omenjeno dejstvo, da je za italijansko manjšino tudi sicer značilna visoka stopnja etnične heterogamije (skladno s popisom iz leta 2002 je ta kar 68,5 %).

na subjektivna videnja in samooceno lastnega položaja pripadnikov italijanske narodne skupnosti.⁴ V tem kontekstu se bomo dotaknili več vidikov vsakdanjega življenja pripadnikov italijanske manjšine, npr. položaja etni- je znotraj lokalnega konteksta, odnosov s pripadniki drugih avtohtonih in priseljenjskih etnij, pomena (italijanskega) jezika kot sredstva narodne identifikacije in vsakodneвне komunikacije ter drugega.

Italijansko narodno skupnost v slovenski Istri v primerjavi s priseljenjskimi skupinami opredeljuje poseben položaj, ki je posledica tako zgodovinskih dogodkov, administrativnih ukrepov kot splošnega družbenega ozračja. Do italijanske manjšine pa je med lokalnim prebivalstvom mogoče zaslediti ambivalenten odnos. V letih po drugi svetovni vojni so Italijane in italijanski jezik pogosto enačili s fašizmom. Ta negativna naravnost, ki jo je po besedah informantov zaznali vse do poznih 70. let dvajsetega stoletja, se je na politični ravni pokazala ob povečanem pritisku in množičnem izseljevanju (eksodusu) italijanskega prebivalstva v matično domovino v celotnem povojnem obdobju, še posebno množično pa po letu 1953, ko je bilo dokončno jasno, da slovenska Istra ne bo pripadla Italiji. Negativen odnos do pripadnikov italijanske manjšine je bilo zaznati v bolj ali manj eksplicitnih oblikah tudi v povsem neformalnih okoliščinah, pri vsakodnevni komunikaciji in medetničnih stikih.

“V šoli, ja, in izven šole. Meni mi je najbolj všeč, ki sem videla te, ki so me pljuvali, mi metavali kamenje, mi kričali fašist /.../ mi nismo imeli pojma o teh stvareh kot otroci, da sedaj vpisujejo svoje otroke v italijanske šole.”

(45-letna pripadnica italijanske manjšine)

ali

“Recimo, moj mož je Italijan /.../ no, leta nazaj mogoče so res zaničevali malo Italijane tukaj, ker so jih enačili s fašizmom”

(45-letna Slovenka, poročena s pripadnikom italijanske manjšine)

Kljub navedenemu pa smo sočasno priča nekakšni samoumevni navzočnosti italijanske manjšine in italijanskega jezika v okolju slovenske Istre, kar je rezultat številnih okoliščin: poleg italijanskega avtohtonega statusa, tj. navzočnosti od nekdaj, je na preučevanem območju uzakonjena dvojezičnost, v slovenskih osnovnih in srednjih šolah se poučujeta italijanski jezik in književnost v vseh razredih, osnovne in srednje šole z italijanskim učnim jezikom so po drugi svetovni vojni brez prekinitev nadaljevale redno delo. Razlog za to so tudi druge oblike posebnih pravic, ki italijanski manjšini formalno zagotavljajo prisotnost v lokalni upravi in druge oblike

političnega in kulturnega organiziranja. Na neformalni ravni k sprejemanju italijanske kulture in jezika prispevajo kontinuirani zgodovinski stiki s sosednjo Italijo, dnevne čezmejne migracije zaradi (formalnega in neformalnega) dela, izobraževanja, nakupov; pogoste so razpršene sorodstvene mreže, ki segajo v italijanski kulturni prostor, etnično mešane družine idr. Navsezadnje ne smemo spregledati dejstva, da je bilo to območje od 1918. do 1945. leta pod Italijo.

Naj kot zgled prevladujočega sprejemanja pripadnikov italijanske manjšine navedemo podatek, da se v italijanske vrtce, osnovne in srednje šole na Obali množično vpisujejo tudi otroci in mladostniki drugih etničnih skupin. V raziskavo, ki je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu srednješolcev z območja slovenske Istre (Sedmak, 2003b), je bilo vključenih tudi 44 mladostnikov, ki obiskujejo tri obalne srednje šole z italijanskim učnim jezikom. Pomemben je podatek, da se jih je izmed omenjenih zgolj 9 opredelilo za pripadnike/-ce italijanske manjšine. O sprejemanju pripadnikov italijanske manjšine in o njihovem posebnem statusu v primerjavi s predstavniki priseljeniških skupin pričajo tudi drugi rezultati raziskav, izvedenih na območju slovenske Istre. Če kot primer navedemo rezultate, ki izpričujejo pripravljenost oz. nepripravljenost vprašanih poročiti se s pripadniki drugih etnij, ugotovimo, da se je tako pri raziskavi, izvedeni med polnoletno populacijo (Sedmak et al., 2002b), kot v raziskavi, izvedeni med srednješolci (Sedmak, 2003b), največ izprašanih (ne glede na narodnost) pripravljenih poročiti (*»zagotovo bi se poročil/a«* in *»verjetno bi se poročil/a«*) s Slovencem/-ko in takoj za tem z Italijanom/-ko⁵ Pri tem ne smemo spregledati dejstva, da je (četudi načelna) pripravljenost vstopiti v zakon s pripadnikom druge etnije pravzaprav eden od izrazov največjega sprejemanja pripadnikov prav te etnije (Štrukelj, 1986).

V odnosu do italijanske manjšine smo tako v preteklih petdesetih letih priča procesu »normalizacije« in njenega postopnega sprejemanja. Sočasno pa tudi sami pripadniki italijanske manjšine navajajo, da doživljajo slovensko Istro kot svoj dom, kot kraj družinskih korenin, kot kraj pripadanja.

»Čutim se pač kot pripadnik te zemlje, ne čutim se kot neka podaljšana nacionalnost iz Italije. Jaz sem pripadnik te zemlje in jemljem svojo nacionalnost kot kulturo zlasti, ne pa kot neko politično, nacionalistično. /.../ Res pa je, da nisem postavil sebi v življenje, najprej sem Italijan, to je nad vsem /.../, jaz sem državlján te države, tle plačam svoje davke in seveda bi želel biti enak med enakimi, tudi v pravicah. Mislim, to so moje osnovne pravice,

⁵ Izprašani so se opredeljevali glede poroke z naslednjimi narodi: Slovencem/-ko, Italijanom/-ko, Hrvatom/-co, Makedoncem/-ko, Črnogorcem/-ko, Srbom/-kinjo, Albancem/-ko, Bošnjakom/-injo, pripadnikom/-co zahodnoevropske države, Romunom/-ko in Američanom/-ko.

da volim in da zahtevam to, kar pač sem in za kar jaz tudi plačam.”
(48-letni pripadnik italijanske manjšine)

ali

“Jaz mislim, da se človek čuti tam, kamar je, ne da je razlika. Tudi jaz sem Italijanka, pa nisem šla prosit italijansko državljanstvo po vojni, sem tle rojena. Tle so moje korenine. En dan naj se kaj zgodi, me pošljejo stran. Kaj imam jaz za delat z Italijo. Samo italijanskega jezika imam, mene ni sram. Sem rekla, dost ljudi je tega naredilo, ne vem, ma jaz sem tle rojena, to je moj kraj. Mene me ne bo noben vrgu stran in niti ne bom vzela drugo državljanstvo.”

(45-letna pripadnica italijanske manjšine)

Ob hkratnem navajanju pripadnosti slovenskemu nacionalnemu okolju smo vsaj pri določenem deležu pripadnikov italijanske manjšine priča očitnim poskusom diferenciacije od italijanske države in Italijanov, živečih v Italiji. Kompleksnost narodne samoopredelitve in avtoidentifikacije pa nakazuje trend samoopredeljevanja kot Istran (poudarjanje lokalne identitete kot osrednje točke identifikacije) in izjave kot »ne želim/ne morem se opredeliti kot Italijan, Slovenec pa tudi nisem« ali »sem Slovenec, vendar v bistvu Italijan« ali »Italijani, živeči na Obali, so Slovenci, ki govorijo italijansko«.

“Ta mlajši je, veš, je Istran. A ja, sem rekla, to je tista ‘scapatoia’⁶, to je odlično. Veš, tudi moj oče je govoril, jaz sem Istran, ker v bistvu ni hotel biti niti eno niti drugo, ker to velja tudi zame. Mislim, poglej za enega Italijana, tle je v bistvu težko. Z Italijo nočeš imeti nič ali pa skoraj nič, ker živiš v tem prostoru. To je tvoj prostor, tvoj dom, tvoja zemlja in tle hočeš živeti, če si že ostal tle, pomeni, da hočeš tle preživeti. Samo veš, so problemi esulov, to so tisti, ki so šli. In jaz mislim, da je tudi zaradi tega tle, je to moteče, ker z Italijo nočeš nič imet.”

(42-letna pripadnica italijanske manjšine)

Problemi narodne samoopredelitve in pripadnosti se stopnjujejo pri otrocih slovensko-italijanskih družin. Potomci etnično mešanih družin, pri katerih v veliki večini prevladuje kulturno pluralni vzorec socializacije, se težko opredeljujejo (narodno) enoznačno. Pri njih smo tako pogosto priča nadnacionalnim samoopredelitvam. 19-letna hči etnično mešanih staršev se tako opredeljuje kot prebivalka sveta:

“Zame, ki sem se tukaj rodila in zrastle, to nima prav nobenega pom-

⁶ Scapatoia v italijanskem narečju pomeni beg oz. izgnitev.

ena, ne čutim neke pripadnosti do naroda, ne do Slovenije ne do Italije. Sem tukaj. Sem prebivalec sveta. Jaz vedno rečem, da sem prebivalec sveta in pika ... dobro, na svetovnem nivoju sem za Slovenijo, in ne za Italijo. Ampak to je samo pač stvar, tako osebno se ne počutim pripadnik ene ali druge, se mi ne zdi prav, da se opredeljujem, glede na to, da v meni to dvoje sobiva in zakaj bi potem morala ..."

Problem etnične samoopredelitve pripadnikov italijanske manjšine se je, kot že omenjeno, pokazal tudi ob zadnjem popisu prebivalstva. O tem priča tudi izjava omenjenega dekleta:

"Ne, nič, enostavno se nisi opredelil. Se nisem opredelila. /.../ Vem, da je bil možen le en odgovor in možnost, da se ne želiš opredeliti, in to sem podčrtala."

Pri poskusu evidentiranja osrednjih medkulturnih razlik in specifičnih kulturnih značilnosti, ki naj bi opredeljevale pripadnike italijanske manjšine in jih hkrati razločevale od pripadnikov drugih etnij okolja, se kot pomembni izpostavita dve ugotovitvi, in sicer obstoj velike medkulturne bližine oz. podobnosti med avtohtonima slovensko in italijansko kulturo, pri čemer se predvsem oz. zgolj jezik pokaže kot pomemben kulturni element razlikovanja, in drugič, pomen avtohtonega/priseljenega statusa »ocenjevalca« kulturne sorodnosti/različnosti med omenjenima avtohtonima etnijama.

"Ma ne, če se gre za kulturo, recimo ljudje, ki so tle živeli, recimo so bli, če se gleda generacijo od njenih staršev. Oni so znali za Trst enkrat, niso znali za Ljubljano. Ker kar so pridelali, so hodili zmeraj tam, se je tam prodajalo. Mislim, pol je prišlo, po vojni, tolko let, je prišla ta sprememba, ma prej je bil Trst za vsih. Je bila ena kultura enaka, kar se tiče praznikov in tu. Mislim, ne vem, hrana, običaj hrane za praznike, recimo, večina so iste, zato ker je blo tak kraj, al z une strani sem, al s tle tam ... Ja, ni ne vem kakšne razlike tle, mislim. Ker so zmeraj hodili sem in tja, sem in tja in to, to je blo tolko let ..."

(50-letni pripadnik italijanske manjšine)

Avtohtoni prebivalci slovenske in italijanske narodnosti tako izpostavljajo kulturno podobnost med etnijama na vseh ravneh razen pri najočitnejšem in hkrati, z vidika lastne avtoidentifikacije pripadnikov italijanske manjšine, najpomembnejšem kulturnem elementu, tj. jeziku. Se pa percepcija kulturne podobnosti spremeni pri Slovencih, ki so se na preučevano območje priselili iz drugih delov Slovenije. Ti poleg različnega jezika poudarjajo še

razlike v hrani in prehranjevalnih praksah, naravi telesnih stikov, stopnji intimnosti in organizaciji vsakdanjega življenja. Vendar kaže, da gre pri izpostavljenih medkulturnih razlikah med italijansko in slovensko etnijo pravzaprav za obče medregionalne kulturne razlike oziroma za razlike v vrednotah, navadah in organizaciji vsakdanjega življenja sredozemskega in »celinskega« kulturnega okolja. O tem pričata pripovedi naslednjih dveh informantk, ki sta se na območje slovenske Istre priselili:

“Ravno sem mislila, takšna velika razlika v kulinariki, na primer, on meni vedno reče ‘zelje in krompir’. On ima rajši ribe ali kaj takšnega. Recimo, to naj bi bila največja razlika, ki je.”

(77-letna Slovenka, poročena s pripadnikom italijanske manjšine)

“Tudi mi smo praznovali, vsi smo prišli vsi: tete, strici ... To v Čevljarski smo imeli tako veliko sobo, so bila tam vrata, ena velika miza. Zmeraj smo tam vsi praznovali. Samo mi nismo bili taki, oni so bili bolj tako. Mi se nismo nikoli poljubljali, stiskali, meni je bilo to čudno, da vsak, ki pride ... da se poljublja, da se ne vem kaj. To meni je bilo, ne vem. Mogoče smo mi bolj hladen narod. /.../ Ampak mi praznujemo ravno tako, gremo na trgatve, na piknik ... in tako, ne. Samo nismo tako posesivni, kako bi rekla ... Pri njih je bilo to tako. Mati je bila šef familije /.../ In to. Pridejo na obisk. Vsi se bodo zbrali tle. In potem vse to, pozdrave, poljube in tako, mislim, meni je bilo to nekaj novega.”

(38-letna Slovenka, poročena s pripadnikom italijanske manjšine)

O kulturni podobnosti med avtohtonima skupinama priča tudi podatek o visoki stopnji izraženega zadovoljstva partnerjev, vključenih v slovensko-italijanske (izven)zakonske skupnosti, ter z vidika kulturnih razlik neproblematična narava teh zvez (Sedmak, 2002a). Tudi pri samoizraženih stopnjah zadovoljstva z (etnično mešanim) zakonom smo spet priča razlikam glede na to, ali je slovenski partner rojen v lokalnem okolju slovenske Istre ali priseljen iz drugih delov Slovenije. V prvem primeru smo tako priča prevladujočemu družinskemu vzorcu jezikovnega pluralizma. Družinski člani v tem primeru svobodno in spontano, s ciljem čim učinkovitejše komunikacije, uporabljajo slovenski in italijanski jezik oz. sočasne kombinacije obeh. Jezikovna prepletanja pa so mogoča tudi zato, ker lokalni slovenski prebivalci zaradi vseh že omenjenih dejavnikov razumejo in govoriijo italijanski jezik.

“Ma veste ... tukaj doma, doma je kar svobodno, kakor pride. Jaz zelo rad gov-

orim po tržaško, zelo rad. Ona razume in ni nobenega vprašanja. In tako kot pride, ni nobenih pravil. /.../ Gre za to, da se čim bolj razumemo. Za to gre in da se lahko svobodno izražas, kakor ti je prav."

(mož: 76-letni Italijan)

in

"Mi začnemo recimo po slovensko, končamo po italijansko, kuker na-jdete. Ker jaz sem znala italijansko, ker sem hodila v osnovno šolo, prve razrede pod Italijo sem bila in potem sem se še naučila s tem."

(žena: 67-letna Slovenka)

ali

"Ko sem bila majhna, je mama z menoj govorila slovensko, oče italijan-sko, so pač to imeli zato, da sem identificirala jezik z osebo. Psihološko sem razvila to razlikovanje. Potem, ko sem zrasla, je bilo tudi drugače, vendar tendenčno, ja, z mamo sem govorila slovensko, z očetom italijansko, ve-likokrat tudi z mamo po italijansko. Z bratom pa samo po slovensko. /.../ Pri nas je bilo tako, moj brat je hodil v slovensko šolo, jaz v italijansko. Tako so se pač odločili, s tem da zna italijansko. /.../ Ko sem v družbi ali pa ko sem doma, se ne obremenjujem, prvi jezik ... ko pomislim na eno besedo, v prvem jeziku, ki pride, tako jo povem in pol stavki magari niso glih najbolj ..."

(hči italijansko-slovenskih staršev)

Družinska jezikovna situacija in s tem v povezavi tudi stopnja zado-voljstva z mešanim zakonom je nekoliko drugačna, če gre za slovensko-italijansko (izven)zakonsko skupnost, v kateri je slovenski partner priseljen iz drugih delov Slovenije in večinoma ni deležen samoumevnega znanja italijanskega jezika. O tem priča naslednja pripoved:

"Tu pa tam so bili močni prepiri v tem času, ker kar naenkrat je mož rekel, ja pa zakaj nočeš govorit slovensko. On je to tako doživljal, da jaz nočem govorit slovensko. Jaz sem mu pa povedala, da ni nobena težava, otrok govori oboje. /.../ Problem je bila tudi njegova družina, samo jaz si tega nisem mogla predstavljat. /.../ In je bilo ravno zaradi tega, ker njegovi starši so se bali, da ta bogi otrok ne bo govoril slovensko. /.../ Bili so močni prepiri, bilo je celo tako hudo, da sem jaz mislila se ločit samo zaradi tega. Zato ker jaz sem vprašala recimo moža, kaj ima on proti mojemu jeziku. Sem rekla: 'Glej, ti vidiš, da sin govori oba jezika, vidiš, da ni problem. Zakaj je problem, če jaz govorim italijansko z njim? Moj jezik je tako, kot je tvoj jezik slovenščina. Zdej probaj si predstavljat, da bi jaz zahtevala, recimo,

da bi bila jaz Angležinja in bi zahtevala od tebe, da ti govoriš angleško z otrokom. /.../ Ker mož mi je recimo povedal, da ko nas sliši, da se mi pogovarjamo med sabo, in je rekel, da se on počuti tujca. Da je kot tujec v tisti družini, ker ne govorimo njegovega jezika.”

(43-letna pripadnica italijanske manjšine, poročena s Slovencem)

Navsezadnje, o izraženi kulturni podobnosti med avtohtonima italijansko in slovensko kulturo pričajo tudi rezultati kvantitativne študije, izvedene med mladimi (Sedmak, 2003b). Mladi tako menijo, da obstaja razmeroma visoka medkulturna sorodnost predvsem med slovensko in italijansko ter med slovensko in hrvaško kulturo.⁷ Za italijansko kulturo 48,4 % mladih meni, da je »še kar podobna« slovenski, in 7,1 %, da ji je »zelo podobna«.

Občji odnos do pripadnikov italijanske manjšine iz vrst lokalne skupnosti je v omenjenih raziskavah mogoče opaziti tudi v odgovorih, ki se nanašajo na navzočnost drugih etničnih skupin (razen slovenske) v prostoru bivanja. 50 % mladih tako meni, da je v javnem življenju italijanska manjšina »ravno prav opazna«, 12,3 %, da je »premalo opazna«, in 21,1 %, da je »preveč opazna«. Pri tem pa višji delež odraslih meni, da je italijanska manjšina v javnem življenju »ravno prav opazna«, in sicer 66,1 %, in manjši delež, da je »preveč opazna« (10,7 %). V povezavi s tem so zanimivi tudi odzivi na trditev, da »morajo uradno priznane manjšine imeti za svoj obstoj zagotovljene posebne pravice«. Kar 44,9 % odraslih vprašanih se z izjavo »strinja« in dodatnih 19,3 % »popolnoma strinja«, neodločenih je 19,8 % in le manjšina se »ne strinja« (12,4 %) ali »sploh ne strinja« (3,6 %) (Sedmak et al., 2002b).

Na premajhno aktivnost in vključenost pripadnikov italijanske manjšine v družbeno življenje lokalne in širše družbene skupnosti opozarjajo predvsem nekateri javno in politično dejavnejši predstavniki italijanske manjšine:

»Manjšina je že po neki družbeni logiki naklonjena getoizaciji, torej k defenzivnemu položaju, se noče pretirano vplesti v družbeno dogajanje večinskega prostora, hkrati ne zmore slediti dogajanju v matičnem okolju. In tako tvega, da ostane nekje sredi poti, na robu obeh držav. Torej, vprašanje je, kakšne mehanizme aktivirati, da bi manjšine bile hkrati vključene v svojem matičnem okolju in hkrati v večinskem okolju, v katerem živijo. To je velik izziv sodobnega časa in tudi izziv za manjšine. Moja izkušnja je, da si ti lahko brez nobenih ovir aktivni, kritični del družbe, v kateri se nahajaš, jaz konkretno nimam nikakršnih problemov delovati

⁷ Primerjave so bile izvedene še za makedonsko, srbsko, črnogorsko, bošnjaško/muslimansko in albansko kulturo.

kot stoođstotni državljān Republike Slovenije in razmišljati tako in tudi kritiĉno nastopati tako, ne glede na svoj manjšinski izvor. Vidim pa, ocenjujem, da pri veĉini manjšincev deluje ta refleks. Bojijo se nastopati kot državljāni, hkrati branijo svoje specifiĉne pravice, ampak v izrazito poodrejenem poloŹaju. Ta moment, ta specifiĉna identiteta, namesto da bi bila neka prednost, postaja faktor defenzivnega odnosa. Moj osebni recept je, ne imeti nobenih kompleksov, travm, biti samozavesten kot državljān drŹave, kjer Źiviš, in hkrati samozavesten v zagovarjanju svoje identitete.«

(predstāvnik italijanske skupnosti, aktiven v politiki)

In še nekoliko bolj kritiĉna ocena:

»Tukaj je po mojem občutku ... ni neke prave interakcije med manjšino in prostorom, v katerem se nahaja, oziroma obratno, prostor, širši, kulturni, jezikovni, je ne upošteva in je ne obravnava kot sestavni del sebe. To predvsem zaradi tega, ker je italijanstvo in ti kraji tudi kot taki so bili na novo pridobljeni, in to navdaja slovensko veĉino s strahom. Slovenska veĉina se boji te kulture, se boji te prisotnosti. Ima probleme z dejstvom, da ni doma tu, še posebej ne v zgodovinskih središĉih. Jaz to imenujem poltergeistov sindrom – zbujajo se ponoĉi v hiši, ki je bila zgrajena s strani nekoga drugega, ĉigar trud je vojni plen, ne pa nekaj, kar bi se naravno pridobilo in posedovalo. Tako da je ta kultura protiitalijanska, boji se Italije, italijanstva, obenem pa domneva, da lahko to italijanstvo šĉiti, in to se seveda ne dogaja. Zaradi tega imamo mi lahko odliĉne norme, ne bodo pa nikoli občutene kot nekaj, kar je sestavni del te ureditve, kar je sestavni del civilizacijske emancipacije slovenskega naroda. To je tujek.«

(predstāvnik italijanske skupnosti, aktiven v politiki)

Navedena sogovornika kritiĉno ocenjujeta tudi obstojeĉi sistem zašĉite in urejanja pravic manjšin v Sloveniji. Normativno naj bi zakonodaja sicer zagotavljala potrebno zašĉito in osnovne pravice manjšin, pomanjkljivo naj bi bilo predvsem njeno uresniĉevanje, ki je prepogosto odvisno od trenutne politiĉne volje.

»Mi imamo Źe v ustavi opredeljeno (zašĉito manjšine, op. M. S.), potem pa je veliko posebnih zakonov in obĉinskih statutov. To je neki sistem delovanja, ki ima velike prednosti, ker v bistvu Źe zasidra neke nedotakljive pravice, hkrati deluje manj sistematiĉno kot celovit zakon in potem je treba paziti pri vsakem zakonu, da bo uresniĉen, da bo upoštevan, in to jemlje veliko energije, manjšina pa je Źe tako zdesetkana, tako brez energije, tako nemoĉna, da teŹko teŹi k realiziranju teh aktov. Konkretna realizacija je

pomanjkljiva. Zakonodaja je dobra, je pa pomanjkljiva realizacija, ker je tudi odvisna od politične volje oziroma od korektnosti odzivanja oblasti. Recimo, kronično pomanjkanje denarja za manjšinske projekte, kronično slabo prevajanje v dvojezičnosti, nedosledno upoštevanje dvojezičnosti, tu pa tam je treba vedno intervenirati, opozoriti, da manjka dvojezični napis, in podobno, to seveda dolgoročno utruja. In mislim, da je manjšina že tako utrujena, da se je začela spopadati samo z lastnim preživetjem. /.../ Še vedno mislim, da večina, tako v Italiji kot pri nas, misli, da ima manjšina preveč.”

(predstavnik italijanske skupnosti, aktiven v politiki)

“Ga ni! Saj ni enega zaščitnega zakona pri nas. So člani v Ustavi in potem je področna zakonodaja in to je razpršeno na področno zakonodajo. Mi nimamo zaščitnega zakona. Ne vem, ali je to dobro ali ni dobro. Gotovo je to doživeto kot neki moteči element. In nobene zavesti o tem, da je to sestavni del ureditve te države in da smo mi sestavni del te države. Tako kot gredo stvari, nam bo prej ali slej vendarle jasno, da nismo sestavni del te države. To nam je dano vedeti zmeraj bolj in zmeraj bolj, dokler ne bomo razumeli. Tistih par, kar nas je še ostalo.”

(predstavnik italijanske skupnosti, aktiven v politiki)

Kot zanimiv se pokaže (morda pričakovan) razkol v stališčih »anonimnega«, »povprečnega« predstavnika italijanske narodne skupnosti, ki ne izraža pretiranega zanimanja za politična vprašanja, povezana z manjšinskim vprašanjem, ter politično in družbeno bolj angažiranimi predstavniki italijanske skupnosti. Kaže, da prvoomenjeni v splošnem delijo javno mnenje prebivalcev slovenske Istre, ki izraža precejšnjo medkulturno strpnost lokalnega okolja in splošno sprejemanje predstavnikov drugih etnij, pri čemer pripadniki italijanske manjšine tako v lastnih očeh kot v očeh drugih priseljeniških skupin zavzemajo poseben (bolj privilegiran) položaj (Sedmak et al., 2002b). Skladno z občo postmoderno usmeritvijo ta del pripadnikov italijanske manjšine v ospredje postavlja svoje zasebno življenje, skrb za lastno in družinsko srečo in blaginjo, pri čemer vprašanja, povezana s pravicami, ki izhajajo iz narodne pripadnosti, postavlja v sekundarni položaj. K takšnemu dojemanju lastnega položaja »anonimnega« predstavnika italijanske manjšine prispeva tudi relativna formalna in dejanska urejenost njihovega manjšinskega statusa, saj študije drugih multikulturnih okolij nakazujejo, da k večji občji politični angažiranosti manjšin prispeva tudi manj ugoden družbeni položaj prav teh manjšinskih skupin (Hutchinson in Smith, 1996).

Sklep

Pregled in ocena na eni strani družbenokulturnega in ekonomskega organiziranja italijanske narodne skupnosti, pravne ureditve njenega manjšinskega statusa in pravic, ki iz tega statusa izhajajo, urejenosti posebnega manjšinskega izobraževalnega sistema ter spreminjajoče se demografske strukture ob nacionalnih popisih in na drugi strani analiza pripovedi pripadnikov/-ic italijanske manjšine, živečih na etnično in jezikovno heterogenem območju slovenske Istre, nakazujeta problematičnost enoznačne ocene družbenega položaja italijanske narodne skupnosti v slovenski Istri. Tako pravne podlage družbenega položaja italijanske manjšine kot samoizpričana ocena lastnega (družbenega) položaja izpostavljajo razkol med navideznim (tudi formalno deklariranim) statusom manjšine in dejanskim stanjem, kot ga doživljajo in živijo njeni pripadniki in pripadnice. Četudi je pravni položaj italijanske manjšine primerjalno z drugimi državami in skupno evropsko zakonodajo dobro (če ne celo zgledno) urejen in dodeljuje italijanski manjšini vse pomembnejše pravice, izhajajoče iz narodne pripadnosti, so v vsakdanjem življenju vidne nedoslednosti v njenem izvajanju, prav tako pa ponekod idilično interkulturno in avtohtoni manjšini naklonjeno držo prebivalcev slovenske Istre kazijo izrazi nestrpnosti v odnosu do italijanske manjšine predvsem v situacijah in položajih, ko lokalni prebivalci doživljajo pripadnike italijanske narodne skupnosti kot skupino, ki ji pritečejo nekatere dodatne (privilegirane) pravice, še zlasti če so te povezane z dodatno finančno podporo. Omenjene ugotovitve bi povzela s stališčem, da je ne glede na formalnopravno obstoječi in javno deklarirani zgledno urejen pravni, predvsem pa družbeni položaj italijanske narodne skupnosti treba resno vzeti v obzir opozorila in izraze nezadovoljstva s strani njihovih članov in članic. Možno se je izogniti pasti dobronamernih dejanj večine, ki (naj)bolje ve, kaj je dobro za manjšinske skupine, pa naj bodo to narodne, jezikovne manjšine, ljudje s posebnimi potrebami, drugače spolno usmerjeni itd. Primerov tovrstnih (napačnih) interpretacij in prepričanj o uspešnih obravnavah marginalnih segmentov družbe je v Sloveniji kar mnogo. Navsezadnje se pravice pripadnikov italijanske narodne skupnosti (in tudi drugih) ne smejo dodeljevati in pogojevati glede na njihovo številčno zastopanost (v povezavi s tem postanejo tudi aktualne goreče polemike ob nacionalnih popisih prebivalstva povsem brezpredmetne), temveč glede na golo dejstvo njihovega obstoja.

LITERATURA

- Barron, Milton L. (1951): Research on Intermarriage: A Survey of Accomplishments and Prospects. *The American Journal of Sociology* 57 (3): 249–255.
- Gomezel Mikolič, Vesna (1998): Koprské družbene organizacije kot odraz strukture odnosov med pripadniki različnih etničnih skupnosti. *Annales – Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia* 8 (12): 39–52.
- Gomezel Mikolič, Vesna (2000): Etnična ozaveščenost in jezikovna sporazumevalna zmožnost v luči medsebojne odvisnosti. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Gomezel Mikolič, Vesna (2001): Etnični vidiki mladinske kulture v mestni Občini Koper. *Annales – Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia* 11 (2): 531–546.
- Hutchinson, John in Anthony D. Smith (1996): *Ethnicity*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Manzin, Alberto (2001): Il ruolo svolto dall'Unione Italiana nell'ambito transfrontaliero. Referat na delovnem srečanju »La Cooperazione transfrontaliera«, Padova, 11. julij 2001.
- Pagnini, Deanna L. in Philip S. Morgan, (1990): Intermarriage and Social Distance among US Immigrants at the Turn of the Century. *American Journal of Sociology* 96 (2): 405–432.
- Parkman, Margaret A. in Jack Sawyer (1967): Dimensions of Ethnic Intermarriage in Hawaii. *American Sociological Review* 32 (4): 593–607.
- Petrovič, Ruža (1986): Ethnically Mixed Marriages in Yugoslavia. *Sociologia: Journal of Sociology, Social Psychology and Social Anthropology – Special Issue Prepared for X. World Congress of Sociology New Delhi, 18 – 23th August, 1986*. Beograd: Publication of the Yugoslav Sociological Association.
- Sedmak, Mateja (2001): Narodnostno mešane zakonske zveze kot oblika interpersonalnega kulturnega soočanja. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Sedmak, Mateja et al. (2002a): Ekonomski položaj italijanske manjšine v Sloveniji, poročilo raziskave. Koper, Piran: Znanstveno-raziskovalno središče republike Slovenije Koper, Center za pospeševanje podjetništva Piran.
- Sedmak, Mateja et al. (2002b): Identiteta slovenske Istre, 1. delovni zvezek – predstavitev rezultatov raziskave. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper.
- Sedmak, Mateja (2002a): Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v slovenski Istri. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper.
- Sedmak, Mateja (2002b): Etnično mešane zakonske zveze kot oblika medkulturnega soočanja: primer Slovenske Istre. *Družboslovne razprave* 18 (39): 35–57.
- Sedmak, Mateja et al. (2003a): Mnenja nosilcev družbeno-kulturnega življenja na italijanskem obmejnem območju – predstavitev rezultatov raziskave. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Sedmak, Mateja et al. (2003b): Mnenja nosilcev družbeno-kulturnega življenja na slovenskem

obmejnem območju – predstavitev rezultatov raziskave. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Sedmak, Mateja (2003a): Dinamika kulturnih in identitetnih medgeneracijskih transmisij pri otrocih etnično mešanih družin. *Annales – Analiza istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia* 13 (1) 71–86.

Sedmak, Mateja (2003b): Stališča mladih slovenske Istre do (med)kulturnih fenomenov okolja bivanja. *Annales – Analiza istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia* 13 (2): 405–424.

Štrukelj, Inka (1986): Mešani zakoni – sociološke in socialno-psihološke razsežnosti narodne eksogamije in jezikovne heterogamije, raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.

Simona ZAVRATNIK ZIMIC*, Mojca PAJNIK**

TRGOVANJE Z ŽENSKAMI: PERSPEKTIVA ŽRTVE

Povzetek. Trgovanje z ženskami je povečini analizirano v kontekstu preprečevanja organiziranega kriminala in nadzora migracij. Aktualne so potrebe po obravnavi tega področja s poudarkom na položaju žrtve, na individualni izkušnji žensk. Prizadevanja za obravnavo v okviru perspektive človekovih pravic, skupaj s prepoznavanjem spolne specifičnosti trgovanja, omogočajo večjo skrb za varovanje ranljivih posameznikov in posameznic. Pridobljeni podatki, kot tudi nekonistentnosti v terminologiji, nakazujejo potrebo po bolj vidnih politikah na tem področju, ki bi prispevale k dekriminalizaciji žrtve. Za podrobnejšo obravnavo perspektive žrtve so primerne metoda raziskovanja poglobljeni intervjuji. Tako pri zasnovi intervjujev kot pri izvedbi je treba upoštevati specifičnosti trgovanja z ženskami, med njimi položaj žrtve in okoliščine intervjuvanja.

Ključni pojmi: *trgovanje z ženskami, žrtev, človekove pravice, migracije, prostitucija, spolne politike, intervju.*

Trgovanje z ljudmi¹ oziroma politike preprečevanja in kaznovanja trgovanja z ljudmi predstavljajo visoko prioriteto politiko sodobnega časa, ki se odvija tako v kontekstu globalizirane mobilnosti in feminizacije migracij kot tudi v kontekstu primata nacionalnih držav v sodobnem svetu. Pomembnost nacionalnega konteksta se kaže v sodobnem nadzoru državnih meja, ki igra eno ključnih vlog v sodobnem upravljanju migracij. Da migracijske

* Dr. Simona Zavratnik Zimic, znanstvena sodelavka na Univerzi na Primorskem, ZRS Koper.

** Mag. Mojca Pajnik, mlada raziskovalka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani.

¹ Ang. *trafficking in human beings* prevajamo kot *trgovanje z ljudmi*. Ker je glavni poudarek besedila v obravnavi položaja žrtve, je prevod *trgovanje z ljudmi* in ne običajni prevod *trgovina z ljudmi*, ustrežnejši. Prevod konotira *trgovanje* kot proces in omogoča vsaj delno izogibanje redukciji procesa na *trgovino* kot tržno menjavo blaga. V primerih pa, ko obravnavamo uradna pojmovanja, uporabljamo izraz *trgovina z ljudmi*. V naslovu in tudi sicer v besedilu bolj pogosto uporabljamo izraz *trgovanje z ženskami* (*trafficking in women*) kot *trgovanje z ljudmi*. Med žrtvami trgovanja je velika večina žensk, s terminom želimo opozoriti tudi na naraščajočo feminizacijo trgovanja. Več o terminologiji gl. 2. poglavje.

politike v zadnjem času nastajajo predvsem kot mejne politike, je več kot zgovoren primer Evrope, zagrajene za schengensko mejo.² Jasno je tudi, da je vizija »trdnjave Evrope«, kot so jo poimenovali številni analitiki migracij, prinesla posledice tudi pri trgovanju z ljudmi. Restriktivne politike, po katerih so legalni kanali vstopa močno selektivni, za številne pa povsem zaprti, so migrante spodbudile k iskanju alternativnih, tj. nelegalnih načinov prestopanja mej, pogosto v okviru organiziranega kriminala. Indikativno je gledanje Borta (2002: 202), ki meni, da je trgovanje z ljudmi posledica ne odprtih, temveč zaprtih meja. Večni obstoj migracij pomeni znano dejstvo, da so migracije v diverzificiranih oblikah obstajale v vseh obdobjih, menjavale pa so se struktura, gibanja, obseg ipd. Ljudje so se selili in se bodo selili še naprej. Tega preprostega dejstva ne more do potankosti regulirati nobena politika, lahko pa si prizadeva za čimvečjo odprtost možnosti migriranja, kar bi morala biti ena temeljnih smernic globalnega upravljanja (global governance) migracij.

Trgovanje z ljudmi je globalni migracijski trend, ki zajema številne izvorne, tranzitne in ciljne države. Obravnavanje trgovanja z ljudmi iz, skozi in v določene države ali regije je postala ena od prioritet vlad, ne glede na njihovo geografsko pozicioniranost, politično ali kako drugo orientacijo. Nekatera območja in države so prepoznana kot tipično izvirna, kar v evropskem kontekstu velja za balkanske države in na splošno za vzhodno Evropo, druge države veljajo za tipične tranzitne države na poti v ciljno Zahodno Evropo. Bolj kot položaj držav (ki se lahko spreminja, saj je znano, da lahko tranzitne države postanejo izvirne, pa tudi ciljne, po drugi strani pa se lahko nekatere ciljne države spremenijo v tranzitne ipd.) je pomembno prepoznati dejstvo, da trgovanje z ljudmi pomeni eno najnujnejših tematik na področju varovanja človekovih pravic.

Žrtve so številne. Mednarodne organizacije navajajo ocene o letno 700.000 prodanih ljudeh po svetu (IOM, 2003: 61), povečini gre za ženske in otroke. Številni poznavalci in nevladne organizacije menijo, da so dejanske številke še veliko večje. Jasno je, da trend trgovanja z ljudmi narašča in da so nujne strategije tako na ravni preprečevanja trgovanja z ljudmi kot na ravni pomoči žrtvam. V praksi politik preprečevanja je na prvem mestu preprečevanje kriminala, tj. boj proti organiziranemu kriminalu. V raziskovanju so pogosti ekonomski modeli obravnave, po katerih je trgovanje z ljudmi gospodarska dejavnost, umeščena v širši kontekst migracij; v tej perspektivi gre za preučevanje zakonitosti trga dela, migracije pa so praviloma analizirane z vidika push-pull teorije, tj. dejavnikov privlačenja v imigrantsko okolje in dejavnikov odbijanja iz izvirnega okolja. Obema

² Več o tem gl. Zavrtnik Zimic (2003).

perspektivama pogosto umanjajo najbolj ranljivi udeleženci v procesu, torej žrtve. Področje migracij se vključno s trgovanjem z ljudmi šele v zadnjih letih obravnava z vidika človekovih pravic, kar lahko prinese pomembne premike za migrante in za širše razumevanje migracij. V primeru trgovanja z ljudmi, zlasti z ženskami, je na eni strani nujna navezava na človekove pravice in na drugi na specifičnosti, ki izhajajo iz spolnih politik. Trgovanje je spolno specifično, izkoriščanje žensk pa je povečini povezano z delom v industriji seksa. V besedilu se bomo osredotočili na obravnavo trgovanja z ženskami v povezavi s seksualnim izkoriščanjem, pri čemer bomo izhajali s perspektive, ki žrtev postavlja v ospredje.

Človekove pravice, migracije, trgovanje z ljudmi

Uvodoma v posebno številko revije *International Migration*, naslovljeno Človekove pravice migrantov, sta Reginald Appleyard in Patrick Taran (2000) opozorila, da je tematika sodobnih migracij iz obrobne teme z zadnjih časopisnih strani prišla na prve strani svetovnega poročanja. Avtorja ugotavljata, da je bilo kljub hitremu preobratu do pred kratkim obravnavanje položaja migrantov, imigrantov in beguncev kot posameznikov/posameznic deležno le malo več pozornosti kot opombe pod črto v številnih političnih debatah, vladnih posvetovanjih in akademskih prispevkih (ibid.: 3). Diskurz človekovih pravic je razmeroma pozno prodril v migracijske debate oziroma se je, kot menijo nekateri analitiki migracijskih dogajanj, v veliki meri zgodil pod vplivom medijskih poročanj o tragičnih smrtnih primerih pri tihotapljenju ali pri trgovanju z migranti, izkoriščanju žensk in otrok v industriji seksa, prisilnem delu na velikih gradbiščih, restavracijah ipd. V zadnjih letih pa so prav človekove pravice³ tisti okvir, ki najbolj pomenljivo vpliva na oblikovanje migracijskih politik na različnih ravneh, od vladne, medvladne in nevladne. Človekove pravice se kot okvir za politike uveljavljajo v širšem polju migracij in ne izključno ali predvsem

³ Z vidika zagotavljanja človekovih pravic migrantov Appleyard in Taran (2000) spomnita na temeljno pravilo, ki izhaja iz petdesetletne tradicije Univerzalne deklaracije o človekovih pravicah, namreč da so te univerzalne (torej veljajo povsod), da so nedeljive (politične in civilne pravice ne morejo biti ločene od socialnih in kulturnih pravic) ter da so neodtujljive (nikomur ne morejo biti zanižane). Vendar pa realizacija tega temeljnega načela, zlasti z vidika nekaterih ranljivih skupin oziroma posameznikov/posameznic v teh skupinah, pomeni dolgotrajen in občutljiv proces, ki je izpostavljen številnim vplivom. Ti segajo od trenutnih in naključnih dejavnikov, kakeršne so kratkoročne politične prioritete posameznih političnih strank, bolj ali manj naklonjenih migrantom, do argumentov, povezanih predvsem z demografskimi in razvojnimi spremembami.

pri prisilnih migracijah.⁴

Ne glede na perspektivo obravnave migracij, ki lahko poteka znotraj političnih, ekonomskih, kulturnih ali drugih kriterijev, pomeni koncept človekovih pravic tisti okvir, ki ga migracijske politike in razprave ne morejo več zaobiti. Ne nazadnje tudi zato, ker so migracije postale visoko politizirano vprašanje, ki implicira politične odgovore tako na lokalnih kot na globalni ravni. Pomemben korak k zaščiti pravic migrantov pomeni Konvencija o zaščiti pravic delavcev migrantov in članov njihovih družin iz leta 1990, ki migracij ne reducira na trg dela, ampak upošteva širši vidik vsakdanjega življenja. Pri tem ni nepomembno, da konvencija obravnava migrante skupaj z njihovimi družinami. Drugi pomembni element, ki ga konvencija prinaša, je upoštevanje pravic vseh migrantov, tudi t. i. nedokumentiranih. To je oziroma bi moralo biti izhodišče za oblikovanje politik, ki migrante in njihove družine razumejo kot enakopravne in ki t. i. nedokumentiranih migrantov ne izključijo, ker da so »ilegalci«, »tujci brez državljanstva«, »začasni gostje« ipd.

Perspektiva varovanja človekovih pravic migrantov je ključna tudi pri obravnavi trgovanja z ljudmi, ob tem pa je pogosto povezana s spolno dimenzijo. Trgovanje z ljudmi je praviloma analizirano z vidikov, ki postavljajo v ospredje koncepte varnosti, preprečevanja organiziranega kriminala, nadzora meja in migracij, manj ali v sekundarnem planu pa se ukvarjajo z žrtvami in s skrbjo za obravnavo njihovega položaja. Na tej točki se zdi, da obstaja nasprotje med interesom države (ki vidi žrtev kot nedokumentiranega migranta) in interesom žrtve (prepoznavanje kršitev človekovih pravic), pri čemer obstaja nevarnost, da interes države prekrije drugo perspektivo, ki ni tekmujoča, temveč bi morala biti primarnega pomena znotraj vladnih politik.

Na tekmovalnost treh perspektiv – trgovanje z ljudmi kot ilegalne migracije, kot organizirani kriminal in kot kršenje človekovih pravic – opozorita, na primer, tudi raziskovalca Ruth Hopkins in Jan Nijboer (2004).⁵ Avtorja ugotavljata, da je perspektiva varovanja človekovih pravic jasno zastopana v mednarodnih konvencijah, pogodbah in sporazumih, vendar sta v mednarodnem in nacionalnih pravnih redih bolj zastopani perspektivi ilegalnih migracij in organiziranega kriminala. Legitimno je spraševanje, in tu gre za ključni problem prakse, kako doseči premik perspektiv v praksi v prid žrtev, s čimer bi zaščita žrtev končno postala kaj več kot le-

⁴ *Praktične politike kot odgovori na prisilne migracije izhajajo iz koncepta varovanja človekovih pravic in se nanašajo na urejanje statusa beguncev, na azilno zakonodajo, institutčasne zaščite ipd.*

⁵ *Besedilo »Trafficking in Human Beings and Human Rights: Research, Policy, and Practice in the Dutch Approach« je bilo predstavljen na mednarodnem seminarju Women in Migration and Vulnerability for Trafficking in Human Beings, Miralni inštitut, Piran, 10.–13. junij 2004.*

potni popravek na prioritetenem področju zatiranja kriminala. Pomembno je poudariti stališče, da vprašanje ustrezne zaščite varovanja pravic žrtev trgovanja z ljudmi ni izključno ali v največji meri vprašanje ustreznega pravnega okvira, saj je poleg Univerzalne deklaracije o človekovih pravicah mogoče identificirati vrsto drugih zavezujočih pravnih instrumentov,⁶ ki se sicer neposredno ne ukvarjajo z zaščito in pravicami prodanih žrtev, vendar so relevantni v širšem kontekstu varovanja pravic ranljivih skupin in posameznikov.

Načela, ki jih ponujajo pravni instrumenti, je mogoče izvajati le v razmerah politične kulture, tj. v razmerah prepoznavanja pomembnosti človekovih pravic in senzibilnosti za njihovo kršenje. Zgolj s prizadevanji za razvijanje kulture človekovih pravic je mogoče doseči večjo občutljivost za varovanje ranljivih skupin oziroma posameznikov in posameznic in hkrati razviti ustrezne instrumente za preprečevanje kršenja pravic najbolj izključenih. Med slednjimi so žrtve trgovanja z ljudmi, ki so pogosto izključene na več ravneh. Če ilustriramo z modalnim primerom, je podoba naslednja: žrtev se pojavlja kot »popolna tujka« brez dokumentov in kot ženska, zaposlena v industriji seksa, ostaja nevidna kot državljanka⁷ ali pa deluje kot »tujek«. Z »ilegalko« in »prostitutko«, kot kažejo številni primeri, naj človekove pravice ne bi bile združljive. Tako opisana »ilegalka« in »prostitutka« v percepciji neke politike težko postane žrtev. Prepoznavanje žrtve v tem kontekstu nima opraviti le s pravno interpretacijo, ampak z diskurzi o morali. Prodane ženske so pogosto udeležene v industriji seksa, s čimer simultano prestopijo ne le nacionalne, temveč tudi »moralne meje«, s tem pa se njihova kriminaliziranost še poveča. Jacqueline Berman (2003: 49) v tej povezavi opozarja na simultanost podob kriminalcev in žrtev.

Konceptualne in terminološke razmejitve: trgovanje, tihotapljenje

Po navedbah IOM (2000) se je razprava o definicijah trgovanja z ljudmi, tihotapljenja in organiziranega kriminala – oziroma predvsem o njihovem

⁶ Med pomembnejšimi so Mednarodni sporazum o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (1966), Mednarodni sporazum o državljanskih in političnih pravicah (1966), Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk CEDAW (1979), Konvencija proti mučenju in drugim krutim, nečloveškim ali poniževalnim kaznim ali ravnanju (1984), Konvencija o otrokovih pravicah (1989). Na pomen tematike človekovih pravic kaže tudi imenovanje posebnega poročevalca Združenih narodov za človekove pravice migrantov.

⁷ Državljanstvo konceptualno zajema Marshallovo (1950) triado civilnih, političnih in socialnih pravic, Castles in Davidson (2000) model državljanski pravic razširita na kulturne pravice in pravice, ki izhajajo s spolne perspektive. Pomembna so tudi razumevanja, ki ne ostajajo zgolj na deklarativni ravni človekovih pravic, ampak pojmujejo državljanstvo kot aktivno delovanje, participacijo posameznikov. Gre za okvir mišljenja, ki državljanstvo postavlja na postnacionalno raven delovanja (gl. Habermas, 1992).

medsebojnem razmejevanju, dihotomiziranem pojmovanju trgovanja z ljudmi in tihotapljenja ljudi, pa tudi prepletanju na kontinuumu obeh – pojavila šele v drugi polovici 90. let. Salt (2000: 33) ugotavlja, da je k precejšnji zmedbi v terminologiji prispevalo dejstvo, da so različne pristojne ustanove in vlade uporabljale različne deskriptivne pojme: tihotapljenje tujcev, trgovina s tujci, tihotapljenje ilegalnih imigrantov, trgovina z ljudmi. Prav tako so posamezne raziskovalne študije prispevale nekatere nove pojme, npr. trgovina s človeških blagom (human commodity trafficking). K temu je treba dodati, da so v povezavi s spolno dimenzijo znani tudi pojmi, kot je trgovina z namenom spolnega izkoriščanja, trgovina ali industrija seksa, trgovina z belim blagom, novodobno suženjstvo ipd.

Nekonsistentnost v poimenovanju in ohlapna raba sta se prenesli tudi v slovensko okolje, čeprav raziskovalni interes za to področje pri nas šele nastaja.⁸ Podobna so opažanja strokovnjakov tudi v širšem prostoru (npr. Salt, 2000); predvsem je pomembno izpostaviti pomanjkanje teoretične refleksije in razumevanj na eni strani v primerjavi z velikim zanimanjem vladnih, medvladnih in nevladnih organizacij, medijev in mnenja javnosti na drugi strani. Zdi se, da teorija in metodologija na tem področju zaostajata za »praktičnim znanjem« o poteh in prehodih meja, metodah rekrutiranja, delovnih razmerah ipd.

V zadnjem desetletju je mogoče slediti različni terminologiji, kot se zdi, še najbolj glede na področje – tako je pojem trafficking in person pogosteje uporabljen v pravnih dokumentih in študijah, pojem trafficking in human beings pa je pogosteje uporabljen v družboslovnih poročilih. Vendar so tudi tu izjeme. Prav tako so različne interpretacije rezultat različne rabe v relevantnih institucijah v nacionalnih ter v mednarodnem okolju (ibid.). Različne poudarke je realno pričakovati, saj gre za različne akterje na ravni praktičnih politik: od nevladnih organizacij s specifičnim fokusom delovanja, ki zajema predvsem različne ravni pomoči žrtvam, nudenja zavetišča, svetovanja in terapij pri travmatičnih izkušnjah žrtev do vlad kot akterjev nacionalnih politik ter medvladnih organizacij, ki razpolagajo z know-how in ekspertnim znanjem različnih strokovnjakov. Spet druge različne izhajajo iz izhodišč teh akterjev, ki vsebinsko segajo od zanimanja za

⁸ Raziskovanje trgovanja z ljudmi se je v slovenskem prostoru pričelo razmeroma pozno, tako v primerjavi z zahodno- kot v primerjavi z vzhodnoevropskimi državami. V slednjih beležimo kar nekaj študij primerov vsaj od sredine 1990 (npr. na Poljskem, Madžarskem, v Romuniji), medtem ko je raziskovanje trgovanja z ljudmi v zahodnoevropskem prostoru bolj prisotno, in sicer v okviru različnih disciplin (študije spolov, sociologija, pravo, politologija, geografija, antropologija in zgodovina). Večina študij o stanju na področju trgovanja z ljudmi v prostoru nekdane socialistične Evrope je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa Mednarodne organizacije za migracije, ki je izdala tudi nekaj študij regionalnega obsega, na primer *Victims of Trafficking in the Balkans* (IOM, 2001).

migracije v povezavi z ekonomsko razsežnostjo oziroma trgom dela, pa do perspektive varovanja človekovih pravic, s poudarkom na ranljivosti žensk in otrok. Zdi se, da sta prevladujoči perspektivi ekonomska realpolitika trga na eni in zavzemanje za delovanje na področju človekovih pravic na drugi strani.

Standardizirana definicija trgovine z ljudmi je podana v Protokolu za preprečevanje, zatiranje in kaznovanja trgovine z ljudmi, zlasti ženskami in otroki, ki dopolnjuje Konvencijo združenih narodov proti mednarodnemu organiziranemu kriminalu iz leta 2000 in v tretjem členu pravi:

»Trgovina z ljudmi« pomeni novačenje, prevoz, premestitev, dajanje zatočišča ali sprejemanje oseb zaradi izkoriščanja z grožnjo, uporabo sile ali drugimi oblikami prisile, ugrabitvijo, goljufijo, prevaro, zlorabo pooblastil ali ranljivosti ali dajanjem ali prejemanjem plačil ali koristi, da se doseže soglasje osebe, ki ima nadzor nad drugo osebo. Izkoriščanje vključuje vsaj izkoriščanje prostitucije ali drugih oblik spolne zlorabe oseb, njihovo prisilno delo ali storitve, suženjstvo ali podobna stanja, služabništvo ali odstranitev organov.

Kljub različnim definicijam se pojem trgovina z ljudmi pogosto uporablja izmenično s pojmom tihotapljenje ljudi. Definicija slednjega je podana v Protokolu proti tihotapljenju migrantov po kopnem, morju in zraku,⁹ ki dopolnjuje Konvencijo Združenih narodov proti mednarodnemu organiziranemu kriminalu in pravi (tretji člen):

»Tihotapljenje migrantov« pomeni posredovanje pri nezakonitem vstopu osebe v državo pogodbenico, ki ni njen državlján ali nima stalnega prebivališča v njej, zaradi pridobitve neposredne ali posredne, finančne ali druge premoženjske koristi.

Tihotapljenje ljudi se nanaša na nelegalni transport migranta ali migrantov čez mednarodne meje, pri čemer tak akt tihotapcem prinaša finančne koristi. Glavni element je dobiček, ključna razlika s trgovino pa je v tem, da pri tihotapljenju ne gre od vsega začetka tudi za izkoriščanje. Predpostavka, da zloraba in izkoriščanje nista osrednji motiv tihotapcev ljudi, pa hkrati ne pomeni, da migranti v teh procesih niso soočeni z izkoriščanjem in kršenjem človekovih pravic. Prav nasprotno, poročila o posameznih primerih, na podlagi policijskih, nevladnih virov, tudi po poročanju medijev, kažejo, da so pri tihotapljenju migranti pogosto izkoriščani, neredke so tudi poškodbe in

⁹ Slovenski Državni zbor je oba protokola ratificiral aprila 2004 (Ur.l. št. 15/2004).

smrtni primeri. Trgovanje z ljudmi od samega začetka spremlja izkoriščanje prodane osebe, torej žrtve. Oblike izkoriščanja so različne, med njimi gre za delovno izkoriščanje v industriji seksa, v gradbeništvu, pristaniščih, v delu otrok v služabništvu ipd. K izkoriščanju žrtve in ustvarjanju dobička trgovcev z ljudmi pa najbolj prispevata elementa prevare in prisile.

Trgovanje z ljudmi je pogosto razumljeno kot oblika neregularnih migracij,¹⁰ kar ne drži nujno. Ravno v slovenski študiji primera (Zavratnik Zimic et al., 2003) smo prikazali individualne primere, ko so žrtve vstopile v državo na podlagi veljavnih dokumentov za vstop, in če bi sodili izključno po tem kriteriju, bi morali oceniti, da gre za regularne migracije. Dejstvo pa ostaja, da se lahko status legalnih migrantk (ki so z vidika prevladujočih politik »neproblematične«) popolnoma spremeni po vstopu, ko so bile žrtve prisiljene k opravljanju določenega dela, pogosto v seksualni industriji.

Pri terminoloških vprašanjih, ko gre za raziskovanje trgovanja, je relevanten tudi fokus študije, saj se številne analize osredotočijo na ožje vidike trgovanja z ljudmi, denimo na tematiko žensk in/ali otrok kot najbolj ranljivih skupin. Drugi vidik definicijskih dilem se nanaša na vsebino pojma, njegovo razumevanje in interpretacijo ne glede na to, ali so subjekti poimenovani osebe, ljudje, ženske ali otroci. Liz Kelly in Linda Regan (2000: 2) sta izpostavili, da obstajata tako konsenz kot nestrinjanje o tem, kako naj bi bili definirani trgovanje z ljudmi in trgovanje z ženskami z namenom spolnega izkoriščanja. Po njunem mnenju lahko spremljamo nekonsistentnost definicij skozi različne pristope v raziskovanju, kjer so – izvirajoč iz različnih izhodiščnih pozicij – podani različni poudarki glede konteksta in dimenzij trgovanja. Kelly opozarja tudi na previdnost pri uporabi terminov, ko se trgovanje povezuje z migracijami ali s prostitucijo: termin migrantka-seksualna delavka (migrant sex worker), tudi komercialna seksualna delavka (commercial sex worker) konotira migracijo kot prostovoljno dejanje in pušča ob strani izkoriščanje. »Uporaba istega termina za ženske, ki so

¹⁰ V literaturi in politikah najdemo različna poimenovanja, najpogostejše *ilegalne/nelegalne, neregularne in nedokumentirane migracije*. V tekstu uporabljamo pojma *neregularne in nedokumentirane migracije*, ki ponujata nekoliko širše razumevanje diverzificiranih migracijskih procesov. Opozoriti je treba na ozkost in neprimernost pojma *ilegalne migracije*, ki prinaša reduciranje migracijskih procesov na nelegalen način vstopa v državo. Pri tem je ključen kriterij legalističen, vendar pa označa nekoga kot »ilegalca« ne prinaša konstruktivnega izhodišča v migracijske politike in navaja le deportacijam. Upoštevajoč veliko raznolikost v migracijah in izjemno prehodnost med statusi, posameznik zlahka postane žrtev, četudi je vstopil v državo legalno. Zlahka postane nedokumentiran migrant, ko nova država spremeni kvote imigrantskih delavcev, ali v primeru, ko mu poteče turistično ali delovno dovoljenje ipd. Podobnih primerov je še več. Razmislek je treba usmeriti na nujno senzibilnosti, ki se v migracijskih politikah kaže tudi na ravni poimenovanj; tistih, ki določene posameznike vnaprej izključujejo, ki prispevajo k stereotipnim razumevanjem migracij v popularnih diskurzih in ki se uveljavijo tudi v javnih politikah.

žrtve trgovanja, je netočna in zavajajoča, takšna poimenovanja prinašajo »prikrivanje načinov seksualnega izkoriščanja in viktimizacije« (Kelly, 2002: 17; 2001: 8).

Povezovanje trgovanja z ljudmi s prostitucijo: feministična kritika marginalizacije žrtve

Trgovanje z ženskami je v zgodovinski perspektivi povezano s prostitucijo. Iz te povezave izhajajo sodobna pojmovanja trgovanja z ženskami kot suženjstva oziroma »modernega«, tudi »novodobnega« suženjstva, tj. opravljanje prisilnega dela v povezavi z izkoriščanjem. V analizi iz zgodovinske perspektive PetraDe Vries (2004) ugotavlja povezave med trgovanjem z ženskami in migracijskimi tokovi, zlasti iz Evrope v Ameriki v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Ko so ženske pripotovale v državo destinacije, so se težko vrnile. Pogosto so se zadolžile, da so se lahko odpravile na pot, plačevanje dolgov so spremljali izkoriščanje akterjev trgovanja in grožnje z deportacijo. Trgovanje z ženskami se je v 19. stoletju redko omenjalo in je bilo običajno povezano z govorom o prostituciji, ki so jo imeli za grožnjo »civilizirani« družbi.

Prostitutka je veljala za nemoralno, nevidno žensko, žensko brez obraza in glasu. V drugi polovici 19. stoletja, v obdobju »obsesije z moralnostjo« (De Vries 2001: 48), so gibanja družbene čistosti (social purity movements) po Evropi prostitucijo razglasila za nemoralno početje in žensko telo za kontaminirano. Odgovor na državni ravni je bil vpeljava koncepta bele sužnje (white slave) kot novega političnega koncepta, ki je izražal takratne družbene razmere in ki je nadomestil stare predstave o prostitutki. Bela sužnja je bila v nasprotju z nemoralno prostitutko brez obraza »nedolžna«, dekle z obrazom, »ena od nas«. Izraz bela sužnja je nastal kot produkt »moderne komunikacijske družbe«, ki je po načelih liberalizma prinesla državno reguliranje prostitucije s poudarkom na zaščiti državljanov (od prostitutk) (De Vries, 2004). To je dolgoročno vplivalo na marginalizacijo žensk, ki se ukvarjajo s prostitucijo, in v povezavi s tem oziroma v kontekstu povezanosti prostitucije s trgovanjem z ženskami tudi na marginalizacijo žrtev trgovanja z ljudmi.

Kriminalizacija prostitutke, nemoralne ženske se je prenesla na žrtve trgovanja z ljudmi. Obravnave prostitucije v zgodovinski perspektivi kažejo, kako se je v okviru nacionalne države percepcija nemoralne ženske spreminjala v smeri marginalizacije žensk in obravnave prostitucije kot anomalije, ki ima svojo »družbeno funkcijo«, tj. zmanjševanje »družbenih anomalij« v širšem pomenu. Hkratno obsojanje prostitutk in opravičevanje

prostitucije je potekalo v ozračju funkcionalističnega, sistemsko orientiranega mišljenja 19. in prve polovice 20. stoletja, po katerem je bila prostitucija v javnosti nezaželen, z vidika sistema pa je pomenila mehanizem za družbeno regulacijo. Prostitucija kot skrita dejavnost je bila definirana za nevarno, spreminjanje njene privatne narave v javno pa je potekalo z vzpostavljanjem državnega nadzora nad prostitucijo. Petra De Vries (2001: 49) ugotavlja, da so bile prostitutke v funkciji uveljavljanja in potrjevanja strategij za doseganje javnega (v pomenu družbenega) reda in javne morale.

Kljub prevladujočim funkcionalističnim pogledom na prostitucijo so v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju obstajali pravni mehanizmi, ki so inkriminirali trgovanje z belimi sužnjami, na primer mednarodni sporazum o preprečevanju trgovine z belimi sužnjami iz leta 1904, mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine z belimi sužnjami iz leta 1910, mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine z ženskami in otroki iz leta 1912 in mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine s polnoletnimi ženskami iz leta 1933. Po letu 1949, ko so Združeni narodi sprejeli konvencijo za preprečevanje trgovine z ljudmi in izkoriščanja prostitutiranja drugih, ni bilo več politične volje za resno obravnavo trgovanja s seksualnimi sužnjami (Bertone, 2004: 11). Mednarodna skupnost je v 60., 70. in 80. letih o seksualnem trgovanju, seksualnem suženstvu, seksualnem turizmu in prisilnem delu povečini molčala. V 70. in 80. se je tema pojavila znotraj feminističnega gibanja, ki je začelo odpirati vprašanja enakosti, diskriminacije, človekovih pravic tudi na podlagi razlik, ki izhajajo iz spola. V okviru kampanj o nasilju nad ženskami je trgovanje z ženskami ostalo razmeroma neobravnavano, na mednarodni agendi pa se je ponovno pojavilo v 90. letih (ibid.: 12–3).

Pokazali smo, da se je o trgovanju z ženskami že v zgodovini razpravljalo v povezavi s prostitucijo. Razlikovanja med »prisilno« in »prostovoljno« prostitucijo so se aplicirala tudi na področje trgovanja z ženskami, kar je poglobljalo marginalizacijo žrtve. Tovrstno razlikovanje, ki samo po sebi tudi ni nevprašljivo, v aplikaciji na trgovanje z ženskami v sodobnih razpravah prinaša odvrčanje pozornosti od resnejše obravnave položaja žrtve. Razlage, ki trgovanje postavljajo zgolj v kontekst prostovoljne migracije ali celo prostovoljnega seksualnega dela, prispevajo k poudarjeni obravnavi trgovanja z ženskami kot kriminalne aktivnosti, ne posvečajo pa dovolj pozornosti obravnavi položaja žrtve, vprašanju viktimizacije, na praktični ravni pa ne prinašajo potrebe po vzpostavljanju programov za zaščito žrtev in integracijskih programov.

Iz razprav o dekriminalizaciji prostitucije na ravni državnih politik in na podlagi analiz medijskega diskurza v Sloveniji je razvidna bipolarnost v po-

imovanju prostitucije: na eni strani je predstavljena kot biznis, kot zgolj ena od ekonomskih dejavnosti, na drugi strani kot aktivnost, ki ogroža »javno moralo« (Pajnik 2003: 7–8). Enačenje prostitucije s trgovanjem z ženskami ima za posledico apliciranje omenjene binarne pozicije na področje obravnave trgovanja z ženskami. Prenašanje ekonomizacije prostitucije na situacijo trgovanja z ženskami pomeni, v terminologiji Liz Kelly (2002: 15), minimalizacijo situacije žensk kot žrtev trgovanja. K tovrstni minimalizaciji prispeva tudi omejevanje razumevanja seksualnega izkoriščanja na prostitucijo, ta pa se nanaša tudi na pornografijo in različne oblike industrije seksa. Kelly se zavzame za razširjeno pojmovanje, ki konotira vključevanje prisile in izkoriščanja, in hkrati poudarja pomanjkanje raziskav, ki bi v kontekstu trgovanja z ženskami tematizirale stopnjo izkoriščanja na seksualnem trgu (ibid.: 14).

Ena od pomembnih perspektiv trgovanja z ženskami, ki odpira tudi vprašanja žrtve, je nedvomno obravnava v kontekstu razlik, ki izhajajo iz spola oziroma iz gender perspektive. Trgovanje je spolno specifično; različne raziskave kažejo, da se z ženskami, moškimi in otroci trguje v različne namene, pri čemer je trgovanje povečini neposredno povezano s trgom seksualnih storitev. Trgovanje z ženskami je širše povezano z vprašanjem diskriminacije po spolu, z vprašanjem, kako in zakaj so zlasti ženske v trgovanju izpostavljene ekstremnim oblikam nasilja. »Moderno suženjstvo« konotira tudi »hipokrizijo moralnih sodb in dvojnih meril v povezavi z moško in žensko seksualnostjo in identiteto« (Williams in Masička, 2002: 2) ter vključuje različne oblike prisilnega dela, tudi gospodinjska dela, posvojitve in poroke (Johansson Wennerholm, 2002: 10).

V razpravah o trgovanju z ženskami v feminizmu Barbara Sullivan (2003) loči pozicijo radikalnega feminizma (radical feminism) od feminizma seksualnega dela (sex work feminism), pri čemer daje prednost drugi poziciji. Pri dualistični perspektivi gre po Berton (2004: 11) za ločevanje abolicionističnega pogleda od »manj drastične pozicije«, ki sta prepoznavni tudi v feministični obravnavi prostitucije. Po kritikah radikalna perspektiva totalizira žensko izkušnjo in ne pušča prostora za uveljavljanje razlik, kot tudi ne za različne naracije v povezavi s prostitucijo in trgovanjem z ženskami. V kontekstu te kritike so zgodnja dela feminističnih avtoric, ki so obravnavale trgovanje z ženskami, na primer Kathleen Barry (1974) v *Female Sexual Slavery*, in prostitucijo, na primer, Carole Pateman (1988/1994) v *The Sexual Contract*, obravnavana kot preveč rigorozne razlage ženske izkušnje z argumentacijo o partiarhalni družbi in podrejenosti ženske. »Feminizem seksualnega dela«, ki demitologizira seksualno delo oziroma poudarja njegovo »navadnost«, je po Sullivan (2003: 77) pomemben za

preseganje dihotomije slaba/dobra, normalna/nenormalna ženska. Problem tega tržno naravnane pogleda je tako pri obravnavi prostitucije kot trgovanja z ženskami ponovno v netematizaciji položaja žrtve.

Interpretacije, ki izhajajo iz perspektive spola, so pomembne tudi zato, ker obravnavajo trgovanje z ženskami kot najbolj ranljivo skupino s poudarkom na raznolikosti v smislu tematizacije raznolikosti izkušenj žensk. Gre za prepoznavanje različnosti glede na razlike po spolu, specifičnosti potreb in stopnjo ranljivosti. Ta perspektiva prinaša eksplikacijo obravnave ženske kot žrtve trgovanja, pri čemer pozicije žrtve hkrati ne gre absolutizirati. V kontekstu obravnave nasilja nad ženskami, posilstev, je pozicija žrtve v feministični teoriji tudi kritizirana, češ da konotira pasivno vlogo ženske. Kelly navaja, da se kot alternativno pojmovanje pojavlja termin »preživelca« (survivor), ki na področju trgovanja ni najbolj primeren: mnoge ženske izkoriščanja namreč ne preživijo (Kelly, 2002: 17). Obravnava trgovanja s perspektive žrtve je eden od poudarkov, ki je pogosto spregledan in ga bo treba v prihodnje bolj upoštevati. Ne nazadnje je tudi za sam izraz trgovanje značilna odsotnost navezave na viktimizacijo in izkoriščanje.

Raziskovanje trgovanja z ljudmi: eksplikacija položaja žrtve

Eden glavnih poudarkov pilotske raziskave o trgovanju z ženskami v Sloveniji *Where in the Puzzle: Trafficking from, to and through Slovenia* (Zavratnik Zimic et al., 2003) je ravno obravnava položaja žrtve. Ker je področje raziskovanja trgovanja z ženskami v Sloveniji še v začetkih, raziskava predvsem odpira mnoga vprašanja. Študija prinaša nekatere nove podatke, ki zadevajo vprašanja ranljivosti populacij, povezana z motivi za migracije, in predvsem nakazuje potrebo po bolj sistematičnem raziskovanju v prihodnje. Raziskovanje trgovanja z ljudmi v Sloveniji namreč povečini izhaja iz kriminološkega, tudi pravnega vidika, prisoten je primanjkljaj družboslovnih pogledov. Še posebej je treba opozoriti na odsotnost raziskav, ki bi trgovanje z ženskami osvetlile s perspektive žrtve, s poudarkom na individualni izkušnji žensk. Omenjena raziskava poskuša delno zapolniti to vrzel in vzpostaviti kontekst obravnave, ki je širši od politik državnega in mednarodnega reguliranja.

Čeprav je trgovanju z ljudmi v zadnjem času namenjenega več raziskovalnega interesa kot kadarkoli prej, je to področje še vedno razmeroma neraziskano. Primanjkujejo poglobljene teoretične analize kot tudi podrobnejše metodološke obravnave, ki bi poudarjeno upoštevale specifičnosti ranljivih skupin. V javni rabi, pa tudi v raziskovanju, prevladujejo podatki, pridobljeni za potrebe oblikovanja strateško usmerjenih državnih politik. Najpogosteje gre za navajanje statističnih podatkov o žrtvah trgovanja z ljudmi,

poteh trgovanja in metodah rekrutacije. Trgovanje z ljudmi je primarno obravnavano kot področje državne politike; za pridobivanje podatkov so zadolžene birokratske institucije, v okviru katerih podatki ostajajo na ravni popisovanja »evidentnega« stanja. Interpretacije na teh temeljih ostajajo na deskriptivni redukciji trgovanja z ljudmi na državni, evropski in globalni »problem«, kar nakazuje, da raziskovanje na tem področju ne odpira širšega in povednejšega razmisleka.

Širok, deskriptivni okvir mišljenja zahteva dopolnitve, konkretizacije v smeri od obravnave trgovanja z ljudmi kot državnega ali globalnega problema k bolj fokusirani obravnavi. Široka kontekstualizacija zahteva vsebinske dopolnitve in pomeni potrebo po bolj poglobljenem raziskovanju v povezavi z migracijami oziroma specifičnostmi sodobnih migracijskih trendov, med katerimi velja še posebej upoštevati naraščajočo feminizacijo migracij. V kontekstualnih obravnavah je treba hkrati upoštevati pomenke različnosti med trgovanjem z ljudmi in migracijami, tudi različnosti s prostitucijo, tihotapljenjem. Netematizacija razlik pogloblja netransparenčnost že tako mistificiranega področja. Med posledicami neločevanja je treba posebej poudariti dodatno stigmatizacijo in viktimizacijo žrtev trgovanja. Nekatere raziskave (na primer McDonald, et al., 2000) trgovanje z ženskami preveč enoznačno povezujejo z migriranjem žensk, ki se *prosto-voljno* odločijo za delo v industriji seksa, in izpuščajo obravnavo trgovanja z ženskami kot prisilnega dejanja. Med dopolnitvami strateškega raziskovanja Kelly med drugim navaja potrebo po raziskovanju trgovanja v povezavi s seksualnim izkoriščanjem, tudi izkoriščanjem, ki se konča s smrtjo, po obravnavi pomenov in razsežnosti prodaje žensk in otrok. Primanjkujejo tudi raziskave, ki bi obravnavale programe integracije in programe za zaščito žrtev, pomene in prakse deportacije ipd. (Kelly, 2001: 18, 20).

Na ravni razvijajoče se metodologije obstajajo potrebe po bolj poglobljenem in natančnem pridobivanju podatkov in po preusmerjanju pozornosti s statističnega popisovanja h kontekstualizaciji in interpretaciji podatkov. Gre za potrebo po celovitejši obravnavi osebnih okoliščin, ki so žrtev pripeljale v krog trgovanja z ljudmi. Ta vključuje obravnavo individualizirane izkušnje kot tudi analizo dejavnikov prisile (s strani družine, organiziranih trgovcev, na podlagi prevare, goljufije). Perspektiva žrtve je v aktualnih obravnavah pogosto spregledana ali, kot ugotavlja Kelly (2002: 8), pomanjkljivo predstavljena na podlagi kratkih vprašalnikov, ki obravnavajo položaj deportiranih žensk oziroma žensk, vključenih v programe za deportacijo v državo izvora.

Ker so žrtve trgovanja z ljudmi pogosto inkriminirane in marginalizirane, raziskava o položaju v Sloveniji pomeni predvsem prispevek k dekrimi-

nalizaciji žrtev. Glavni namen raziskave je osvetliti položaj žrtve, prispevati k vidnosti žrtve, raziskava pa prinaša tudi nekatere osnovne podatke o razsežnosti trgovanja z ženskami v Sloveniji. Pri zbiranju podatkov smo uporabili standardizirani vprašalnik, na katerega so odgovarjali različni relevantni akterji na področju trgovanja z ljudmi: predstavniki državnih institucij, veleposlaništev, medvladnih organizacij, policijski uradniki, raziskovalci in tudi nekateri posamezniki, eksperti in akterji v nevladnih organizacijah v Sloveniji in v 33 državah po Evropi. Opravili smo tudi polstrukturirane intervjuje s predstavniki državnih organov, ki so neposredno zadolženi za področje trgovanja z ljudmi, na primer z nacionalnim koordinatorjem za boj proti trgovini z ljudmi, predstavniki v domu za tujce, azilnem domu, zavodu za zaposlovanje ipd. Polstrukturirane intervjuje smo uporabili kot metodo tudi za pridobivanje podatkov od nevladnih organizacij v Sloveniji.¹¹ Pridobljeni podatki nakazujejo potrebo po bolj vidnih politikah na tem področju kot tudi potrebo po sistematični obravnavi, ki bi prispevala k dekriminalizaciji žrtev. Ker prevladujejo politike takojšnje deportacije žrtev, bo v prihodnje treba več pozornosti nameniti individualiziranim obravnavam. Treba bo preučiti možnosti, da žrtev ostane v Sloveniji, da se iz varnostnih razlogov ne vrne v državo izvora kot tudi možnosti o ustanavljanju varnih prostorov in integracijskih programov (Zavratnik Zimic et al., 2003: 67–9).

Študija vključuje tudi analizo motivov za migriranje, ki smo jih raziskovali na podlagi anketnega vprašalnika med srednješolci po Sloveniji, tj. med mladimi, ki pomenijo najbolj ranljivo populacijo za trgovanje z ljudmi. V raziskavi, ki smo jo izvedli na srednjih šolah v večjih mestih, smo ugotavljali pripravljenost za migriranje, zanimali so nas razlogi za migriranje, motivi za zaposlitev v tujini, pričakovanja v zvezi z zaposlitvijo v tujini.¹² Ker so mediji glavni vir informacij o trgovanju z ljudmi za srednješolce in ker iz analize poročanja slovenskega tiska izhaja, da je trgovanje z ljudmi praviloma reducirano na policijsko zadevo in da so širše obravnave z gledišča človekovih pravic, perspektive žrtev trgovanja praviloma odsotne,¹³ je treba povečati informiranost v šolah in tudi vplivati na večjo senzibilnost medijev za trgovanje z ženskami. Iz rezultatov telefonskega anketiranja po Sloveniji izhaja, da so respondenti v več kot 80 odstotkih za trgovanje z ljudmi izvedeli iz medijev. V študijo, v kateri smo uporabili kvantitativne in tudi kvalitativne metode raziskovanja, je vključen tudi krajši pregled nacionalne in medna-

¹¹ Več o uporabljeni metodologiji in rezultatih gl. 2. poglavje »Trafficking in Women from, through and to Slovenia« (Zavratnik Zimic et al., 2003: 21–40).

¹² Gl. 3. poglavje »Motives for Migration Within Youth Population in Slovenia« (ibid.: 41–52).

¹³ Analizo poročanja slovenskega tiska o trgovanju z ljudmi v obdobju od januarja 2001 do marca 2003 gl. 4. poglavje »Trafficking in and by the Slovene Media« (ibid.: 53–8).

rodne zakonodaje, ki ureja to področje,¹⁴ glavni poudarek raziskave pa ostaja osvetlitev individualne izkušnje žrtve.

Intervju kot konkretizacija

Za podrobno obravnavo perspektive žrtve so primerna metoda raziskovanja poglobljeni intervjuji. Metoda poudarjeno omogoča obravnavo individualne izkušnje, ki se v raziskovanju na podlagi anketnega vprašalnika lahko izgubi. Na primeru raziskovanja perspektive žrtve v Sloveniji se je metoda intervjujev izkazala za potrebno tudi zaradi otežene dostopnosti do žrtev in majhnega števila uradno obravnavanih primerov trgovanja z ženskami. Intervjuji omogočajo natančen prikaz izkušnje žrtev, seveda ob predpostavljani pripravljenosti žrtve za sodelovanje, ki je, še posebej v primeru intervjuvanja žrtev trgovanja, posledica nujnega zaupanja med raziskovalcem in žrtvijo. Kellyjeva (2001: 15) omenja verjetnost, da bi žrtve zaradi vsebinske občutljivosti in občutka ogroženosti lahko več razkrile v anonimnih anketnih vprašalnikih, kar od raziskovalcev, ki se odločijo za uporabo intervjuja, zahteva dodatno pozornost.

Nekateri raziskovalci (Kelly, 2002: 11; Zimmerman in Watts, 2004: 565) poudarjajo, da je intervjuvanje žrtev trgovanja izjemno kompleksno in da zahteva veliko pozornost. Tako pri zasnovi intervjujev kot pri izvedbi je treba upoštevati specifičnosti trgovanja z ljudmi, kot denimo povezanost z izkoriščanjem žrtve, nasiljem in grožnjami. Akterji trgovine z ljudmi žrtvam in tudi njihovim družinam grozijo, zato ženske in otroci velikokrat niso pripravljeni sodelovati v raziskavi, še posebej, če se te izvajajo v državi destinacije (Kelly, 2002: 11; 2001: 13). Ker žrtve praviloma ne govorijo lokalnega jezika, raziskovanje poteka skupaj s prevajalcem. Kelly poudarja, da je to lahko oteževalna okoliščina ne samo zaradi povečane možnosti izgube podrobnosti izkušnje pri prevajanju, ampak tudi pri pridobivanju zaupanja žrtve. V primeru raziskave v Sloveniji so se raziskovalci povezali s prevajalko z izkušnjami na področju trgovanja z ljudmi in delom v nevladni organizaciji, kar se je izkazalo kot olajševalna okoliščina pri pridobivanju zaupanja.

Liz Kelly opozarja tudi na nujnost podrobne kontekstualizacije podatkov, še posebej če so pridobljeni na podlagi enkratnega intervjuja (2002: 11). Največjo mero zanesljivosti imajo podatki, pridobljeni z večkratnim intervjuvanjem v okoliščinah, ko ima raziskovalec čas in možnost vzpostaviti odnos globljega zaupanja z žrtvijo. Takšne situacije so redke zaradi zaščite žrtve, pa tudi zaradi restriktivnosti državnih politik, ki se kaže v usmer-

¹⁴ Več o zakonodaji, ki ureja zaščito žrtev trgovanja z ljudmi v različnih državah po Evropi in Sloveniji, gl. Oberstar (2004).

jenosti v deportacijo žrtve in v pomanjkanju integracijskih programov. V kratkem času, ki je na voljo po odkritju žrtve in pred deportacijo, je težko, včasih tudi nemogoče vzpostaviti stik z žrtvijo. Žrtve trgovanja, ki pridejo v Slovenijo nelegalno, morajo po večini zapustiti državo takoj po končanih postopkih identifikacije (Zavratnik Zimic et al., 2003: 22).

Pridobivanje zaupanja žrtve, ki je pomembno zaradi verodostojnosti podatkov, je povezano z ustvarjanjem varnega okolja. Intervjuvanke, žrtve trgovanja, ki so pod pritiski groženj akterjev trgovanja, praviloma tudi ne zapajo uradnikom v državi destinacije. Bojijo se, da bi njihovi odgovori, tudi njihova neposredna, osebna identifikacija z žrtvijo, lahko negativno vplivali na njihov položaj. Okoliščine, povezane s trenutnim položajem žrtve in njenimi preteklimi izkušnjami, pomembno vplivajo na potek intervjuja in vsebino odgovorov, zato je za »etično in varno« opravljjanje intervjujev med drugim treba zagotoviti anonimnost in zaupnost (Kelly, 2001: 12; Zimmerman in Watts, 2004: 565). Podatki so praviloma bolj verodostojni, žrtev pa bolj zaščitena, če intervju poteka v varnih hišah oziroma v času, ko so žrtve vključene v katerega od programov pomoči. Verodostojnost podatkov je manjša, ko intervjuvanje poteka v priporu oziroma v okolju v bližini mesta odkritja ali kmalu po tem, ko so žrtev odkrili. Pri stiku z raziskovalci so žrtve tudi pogosto zadržane zaradi strahu, stigme, travmatičnih izkušenj. Pogosto jim je tudi neprijetno govoriti o izkušnjah, povezanih s seksualnostjo.

Iz priporočil Svetovne zdravstvene organizacije za intervjuvanje žensk, žrtev trgovanja z ljudmi, iz leta 2003 izhaja, naj bodo raziskovalci informirani o obstoječih oblikah pomoči in naj z njimi seznanijo žrtve. Po priporočilih naj raziskovalci med intervjuvanjem upoštevajo ranljivost ženske in težavnost okoliščin, v katerih se je znašla. Raziskovalci naj bodo pozorni tudi na zagotavljanje in ohranjanje varnosti žrtve; posebno pozornost naj posvečajo pri intervjuvanju temam, ki se nanašajo na intimne izkušnje, povezane z izkoriščanjem. Intervjuvanje ranljivih skupin ljudi oziroma posameznikov zahteva posebno raziskovalno pozornost, tudi osebno občutljivost, pa tudi ustrezno strokovno usposobljenost za prepoznavanje zlorab. Treba je upoštevati, da žrtve običajno doživijo različne oblike izkoriščanja in prisile, da se glede na izkušnje različno odzivajo in da različno tudi interpretirajo zlorabe in izkoriščanje, ki so jih preživele.

Pričevanja žrtev: intervju kot zasliševanje, intervju kot podpora žrtvi

Tako v slovenski kot v drugih primerljivih analizah trgovanja z ženskami se je pokazalo, da je najtežje pridobiti podatke od žrtev, zato se večina študij opira na ekspertno znanje ali ocene institucij, nevladnih organizacij in posameznikov, ki so s tem področjem kakorkoli povezani.¹⁵ Omenili smo že, da je razlogov več, med njimi nizko število evidentiranih primerov

¹⁵ Podobne ugotovitve navajajo, na primer, avtorji hrvaške študije Štulhofer, Raboteg-Sarić in Marinović (2002).

žrtev, kar je povezano z neizdelanimi mehanizmi prepoznavanja trgovanja. Raziskovalci imajo pogosto otežen dostop do žrtve, dolgotrajno je tudi pridobivanje zaupanja, ki omogoča intervjuvanje z aktivnim sodelovanjem žrtve. Ne nazadnje intervjuvanje vključuje doseganje soglasja o žrtvini prihodnosti. Večina analiz temelji na posrednih virih (intervjuji s strokovnjaki, policisti, medvladnimi, nevladnimi organizacijami), pri čemer pomeni največjo pomanjkljivost odsotnost individualiziranih primerov. Pri tem ne gre za zavračanje pomembnosti indirektnih virov, ampak za poudarjanje potrebe po vključevanju perspektive žrtve in posledično analize individualnih primerov.

Pristop, ki temelji na individualnem pričevanju in je v praksi izvedljiv s pomočjo intervjujev, prinaša tudi ključne informacije in smernice za strateške politike. Politike na tem področju ne morejo nastajati zgolj na podlagi statističnih podatkov, ki jih pogosto ni ali pa obstajajo v zelo okrnjeni obliki kot popisi primerov. Zato je treba še toliko bolj poudariti pomen mehanizma intervjuvanja, ki mora žrtvi omogočiti čimvečjo vlogo pri celotnem procesu in je hkrati ne reducirati na vlogo pasivnega izpovedovalca, ki je državnim institucijam dolžan podati čim več informacij. Intervju ne sme pomeniti mehanizma zasliševanja, temveč podporo žrtvi, ki naj bi tudi s pomočjo tega instrumenta reflektirala pretekle dogodke kot tudi trenutni položaj in prihodnje življenje.

Na podlagi slovenske in podobnih študij je treba opozoriti na pomanjkljivost enkratnega intervjuvanja žrtve, ko je opravljen en sam, prvi, informativni intervju. Temu bi morali slediti naslednji, saj bi šele niz poglobljenih pogovorov lahko omogočil celovitejše razumevanje in vpogled v proces trgovanja s posamezno žrtvijo. Z omenjenimi omejitvami smo se srečevali tudi pri intervjuvanju žrtev v Sloveniji. V nadaljevanju predstavljamo tri primere, najprej dva intervjuja, ki ju je opravila sodelavka Mednarodne organizacije za migracije (MOM) v Ljubljani v letih 2002 in 2003. Intervjuja sta bila izvedena na podlagi standardiziranih vprašalnikov, ki jih uporabljajo v MOM, ko stopijo v stik z žrtvami. Pogovor je potekal na osnovi prevajanja iz ruščine; prevajalka je članica slovenske nevladne organizacije.

V Ukrajini sem navezala stik z agencijo za modele, kjer so mi obljubili delo natakarice v Sloveniji. Pred leti sem delala kot prodajalka, pozneje sem se zaradi težav z zdravjem invalidsko upokojila. Ker sama preživljam sina, sem potrebovala dodatni zaslužek. Skupaj s tremi dekleti, ki so iskale delo prek iste agencije, sem šla v Budimpešto, da bi se seznanila z moškim, ki me bo zaposlil. Moški je bil lastnik nočnega kluba in mi je ponudil delo v tem klubu. Uredil je potrebne dokumente, da bi v Sloveniji lahko delala legalno.

Tako kot iz Ukrajine v Madžarsko sem tudi iz Madžarske v Slovenijo prišla z avtom, legalno, z veljavnim potnim listom v spremstvu lastnika nočnega kluba. Po tem, ko sem teden dni delala kot natakaraica v klubu, me je lastnik začel siliti v prostitucijo. Za delo mi ni plačal. Edino plačilo, ki sem ga prejela, je 50 evrov od stranke iz Italije.

Kmalu sem se odločila za pobeg, ki je na srečo uspel. Šla sem na policijsko postajo, kjer sem policistu pojasnila vso zgodbo. Želela sem delati kot natakaraica in sem se bila pripravljena vrniti v nočni klub pod pogojem, da me lastnik ne bi silil v prostitucijo. Policista sem spraševala, če lahko zagotovi, da bom v klubu varna, da me ne bodo silili v prostitucijo. Nazaj sem šla skupaj s policistom. Ta je zagrozil lastniku lokala, da bo lokal zaprl, če bi se mi kaj zgodilo. Razmere v klubu se niso spremenile.

Poleg mene je v klubu delalo več deklet iz različnih držav. Ne vem natančno, kaj je lastnik počel z njimi. Po dveh tednih nevzdržnih razmer sem poklicala nevladno organizacijo in razložila, da sem žrtev trgovanja. Želela sem se vrniti domov, a sem se bala lastnika.

Vir: MOM Ljubljana, 2003

Ta primer se je zgodil na Primorskem, drugi v Ljubljani, žrtvi pa sta sami poiskali pomoč oziroma pobegnili. V obeh primerih smo seznanjeni z najbolj osnovnimi informacijami: agencijo za zaposlovanje oziroma ženitno posredovalnico kot načinom vstopa v proces trgovanja, sledi opis poti do slovenskih klubov in trgovcev, informacija o legalnem ali ilegalnem načinu vstopa v državo, opis izkoriščevalskih delovnih razmer, neplačevanje dela, siljenje k opravljanju seksualnega dela ter nazadnje pobeg oziroma klic na pomoč. Na tej točki se shema intervjuja z žrtvijo konča.

Iz Ukrajine sem odšla v Madžarsko, potem ko sem poklicala agencijo za ženitne ponudbe, ki je objavila oglas v časopisu. Mislila sem, da se bom poročila z moškim iz Madžarske in da se nama bo moja 12-letna hči kmalu pridružila. V Ukrajini nisem imela prave zaposlitve; opravljala sem občasna dela kot gospodinja, varuška, prodajalka, natakaraica, kar ni zadostovalo za preživljanje otroka. V Budimpešti sem potovala legalno. Šla sem v hotel, kjer me je čakalo potrdilo, da lahko v Madžarski bivam dva tedna. To naj bi zadostovalo za srečanja s potencialnimi partnerji, s katerimi bi se pogovarjala, spoznavala, kar so običajne procedure dela ženitnih posredovalnic.

V Budimpešti sem se srečala z žensko iz Slovenije. Rekla je, da je organizirala pogovor s prvim od potencialnih mož, ki me čaka v hotelu. Kmalu sem ugotovila, da šofer avtomobila ne vozi proti hotelu. Začela sem postavljati vprašanja. Ko nisem dobila nobenega odgovora, sem posumila, da so

me ugrabili.

Pozneje sem izvedela, da je ženska, ki sem jo srečala v Budimpešti, Rusinja, ki se je poročila s Slovencem, ta pa je njen nekdanji zvodnik. Ta moški me je skupaj s prijatelji ilegalno pripeljal v Slovenijo za prostitucijo. Zakenili so me v sobo in prisilili v prostitucijo. Po mesecu dni so pripeljali še eno dekle iz Ukrajine. Zvodnik naju je večkrat pretepel. Nikoli nama ni dal denarja. Prisilil naju je, da sva spreminjali barvo las glede na želje strank.

Večkrat naju je preselil v drugo stanovanje. Mislim, da nisva bili edini njegovi žrtvi, sodeč po telefonskih klicih, ki jih je opravljal, o »biznisu«, o katerem je govoril.

Vir: MOM Ljubljana, 2002.

V tretjem primeru, ki ga predstavljamo, gre za podatke iz intervjuja, ki ga je posredovala ukrajinska nevladna organizacija (NVO) Winrock International. S to NVO smo vzpostavili stik na podlagi vprašalnikov, poslanih nevladnim organizacijam v številnih evropskih državah, s katerimi smo zbirali informacije o žrtvah trgovanja, ki izvirajo iz Slovenije, in o žrtvah, ki so bile prodane v Slovenijo. Glede na strukturo se to pričevanje žrtve ne razlikuje od prejšnjih dveh primerov.

V Ukrajini sem živela z možem, otrokom in mamo. Mož je večkrat pil, in ko so ga zaprli, sva se ločila. Morala sem preživljati otroka in mamo in sem začela iskati službo. V časopisu sem videla oglas, v katerem so ponujali delo natakaričev v Italiji. Srečala sem se z moškim in žensko, ki sta obljubila, da bosta poskrbela za delovno dovoljenje. Tega nista storila. Skupaj s še enim dekletom smo se nelegalno odpeljali na Madžarsko. Ustavili smo se pri nekem moškem v hiši v hribih. Ko si naju je ogledal, je dal paru tisoč dolarjev. Moški in ženska sta nama vrnila prtljago in se odpeljala. Začenjala sem razumeti, kaj se dogaja.

Dekle je steklo za avtom. Moški in prijatelj sta jo ujela in posilila. Isto noč sta posilila tudi mene. V naslednjih dnevih smo se vozili skozi vasi v hribih. Ne spominjam se, da bi prestopili mejo, vem pa, da smo naleteli na policijsko kontrolo. Moška sta pokazala svoje dokumente in policistoma smeje razložila, da se gresta zabavat z nama. Naju ni nihče vprašal za dokumente.

Med potjo smo se večkrat ustavili, moška sta naju kazala in pozneje tudi predala šefom. Spominjam se ženske, ki je govorila neki slovanski jezik. Mislila sem, da je poljski. Pozneje sem ugotovila, da so naju pripeljali v Slovenijo.

Skoraj pol leta sem delala v restavraciji. Večina med gosti so bili moški, ki

so smrdeli po ribah. Ko sem jim postregla, sem jim morala hkrati namigniti, da lahko spijo z mano v sosednji sobi. Med policijsko preiskavo so me odpeljali na postajo in me izpustili, ko je lastnik lokala prišel pome in po dekleta iz Romunije. Strpali so nas v autobus in nas odpeljali proti jugu. Pozneje sem delala v nekem baru v Makedoniji. Lastnik mi je celo dal nekaj denarja, za sladkarije, kot se je izrazil. Tudi tukaj so me odkrili med policijsko preiskavo in me po dolgem zaslišanju deportirali nazaj v Ukrajino.

Vir: Winrock International, NVO, Ukrajina

Predstavljena pričevanja žrtev so okrnjeni intervjuji, ki o žrtvah in okoliščinah trgovanja sicer dajejo prvo informacijo, vendar je ta nezadostna in ponekod tudi ne dovolj natančna. Intervjuji na primer ne zajemajo podrobnejših informacij o prihodnosti, končajo se na točki žrtvinega stika s policijo ali kakšno drugo institucijo. Ne zajemajo pogovora o trenutnem položaju žrtve niti o možnostih za iskanje kratkoročnih rešitev, na primer vključevanje v oblike pomoči, integracijske procese ipd., kot tudi ne o življenju v prihodnje. MOM načeloma sicer spremlja, kaj se z žrtvijo dogaja v prihodnje, ni pa takšno spremljanje sistematično. Ponovljeno intervjuvanje, ki bi lahko prispevalo k boljšemu razumevanju in reševanju položaja žrtve, se praviloma ne ponovi. Nadaljnji stiki z žrtvijo so praviloma bolj posledica naključnega zanimanja kot sistematičnega spremljanja za pomoč žrtvi. Podatki, pridobljeni z intervjuji, prinašajo pomembne informacije za strateške politike obravnave žrtev trgovanja z ljudmi, zato bi si morali prizadevati za ustrezno senzibilen intervju, ki bi žrtvi dajal določeno oporo in bi čim manj spominjal na intervju zasliševanja.

Uporaba intervjuja kot metode omogoča dajanje podpore žrtvi in je hkrati pomemben mehanizem pri raziskovanju trgovanja z ženskami, mehanizem za osvetlitev, na primer, posamičnih zgodb, kot tudi za pridobivanje informacij o socialnoekonomskem kontekstu življenja. Prav ta v kontekstu najbolj pogojuje trgovanje z ljudmi. V primeru navedenih intervjujev iz slovenske študije je mogoče na podlagi analiz pričevanj žrtev ugotoviti nekatere splošne značilnosti trgovanja. Denimo, da žrtve po večini prihajajo iz vzhodnoevropskih in balkanskih tranzicijskih družb z razmeroma slabim ekonomskim položajem, visoko stopnjo revščine in veliko brezposelnostjo. Slabe ekonomske možnosti, zlasti na področju zaposlovanja žensk, navajajo žrtve kot enega ključnih dejavnikov, zaradi katerih zapustijo izvirno državo. Praviloma so bile brezposelne ali so opravljale občasna dela na slabo plačanih delovnih mestih. Pogosto žrtve nikoli niso bile zaposlene oziroma so imele le malo delovnih izkušenj. Pri tem je treba upoštevati, da je med žrtvami trgovanja veliko mladih žensk, tudi mladoletnih deklet, ki so nameravale v delovno kariero vstopiti ali jo šele dejansko začeti z migriran-

jem v tujino. Na podlagi pričevanj žrtev je mogoče ugotoviti, da je pomemben dejavnik selitve preživljanje družine v izvirnem lokalnem okolju, zlasti ko gre za vzdrževanje mladoletnih otrok, ki največkrat ostanejo v oskrbi razširjene družine oziroma sorodniških mrež.

Na podlagi intervjujev je mogoče ugotoviti podobnosti pri metodah rekrutiranja, vzpostavljanja stika z žrtvami oziroma načinih novačenja žensk. Žrtve so vstopile v proces trgovanja na temelju zavajajočih informacij o obljubljenem delu v tujini, pri čemer niso razpolagale s celovitimi informacijami, za kakšno delo naj bi šlo. Pogosto so povsem odvisne od prodajalcev, ki jih zastrašujejo in jim grozijo, grozijo pa tudi njihovim družinam v domačih lokalnih okoljih.

Sklep

Trgovanje z ženskami odpira raznovrstna vprašanja na različnih ravneh politik, raziskovanja in vsakdanjega življenja. Trgovanje sega na številna področja – s ključnimi besedami lahko popišemo nekatera najpomembnejša: ženske v migracijah, človekove pravice, suženjstvo, globalizacija, perspektiva spola. Prav kompleksnost trgovanja kot procesa se kaže kot vzrok za poglobljanje marginalizacije najbolj ranljivih skupin. V prevladujočih gledanjih so ženske, žrtve trgovanja, dosledno kriminalizirane: kot migrantke (torej tujke) so prestopile državne meje, kot delavke v industriji seksa so prestopile moralne meje. Nad podobo žrtve pogosto dominira podoba kriminalke.

Obravnava perspektive žrtve je ključnega pomena in ranljivim posameznicam šele omogoča vstop v polje institucionalnih politik preprečevanja trgovanja z ljudmi. Poudarek na perspektivi žrtve, torej položaju in individualizirani izkušnji žensk, prinaša premik k demarginalizaciji žrtev ter prispeva k njihovemu pozicioniranju v lokalne, nacionalne ali globalne politike. Meje, migracije in kriminal, ki so osrednji koncepti na tem področju, je treba dopolnjevati z obravnavo položaja žrtve. Koncept varnosti, ki se v tej povezavi razume predvsem kot varnost nacionalne države, pa temeljito korigirati z upoštevanjem ranljivosti in zagotavljanjem varnosti žrtve.

Na praktični ravni je pomembno izpostaviti potrebo po učinkoviti komunikaciji tako na ravni teoretskega in aplikativnega raziskovanja kot pri podpornih programih, namenjenih žrtvam, ter pri oblikovanju praktičnih politik akterjev v vladnem in nevladnem sektorju. Komunikacija lahko pomembno prispeva tako k razumevanju lokalnih značilnosti trgovanja z ženskami kot pri umeščanju v globalizirani kontekst. Učinkovite in inven-

tivne politike se oblikujejo kot rezultat skrbne komunikacije med raziskovanjem in vsakdanjo praktično izkušnjo žrtev, z vključevanjem izkušenj tistih, ki se skozi mreže lokalnih nevladnih ali mednarodnih medvladnih organizacij z žrtvami neposredno ukvarjajo. Vse večja je potreba tudi po oblikovanju politik na mednarodni ravni, po učenju iz primerov dobrih praks in z upoštevanjem sodelovanja na relaciji med državami izvora, tranzita ter destinacije.

Na konceptualni ravni, ki je v primerjavi s praktičnimi politikami na področju trgovanja z ženskami manj dorečena, se zdi, da obstaja potreba predvsem po teoretskem modelu, ki bi lahko ponudil kvalificiran odgovor o temi, ki sodi v »prerez« več področij. V takšnem modelu bi morali zajeti dvoje: multidimenzionalno obravnavo trgovanja, tj. upoštevanje prispevkov posameznih raziskovalnih disciplin, in samostojnost konceptualnega okvira, ki bi ponudil obravnavo tematike z vidika žrtve in s področja zaščite človekovih pravic ter omogočil osredotočeno perspektivo. Analitičen model bi črpal predvsem iz spoznanj migracijskih teorij, študij spolov, mednarodnih odnosov ipd., hkrati pa bi razvijal samostojna analitska orodja, s čimer bi prispeval k manj razdrobljenim ter bolj poglobljenim analizam.

LITERATURA

- Appleyard, Reginald in Patrick Taran (2000): Introduction. *International Migration* 38 (6): 3-6.
- Barry, Kathleen (1979): *Female Sexual Slavery*. New York: New York University Press.
- Berman, Jacqueline (2003): (Un)Popular Strangers and Crises (Un)Bounded: Discourses of Sex-Trafficking, European Immigration and National Security under Global Duress. *European Journal of International Relations* 9 (1): 37-86.
- Bertone, Andrea M. (2004): Transnational Activism to Combat Trafficking in Persons. *Brown Journal of World Affairs* X (2): 9-22.
- Bort, Eberhart (2002): Illegal Migration and Cross-Border Crime: Challenges at the Eastern Frontier of the European Union. V Jan Zielonka (ur.), *Europe Unbound*, 191-212. London in New York: Routledge.
- Castles, Stephen in Alastair Davidson (2000): *Citizenship and Migration: Globalisation and the Politics of Belonging*. New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hopkins, Ruth in Jan Nijboer (2004): Trafficking in Human Beings and Human Rights: Research, Policy, and Practice in the Dutch Approach. Besedilo predstavljeno na mednarodnem seminarju *Women in Migration and Vulnerability for Trafficking in Human Beings*, 10.-13. junij, Piran: Mirovni inštitut.
- IOM (2000): *Migrant trafficking and Human Smuggling in Europe*. Geneva: IOM
- IOM (2001): *Victims of Trafficking in the Balkans. A Study of Trafficking in Women and Children for Sexual Exploitation to, through and from the Balkan Region*. Geneva: IOM.

- IOM (2003): *World Migration: Challenges and Responses for People on the Move*. IOM World Migration Report Series, Vol. 2. Geneva: IOM.
- Johansson Wennerholm, Carolina (2002): *Crossing Borders and Building Bridges: The Baltic Region Networking Project*. Gender and Development 10 (1): 10–19.
- Kelly, Liz in Linda Regan (2000): *Stopping Traffic: Exploring the Extent of, and Responses to, Trafficking in Women for Sexual Exploitation in the UK*, Paper 125. London: Home Office, Police Research Series.
- Kelly, Elizabeth (2001): *Conducting Research on Trafficking: Guidelines and Suggestions for Further Research*. Geneva: IOM.
- Kelly, Elizabeth (2002): *Journeys of Jeopardy: A Review of Research on Trafficking in Women and Children in Europe*. Geneva: IOM.
- Marshall, T. H. (1950): *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, Lynn et al. (2000): *Migrant Sex Workers from Eastern Europe and the Former Soviet Union: The Canadian Case*. Ottawa: Status of Women Canada.
- Oberstar, Jože. 2004. *Zaščita žrtev trgovine z ljudmi v EU, Slovenska pot v EU: varstvo človekovih pravic in mednarodna humanitarna pomoč*. Pravna praksa 2: i–xii.
- Pajnik, Mojca (2003): *Polarizacija prostitucije: biznis ali javna nemorala*. Medijska preža 17/18: 7–8.
- Pateman, Carole (1988/1994): *The Sexual Contract*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Salt, John (2000): *Trafficking and Human Smuggling: A European Perspective*. International Migration 1: 31–56, IOM.
- Sullivan, Barbara (2003): *Trafficking in Women: Feminism and New International Law*. International Feminist Journal of Politics 5 (1): 67–91.
- Štulhofer, Aleksandar et al. (2002): *Trafficking in Women and Children for Sexual Exploitation*. Zagreb: Center for Transition and Civil Society Research in IOM.
- De Vries, Petra (2001): *“The Shadow of Contagion”: Gender, Syphilis and the Regulation of Prostitution in the Netherlands, 1870–1914*. V Roger Davidson in Lesley A. Hall (ur.), *Sex, Sin and Suffering: Venereal Disease and European Society since 1870*, 44–60. London in New York: Routledge.
- De Vries, Petra (2004): *An Image of Sexual Danger: The Dutch Fight Against the ‘White Slave Trade’ in Early Twentieth Century*. Social & Legal Studies, pred izidom.
- Williams, Suzanne in Rachel Masika (2002): *Uvodnik* v Gender and Development 10 (1): 2–9.
- Zavratnik Zimic, Simona (2003): *Trdnjava Evropa ali odprta Evropa? Izzivi za države ‘Schengenske periferije’*. V Mojca Pajnik in Simona Zavratnik Zimic (ur.), *Migracije – globalizacija – Evropska unija*, 15–41. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Zavratnik Zimic, Simona in Urša Kavčič, Mojca Pajnik, Petra Lesjak - Tušek (2003): *Where in the Puzzle: Trafficking from, to and through Slovenia, Assessment study*. Ljubljana: IOM.
- Zimmerman, Cathy in Charlotte Watts (2004): *Risks and Responsibilities: Guidelines for Interviewing Trafficked Women*. The Lancet, 363: 565.

Alenka ŠVAB*, Roman KUCHAR**

»SKRITE« SOCIALNE MANJŠINE – PRIMER RAZISKOVANJA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA ISTOSPOLNO USMERJENIH V SLOVENIJI¹

Povzetek. Članek predstavlja osnovne metodološke dileme in rezultate raziskave o vsakdanjem življenju istospolno usmerjenih v Sloveniji, ki sta jo avtorja članka izvedla s kombinacijo kvantitativne in kvalitativne metodologije v obdobju 2002–2004. Kvantitativni del raziskave je zajemal od 35 do 70 minut dolgo »face-to-face« anketiranje 443 respondentov in respondentk. Vzorčenje je bilo izvedeno z metodo »link-tracing«. Kvalitativni del raziskave je zajemal 7 fokusnih skupin, v okviru katerih smo intervjuvali 36 oseb. Raziskovane teme v okviru kvantitativnega dela so bile homoseksualna identiteta ter razkritje, partnerska razmerja, nasilje in diskriminacija, šola in izobraževanje, delovno mesto, GLBT-subkultura ter mediji, otroci oziroma družinska razmerja. V kvalitativnem delu smo se osredotočili na raziskovanje razkritja, partnerskih zveze ter nasilja.

Ključni pojmi: homoseksualnost, kvalitativna metodologija, družina, klozet, razkritje, partnerska razmerja, nasilje.

Uvod

Redki statistični podatki, v prvi vrsti rezultati merjenja socialne distance do marginaliziranih skupin v raziskavah SJM, kažejo na stigmatiziran položaj gejev in lezbijk v Sloveniji. Več kot vsaka druga anketirana oseba, ki je bila vključena v omenjene longitudinalne raziskave SJM, ne bi želela

* Doc. dr. Alenka Švab, predavateljica na Fakulteti za humanistične študije Koper, Univerza na Primorskem in raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Roman Kuhar, raziskovalec na Mirovnem inštitutu.

¹ Članek je rezultat raziskovanja v okviru ciljnoraziskovalnega projekta »Družinski in socialni konteksti življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji« (2002–2004). Nosilka projekta je bila doc. dr. Alenka Švab, financerja sta bila Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport ter Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, sofinancer pa Open Society Institute New York.

imeti homoseksualca za svojega soseda.² V Sloveniji hkrati (še) nimamo izdelane sistemske politike, ki bi pravno ščitila to populacijo, preprečevala njeno stigmatizacijo in izključenost iz družbe, hkrati pa skrbela za senzibilizacijo in informiranje širše javnosti o vprašanju homoseksualnosti. Neuspešnost pri oblikovanju omenjene politike in zakonodaje je med drugim treba iskati tudi v neraziskanosti tega področja. Tako z izjemo nekaj partikularnih anket, ki so nastale v okviru diplomskih ali magistrskih del in imajo zamejen domet, ter dveh anket, ki ju je na nenaključnem vzorcu na gejevski in lezbični sceni v Ljubljani izvedla nevladna organizacija Škuc LL³, nimamo celovite študije oziroma empirične raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk.

Namen naše raziskave je bil narediti prerez trenutnega stanja, raziskati socialni položaj, družinske in socialne kontekste, v katerih živijo istospolno usmerjeni v Sloveniji, ter identificirati probleme, s katerimi se srečujejo zaradi svoje spolne usmerjenosti. V raziskavi smo združili družboslovno empirično raziskovanje z elementi policy analize. Končni cilj raziskave je namreč ponuditi pristojnim institucijam konkretne predloge usmeritev politike za izboljšanje položaja istospolno usmerjenih.

V članku predstavljamo metodološke postopke, po katerih je bila izvedena raziskava, glavne metodološke dileme in izkušnje ter osnovne rezultate analize dveh, v raziskavo vključenih tematik: razkritje homoseksualne identitete ter partnerska razmerja.

Metodološke kombinacije kvantitativnega in kvalitativnega raziskovanja

Raziskovanje homoseksualnosti, piše Gamson (2000), je bilo vedno tesno povezano s kvalitativnimi metodami raziskovanja. Tudi v našem raziskovalnem načrtu smo dali posebno težo kvalitativni metodologiji, vendar smo se najprej odločili za izvedbo ankete med istospolno usmerjenimi, s katero smo pridobili osnovne statistične podatke oziroma značilnosti te družbene skupine. Tako pridobljene rezultate smo s kvalitativno metodologijo poglobili in jim dali ozadje. Odločili smo se za izvedbo fokusnih skupin, ki so še posebej učinkovite za pridobitev informacij o tem, zakaj ljudje mislijo in čutijo na določen način (Krueger in Casey, 2000: 2).

² Leta 1992 je bil delež tistih, ki ne želijo imeti homoseksualca za soseda, 42,5 %. Naslednje leto se je delež dvignil na 61,6 %, leta 1994 je bil omenjeni delež 56,2 %, naslednje leto 61,2 %, leta 1998 60,3 %, leta 1999 je bilo tistih, ki si ne želijo homoseksualca za soseda 44,3 %, leta 2000 55,1 %, leta 2002 pa 50,7 % (Toš et al., 1999, Toš et al. 2002).

³ Gre za ankete »O diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti« (numerus 172), ki je bila v sodelovanju z ILGA Europe izvedena leta 2001, in »O registriranem partnerstvu« (numerus 205), ki je bila končana leta 2002 (Velikonja in Greif, 2001; Velikonja in Greif, 2003).

Anketni vprašalnik in vzorec

Kvantitativni del raziskave je bil izveden v obdobju od aprila do julija 2003. Zajemal je od 35 do 70 minut dolgo *face to face* anketiranje 443 respondentov in respondentk. *Vzorčenje* smo izvedli po metodi *link-tracing* (Spren, 1992), ki temelji na predpostavki, da je pripadnike skritih in težko dosegljivih skupin možno identificirati prek socialnih omrežij, katerih del so. Med izhodiščnim vzorcem respondentov in respondentk obstaja »zveza« (*link*), prek katere je mogoče doseči preostale posameznike in posameznice ciljne populacije. Največja pomanjkljivost te metodologije je, da iz končnega vzorca izpadejo (izolirani) posamezniki, ki niso vključeni v socialna omrežja ali pa so ta majhna in trdno zaprta. Hkrati obstaja nevarnost, da z omenjeno metodologijo črpamo respondente in respondentke le iz enega, najlažje dosegljivega socialnega omrežja, zato je treba hkrati angažirati več socialnih omrežij. V nasprotnem primeru rezultati reflektirajo izkušnje ljudi iz enega samega socialnega omrežja ali pa so te izkušnje v rezultatih pretirano poudarjene.

Vzorec naše raziskave smo oblikovati tako, da smo sestavili seznam 45 »izhodiščnih« respondentov in respondentk, ki sva jih avtorja raziskave sama povabila k sodelovanju ali pa so se samoiniciativno odzvali na oglase. Te smo objavili na gejevskih in lezbičnih internetnih straneh (SIQRD, Out in Slovenija, GayKokoška, SGS) ter v reviji Legebitrina oznanila. Kontakte smo, po prvem vzpostavljenem stiku prek elektronske pošte in s privolitvijo respondentov, razdelili med 25 anketarjev in anketark. Večina anketarjev in anketark je hkrati prek svojih socialnih mrež k raziskavi pritegnila nekaj gejev in lezbijk. Snežna kepa se je potem razvijala v pričakovanem tempu: v prvih tednih se je število identificiranih respondentov dvigalo, potem pa so se identificirani krogi socialnih omrežij zelo počasi zapirali, čeprav so ostali odprti tudi ob koncu anketiranja. Anketiranje smo namreč morali končati zaradi finančnih razlogov, ne pa zaradi odsotnosti gejev in lezbijk, ki bi bili pripravljeni sodelovati.

Koncentracija respondentk in respondentov se je v začetku vrtela predvsem v Ljubljani in njeni okolici, z razraščanjem vzorca pa nam je uspelo poseči tudi v vse druge predele Slovenije. Tako smo vsaj deloma presegli osnovno pomanjkljivost prejšnjih raziskav, katerih vzorec je temeljil predvsem na ljubljanski gejevsko-lezbični sceni.

Pridobivanje respondentov je potekalo na temelju osebne *zaupanja*. Vsakega anketiranca smo prosili, ali lahko istospolno usmerjene prijatelje in prijateljice iz svojega socialnega omrežja povabi k sodelovanju v raziskavi. To se je izkazalo za dobro metodo, saj so respondenti lahko potencialnim anketirancem zaupali svojo izkušnjo pri izpolnjevanju anket,

Slika 1 – Geografska razpršenost vzorca⁴

kar pomeni, da nam je v vzorec uspelo pritegniti tudi tiste posameznike in posameznice, ki se sicer nikoli ne bi odzvali na naše objavljene pozive k sodelovanju v anketi ali ne bi izpolnjevali ankete, objavljene na internetu ali poslani po pošti.

Ankete na internetu nismo objavili zaradi dveh osnovnih razlogov. *S face to face* anketiranjem smo vzpostavili visoko stopnjo nadzora nad vzorcem, ki bi jo z objavo ankete na internetu izgubili. Hkrati smo menili, da je anketa z osemindesetimi vprašanji (in dodatnimi devetimi za tiste, ki imajo otroke) predolga za objavo na internetu, saj bi anketiranci za reševanje porabili preveč časa, kar bi verjetno imelo za posledico veliko število nepopolno rešenih anket.

Omenjena kvalitativna metoda vzorčenja pušča vrsto odprtih dilem, predvsem v povezavi z *reprezentativnostjo vzorca*. V osnovi poznamo dva pristopa k raziskovanju tovrstnih družbenih skupin: naraščajoči in padajoči metodološki pristop (Atkinson in Flint, 2001). Padajoči pristop se uporablja predvsem pri poskusu definiranja velikosti populacije istospolno usmerjenih posameznikov in posameznic. Nekateri raziskovalci tako določajo velikost gejevske in lezbične populacije iz velikih vzorcev splošne populacije. Iz njih poskušajo ugotoviti spolno usmerjenost respondentov bodisi

⁴ Anketirance smo spraševali po prvi cifri pošne številke stalnega prebivališča. Velikost krogov predstavlja število respondentk in respondentov iz posameznih poštneih centrov. Vsi s prvo cifro 4 so tako vključeni v krog okrog Kranja, s cifro 3 okrog Celja in tako naprej.

prek posrednih vprašanj o spolnih praksah in spolnih partnerjih bodisi z neposrednim vprašanjem o spolni usmerjenosti, iz popisov prebivalstva pa celo na osnovi spola partnerjev v istem gospodinjstvu.⁵ Rezultati pristopa »od zgoraj navzdol« kažejo na majhen odstotek identificiranih istospolno usmerjenih posameznikov in posameznic, saj se ljudje nočejo neposredno izražati o svojih spolnih praksah. Pri »padajoči« strategiji namreč ne moremo govoriti o zaupanju kot izhodišču identificiranja respondentov iz ciljne populacije.

Zastavlja se tudi vprašanje o definiciji homoseksualca. Tovrstno ugotavljanje deleža namreč predvideva fiksne identitete in dva ali potencialno tri velike skupine: homoseksualci, heteroseksualci in biseksualci. V praksi s takšno klasifikacijo lahko naletimo na vrsto problemov. Zastavlja se na primer vprašanje enkratne istospolne izkušnje (ali te ena istospolna izkušnja že »naredi« za homoseksualca?). V vsakdanjem življenju se te identitete pogosto prepletajo ali si vsaj konsektivno sledijo (tisti, ki se danes opredeljujejo za homoseksualce, so na primer nekaj časa svojo spolno identiteto razumeli kot heteroseksualno, nekateri, ki živijo homoseksualno življenje, ne prevzamejo te identitete ipd.). Raziskave s padajočo strategijo so preveč usmerjene izključno na spolnost (primer vprašanja, ki ga zastavljajo svojim respondentom, je: ali ste v zadnjem letu imeli istospolno izkušnjo z moškim/žensko?), kar je omejen pogled na tematiko. Posameznik svojo lastno spolno identiteto namreč lahko doživlja kot heteroseksualno, homoseksualno in podobno brez konkretnih fizičnih spolnih izkušenj ali pa svoje identitete sploh ne definira v omenjenih kategorijah.

Hkrati je o samem odstotku gejevske in lezbične populacije nemogoče govoriti, saj je na primer nizozemska raziskava iz leta 1989 identificirala 13,4 % homo- in biseksualnih moških, primerljiva portugalska raziskava iz leta 1991 pa zgolj 0,9 % (Sandfort, 1998). Delež populacije, ki ga poskušajo določiti te raziskave, je torej bistveno odvisen od načina vzorčenja, zastavitve vprašanja in predvsem od družbenega ozračja, ki vpliva na pripravljenost izrekanja o istospolni usmerjenosti/izkušnjah. Pri tem je pomembna tudi (implicitna) politična agenda določene raziskovalne skupine, saj so na primer majhni identificirani deleži gejev in lezbijk v takih raziskavah lahko osnova za njihovo nadaljnjo diskvalifikacijo v družbi.

V raziskavi smo se poskušali omenjenim problemom in dilemam izogniti tako, da smo izbrali »naraščajočo« strategijo vzorčenja »od spodaj navzgor«. Gre za kvalitativen način vzorčenja, ki temelji na samoidentificiranju. V vzorec smo vključili tiste, ki sami sebe definirajo za geja oziroma lezbijko, pri tem pa so bile njihove spolne (ne)izkušnje za nas ire-

⁵ Glej na primer Diamond (1993), Sandfort (1998), Black et al. (2000).

levantne.⁶ Temelječ na zaupanju in angažiranju različnih socialnih omrežij smo se izognili tudi vzorcu, ki bi bil sestavljen zgolj iz jedra gejev in lezbijk na ljubljanski sceni, saj tovrsten vzorec ne bi reflektiral izkušenj ljudi, ki ne živijo v urbanem središču, ne zahajajo »na sceno« in podobno. Rezultati kažejo, da smo s snežno kepo in metodologijo *link-tracing* prišli tudi do gejev in lezbijk iz tistih socialnih omrežij, ki jih prejšnje raziskave niso zajele. 12 % respondentov iz našega vzorca na primer nikoli ne zahaja v gejevske in lezbične lokale v Sloveniji, 13 % respondentov ne pozna dela gejevskih in lezbičnih aktivistov v Sloveniji, 11 % ne pozna nobenega gejevskega ali lezbičnega medija oziroma nobene slovenske GLBT-strani na internetu, 48 % jih ne živi v Ljubljani z okolico. Kljub vsemu pa s tovrstno metodologijo nismo oblikovali reprezentativnega vzorca, ker ga iz omenjenih razlogov ni mogoče. Napetost, ki se vedno znova pojavlja, je napetost med fiksnimi kategorijami, ki jih zahteva empirično kvantitativno raziskovanje, in fluidnostjo identitet, ki so del vsakdanjega življenja.

Podobne raziskave v tujini o populaciji istospolno usmerjenih (Sandfort, 1998) ugotavljajo, da so njihove karakteristike podobne splošni populaciji, le da je delež moških (gejev) večji od žensk (lezbijk), da je večina te populacije skoncentrirana v urbanih središčih, da je njihova izobrazbena raven v povprečju višja od izobrazbene ravni splošne populacije in da so, razumljivo, praviloma neporočeni.

Demografski podatki našega vzorca kažejo podobne splošne karakteristike. V raziskavo je bilo vključenih 66 % moških in 34 % žensk, 62 % jih trenutno živi v urbanem središču (Ljubljana ali Maribor), njihova izobrazbena raven je nadpovprečna (55 % dokončana srednja šola, 28 % dokončana visoka ali višja šola, 4 % magisterij ali doktorat), 95 % respondentov in respondentk nikoli ni bilo poročenih. Ob tem je treba poudariti, da k omenjenim razlikam lahko prispevajo tudi napake pri vzorčenju; možno je, da so bolj izobraženi moški, ki živijo v urbanih središčih, prej pripravljeni govoriti o svoji spolni usmerjenosti kot preostale demografske kategorije istospolno usmerjenih posameznikov in posameznic.

Fokusne skupine

Fokusne skupine so »način poslušanja ljudi in učenja od njih«

(Morgan, 1998: 9)

⁶ V okviru fokusnih skupin se je izkazalo, da so imeli nekateri posamezniki in posameznice zaradi različnih spolnih in emocionalnih izkušenj problem s fiksnimi kategorijami, kot sta gej in lezbijka. Čeprav so razkrivali svojo istospolno usmerjenost, sebe nujno niso definirali za geja oziroma lezbijko ali pa so tako identifikacijo načrtno zavrnili. Samo anketiranje teh otenkov ni pokazalo, kar dodatno kaže na pomembnost kombinacije kvantitativnih in kvalitativnih pristopov pri raziskovanju tovrstnih socialnih manjšin.

V kvalitativnem delu raziskave smo izvedli sedem fokusnih skupin, v okviru katerih smo intervjuvali 36 oseb.⁷ V tehtanju med individualnimi globinskimi intervjuji in fokusnimi skupinami smo se za slednje odločili iz več razlogov. Izvesti jih je bilo mogoče v krajšem času z več ljudmi, saj nam je po izvedbi kvantitativnega dela za izvedbo kvalitativnega dela ostalo na voljo približno devet mesecev.

Fokusne skupine omogočajo večjo osredotočenost na točno določene topike, individualni intervju pa lahko steče v stranska, za raziskovalca ne nujno pomembna vprašanja. Skupinski intervju omogoča medsebojno refleksijo vseh sodelujočih, vključno z vodjo fokusa, hkrati pa je mogoče opazovati tudi interakcije med sodelujočimi. Slednje se je izkazalo kot zelo koristno v primerih, ko so v fokusu sodelovali partnerji oziroma partnerke, ki se med seboj niso nujno strinjali in so navajali različne interpretacije istih dogodkov. Podobno je bilo tudi v primeru, ko so se nekateri sodelujoči v fokusu med seboj dobro poznali. Kljub vsemu pa so bile pripovedi večinoma že izdelane in premišljene naracije, saj smo razpravljali o temah, o katerih so sodelujoči že veliko razmišljali in o njih govorili v svojem socialnem okolju. Pri udeležencih se je pokazala visoka stopnja samorefleksije, ki je seveda posledica odziva na družbeno reakcijo zaradi njihove istospolne usmerjenosti.

Za fokusne skupine smo se odločili tudi zaradi tega, ker so kolektivistična raziskovalna metoda, s katero preučujemo kompleksnosti individualnih in kolektivnih življenjskih izkušenj (Madriz, 2000). Istospolno usmerjeni so namreč socialna skupina, ki ima močan skupni imenovalac stigmatiziranosti v večinski heteronormativni družbi. Skupinski intervju lahko omogoča močno identifikacijo v skupini, s tem pa večjo pripravljenost za (po)govor. Prav zaradi tega imajo fokusne skupine kot metoda pomembno emancipatorno noto.

Fokusne skupine imajo tudi nekaj slabosti. Skupinski intervju ne poteka v okolju, kjer socialna interakcija ponavadi nastaja. Potrebna je tudi navzočnost asistenta, ki je lahko za nekatere sodelujoče moteča, zato je težko oceniti, kako avtentična je socialna interakcija v fokusni skupini (Madriz, 2000: 836). V našem primeru navzočnost asistenta oziroma asistentke po naši oceni ni bila moteča. Seveda se ne slepimo, da bi nekaterim osebam individualni intervjuji bolj ustrezali. Domnevamo, da so v sodelovanje privolili predvsem tisti, ki so večinoma že razkriti. Več gejev in lezbijk je povabilo zavrnilo s pojasnilom, da ne želijo o svoji spolni usmerjenosti govoriti v skupini, a so bili pripravljeni dati individualni intervju. Pogosto so kot razlog navedli bojazen, da bi se v skupini srečali z določeno osebo (npr. z

⁷ Več o tem glej Švab, Alenka, Kuhar, Roman (2004b): Vsakdanje življenje gejev in lezbijk 2. Preliminarna analiza 2. Kvalitativni del. Ljubljana: Mirovni inštitut.

bivšim partnerjem oziroma partnerko), česar pa jim zaradi visoke stopnje anonimnosti in varovanja podatkov nismo mogli zagotoviti.

Na podlagi predhodnih vprašanj po telefonu o poteku fokusne skupine smo predvidevali, da je predvsem v lezbičnih skupinah pomembno, katerega spola sta osebi, ki delata fokusno skupino. Zato smo se odločili, da bosta v primeru lezbičnih skupin tako vodja kot asistentka ženski. Hkrati smo predvidevali, da bo pripravljenost za pogovor večja, če bodo fokusne skupine spolno homogene, zato smo jih ločili po spolu.

Izvedba fokusov je potekala v obdobju od maja do junija 2004. V tem obdobju smo izvedli 7 fokusov, 4 moške in 3 ženske. Večina sodelujočih je pred tem sodelovala že v anketiranju. V kvantitativnem delu smo namreč vsakega anketiranca oziroma anketiranko povabili k sodelovanju tudi v nadaljevanju raziskave. K vsakemu fokusu smo povabili od 7 do 8 oseb, povprečno število sodelujočih v fokusni skupini pa je bilo 5, kar pomeni, da se fokusne skupine praviloma niso udeležili največ trije posamezniki, ki so sprva potrdili svoj prihod. Fokusno skupino naj bi navadno sestavljalo od 7 do 10 ljudi (Krueger, Casey, 2000: 6), vendar se je manjše število udeležencev izkazalo kot dobro, saj je naša raziskovalna tematika, v primerjavi s tržnimi raziskavami, kjer se fokusne skupine najpogosteje uporabljajo, bolj intimna. V primeru večjega števila sodelujočih bi tvegali, da vsi ne bi imeli priložnosti povedati svojega mnenja in izkušenj. Podobno ugotavlja E. Madriz, ki je s fokusnimi skupinami preučevala vsakdanje življenje latinskoameriških in afroameriških žensk. Po njenem mnenju je bolje, da so skupine manjše, saj se tako izognemo težavam obvladovanja diskusije in osredotočanja pogovora na raziskovalno temo (Madriz, 2000: 845). V našem primeru so se najbolje obnesli fokusi s štirimi ali petimi osebami, fokus z 8 osebami pa je bil bistveno bolj naporen tako za vodjo in asistenta kot za sodelujoče, hkrati pa ni bilo mogoče posegati v globino vsake od raziskovanih tem.

V fokusnih skupinah je sodelovalo 36 oseb, od tega 19 moških (53 %) in 17 žensk (47 %). Vsi fokusi so bili izvedeni v Ljubljani, vendar so sodelujoči prihajali iz različnih koncev Slovenije. Večina jih je bila iz Ljubljane ali Maribora (81 %), 6 % iz manjšega mesta, 8 % iz večjega kraja ter 6 % s podeželja. Povprečna starost sodelujočih je bila 27 let, najmlajši je imel 19, najstarejši pa 40 let. Po doseženi izobrazbi je bila struktura fokusov naslednja: 58 % jih je končalo srednjo šolo, 28 % fakulteto, po 6 % osnovno šolo oziroma višjo strokovno šolo, poklicno šolo pa ima 3 % sodelujočih. Med sodelujočimi je bilo največ študentov in študentk (tako dodiplomskih kot podiplomskih) (53 %), 31 % zaposlenih, po 8 % pa dijakov ter brezposelnih. Večina (67 %) jih ima partnerja oziroma partnerko. V nekaj primerih sta v fokusu

sodelovala oba partnerja oziroma obe partnerki.

Teme, za katere se je v kvantitativnem delu pokazala potreba po nadaljnjem vsebinskem raziskovanju, so *proces razkritja, partnerska razmerja ter nasilje*. Nasilje je nekakšna rdeča nit vseh tematik, saj je v vsakdanjem življenju gejev in lezbijk vseskozi prisotno. Ne izraža se samo v dejanskem psihičnem in fizičnem nasilju, ampak predvsem kot (konstanten) strah pred nasiljem. Kvantitativni podatki o homoseksualni identiteti so potrdili teorije o razkritju in procesu oblikovanja homoseksualne identitete (Troiden, 1988; Plummer, 1996), pokazali pa so predvsem na strah pred razkritjem pred očetom. Podatki o partnerskih zvezah so potrdili domneve o tem, da so istospolna partnerstva zaradi odsotnosti spolno določenih vlog, ki so značilne za heteroseksualne pare, bolj približujejo »čistim razmerjem« (Giddens, 2000). V nadaljevanju predstavljamo nekaj rezultatov kvalitativnega in kvantitativnega dela raziskave o razkritju homoseksualne identitete ter partnerskih razmerjih.

Klozet⁸ in razkritje

Razkritje istospolne usmerjenosti in posledično izstop iz klozeta je ključni moment v procesu transformacije kompulzivne heteroseksualnosti ter sprejetja homoseksualne identitete. Seidman (2002) klozet označuje kot »strategijo akomodacije heteroseksualni dominaciji«. Gre za obliko upravljanja s stigmatizirano identiteto (Goffman, 1968).

Razkritje ni enkratno dejanje, pač pa nikoli končan proces. Posameznik vedno znova vstopa v nova družbena razmerja, ki so opredeljena s heteronormativnostjo. Pričakovana in samoumevna heteroseksualnost je namreč implicitna podmena večine družbenih razmerij. Zamislite si povsem banalno situacijo v cvetličarni. Mlad moški kupuje rože in prodajalec ga vpraša, ali so rože namenjene njegovi puncici ali morda že njegovi ženi. Moški, ki je gej, je s tem povsem nedolžnim vprašanjem postavljen v klozet, v katerem lahko ostane in v odgovor odvrne nepomembno laž, lahko pa prodajalcu razloži, da kupuje rože za svojega fanta. Pri tem nikoli ne ve, kakšno reakcijo bo njegovo razkritje povzročilo. Eve Kosofsky Sedgwick (1993) slikovito ugotavlja, da zaradi prožnosti heteroseksualne predpostavke okrog istospolno usmerjenih ljudi vedno znova rastejo novi zidovi, celo takrat, ko dremajo. Klozet je po njenem opredeljujoča struktura zatiranja gejev in lezbijk.

Heteronormativni družbeni kontekst je tisti, ki uokvirja proces

⁸ Klozet (ang. closet) je nižje pogovorna oblika besede stranišče, v metaforičnim smislu pa namiguje na prostor, kjer je posameznik skrit pred svetom. Razkritje (ang. coming out (of the closet)) pomeni izhod iz klozeta in prenehanje skrivanja svoje istospolne usmerjenosti (Glej Kuhar, 2001).

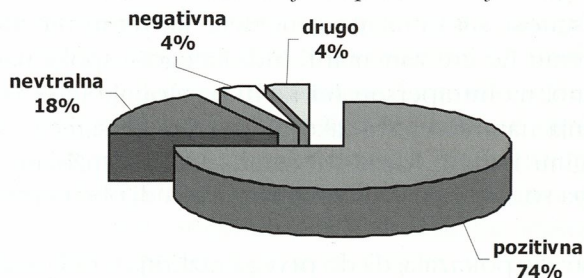
posameznikovega oblikovanja homoseksualne identitete. Pri tem igra ključno vlogo starost, saj za mlajše generacije klozet ni več 'doživljenjska usoda'. Kljub temu ne gre zanemariti tudi kategorij spola, nacionalnosti, vere in podobno, na intrapersonalni ravni pa stopnje internalizirane homofobije. Slednja namreč vpliva tako na percepcijo samega sebe kot na odnose z drugimi ljudmi. Klozet ni samo oblika družbene izolacije in skrivanja, pač pa so s tem posledično povezana tudi občutja sramu, krivde in strahu.

Naša raziskava je pokazala, da do prvega razkritja v povprečju pride pri devetnajstih letih in pol. Med starostnimi skupinami obstajajo statistično značilne razlike: mlajši respondenti in respondentke prej razkrivajo svojo spolno usmerjenost kot starejši. Homoseksualnost je bila v Sloveniji do leta 1976 kaznivo dejanje, Svetovna zdravstvena organizacija pa jo je črtala s seznama bolezni šele leta 1991. Poleg omenjenih mejnikov sta pomembna dejavnika, ki klozetu kot obliki družbene kontrole deviantnega vedenja odvzemata moč in pomen, tudi vse večja medijska izpostavljenost teme in pravna zaščita istospolno usmerjenih posameznikov. Klozet za mlajšo generacijo, ki je odrasčala v osemdesetih in pozneje, pomeni prehodno fazo, v času katere destigmatizirajo homoseksualno identiteto. Za starejše generacije pa se zdi, da izbire niso imeli: manifestno heteroseksualno in skrito homoseksualno življenje je bilo nespremenljivo družbeno dejstvo, ki je bistveno zaznamovalo posameznikovo življenje. Vendar je ob tem treba poudariti, da geji in lezbijke danes svojega življenja ne organizirajo izven klozeta na vseh ravneh družbene realnosti. Medtem ko klozet zgublja pomembnost v prijateljskih in ožjih družinskih socialnih miljejih, ostaja trdno družbeno dejstvo v nekaterih drugih kontekstih. Tu naj izpostavimo dva najbolj očitna: ulica in delovno mesto. 53 % vprašanih je zaradi svoje spolne usmerjenosti že doživelo nasilje.⁹ Izkazalo se je, da je najbolj nevaren prav javni prostor, kjer izstop iz klozeta (na primer držanje za roko s svojim istospolnim partnerjem) lahko izzove hude reakcije nezancev. Ti so tudi najpogostejši storilci nasilnih dejanj. Ulica torej ni seksualno nevtralna, ulica je heteroseksualna. Podobno velja tudi za delovni prostor. Skoraj vsak drugi respondent iz našega vzorca skriva svojo spolno usmerjenost na delovnem mestu (49 %) ali pa zanjo ve le nekaj njegovih sodelavk in sodelavcev (17 %).¹⁰

⁹ Tisti, ki so doživeli nasilje, so bili najpogostejše izpostavljeni psihičnemu nasilju (šikaniranje, posmehovanje, žaljenje ipd.) (90,7 %), sledi fizično nasilje (23,7 %) in spolno nasilje (5,5 %).

¹⁰ Glej več o tem v Švab, Alenka, Kuhar, Roman (2004a): *Vsakdanje življenje lezbijk in gejev: Preliminarna analiza*, Mirovni inštitut, Ljubljana, str. 62–65.

Slika 2 – Reakcija na prvo razkritje

Prvo razkritje

Geji in lezbijke, vključeni v našo raziskavo, so se najpogosteje, v 77 % primerov, najprej razkrili svojemu bližnjemu prijatelju ali prijateljici. Ti so na njihovo razkritje praviloma odreagirali pozitivno.

Visoko stopnjo pozitivnih reakcij na prvo razkritje moramo pripisati natančni in pretehtani osebni odločitvi, komu se najprej razkriti. Tudi v primeru, ko se prvo razkritje zgodi nenačrtovano ali je izsiljeno, ima posameznik praviloma možnost tehtanja konteksta, preučitve situacije, saj na neposredno vprašanje o svoji spolni usmerjenosti lahko zanika svoja homoseksualna občutja. Ob prvih razkritjih so posamezniki še posebej ranljivi za reakcije ljudi, ki se jim razkrivajo. Huda zavrnitev jih lahko pahne nazaj v klozet, pozitivna reakcija pa pomeni veliko olajšanje.

Razkritje homoseksualne identitete je lahko razlog za prekinitev prijateljskega ali kakšnega drugačnega odnosa. 18 % vprašanih je poročalo o takšni izkušnji; zaradi njihovega razkritja se je prekinil odnos z neko osebo, v največjem številu primerov so bile te osebe prijatelji.

»Takrat, ko sem javno oznanil, da hočem biti s tem fantom, me je pol prijatelj pustilo. O meni so začeli govoriti ... da se jim gabim, ker sem s tipom, in da se jim gabim, ker imam kup spolnih bolezni. ... Nekdo me je vprašal: 'Ti, a imaš res aids?' ... Ampak potem sem bil srečen, da so odšli. Ker to so ljudje, ki jih ne potrebuješ v življenju.« (Gabrijel, 40)¹¹

Čeprav je prvo razkritje pomembna izkušnja, eno od največjih prelomnic pomeni razkritje pred starši. Nekaj sodelujočih na fokusnih skupinah je omenilo, da je to edino pravo razkritje, saj nobeno naslednje razkritje ni več tako emocionalno naporno in zahtevno.

Razkritje pred družino

Razkritje pred ožjo družino ima za večino gejev in lezbijk osrednje mesto zaradi tesnih emocionalnih vezi s starši in drugimi ožjimi sorodniki. V

¹¹ Vsa imena sodelujočih v fokusnih skupinah so izmišljena. Številka v oklepaju predstavlja starost sodelujočega.

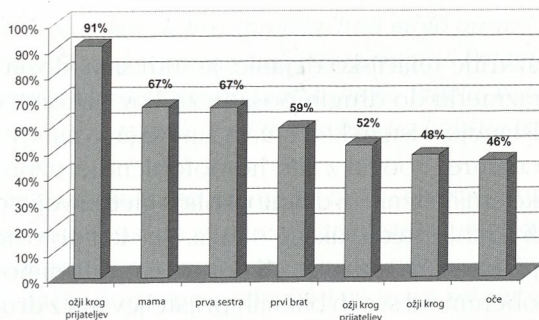
družini ponavadi iščemo podporo in priznanje, za razkritje pa se zdi, kot da vsa ta razmerja postavlja na tehtnico. Razkritje pred družino, ugotavlja Markowe (1996), je rušilno zato, ker ogrozi konvencionalna pričakovanja glede družbenospolnih vlog, ki so temelj vseh družinskih odnosov. Hkrati je razkritje rušilno tudi zaradi tega, ker večina staršev o homoseksualnosti kot o možni opciji ne razmišlja in o tem tudi ne razpravlja. 53 % gejev in lezbijk iz našega vzorca je na primer zatrdilo, da se starši v času njihovega odraščanja in šolanja z njimi nikoli niso pogovarjali o homoseksualnosti.

Geji in lezbijke so o svojih izkušnjah z razkritjem pred družino pripovedovali različne zgodbe. Te so v marsičem odvisne od njihovih siceršnjih odnosov s člani družine, ki jih razkritje lahko tudi spremeni. Nekaj več kot 3 % vprašanih je omenilo, da se je njihov odnos z mamo in/ali očetom po razkritju poslabšal in da so se odtujili drug od drugega, pri večini pa je ta odnos na dolgi rok ostal nespremenjen ali se je celo poglobil.

Tipično bi lahko govorili le o dveh stanjih kot tistih, ki opredeljujeta večino omenjenih zgodb o razkritju pred starši: po prvem šoku in različnih oblikah psihičnega nasilja (na primer čustveno izsiljevanje) sledita pomiritev in vzpostavitev tišine o tem vprašanju. Dejstvo o posameznikovi istospolni usmerjenosti je 'vzeto na znanje', a se o tem v družinskem krogu praviloma ne razpravlja več (oziroma se razpravlja z velikim nelagodjem).

Razkritje v ožji družini se praviloma zgodi pri 20. letu starosti. Večina gejev in lezbijk se najprej razkrije pred mamo ali sestro, šele nato pred očetom ali bratom. Zdi se, da je zadržek ali strah pred razkritjem pred očetom največji. V povprečju pozneje zvedo za sinovo ali hčerkino istospolno usmerjenost, hkrati pa geji in lezbijke pred očeti redkeje naredijo razkritje v primerjavi z drugimi družinskimi člani in drugimi pomembnimi posamezniki. Spodnja slika kaže, da je največ gejev in lezbijk razkritih pred svojimi najožjimi prijatelji, sledijo mame in prva sestra, nato prvi bratje, čisto na koncu pa oče.¹²

Slika 3 – Pred kom se razkriti?

¹² V vprašalniku smo ločili med prvo, drugo, tretjo itd. sestro in bratom, ker smo predvidevali, da so možne situacije, kjer ena od sester respondentka ali respondentke ve za njegovo ali njeno spolno usmerjenost, druga pa ne. Pri tem prve sestre ali prvega brata ne smemo nujno razumeti kot najstarejše sestre ali najstarejšega brata, saj so anketiranci sami določili, kdo jim predstavlja prvo, drugo ali tretjo sestro oziroma brata. Prva sestra torej pomeni eno od sester ali edino sestro.

Izkušnje tistih, ki so se razkrili pred očetom in mamo, kažejo, da njune reakcije niso statistično značilno drugačne. V nekaj več kot 40 % primerov je prva reakcija tako očeta kot matere pri razkritju geja negativna, delež negativnih reakcij pri lezbijkah s strani očeta pa je nekoliko nižji (37 %), vendar ne statistično značilno drugačen od reakcij mater. Kljub vsemu imajo lahko tisti, ki so se razkrili samo pred mamo, ne pa tudi očetom, za to utemeljen razlog. Na fokusnih skupinah so geji in lezbijke najpogosteje omenjali, da se pred očetom niso razkrili, ker z njim nimajo vzpostavljenega nobenega pravega odnosa komunikacije.

»Očetu tega nisem šla razlagat zaradi tega, ker z njim nimam odnosa, ker mi tako ali tako nikoli o sebi nisem ničesar razlagala. On o meni prav-zaprav pojma nima.«
(Tara, 30)

Posameznikovo razkritje pred očetom ni odvisno zgolj od (ne)obstoječega odnosa med očetom in otrokom, pač pa tudi od odnosa med očetom in materjo, ki je najbolj problematičen v primeru klasičnih patriarhalnih razmerij. Mama v tej podobi namreč skrbi za vzgojo otrok, otrokova istospolna usmerjenost pa je lahko interpretirana kot neuspešno opravljena naloga. Veliko staršev v prvi fazi po razkritju namreč obtožuje same sebe, češ da je za otrokovo homoseksualnost kriva napaka v njihovi vzgoji. Mati s prepričevitvijo širitve informacije po eni strani želi zaščititi svojega otroka, po drugi strani pa tudi sebe in prekriti svoj »neuspeh«.

»Mamina prva reakcija je bila: samo očetu ne tega povedati. V smislu, ne meni tega narediti. ... On je zelo nasilen človek, psihično nasilen in ona bi dejansko vse posledice nosila. Dejstvo je, da bi bilo grozno, če bi mu povedala.«
(Tara, 30)

Tako kot je razkritje relacijsko dejanje, je tudi sam klozet relacijski, obstaja lahko le v razmerju do drugih posameznikov oziroma družbe. Z razkritjem starši pristanejo v istem klozetu, iz katerega je njihov otrok izstopil. Starši se morajo namreč soočiti z isto homofobično družbo in heteronormativnimi pričakovanji bližnje in daljne okolice glede svojih otrok. V klozetu ostajajo zaradi strahu pred reakcijo okolja. Več kot polovica anketiranih gejev in lezbijk je omenjala, da vedo ali domnevajo, da njihovi starši o tem niso govorili z nobenim od svojih bližnjih prijateljev niti z drugimi bližnjimi sorodniki.

»Zdaj, po vseh teh letih, sem opazila, da mama ni naredila coming outa pred nikomer. Da niti eni svoji prijateljici ni povedala zame. Opazila sem,

da ji gre že sama beseda strašno težko z jezika». (Ksenja, 30)

»Mislim, da sta par prijateljcem povedala, tudi zaradi tega, ker sta sama morala o tem govoriti. Ampak, recimo, moja mama je sestri povedala šele po dveh letih. Več kot dveh letih. In s sestro sta si blizu.« (Oskar, 24)

Prvi odzivi na razkritje v družini so pogosto povezani z različnimi oblikami psihičnega nasilja, ki se izraža v čustvenem izsiljevanju, prekinitvi komunikacije in podobno, manj pogosto razkritje botruje fizičnemu nasilju. Zdi se, kot da imajo starši absolutno pravico s psihičnim nasiljem poskušati spremeniti otrokovo spolno usmerjenost ali jo redefinirati kot nekaj neresnega. Homoseksualnost razumejo kot 'fazo', ki jo s čustvenim izsiljevanjem, grožnjami in podobnim poskušajo čim prej končati. Tovrstni odzivi s strani staršev so seveda izraz stiske in nemoči.

»Pri moji mami je bilo tako kot pri vseh mamah. Mogoče je bilo pri moji še bolj hudo, ker je dovolj zvita in manipulativna, da je znala igrati na določena čustva. Uprizorila je živčni zlom, ki sem ga potem videl še trikrat. Povsem istega. Bilo je tako hudo, da sem si na začetku mislil, joj, da si ne bo kaj naredila. In takrat ji pač obljubiš marsikaj, da se boš spremenil, da boš razmislil, da boš ne vem kaj. ... Ampak v končni fazi sem ji rekel, da če noče vedeti resnice, naj nikar ne sprašuje.« (Martin, 25)

Tovrstni odzivi, piše Sedgwick (1993), kažejo na to, kako problematičen je sam koncept homoseksualne identitete in s kakšno intenzivnostjo se mu družba upira. Razumevanje homoseksualnosti kot faze, kot »neresne« identitete, pa nakazuje, kako je avtoriteta nad definiranjem te identitete oddaljena od samega subjekta – od geja oziroma lezbijke.

»Na začetku je to kar dobro sprejela, tudi mojo punco. Ampak še vedno je poskušala: 'Pa daj poskusi s kakšnim fantom!' Potem sem ji lepo rekla, da naj kar ona poskusi s kakšno punco, pa bo videla, kako bo. Po tem se je umirila in je nehala, ampak pred tem je bilo pa kakšne tri mesece grozno.« (Vanja, 19)

Po uvodnih fazah šoka se razmerje med starši in otrokom praviloma pomiri, homoseksualnost pa zdrsne v kontekste družinske skrivnosti. Zaradi miru se o tem praviloma ne govori. Geji in lezbijke so tako v družinskem krogu na neki način ponovno potisnjeni v klobuč, tokrat v nekakšen transparentni klobuč: vemo, da si gej, ampak o tem ne govori in tega nikar ne manifestiraj.

»Mama mi sicer pravi, naj povabim kolege in prijatelje. Ampak ko jaz

koga pripeljem, ki je meni blizu, ki je moj fant, pri njej pride do blokade. Potem jo kar vidim, kako ne more dihati. Zato tega raje ne počnem, ker živim še doma. Pri nas doma je pro forma, da sem gej, ampak kaj več kot to pa ne. O tem se ne pogovarjamo.»

(Igor, 27)

Istospolne partnerske zveze

Družbene spremembe pozne modernosti se na ravni osebnega vsakdanjega življenja kažejo v generičnem prestrukturiranju zasebnosti ter v preobrazbi intimnosti (Giddens, 2000). Za procese preobrazbe intimnosti je v prvi vrsti značilen trend k vzpostavljanju t. i. čistega razmerja, ki se »nanaša na razmere, v katerih posamezniki vstopajo v družbene odnose za voljo samih sebe oziroma zavoljo tega, kar lahko iz takšnega odnosa pridobijo. Čisto razmerje obstaja le, če prinaša zadovoljstvo obema partnerjema« (Giddens, 2000: 58). Čista razmerja naj bi bila torej odvezana družbenih determinant, veljala pa naj bi za vse vrste intimnih partnerskih razmerij. Izpostaviti velja, da gre za idealni tip, spremembe pa pomenijo trend k takšnemu tipu partnerskih razmerij. Po Giddensu so se do sedaj temu idealnemu tipu najbolj približali istospolno usmerjeni, saj po njegovi domnevi njihove zveze niso vnaprej opredeljene s spolno delitvijo vlog in dela, kot to velja za raznospolne partnerske zveze.

Preobrazba intimnosti in istospolna partnerska razmerja

V raziskavi nas je, poleg glavnih karakteristik partnerskega vsakdanjega življenja gejev in lezbijk, v prvi vrsti zanimalo, ali se proces preobrazbe intimnosti nanaša na istospolna partnerska razmerja in ali se ta dejansko bolj približujejo idealu čistega razmerja. Podatki iz naše raziskave so pokazali, da so istospolna partnerska razmerja v nekaterih pogledih nekoliko bolj egalitarna od heteroseksualnih, na primer pri delitvi dela. Po drugi strani pa se postavlja cela vrsta vprašanj, ki te značilnosti kontekstualizirajo nekoliko drugače kot teorija preobrazbe intimnosti. Na tem mestu sicer ni prostora za obsežnejšo interpretacijo oziroma kritiko omenjene teorije, zato bomo le nakazali vidike, ki kažejo na ambivalentnost teorije preobrazbe intimnosti. Pomembni sta predvsem dve točki, ki terjata previdnost pri interpretaciji značilnosti istospolnih partnerskih razmerij.

Prvič, že samo primerjanje raznospolnih partnerskih zvez z istospolnimi se zdi težko, v nekaterih vidikih povsem nemogoče. Prva ovira je dejstvo, da tudi za raznospolne partnerske zveze ne vemo, koliko se dejansko pomikajo k modelu »čistega razmerja«. Empiričnih podatkov je zelo malo, pa tudi ti si med seboj nasprotujejo – nekateri ugotavljajo bolj egalitarna razmerja, medtem ko drugi še vedno poročajo o spolno asimetrični delitvi

vlog (glej Švab, 2001). Naša raziskava potrjuje Giddensovo tezo, da trend k čistim razmerjem obstaja na način, da (vsaj v nekaterih vidikih) velja za vsa partnerska razmerja in se razlike med raznospolnimi in istospolnimi partnerskimi razmerji pravzaprav brišejo. Vsa partnerska razmerja, ne glede na spolno usmerjenost, so na primer danes reflektivna, terjajo delo na odnosu itd.

Drugič, ne glede na to, da je definicija čistega razmerja v osnovi utemeljena v minimalizaciji vpliva družbe na partnersko zvezo, ne smemo spregledati kontekstualizacije partnerskih razmerij v širšem družbenem okolju. Če se po nekaterih karakteristikah raznospolna in istospolna partnerska razmerja morda ne razlikujejo bistveno, pa se bistveno razlikujejo po svoji umestitvi v družbi. Družba pozne modernosti je (še vedno) heteronormativna družba, kar raznospolna partnerska razmerja pozicionira povsem drugače kot istospolna. Ta bistvena distinkcija se kaže na več načinov. Prvič, pravni status istospolnih partnerskih zvez ni izenačen s statusom raznospolnih partnerskih zvez, kar bistveno vpliva na vsakdanje življenje gejev in lezbijk. Drugič, če natančno sledimo teoriji preobrazbe intimnosti, potem obstaja nevarnost, da zasebnost in partnerska razmerja definiramo kot apolitična, kar je gotovo ena od slabosti te teorije. Paradoks je v tem, da Giddens s konceptom čistih razmerij poskuša ponazoriti izvajanje principov demokratične družbe (Giddens, 2000), vendar samo znotraj partnerskega razmerja, medtem ko širše – heteronormativno – družbeno okolje abstrahira. In tretjič, tiste značilnosti, ki jih lahko interpretiramo kot trend k čistim razmerjem, pri istospolnih partnerskih razmerjih nimajo nujno istih vzvodov kot pri raznospolnih partnerskih zvezah. Tipičen primer je registracija partnerske zveze. Pri istospolno usmerjenih bi bila registracija šele možnost zagotoviti si pravice, ki so raznospolnim parom že zagotovljene prek družinskega prava. Pri raznospolnih partnerskih zvezah opažamo upad poročanja, kar je posledica upadanja socialnega pomena te institucije ter pravnega izenačenja izvenzakonskih in zakonskih (raznospolnih) zvez. Čeprav se tako istospolni kot raznospolni pari ne bi poročali iz romantičnih razlogov (kar pa je posledica upadanja pomena romantične ljubezni v pozni modernosti nasploh), pa je kontekst odločanja za registracijo oziroma poroko torej bistveno različen.

Značilnosti istospolnih partnerskih razmerij

Respondenti in respondentke v naši raziskavi so bili v povprečju stari 20,6 leta, ko so vstopili v prvo istospolno partnersko zvezo, kar je verjetno precej pozneje kot pri heteroseksualni populaciji. Družbeni pritisk k heteroseksualnosti namreč lahko sili posameznike, da najprej oblikujejo heter-

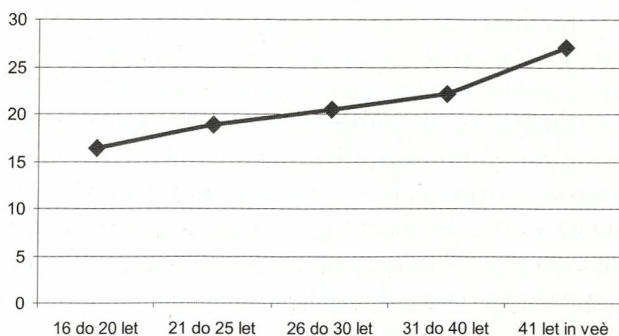
oseksualno partnersko zvezo.

»Na srednji šoli sem imela dva fanta. Ampak pri obeh se je zgodilo isto. Potem ko se je odnos začel malce bolj poglobljati in sva se za moje pojme preveč zbližala, sem jaz že bežala stran. ... Ni mi bilo jasno, zakaj bežim iz tega odnosa. Takrat sem si to razložila tako, da ga po vsej verjetnosti nimam dovolj rada.« (Vida, 30)

K tej zakasnitvi prispeva tudi strah pred stigmatizacijo in proces oblikovanja homoseksualne identitete. Istospolno usmerjeni so soočeni s procesom redefinicije kompulzivne in pričakovane heteroseksualne identitete in posledično s problemom razkritja svoje spolne usmerjenosti, kar heteroseksualno usmerjenim ni treba storiti.¹³

Glede prvih istospolnih partnerskih zvez obstajajo precejšnje razlike med starostnimi skupinami. Mlajši prej vstopajo v prvo partnersko zvezo, kot so starejše generacije istospolno usmerjenih. To je povezano s tem, da se geji in lezbijke danes prej razkrijejo, kot so se v preteklosti, hkrati pa je tudi sprejemanje homoseksualnosti v intimnih, družinskih in prijateljskih krogih večje.

Slika 4 – Starost ob vstopu v prvo partnersko zvezo

Svojega sedanjega partnerja oziroma partnerko so anketirani v največjem deležu (28 %) spoznali v prijateljskem krogu ali v GLBT-klubih in diskotekah (26 %). 21 % vprašanih je svojega partnerja ali partnerko spoznalo prek interneta. Na splošno lahko rečemo, da pomenijo neformalna prijateljska omrežja zelo pomembno mesto, kjer geji in lezbijke spoznavajo potencialne partnerje. Prijateljska omrežja namreč omogočajo diskretnost, intimnost, izpostavljenost stigmatizaciji je manjša, zato tudi ni presenetljivo, da je na drugem mestu internet. Tudi ta omogoča zasebnost, diskretnost,

¹³ Več o razkritju v Kuhar, 2001, str. 188–209.

predvsem pa anonimnost. Še posebej pomemben je za tiste geje in lezbijke, ki nimajo možnosti spoznavati partnerjev prek prijateljskih mrež ali pa se še niso razkrili.

Rezultati anketiranja so pokazali, da trenutne partnerske zveze pri anketiranih trajajo v povprečju dve leti in pol. Po teh podatkih seveda ne moremo soditi o stabilnosti partnerskih zvez, saj ta podatek govori le o trajanju trenutne partnerske zveze, kar pomeni, da to razmerje še traja in se ni končalo. Tudi iz podatkov o trajanju preteklih partnerskih zvez, ki so se že končale, ne moremo primerljivo oceniti dolžine ali celo stabilnosti partnerskih razmerij, saj nam niso znani podatki o povprečnem trajanju partnerskih zvez pri istih starostnih razredih v heteroseksualni populaciji. Domnevamo, da so tako raznospolne kot istospolne partnerske zveze danes v primerjavi s preteklostjo mnogo bolj fleksibilne, saj partnerja sama določata, ali bosta v zvezi, pod kakšnimi pogoji ter kako dolgo. Pomembna posledica teh sprememb v intimnih razmerjih je, da je partnersko razmerje bolj izpostavljeno prekinitvi razmerja, saj obstaja le, dokler imata oba partnerja interes za bivanje v konkretni zvezi.

Istospolna partnerska razmerja so po naših rezultatih bistveno bolj egalitarna kot raznospolna. Tu izhajamo iz ugotovitve, da je *delitev dela* pri istospolnih partnerstvih v večji meri enakopravnejša, saj ni vnaprejšnje determiniranosti družinskega dela z družbeno predpisanimi vzorci spolnih vlog, ki opredeljujejo alokacijo družinskega dela v heteroseksualnih zvezah. Po drugi strani pa ne smemo prezreti, da se gospodinjsko oziroma družinsko delo tudi sicer v pozni modernosti spreminja, vse pogostejše se namreč premešča iz zasebnosti v javnost, postaja plačano servisno delo.

Kvantitativna analiza je pokazala, da si pri večini opravil več kot polovica anketiranih deli delo enakomerno, kar, kot kažejo druge raziskave, ne velja za raznospolne pare.¹⁴ V skupinskih intervjujih se je pokazalo, da si partnerja oziroma partnerki delo delita glede na osebne preference (nekdo raje kuha, drugi raje pospravlja ipd.), ali pa je delitev dela arbitrarna in utemeljena z vsakdanjim urnikom partnerjev (delo opravi oseba, ki ima čas). Med v anketi naštetimi oblikami dela izstopa sorodniško delo, ki se opravlja izrazito enostransko. *Sorodniško delo* je v raznospolnih družinah tipično žensko delo (Švab, 2001), pri istospolnih partnerstvih in družinah pa lahko domnevamo, da pogosto prihaja do situacije, ko sorodniški odnosi niso vzpostavljeni ali pa razviti do te mere, da bi bil istospolni par ali istospolna družina vključena v širšo sorodniško mrežo po obeh partnerjih. Ovire so različne in lahko prihajajo tako s strani gejev in lezbijk (razkritje istospolne usmerjenosti, partnerske zveze, slabi odnosi s sorod-

niki/starši) kot s sorodniške strani (slabi odnosi z otroki, nesprejemanje istospolne usmerjenosti otrok/-a, nesprejemanje njegovega partnerja oziroma njene partnerke, omejevanje sorodniških kontaktov in odnosov ter podobno). Nevpetost v sorodniško oziroma družinsko mrežo partnerja se lahko izkaže kot zelo frustrirajoče in v skrajni konsekvenci lahko vodi tudi v prekinitev partnerske zveze. Starši na primer na družinska praznovanja ne vabijo obeh partnerjev in s tem ne priznajo njune partnerske zveze ali pa partnerja svojega otroka celo ekskomunicirajo.

»Z njeno mamo sva se spoznali, ampak se ne družimo. Punca je enkrat predlagala, da me pripelje na vikend, pa je oče rekel: 'Kaj pa bo ona počela tam?' In tako smo zaključili s to temo. Videli smo se, vejo zame, ampak se ne družimo.« (Monika, 26)

»Ja, to me moti. Nedelja je, on pa reče: 'Z mamo greva k teti, ker ima rojstni dan in gremo na kosilo'. Mislim si, kaj pa sem jaz? Nekdo tretji, za katerega se nobeden ne zmeni?« (Jan, 33)

Kljub vsemu pa se je v intervjujih izkazalo, da so v družinah, kjer so starši oziroma celotna družina sprejeli otrokovo spolno usmerjenost in tudi njegovega partnerja oziroma njeno partnerko, družinski stiki pogosti in urejeni. To je vedno bolj pogosto pri mlajši generaciji gejev in lezbijk, kar kaže na to, da je v ožjih socialnih okoljih, kot so družinski in prijateljski krogi, homofobija vedno manj prisotna.

»Moj fant z mojimi starši preživlja božič, praznike, na vikend hodimo skupaj. Z mojo mamo hodita po nakupih. Piknike imamo skupaj. ...Vse to funkcionira tako, kot da bi imel punco.« (Jernej, 23)

Sklenitev istospolne partnerske skupnosti je trenutno aktualna politična tema, saj je v procesu sprejemanja predlog Zakona o istospolni partnerski zvezi. V naši raziskavi smo respondente in respondentke vprašali, ali bi sklenili istospolno partnersko zvezo, če bi bilo to mogoče. Pritrdilno je odgovorilo 61,3 % vprašanih. Pri tem je treba upoštevati, da je v vzorcu velik del mladih, s čimer bi lahko pojasnili tudi delež neodločenih (21 %). Za mlade v pozni modernosti na splošno velja, da zaradi podaljševanja mladosti odločitve, kot so poroka, otroci in podobno, prelagajo na poznejša obdobja življenjskega poteka (Rener in Švab, 1998).

Rezultati tako v kvantitativnem delu kot v fokusnih skupinah so potrdili Giddensovo tezo o upadanju pomena romantične ljubezni. Istospolno usmerjeni bi namreč svojo partnersko zvezo registrirali predvsem zaradi

pragmatičnih razlogov, kar se je pokazalo pri merjenju stališč do registrirane partnerske skupnosti. Govorimo lahko o štirih skupinah stališč.

Prvo skupino tvorijo 'pragmatični razlogi za sklenitev partnerske skupnosti', ki izpostavljajo pomen socialne varnosti, možnost kandidiranja za neprofitna stanovanja in podobno. Pri teh stališčih gre za visoko strinjanje.

»Jaz bi jo sklenil zaradi pravic in dolžnosti, ki iz tega sledijo. Zdaj sva v situaciji, ko kupujeva stanovanje, in se je že pojavil problem: ali bova že od začetka oba napisana, ali to lahko naknadno urediva ... skratka, komplikacije. Ali pa dedovanje, zavarovanje, sociala ... Jaz vem, da sva midva kot na koruzi. Bog varuj, da se komu kaj zgodi. To bi bil konec, njemu se življenje lahko ustavi. Vse, kar sva skupaj naredila, bi šlo čez noč v 'maloro'.«
(Rok, 30)

Druga skupina stališč so 'ideološko-romantična stališča', ki se nanašajo na ideologiziranje poroke, kar je bilo v preteklosti značilno za raznospolne zakonske zveze. S temi stališči se naši respondenti in respondentke ne strinjajo. Upadanje romantičnih vidikov ljubezni in intimnosti je sicer tudi eden od trendov v procesu transformacije intimnosti. *V tretjo skupino* lahko strnemo stališča, ki se nanašajo na odnose z bližnjo okolico (družina, prijatelji ...). Respondente in respondentke smo spraševali, ali se strinjajo, da bi se odnosi z bližnjo okolico po sklenitvi partnerske zveze izboljšali. Na splošno anketirani menijo, da se odnosi s tem ne bi izboljšali. Tudi ti podatki posredno potrjujejo našo domnevo, da se istospolne partnerske zveze gibljejo v smer čistega razmerja, vsaj v tisti lastnosti, ki najbolj definira takšno razmerje – namreč da ta razmerja niso več odvisna od zunanjih, družbenih determinant in da te ne vplivajo bistveno na samo partnersko zvezo. Neodločenost pa smo opazili pri zadnji, *četrtni skupini odgovorov*, ki se nanašajo predvsem na odnos širše družbe do gejev in lezbijk. Tu razberemo nekakšno skepso, da se bo z zakonom v družbi dejansko kaj spremenilo na bolje. Domnevamo, da se v teh rezultatih zrcalijo osebne izkušnje anketirancev s homofobijo v družbi, saj je več kot polovica anketiranih oseb zaradi svoje spolne usmerjenosti doživela različne oblike nasilja.

Podatki o reakcijah na razkritje partnerske zveze potrjujejo našo ugotovitev, da je ožji prijateljski krog tisti, ki mu anketirani najbolj zaupajo. Reakcije tesnih prijateljev so v veliki meri pozitivne (89 %). Reakcije staršev so v primerjavi z reakcijami prijateljev precej slabše: le dobra četrtina anketiranih je doživela pozitiven odziv pri materah in le petina pri očetih. Če smo pri razkritju homoseksualne identitete ter tudi pri razkritju partnerske zveze nasploh ugotavljali prisoten strah pred razkritjem pred očetom, ki je

bolj izraziti pri gejih kot pri lezbijkah, pa natančnejša statistika pokaže, da so respondentke pri razkritju partnerske zveze tako pri mamah kot tudi pri očetih doživele nekaj več negativnih reakcij. Razlike glede na spol so statistično značilne.

Sklep

Medtem ko je tradicija sociološkega empiričnega raziskovanja vsakdanjega življenja gejev in lezbijk v Ameriki, pa tudi v zahodni Evropi stara že nekaj desetletij, pri nas tovrstnih raziskav skorajda ne poznamo. Pričujoča raziskava je zato eden od prvih tovrstnih prispevkov h gejevskim in lezbičnim študijam v Sloveniji.

Anketiranje in pozneje statistična obdelava podatkov sta potrdili ugotovitve, ki jih navajajo tuje raziskave. Zaznali smo glavne probleme, s katerimi se posamezniki soočajo v procesu razkritja istospolne usmerjenosti, visoko stopnjo nasilja in problematiko partnerskih razmerij. Že med samim anketiranjem pa je bilo jasno, da kompleksne izkušnje vsakdanjega življenja pogosto ni mogoče umestiti na lestvici od 1 do 5 ali med odgovora da in ne. Za kompleksnejšo interpretacijo vsakdanjega življenja gejev in lezbijk je bilo treba rezultate statistične analize nadgraditi s kvalitativnim raziskovanjem.

V veliko pomoč pri izvedbi raziskovalnega projekta nam je bila zainteresiranost ciljne populacije. Velik interes za sodelovanje se je pokazal že v začetku izvajanja projekta, saj smo na objavljene oglase dobili velik odziv, anketiranci pa so bili hkrati pripravljeni sodelovati pri nadaljnjem aktiviranju socialnih mrež. Eden od sodelujočih v anketi je na primer omenil, da je bil v treh dneh s sedmih različnih koncev informiran o raziskavi in povabljen k sodelovanju.

Izkazalo se je, da anketarji, ki so tudi sami istospolno usmerjeni, hitreje aktivirajo socialne mreže in k sodelovanju pritegnejo več respondentov, ker so kot insiderji sami del teh mrež. Po drugi strani pa spolna usmerjenost anketarjev praviloma ni imela nobenega vpliva na sam potek anketiranja, kar lahko pripišemo tudi natančnemu izobraževanju in pripravi anketarjev na anketiranje.

Pripravljenost sodelovati se je nadaljevala skozi celoten potek anketiranja, še najbolj izrazito ob koncu, ko smo anketiranje morali končati iz finančnih razlogov. Še nekaj časa po tem so se namreč ljudje samoiniciativno javljali, da bi želeli sodelovati v raziskavi. S tem se je potrdila naša domneva, da bo celoten projekt funkcioniral socializacijsko in emancipatorno za številne sodelujoče geje in lezbijke v raziskavi. Mnogi anketirani so poudarjali pomembnost, da sodelujejo pri raziskavi in s tem prispevajo svoj del k izboljšanju položaja gejev in lezbijk pri nas. Hkrati se zdi, da je

bil pomembno dejstvo to, da je bila raziskava dejanska priložnost spregovoriti – o svoji osebni izkušnji, o zatiranju zaradi spolne usmerjenosti in o čisto osebnih težavah.

LITERATURA

- Atkinson, Rowland in John Flint (2001): Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies. Social Research Update 33. Dostopno prek <http://www.soc.surrey.ac.uk/sru/SRU33.html>, 26. 4. 2003.
- Black, Dan et al. (2000): Demographics of the Gay and Lesbian population in the United States: Evidence from Available Systematic Data Sources. *Demography* (Vol. 37) 2: 139–154.
- Diamond, Milton (1993): Homosexuality and Bisexuality in Different Populations. *Archives of Sexual Behaviour* (Vol. 22) (4): 291–310.
- Gamson, Joshua (2000): Sexualities, Queer Theory, and Qualitative Research. V N.K. Denzin, in Y.S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, (str. 347–365). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Giddens, Anthony (2000): *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: *cf.
- Goffman, Ervin (1968): *Stigma*. New York: Penguin Books.
- Krueger, Richard in Casey, Mary Ann (2000): *Focus Groups. A Practical Guide for Applied Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Kuhar, Roman (2001): *Mi, drugi: oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete*. Ljubljana: Škuc.
- Madriz, Esther (2000): Focus Groups in Feminist Research. V N.K. Denzin in Y.S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, (str. 835–850). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publ.
- Markowe, Laura A. (1996): *Redefining The Self (Coming out as a Lesbian)*. Cambridge: Polity Press.
- Morgan, David (1998): *The Focus Groups Guide-book*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Plummer, Ken (1996): Symbolic Interactionism and the Forms of Homosexuality. V Steven Seidman (ur.), *Queer Theory / Sociology*. Oxford: Blackwell.
- Rener, Tanja in Alenka Švab (1998): Family status. V Tanja Rener in Mirjana Ule (ur.), *Youth in Slovenia : new perspectives from the nineties* (str. 57–87). Ljubljana: Ministry of Education and Sport, Youth Department.
- Sandfort, Theo (1998): Homosexual and Bisexual Behaviour in European Countries. V Michel Hubert, Nathalie Bajos in Theo Sandfort (ur.), *Sexual Behaviour and HIV / AIDS in Europe (Comparison of National Surveys)*. Londond: UCL Press.
- Sedgwick, Eve Kosofsky (1993): Epistemology of the Closet. V: Henry Abelow, Michele Aina Barale in David M. Halperin (ur.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge.
- Seidman, Steven (2002): *Beyond The Closet: The Transformation of Gay And Lesbian Life*. New York: Routledge.

- Spreen, M. (1992): Rare populations, hidden populations and link-tracing designs: what and why?, *Bulletin Methodologie Sociologique*, 36 : 34–58.
- Švab, Alenka (2001): *Družina. Od modernost k postmodernosti*. Ljubljana: ZPS.
- Švab, Alenka, Kuhar, Roman (2004a): *Vsakdanje življenje gejev in lezbijk. Preliminarna analiza*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Švab, Alenka, Kuhar, Roman (2004b): *Vsakdanje življenje gejev in lezbijk 2. Preliminarna analiza 2. Kvalitativni del*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Toš, Niko et al. (1999): *Vrednote v prehodu II (Slovensko javno mnenje 1990–1998)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK.
- Toš, Niko et al. (2002): *Vrednote v prehodu III (Slovensko javno mnenje 1999–2002)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CJMMK.
- Troiden, Richard (1988): A Model of Homosexual Identity Formation. V M. Nardi Peter in Beth E. Schneider (ur.), *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, str. 261–278. London: Routledge.
- Velikonja, Nataša in Tatjana Greif (2001): Anketa o diskriminaciji na osnovi spolne usmerjenosti. *Lesbo* 11/12. Dostopno preko http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave_poro_cilo1.htm, 26. 7. 2004.
- Velikonja, Nataša in Tatjana Greif (2003): Anketa o registriranem partnerstvu, *Lesbo*, let. VII., št.19/20: 57–63.

Vera GREBENC*

HEROINSKA KRIZA KOT POKRAJINA NA ZEMLJEVIDU UŽIVANJA DROG

Povzetek. S kvalitativno analizo intervjujev uživalcev drog, v katerih se avtorica osredotoči na pripovedi, ki govorijo o heroinski krizi, izdela zemljevid heroinske krize. Krizo analizira v povezavi s socialnim kontekstom: zaposlitev, šolanje, prosti čas, socialne mreže in glede na situacije, ki so pomembne v vsakdanjem življenju ljudi, ki uživajo droge: nabavljanje, uživanje. Pokaže se, da kriza ne zaseda osrednjega mesta v življenju ljudi, ki so zasvojeni s heroinom, je pa na poseben način stalno prisotna. Dober iztek krize je povezan s socialnim položajem posameznika in trenutnimi okoliščinami, naj gre za obvladovanje tveganj, povezanih s praksami uživanja heroina, ali pa za ohranjanje ali ponovno vpostavljanje pomembnih socialnih vlog v življenju ljudi, zasvojenih s heroinom.

Ključni pojmi: heroinska kriza, tveganja, zasvojenost, zmanjševanje škode.

Uvod

Vemo, da se odnos do uživalcev drog giblje na osi med sovraštvom do uživalcev, indiferentnim odnosom in pomilovanjem. Ljudje, ki bivajo v skupnostih, kjer se srečujejo z uživanjem drog, uživalce najprej vidijo kot tiste, ki bodisi potrebujejo pomoč bodisi jih je potrebno iz skupnosti pregnati; ne pričakujejo, da uživalci v skupnost lahko prispevajo. Takšna spregledana splošna skupnostna korist je posebno znanje, ki pomaga preživeti z drogami, in se je uskladiščilo v subkulturah uživalcev. Z raziskovanjem, ki upošteva življenjski svet posameznika/posameznice in njegove/njene interpretacije, želim razširiti pogled, vpeljati nove referenčne točke (znanje) in omogočati dialog v smislu enakopravnosti respondentov in raziskovalcev. Tako se odpirajo nove in inovativne poti obravnavanja povsem vsakdanjih, konkretnih stisk in težav ljudi, ki uživajo droge, hkrati pa se uživalcem drog kot skupini prizna, da posedujejo pomembno znanje, ki

* Mag. Vera Grebenc je zaposlena kot asistentka stažistka na Fakulteti za socialno delo, Univerza v Ljubljani.

jim pomaga z drogami preživeti. Raziskovanje fenomena heroinske krize je vpeto prav v to logiko pogleda v vsakdanje svetove ljudi, ki uživajo droge, v posebne vrednosti, kako z drogami uspejo preživeti in v demistifikacijo izkušenj »onkraj«.

O heroinski krizi obstaja v vsakdanjem znanju vrsta stereotipnih predstav, malo pa se ve, kako je kriza dejansko vpeta v vsakdanjik uživalcev drog. V vsakdanjih predstavah o uživanju drog je kriza trenutek, v katerem naj bi uživalec podlegel nebrzdanim strastem in neobvladljivi potrebi po drogi, zaradi česar naj bi bil pripravljen storiti karkoli. Krizo se običajno razume kot vzvod za nasilno in neobvladljivo vedenje ljudi, ki uživajo droge. Hkrati s to predstavo pa se je uveljavilo tudi mnenje, da kriza ni hujša od močnejše gripe in da jo je mogoče prestati brez večjih težav. Flaker in sodelavci (1999) menimo, da je resnica verjetno oboje in veljata obe različici, odvisno od okoliščin in človeka, njegove percepcije, metabolizma, stopnje zasvojenosti in podobno. Vsekakor pa o heroinski krizi kot o pojavu vemo malo. V strokovni literaturi obravnava to področje večinoma medicinska literatura, ki opise strne na pojasnjevanje abstinenčnih simptomov, medtem ko se v popularnih predstavah, literarnih opisih in filmskih podobah rišejo črni in usodni scenariji.

Kaj pa se dogaja ljudem, ki so zasvojeni s heroinom zares? Heroinsko krizo sem zato postavila kot predmet raziskovanja. Želela sem izvedeti več o značilnostih krize, kakšno mesto zaseda v vsakdanjem življenju uživalcev drog, kako jo obvladujejo, kako sta povezani kriza in socialni kontekst uživalca drog. Skozi prepoznavanje vloge krize v življenju uživalca drog pa iščem in razvijam tudi zamisli o možnih intervencijah, ki bi uživalcem omogočale zasuke v karieri k ugodnejšim razpletom. S kvalitativno analizo osebnih pripovedi uživalcev drog sem izdelala etnografski zemljevid heroinske krize. Pri analizi me je zanimala kriza kot osebno doživetje in kot moment v karieri uživalca. Analizirala sem jo v povezavi s socialnim kontekstom (zaposlitev, šolanje, prosti čas, socialne mreže) in glede na situacije, ki so pomembne v vsakdanjem življenju ljudi, ki uživajo droge (nabavljanje, uživanje). Pri raziskovanju tega fenomena sem uporabljala kvalitativen in deskriptiven pristop ter upoštevala različno gradivo, ki ga sestavljajo intervjuji, zapiski, zapisniki, poročila, zbrano na različne načine, večinoma na terenu, bodisi za potrebe raziskav bodisi kot del študijskega in izobraževalnega procesa na Fakulteti za socialno delo, v obdobju od leta 1998 do 2002¹. Pri raziskovanju sem sledila smernicam kvalitativnega raziskovanja, ki jih predlaga B. Mesec (1998), upoštevala sem navodila za

¹ *Gradivo se je zbiralo v okviru raziskovalnega projekta Phare-zmanjševanje škode, ki smo ga izvajali na Visoki šoli za socialno delo, na podlagi te raziskave sta izšli tudi knjigi Živeti s heroinom I in II, avtorja Vita Flakerja in sodelavcev (2002a; 2002b). Gradivo sem pridobivala tudi v okviru usposabljanj za terenske delavce in delavnic z uživalci drog o varnejšem uživanju drog in varni spolnosti, ki smo jih tudi izvajali na VSSD v obdobju 1998-2002. Tako v omenjeni raziskavi kot knjigah se krizi sicer namenijo pozornost, vendar pa so ostajale pridobljene informacije in gradivo, ki je dovoljevalo tudi širši in bolj poglobljen vpogled v pojav. Tako sem pridobljeno gradivo pregledala še enkrat, tokrat skozi optiko krize, na podlagi tega razisko-*

kvalitativno raziskovanje, ki jih je izdelal C. Robson (2002) in sledila na-
potkom, ki so jih za potrebe Hitre ocene stanja razvili G. V. Stimson, C. Fitch
in T. Rhodes za Združene narode in WHO (1998).

Kriza kot fenomen pri uživanju drog²

Prostor za znanje o uživanju drog je v zgodbah, pripovedovanje pa je
način, ki omogoča učenje. Raziskovati fenomen krize je pomenilo poslušati
zgodbe, ki se dnevno pripovedujejo med uživalci heroína. In kriza je za-
gotovo ena med najpogostejšimi temami vsakdanjih pogovorov na sceni.
V pripovedovanju in poslušanju zgodb se odvije neposredno srečanje. Za
novinca, ki vstopi na sceno, je bistveno, da stopi v kontakt z nosilci poseb-
nega znanja. Toda to ni enostavno. Kontakt mora biti oseben. Sogovornica
je ugotavljala: *Ne moreš začeti, če ne poznaš enga, ki uživa drogo*. V teh
pripovedih se je kriza pokazala kot preplet vednosti in praks, kot doživljanje
in kot predstava. Kriza sicer ne zaseda osrednjega mesta v življenju ljudi,
ki so zasvojeni s heroinom, je pa na poseben način stalno prisotna; kot
možnost, kot grožnja ali kot dejansko doživetje in kot taka narekuje vrsto
ravnanj, ki jih vsakodnevno zavzamejo zasvojeni uživalci heroína.

Vprašanje krize je tesno povezano z vprašanjem zasvojenosti. Prehod
na kompulzivno (zasvojeno) uživanje je pomembna sprememba statusa
v karieri heroinskega uživalca, toda pogosto bo označen kot neopazen/
nezaznaven zdrs – sivo področje, v katerem naraščajoča se vpletenost s
heroinom osebe ni jasna in je odprta za različne zgrešene interpretacije
(Pearson et al., 1987). Znotraj prehoda lahko zaznavamo dve vrsti takšnih
zgrešenih interpretacij. Prva je, ko oseba verjame zase, da je zasvojena,
čeprav dejansko ni. Druga pa je, ko oseba ne verjame, da je že zasvojena,
čeprav dejansko je. Pogosto se takojšnja zasvojenost povezuje s psihično
odvisnostjo: *Če tko prekinjen uživaš, rabiš približn eno leto. Ne, če ga že
tolko časa, si že notri. Psihično si takoj zasvojen, fizično sem bila po pol leta,
samo sem se ga vsak dan*. Tako se lahko zgodi, da oseba postane žrtev mita
"heroin ima moč, da zasvoji takoj" in zaradi tega nabavlja in jemlje droge iz
strahu pred abstinenco krizo, še preden se sploh razvije dejanska fizična

*vanja pa je nastala tudi moja magistrska naloga Zmanjševanje socialne škode povezane z uživanjem drog
in iskanje odgovorov v skupnosti (Grebenc, 2003a).*

² V tekstu uporabljam pojme uživalec drog/ uživanje drog. Debate in pomisleki o ustreznosti različnih
pojmov so mi znane. V javnosti se vedno bolj uveljavlja pojem uporabnik drog, upošteva ga tudi Nacion-
alni program na področju drog 2004-2009. Toda, vedno kadar neke besede nastopajo kot označevalci
družbene skupine, se ne moremo izogniti vtisu, da kakršnakoli beseda ni nikoli povsem korektna. Že rab-
ljene besede imajo vedno že inkorporirane pomeni. In ker je v socialnem varstvu, od koder prihajam, po-
jem uporabnik zaseden že s pomenom uporabnika socialnih služb, imam priročen razlog, zakaj vztrajam
pri rabi uživalec/uživalca.

odvisnost. V kariernem smislu so takšna stereotipna prepričanja pomembna, saj se na njih utemeljujejo posameznikova naslednja ravnanja.

Prve krize³ ne moremo nujno določiti kot trenutka, ko se je nekdo »spremenil« iz nezasvojenega uživalca v zasvojenega, je pa to nedvomno tista točka, na kateri se zgodi premik v samozavedanju lastnega uživanja. Kriza je dokaz, da so zdaj zares "noter". Je znak, da je posameznik s svojim stilom uživanja prestopil magično mejo, ki za večino predstavlja zdrs navzdol. Doživetje prve krize pomembno vpliva na percepcijo uživanja in zasvojenosti. Veliko uživalcev, ki verjamejo, da ne bodo nikoli navlečeni, zase sprva verjamejo, da lahko nehajo, če hočejo: *Ja to sm počas začutu tm po kakšnem letu dni, pou leta, letu dni. Ampak sm se skoz prepričvou, sej loh neham, še zmer ni blo tko hudo.* To verjamejo tudi še potem, ko doživijo še nekaj naslednjih kriz: *Petkrat sem krizirala 3-4 dni, dvakrat čisto z mislijo, da bo samo še priložnostno. Pa ni tako lahko. Ko si daš ponovno dozo, si spet tam kjer si bil. Priložnostnega uživanja ni.* Pogosto uživalci prve krize sploh ne prepoznajo: *Ko sem imel prvo krizo, sploh nisem vedel kaj mi je. ... zato sem šel k zdravniku in dobil 14 dni dopusta. Zasvojenost se je lahko razvila že veliko prej, kot je nekdo dejansko doživel krizo: ...ona sploh ni vedela, da kriza obstaja. Ko je slišala, kako je s tem, jo je imela čez tri dni. To je psiha.* Prva kriza je skoraj za večino resnično presenečenje: *Skratka, enkrat pa se je zgodilo, da je za tri dni zmanjkalo robe in takrat mogoče, ker sem se zavedal, da je ni in da nisem nič vzel, sem se prvič zavedel, da sem bolan... Takrat sem to prvič zaštekalo.* Zasvojenost ne sledi neposredno eksperimentiranju s heroinom, nujen pogoj, da se zasvojenost razvije, je nekaj časa trajajoče redno vsakodnevno uživanje droge. Spremenljivke v izračunu pojava zasvojenosti (*navlečenosti*) so čas, količina in pogostost uživanja. Sogovorniki so navajali različne čase:

....najprej sem heroin jemal le ob koncu tedna (pol grama). Po dveh mesecih pa sem bil tako daleč, da nisem mogel več nehat ga jemati..., ... na samem začetku sem si heroin brizgoval v žilo 2x tedensko. Da pa sem postal odvisen sem potreboval približno 1 mesec..., ... Drogiral sem se tudi po desetkrat dnevno. Ker je bilo jemanje droge tako pogosto, sem se hitro navlekel...Pri kolegih pa je bilo to zelo različno. Nekateri so jemali drogo le na zabavah in šele po letu ali dveh so se popolnoma navlekli.

(Flaker et al., 1999)

Posamezniku predstavlja prva kriza točko preobrata (Grebenc, 2003a) v samozavedanju svoje zasvojenosti. Prvo krizo lahko razumemo kot ori-

³ Glej tudi Etnografija heroinske krize (Grebenc, 2003b).

entacijsko točko, ki uživalcu omogoča vnos časovne perspektive. Je točka s katere se ozre nazaj, v čas, ko je zasvojenost še skrita nekje v "sivem polju" in v čas naprej, ko zavest o zasvojenosti uvede ekonomiko nujnega odmerka. Kot kulturni fenomen pa je kriza tudi sestavni del mitologije uživanja, saj se jo je potrebno naučiti prepoznati. Hkrati v subkulturi uživanja določa posebno statusno mesto (pripadnost skupini uživalcev), zato ni le individualna ampak tudi kolektivna izkušnja - kot kulturni fenomen služi uživalcu, da se jo nauči prepoznavati in doživeti. Ni naključje, da so si pripovedi doživljanja krize, če ne vsaj kot neprijetne izkušnje, podobne prav v razsežnostih dramatičnega, grozljivega, na meji tega, kar človek še lahko prenese. Na tak način se individualna izkušnja poenoti. Vsem, ki jo doživijo, predstavlja podobno izkušnjo in tako postane del pričakovane življenjske zgodbe uživalca.

Telo kot instrument in aritmetika krize⁴

Ugotovim lahko, da je veliko tega, kar se povezuje z uživanjem drog, povezano z reakcijami telesa. *Človek se navadi spremljati odzive telesa.* Telo postane pomemben instrument merjenja: telesni odzivi in doživljanje določajo, v kateri "fazi" zadetosti je človek, razkrivajo, kdaj popusti učinek droge in napovedujejo bližajočo se krizo. Eden od sogovornikov je ugotavljal: ... *ampak zebe te in pr odvisnikih se počasi navadiš zlo dobr spremlat ta svoja agregatna stanja - a te zebe, a te ne zebe, a prčakuješ, da boš švicat začeu... počas rataš senzibiln za ta telesna znamenja.* Telo postane pomemben instrument, s katerim se meri bodisi užitek bodisi odsotnost užitka. Uživalci merijo čas trajanja nekega občutja in tako določijo posamezne faze v uživanju. Telesno doživljanje jim pove, kje na loku uživanja se nahajajo. Kot pove to dekle: *Ne, prvo sem bla zadeta, pol pa zdrava do zjutir. Pol na konc sem bla pa še mejčkn bolna, tist, da se je dal zdržat ene 2,3 ure. Tko, da bi zdržala ene 17 ur.*

Kriza je proces, ki ga uživalci enačijo z boleznijo ali natančneje, sebe opisujejo kot bolne. *Tako sem imela vsaj vsak dan za šut. Tok, da zdrava sem bila, da nisem bila bolna.* Vendar včasih dodajo pojasnilo: ...*da če je nekdo bolan, če je v krizi, ga drugi časti, in s tem pojasnijo, za kakšno vrsto bolezni gre. Sprva blagi telesni znaki, ki nakažejo, da učinek droge popušča, se v nekaj urah stopnjujejo: Najprej nastopijo: živčnost, bolečine v nogah, slabost, potenje. Ti znaki se stopnjujejo tako, da je bolečina vedno večja in tudi slabost. Pojavijo se tudi trebušni krči in driska. Po približno 12 urah se pojavi bruhanje. Bolečine iz nog preidejo na celo telo.* Če človek

⁴ Glej tudi *Etnografija heoinske krize* (Grebenc, 2003b).

ne poskrbi za nov odmerek, se po dveh do štirih dneh razvijejo zelo burni telesni odzivi, ki nakažejo, da se je kriza približala vrhuncu. *Prve krize so trajale 3-4 dni. Skoraj vsaka naslednja kriza je težja. Zdaj traja tudi po en teden, da se telesno stanje popolnoma normalizira.* Popuščanje krize lahko prepoznamo v opisih, ki govorijo o pojenjanju burnih telesnih odzivov: *Pr men traja fizično kakšnih 5,6 dni. Tist, da lahko rečeš, da te ruka. Pol še čutiš utrujenost pa neprespanost, ker na krizi ne moreš spat. Lahko bi rekel, da kriza tako med tretjo in četrto nočjo dosega vrhunec.* Opisi krize na prvo mesto postavijo telesno reakcijo, čeprav ne zanemarijo, da gre v krizi tudi za čustveno doživetje. Poročali so o močnem potenju, kihanju in nekakšni splošni onemoglosti. Ob močnem in rednem uživanju se pojavi tudi bruhanje in izločanje.

Uživalci, ki redno uživajo heroin, ponavadi tolažijo simptome krize še preden se je le-ta zares razvila. Trudijo se, da čimprej pridejo do novega odmerka, če pa to ni mogoče, si pomagajo z drugimi sredstvi, kot npr. tabletami, alkoholom, kadijo travo in seveda z metadonom. *Trava je grozna, trava te ubija. Psihično te še petkrat bolj razfuka... Dormicum je d best, za spat, k maš krizo. ... Helex je bomba tableta. To je k metadon, umiriš se, zaspiš. Tablete so pocen, pa še ne moreš se jih tolik nalest k metadona.* Kadar pa je cilj v spuščanju (detoksikaciji) so taktike samopomoči drugačne. Takrat so si poleg s tabletami in alkoholom pomagali tudi s kopelmi in čajem iz makovih glavic. Nekateri so prakticirali tudi postopno spuščanje z zmanjševanjem dnevnega odmerka.

Vsakdanjost krize: nabavljanje drog in denar

V vsakdanjem življenju zasvojenega uživalca drog je kriza takorekoč običajen dogodek ali bolje dogodek, ki se navadno niti ne zgodi, saj ljudje poskrbijo, da krizo preprečijo. Toda življenjski slogi uživalcev heroína se lahko med seboj močno razlikujejo in temu ustrezno se razlikujejo tudi strategije obvladovanja krize. Prav prej omenjena aritmetika krize ali bolje, aritmetika uživanja, postane pomemben način reguliranja uživanja. Lahko bi rekla, da nadzorovati krizo pomeni nadzorovati, obvladovati uživanje in delovati tako, da se zadrži vpliv nad načrtovanjem in potekom osebne kariere. Telesno doživljanje postane pomemben dejavnik pri uživanju drog in izkaže se, da ljudje morajo (s)poznati, kako se odziva njihovo telo prav zato, da lahko uživanje stabilizirajo. Pa naj gre pri tem za to, da bi iztržili čim večji užitek pri uživanju ali pa za to, da izpeljejo tisto, kar jim v življenju veliko pomeni. Nekaj sogovornikov je izpostavilo, da redni uživalci, ki imajo za sabo več izkušenj z uživanjem drog in hočejo, da so dejavni tudi v drugih kontekstih življenja, sčasoma obvladajo, kako preživeti: *Ampak, če pa en*

normaln lajf furaš, če morš hodit v službo, pa ni šans. K teb je pol tko, k si ti enkrat odvisen, teb se cel lajf samo okol horsa vrti, k ti kupš, takoj začneš razmišljat, kje bom pa zdej keš dubu, da bom na novo kupu. ... pa zmeri gledaš, da maš zjutri za en šus in pol lohk cel dan funkcioniraš, tokom dneva si že enkrat zrihtaš... Temu prilagodijo način uživanja. Potem, ko se je razvila zasvojenost, postane pomembno, kako posameznik uravnava ravnotežje med zadetostjo in popuščanjem učinka. Glede na to, da drogo redno uživajo, je njihova pozornost usmerjena predvsem v nadzorovanje uživanja in prizadevanja, da ne prihaja do prehudih konfliktov z okoljem.

Seveda se to lahko posreči le tistemu, ki se mu življenje ni preveč opustošilo in ima še nekaj manevrskega prostora za načrtovanje dogodkov, povezanih s prihodnostjo. Toda problemov, ki vplivajo na uspeh samoreguliranja uživanja je več in niso vezani le na posameznika. Prvi od teh zunanjih problemov je, da je zagotavljanje nujne rezerve povezano z nestabilnostjo ilegalnega trga. Trg ni stalen, kakovost in cena nenadzorovano nihata, lahko se tudi zgodi, da se pretrgajo običajni kanali nabavljanja (zaprejo dilerja) in vprašanje rezervnih poti (nadomeščanje z alkoholom, tabletami, drugimi drogami, metadonom na recept) je vedno aktualna zadeva.

Drugi problem je povezan z denarjem. Zasvojeni uživalec dnevno porabi precej denarja za drogo. Nekateri so mnenja, da tega denarja ni nikoli dovolj: *A veš, noben ni tolk bogat, da bi lahko ceu življenje, ... a veš kolk gre dnarja, Recimo za 2 g/dan, morš dat 20 jurjev/dan.* Del vsakdanjika človeka, zasvojenega s heroinom, je, kako heroin nabaviti: *Zjutraj vstanem bolj pozno, če sem brez skrbi, če imam že priskrbljen hors. Drugače pa moram že okoli desetih iti v mesto do dilerjev. Za to pa je potrebno imeti denar: Zbudiš se zjutraj, ko te prime kriza, to je okrog sedmih, osmih. Če se zvečer močno zadaneš, spiš tudi do dvanajstih. Potem greš kruhat denar. N. ki je luštna, s tem nima problemov, drugi, revčki, ki so recimo brez zob, pa kradejo... Ko imaš denar greš po dope, se zadaneš in šest ur uživaš. (Potem se popravi, da ne uživaš, da si samo pozdravljen, normalen.) Greš recimo delat (kot R.). Folk spi, ležijo, kinkajo... (Kadar nimata dovolj droge za dnevno dozo, hodita okrog in iščeta dilerje. V finančnih stiskah se popoldanskim opravičkom pridružijo še kraje po trgovinah, ki so v glavnem manjše; največ pokradeta hrane. Heroin pa pobirata tudi iz že porabljenih vatic, saj se ga da nabrati še za kako slabo brizgo (zapis intervjuvarke).*

Nekateri kljub zasvojenosti hodijo v službo, toda kriza, ki postane del vsakdanjika, povzroča dodatni napor pri delu v službi: *Velikokrat sem zjutraj ob šestih prišla v službo na krizi. Sem prišla na krizi in sem mogla do desetih delati na krizi, tako da so mi potne srage tekle po obrazu in je folk*

gledal, kaj mi je. Kriza pa tudi že sama po sebi pomeni zmanjšanje sposobnosti za delo - B: Gibanje, veš kako je, muka ti je, dve stopnici prehodiš, ni, ni. Počitek pa tablete...Ne moreš ti pol osem ur fizično delat...- je potrebno pravočasno preprečiti, sicer bo moral uživalec najti način, kako pri delu neopazno manjkati:

...Sem se fiksiral vsak dan, sem bil suženj te droge, še vedno pa sem v službo hodil. Ko sem bil na večjih krizah, sem bil pri doktorju, sem rekel, da me zvija v želodcu, sem bil na bolniški dva tedna. Pol je bilo spet vse v redu, sem šel spet v službo, sem lahko delal, sem bil stalno na horsu, sem lahko vedno delal, se je zgodilo, da je zmanjkalo, sem pol moral iti na bolniško...
(Flaker et al., 1999: 351).

Kljub temu, da se človek trudi, da bi službo obdržal in izpolnjeval svoje delovne obveznosti, se lahko zgodi, da kriza človeka preveč ohromi za normalno funkcioniranje. Biti pogosto na bolniški pomeni dodatno redčenje materialnih virov. Samo plača ne zadostuje in visoka cena drog zahteva še dodatno angažiranje posameznika pri pridobivanju sredstev. Če denar imaš, je problemov manj: *Sam, ko začnejo tud tisti, ki imajo ful keša, pol nimajo več, jaz sem imel skoz, ker so mi starci dali, nikoli mi ni trebalo krast.* Toda denarja imajo dovolj le redki. Ko se zasvojenost stopnjuje, počasi zmanjkuje lastnih virov. Kadar pa zmanjka lastnih virov, se ponudi le malo legalnih možnosti, kako »legalno« potolažiti krizo, zato se človek spusti v tvegano priložnostno ukrepanje (tatvine, prostitucija). Včasih na odločitve za kaznivo dejanje vplivajo trenutne okoliščine, ker se pred očmi ponudi priložnost. Ker pa se zavedajo, da bodo v krizi njihove sposobnosti zmanjšane - *Če bi pa pil veliko več metadona, bi tudi kriza bila hujša. Po tem pa to zgleda tako, da začneš bruhat, jasno si čist brez energije, recimo večina ljudi, ki so hoteli oropati trgovine, govorim prav o ropih, je bila takrat svinjsko nakriziranih. Za njih je bilo simptomatično, da so šli v štacuno, se komaj premikali in naredili pizdarijo in pol. Dobil so jih prav zato, ker niso imeli energije, da bi vsaj normalno spizdil...- je to delo potrebno opraviti strokovno in na nivoju še pravi čas: kradl smo kakšne knige pa jih pol kje prodajal, kakšne filozofske, al pa tko. Nism zdej kradu, da bi tko kej ulamlu al pa tko. Al pa eni torbice kradejo zjutri pred recimo vrtci. Čakajo, da mamica nese otroka u vrtec, umes pa ko ma poune roke, ponavad torbico psti u autu. Jest nism nikol kakšnih takih delu, tko na tem nivoju.*

Vendar pa ves denar, ki ga človek ima, ne gre vedno le za drogo, potrebuje ga tudi za hrano, obleko, plačevanje stanarine, *...Ko sem sama živela v Ljubljani, mi je ati plačeval vse stroške. Večkrat je pri meni tudi kdo prespal in mi v zameno dajal drogo. Kasneje pa sem v glavnem prosila za denar*

ljudi na cesti. To ni lahek način, ker ljudje mislijo, da ves denar porabiš za drogo. Nihče ne pomisli, da denar porabiš tudi za hrano. Dogajajo se tatvine in seks za denar, tudi moški se prodajajo. Sama tega nisem mogla početi. V intervjujih se je prostitucija pogosto omenjala kot način, kako do denarja ali droge (v enem primeru si je dekle s seksom zagotavljalo streho nad glavo). Kriza je tista, ki človeka pripravi do raznih podvigov: R. je povedal, da sta šla enkrat dva njegova kolega nakrizirana v Portorož, kjer sta dobila stranki za oralni seks. Nekatere se morajo zadeti, da lahko to delajo: Najboljše je, če si zadet - pozabiš, da to delaš za drogo. Potem, pa se navadijo: ...od začetka jim je to početi težko, če niso omamljene, kasneje pa jim postane to vsakdanji boj za denar; preide jim v navado. Pri seksu z dilerjem je pa lahko obratno: Ko pride, kakšna fajn punca k lokalnem dilerju, ji reče za fafanje. Vendar mora to opraviti preden ji da šut, ker ve da bo po šutu bolj samozavestna in mu ne bo dala za takšno ceno. Velikokrat se zgodi, da odjemalci zlorabijo položaj, ko je dekle na krizi, da pridejo do poceni seksualnih storitev. Dekleta se tega zavedajo, a kriza jih prisili, da gredo pod ceno: ...Včasih si tako v p.... greš tudi za 3000 SIT. Cena za seks pa je okoli 150 DEM. Tega se zavedajo tudi odjemalci, ki niso del scene in to izkoristijo: Več je tega, da moški poišče narkomanko. Moški se izživljajo (ker vedo, da rabiš), večinoma starejši moški. Eden od sogovornikov je pripomnil, da je puncam lažje kot fantom, ker lahko puf poravnajo s seksom.

Pri tem, kako do denarja, morajo biti zelo iznajdljivi in oprijeti se morajo različnih taktik: *Kadar nimam denarja za doup, ga dobim tko, da komu kaj zrihtam, pa od tega procent v doupu al pa v dnarju. Al pa si sposodim. Vlamljam ne, kradem tud ne. Nekoč, ne, kakšne dve leti nazaj, sem pa, k je bla huda kriza, kar lepo vlamlou, kradu, itd... Pri tem se je potrebno dobro znajti na ilegalnem trgu, poznati kanale, kjer je mogoče ukradeno robo prodajati oziroma preprodajati: Ti si šou krast čike pa kavo, al kaj? Par štek čikov pa par kil kave, ja. Da bi jo odnesu na štacion pa prodal taksistom (prodajanje ukradene robe), da bi dobu pet jurjev. Druženje z drugimi uživalci, ki se ukvarjajo z nelegalnimi posli, oziroma stik s kriminalnimi okolji nasploh pogosto posrka uživalce: ...Pojavila sem se v fantovi družbi. Ti njegovi kolegi vključno z njim so padli v kriminal, pa tudi sama sem že sodelovala. Ko sta moj fant in njegov najboljši prijatelj zapadla precej globoko v kriminal, je ta prijatelj pristal v Jaršah. Začela sem se zavedati, da tako ne bo šlo več naprej. Zato sem se odločila, da bom končala s tem oz. bom poizkusila. Zapustila sem tudi svojega fanta...*

Obstajajo torej bolj in manj priljubljeni načini, kako priti do denarja, odvisno od osebnega stališča... *A veš kako prideš do dnarja. Na milijon načinov, ne, sej smo rek'l čist tko, al delaš, ne, al kradeš, al se pa prodajaš*

... A je tko? To je res, sej ni družga načina. Pa nateguješ, ne, druge. Al pa žicat dost ljudi ... Sam veš kaj cel dan žicat ...Hudo, hudo. Nekateri ne bi za nobeno ceno šli v prostitucijo, drugim je pod častjo žicanje. Kriza pa vendarle omaja nekatera načela in človek se odloči, da si je važneje *pozdraviti krizo*, kot pa izpolniti svoja pričakovanja. Kot razmišlja ta sogovornica, pa zameri drugim uživalcem, da prezrejo dejstvo, da boš moral denar, ki ti ga zaupajo, porabiti za sebe (tako nekako kot izzivanje usode ali dati mački čuvati smetano). Nategovanje je običajni del folklore, zato lahko pričakuješ, da boš ob denar ali drogo, če boš drugega spustil izpred oči. ... *Najgrše je to, če ti nekdo da denar za doup in čaka, da mu ga prineseš. Normalno je, da denar vzameš in izgineš (nategovanje), ker ti je najbolj važno, da se pozdraviš.*

V predstavah o nakriziranem džankiju prevladuje podoba nasilnega in neuravnovešenega uživalca, ki je pripravljen narediti karkoli, toda v vsakdanjih situacijah ljudje ravnajo po svojem notranjem moralno etičnem kodeksu: *Po mojem, k bi bla ornk bolna, da bi lahko nardila marsikaj, ampak ne bi se, recimo, mogla prodajat. To vem, da ne. Pa ubila tud ne bi nobenga. Lohk pa bi šla v trgovino pa kej ukradla, ker dugač tega ne počnem...Jest ne morem, da bi tko kej uzela. Ne morem. Ne znam pa tud ne morem.* Toda kriminal je nekaterim nuja, saj nimajo drugih sredstev: *V začetku ni bilo problema, ker sem imel žepnino, tudi heroin sem v začetku dobil zastonj, potem se je pa začelo. Ja, največkrat je bilo treba kaj ukrasti, vlomiti v kakšen avto in potem te stvari prodati. Včasih, ko je bil uspešen dan, se je dalo kar nekaj nažicati.*

Vzporedni scenariji - taktizirna je z realnostjo

Uživalec ves čas živi v vzporednih svetovih in vpokliče vrsto ravnanj, ki maskirajo⁵ uživanje. Pri nabavljanju drog, pri pridobivanju sredstev za preživetje, pri sami uporabi droge- ves čas je potrebno ustvarjati situacije, ki omogočajo "dialog" z ostalimi, ki za uživanje drog ne smejo izvedeti. To taktiziranje z realnostjo ni le povezano s prizadevanji, da bi prišlo do nadzorovanja uživanja ali preprečevanja abstinenčnih težav, ampak vidimo, da so ravnanja usmerjena v nadzorovanje uživanja drog zato, da bi si človek zagotovil zmožnost opravljanja običajnih socialnih zadolžitev, ki vplivajo na njegov/njen socialni položaj. Taktike so usmerjene v preprečevanje stigme, v ohranjanje dela, v ohranjanje socialnih stikov. Če pri tem ni uspešen, tvega, da razkritje uživanja izzove posledice, ki posamezniku prinesejo škodo predvsem v socialnem smislu: izguba službe, stikov, stanovanja. V interaktivnem smislu izgubi kredibilnost, postane sumljiv, ljudje z njim ne stopajo

⁵ Več o tem v *Etnografija heroinske krize* (Grebenc, 2003b).

več v *pogodbene odnose*. Ljudje napravijo vse, da se za uživanje drog ne bi razvedelo.

Tudi krizo je potrebno interpretirati kot del običajnih scenarijev. Tako kot vse v zvezi z uživanjem, so je potrebno preobleči v kontekst, ki ga lahko okolica sprejme: *Sem šou k zdravniku pa mi je dal 14 dni bolniške*. Takšno maskiranje krize mora izvesti uživalec v vseh okoljih, kjer je nevarno, da se razkrito uživanje sankcionira oziroma se zaradi tega izgubi pomembne socialne vloge. Kot uslužbenec, dijak, starš... moraš v želji po ohranjanju teh socialnih statusov poskrbeti, da te kriza ne bo zatekla nepripravljenega. Zadet se je potrebno pred službo, v odmoru, izven pogleda nepoklicanih. Nekaterim pa vendarle uspe tak dvojni scenarij: *Do sedaj nisem imel nobenih pizdarij z zakonom, sedaj pa si tega niti ne morem privoščiti, ker bi rad obdržal službo. Z leti se naučiš konzumirat, ni več tako brezglavo in tudi kriza ni tako huda in lažje znaš v krizi odreagirat, greš k prijatelju ali pa si metadon prej obuladaš, ali pa je s tabo nekaj narobe*.

Dnevne obveznosti in slog življenja, ki ga živijo uživalci drog, so podrejeni nenehnemu *urejanju zadev*. Če je nekdo v službi, bo stik s sceno moral poiskati v prostem času: *Za v službo sem se vedno spedencala, minike, petkice, vedno tako, da je bilo bolj elegantno, ampak vedno take rokave, da so mi roke prekrile. Doma pa potem vse dol, make-up dol in hipi cunje gor. Tisto je bilo v bistvu moja kamuflaža, dvojna osebnost. Zjutraj sem bila kao kul, normalna ženska, ki fura life, popoldne pa totalen džanki. Ko sem prispela domov, sem se samo slekla, preoblekla in takoj šus in kinkat cel dan*. Urnik, ki ga določa služba, je zunanji okvir, po katerem je potrebno uravnavati uživanje. Ta sogovornica je pol ure odmora za malico izkoristila, da je lahko vzela odmerek in tako ali potolažila krizo ali pa podaljšala, da je bila zdrava: *V službi sem bila zadeta, samo vedno tako, da sem lahko dokaj normalno še delala. Razen tistih začetkov, ko sem za šankom kinkala. To so mi sedaj kolegi povedali, ker se jaz ne spomnim. Potem sem se pa zjutraj samo toliko zadela, da sem bila zdrava, da sem normalno funkcionirala, pa potem vmes med malico še enkrat, če sem imela. Popoldne pa potem na veliko*. Takšno taktiziranje si lahko privošči uživalec, ki se že dobro pozna, ki ima z uživanjem izkušnje in ima utečene poti nabavljanja. Krizo vzame kot običajen del uživanja in nanjo računa. Toda uživalec, ki je povsem vezan na ilegalni trg z drogo, mora poskrbeti, da ima pri sebi potreben odmerek in vsaj nekaj blažil krize, ki pomagajo prebroditi čas (ilegalni metadon, tablete). Nekateri se sčasoma odločijo, da se vključijo v metadonsko obravnavo, kar jih razbremeni v smislu nabavljanja dnevnega odmerka. Za tiste, ki se poleg metadona še zadevajo, metadon uporabljajo kot nevtralizator krize, pridobljeni vmesni čas pa porabijo za dejavnosti,

povezane z nabavljanjem drog.

Ljudem, ki so zasvojeni, reguliranje lastnega uživanja otežuje ilegalni status drog. Nabava in uporaba drog predpostavljata vrsto aktivnosti, ki jih je potrebno izvesti, da do uživanja sploh pride. Ponavadi je človek pazljiv glede tega, kaj in kje bo nabavljal - *...vsak gleda le nase in moraš biti previden* - toda človek v krizi je kupec, ki se mu mudi, zato je večkrat pripravljen kupiti tudi manj preverjeno drogo, bolj namešano in zato slabše kakovosti: *Navadno pogledaš pri komu nabaviš. Včasih, ko je kriza, tudi ne, drugače pa.* Mešanje drog je sicer del folklore uživanja, saj je to edini način, da uživalec z dilanjem zasluži potreben presežek: *Meša se s sladkorjem v prahu, s pudingi, s strihninom, vse živo noter mešajo, tisto, kar je pri roki in kar je najbolj podobno heroinu. Eni tudi tablete zraven mešajo...* Posameznik, ki dnevno uživa droge, porabi veliko časa, da zagotovi nujni odmerek, hkrati pa mora upoštevati tudi lastnosti ilegalnega tržišča, kjer niti kakovost niti količina nista zajamčeni. V krizi pa ponavadi kupiš tisto, kar dobiš: *Praviloma ima vsak svojega stalnega dilerja, vendar, če ga ne dobiš, ali, če si kje drugje pa kupiš tisto, kar dobiš, če ti je sila.* Kupec na krizi ni izbiren, kar ga postavlja tudi v slabši pogodbeni položaj - *ne upaš se nikomur zamerit, ker se zavedaš, d' ga rabiš* - izpostavljen je celo poniževalnemu odnosu s strani dilerjev: *Odnos diler - uživalec pa zgleda nekaj t'ko, d' bi uživalc tud' čevlje polizal za drogo. Nekateri dilerji džankije ponižujejo še bolj, kot so že ponižani, predvsem pred družbo.* Del nabavljanja droge kot dogodka je tudi čakanje: *Reče, poklič čez pol ure, pa ga čez pol ure pokličeš, pa reče poklič čez eno uro, pa ga pokličeš čez eno uro, pa reče poklič me čez pol ure, čez petnajst minut bom tam, prideš tja, ga čakaš 45 minut ... do eno uro, pa ga spet pokličeš, pa ti reče... ja, nisem mogu.* Neznosnost čakanja krizo še stopnjuje: *Najhuje je čakanje, ko si nakriziran. Tega se nama ful ne da več.*

Nategovanje je stalnica heroinskega trga. Nategovanje lahko pomeni troje: da dobiš premalo, nekaj drugega, slabo robo. Večinoma se v dilanju poskusijo vsi uživalci, ki v zasvojenosti pridejo do točke, ko jim začne primanjkovati droge. Še bolj pa velja, da večina dilerjev, ki neposredno prodaja drogo uživalcem, tudi uživa heroin. Dilanje je pogosto način, kako se izogniti kraji. Sogovornik je dobro povzel tipične značilnosti trga z drogo: *Če skupina nima denarja, dozo prepolavlja in jo prodaja za ceno cele doze. Drogo mešajo z različnimi snovmi, da imajo dovolj droge še zase. V skupini vedno nekdo dila, da dobijo denar, večkrat pa koga tudi nategnejo (da drugi uživalci dajo denar, oni pa njim ne dajo droge in obratno). Ponavadi imajo stalne dilerje, na katere se lahko zanesejo. Če imajo dovolj denarja, imajo dobre odnose z dilerji, ker jim redno plačujejo za drogo, drugače pa jih dilerji izsiljujejo, maltretirajo, pretepajo, dokler ne plačajo.*

Vidimo torej, da življenje zasvojenega uživalca heroína še zdaleč ni le en scenarij. Lahko bi rekli, da to, kar določa uživanje heroína, ni sama droga, pač pa slog, ki ga posameznik prevzame. Na življenjski slog pa vpliva vpetost v sceno drog, predvsem intenzivnost uživanja, določa pa ga tudi prisotnost oziroma odsotnost pomembnih drugih vlog v življenju posameznika. Vsakdanjik zasvojenega uživalca, ki je redno zaposlen, ima službo in s tem tudi stalen vir dohodka, se bo v marsičem razlikoval od vsakdanjika mlađega uživalca, ki je izključen iz sveta šole in dela ter večino dneva preživi na ulici. To razliko razkrivajo tudi taktike obvladovanja krize. Na dveh skrajnih polih bi tako lahko srečali uživalce, ki jih kriza nikoli ne zateče nepripravljenih, medtem ko so se tisti na drugi strani popolnoma prepustili fatalizmu v življenju in so se resignirano prepustili toku dogodkov. Na nek poseben način je kriza doživetje moči in nemoči, človek se lahko v njej sam sebi in drugim dokazuje, da zmore, da zdrži fizično trpljenje in da se zna in zmore izveči. Obvladovati krizo tudi pomeni, da zmoreš, da se znajdeš. Če si v krizi sam, potem samemu sebi lahko pripišeš tudi zasluge za njeno premagovanje. Občutkom nemoči in samousmiljenja, pomanjkanja samozavesti, ki jih priključuje kriza, se pridružijo še energična prizadevanja, razmišljanja, taktiziranja pri iskanju priložnosti, da se izvečeš iz krize. *Če sem pa sam bolna, tko par ur; pol pa ne. Pol mam pa ful moč, da ga iščem, ne. Recimo, če mam dnar; ne...Ja, ponavadi je tko, da misliš na doup, mori te pa, če nimaš denarja, kje ga boš dobil. Na psihični bazi se počutiš nemočnega, velika večina folka fura uno samousmiljenje, ful živčen, netoleranten do soljudi. Po drugi strani se pa nekje notr dogaja tist, da ma človek ful energije in da leta okol in išče.* Kriza ima torej močan dinamični potencial. Zaradi krize postane uživalec kreativen, domiseln, prizadeva si, išče, je aktiven. Prostora in odnosov okoli sebe se zaveda z vso intenzivnostjo in gleda za priložnostmi: *A veš, ful mu mozeg dela, če je brez dnarja, dejansko si tolk dozeten do vsega, kar se dogaja okol tebe, da izkoristiš vsako najmanjšo priložnost, ki se ti ponudi. To je odvisno od morale človeka, da na kakršenkoli način prideš do dnarja, ne. Da izkoristiš situacijo, da nategneš koga, da karkoli že.* Kot taka je kriza hkrati negativna in pozitivna izkušnja. Kriza je torej tudi situacija, v kateri lahko posameznik izmeri in preveri svojo spretnost, znanje, iznajdljivost, zdržljivost. Je kot test lastnih zmoglosti. Kriza ima v subkulturi uživanja poseben pomen: ni le dokaz pripadnosti subkulturi uživanja drog, je izkušnja doseganja meja človeških zmogljivosti (kot antipod flashu - vrhuncu), je individualno preizkušanje moči. Skupaj z zadetostjo je kriza doživetje individualnosti (posebnosti) in povezanosti (pripadnosti). Uživalec krizo doživlja po svoje, toda doživijo jo lahko vsi uživalci. Ljudje z uživanjem drog avtomatično postanejo *drugi*,

drugačni. Kriza kot fenomen uživanja drog potrjuje to drugačnost, saj je lastna le uživalcem drog, neuživalci je kot lastne izkušnje ne poznajo in je ne morejo preveriti. Eden od sogovornikov pove: *ne morejo vedeti*.

Na ravni uživalcev drog kot družbene skupine pa se ta moč kaže drugače, kaže se kot zbirka znanj in ritualov o preživetju z drogami. Uživalce drog se pogosto razume kot ljudi, ki pomoč potrebujejo, redko pa se pozornost posveti potencialom, ki jih imajo. Ti spregledani viri so lahko tako znane taktike samopomoči v krizi kot tudi oblike solidarnosti in povezovanja - od kuhanja čajčkov, masaže in drugih zvarkov do sočutja in pomoči drugemu, če so sami v dobri koži in jim je človek blizu. Gre tudi za zrcaljenje konvencionalnih moralnih in normativnih modelov današnje družbe, ki postavljajo kulise dnevnim aktivnostim na sceni drog. In nenazadnje, gre za vednost, ki jo nosijo skupine uživalcev heroina o nadzorovani rabi drog, kar je hkrati vednost, ki je ostala, neuživalska skupnost, nima - to je informacija o *kulturi uživanja*.

Zemljevid krize kot zemljevid tveganj in zmanjševanja škode

Izkaže se, da gre pri uživanju drog za vrsto specifičnih situacij in ravnanj, ki so na eni strani povezana s praksami uživanja in na drugi strani z družbenim kontekstom uživanja. Grobo bi lahko dejavnike socialne škode razdelili na tiste, ki so neposredno povezani z uživanjem drog: slog uživanja, mesto v karieri uživalca (začetek, navlečenje, spuščanje, kriza); konkretni postopki (injiciranje, predoziranje, dilanje, spolnost) ter širši družbene procesi, ki oblikujejo uživanje (negativen odnos do uživalcev in uživanja, kriminalizacija in črni trg, slogi in kultura uživanja). Na drugi strani pa so tu dejavniki, ki s samim uživanjem drog niso povezani neposredno, a vseeno odločajo o izidih (nezaposlenost, pomanjkanje stanovanj, spremenjeni družinski odnosi, premiki v mladinskih kulturah, spremembe v družbenoekonomskih odnosih).

Te delitve dejavnikov, povezanih z uživanjem drog, se v vsakdanjiku uživalca drog ne kažejo ostro in razvidno. Medtem ko se v vsakdanjiku uživalca večina stvari zgodi na ravni konkretnih dogodkov, situacij, momentov, ki so povezani s praksami uživanja, se posameznik sreča s povsem konkretnimi ovirami: pomanjkanje pribora, denarja, prostora, nenadzorovana kakovost droge, nategovanje, neznanje, naglica, neprevidnost, mešanje drog, predoziranje, poškodbe, zadolževanje, redukcija zgolj na vlogo uživalca, fatalizem, zasvojenost, abstinenčna kriza itd., potekajo v ozadju družbeni procesi, ki na prvi pogled nimajo nič skupnega s to konkretnostjo, a hkrati ves čas narekujejo pogoje, v katerih se ta konkretnost odvija. Ta vsakdanjik najbolj determinira politika do drog - okoliščina, ki se

bolj ali manj intenzivno odraža na vseh področjih, povezanih z uživanjem, in vpliva na različne procese, ki jih uživanje sproži. Tako se uživalec drog dnevno srečuje z ovirami, ki so posledice kriminalizacije. Negativen odnos do uživancev, kriminalizacija in črni trg določajo, kako bodo potekali in kako se bodo iztekli posamezni momenti uživanja. Nezaposlenost, pomanjkanje stanovanj, nizki dohodki ipd. so okoliščine, s katerimi se srečujejo vsi pripadniki neke družbe, toda prav marginalizirane skupine in uživalci drog še posebej so tisti, ki jih ti pogoji najbolj ovirajo in so zaradi njih najbolj ranljivi. Škodljive socialne posledice uživanja drog so posledice tipa, sloga in okoliščin uživanja. Med uživalci drog so takšni, ki imajo lahko velike probleme z zaposlitvijo, težko obdržijo službo, pogosto jih odpustijo itn.; imajo lahko manjše ali večje stanovanjske stiske; prijatelji, sorodniki, družine jih izobčijo; medtem ko drugi te probleme izkusijo v milejši obliki ali pa jih sploh ne - marsikatera njihova težava je povsem primerljiva s težavami njihovih vrstnikov. Nedvomno obstajajo uživalci, ki jih uživanje drog ne spravlja v stisko, saj obstaja cel niz različnih slogov uživanja drog in nekateri od njih ne pripeljejo do dramatičnih preobrazb. To so ljudje, ki droge ponavadi poskušajo, jemljejo občasno, pri različnih priložnostih, lahko tudi redno (na primer konec tedna), a se ne zasvojijo. Pripovedi v raziskovanje udeleženih uživancev heroína nedvomno pokažejo, da obstaja tudi zasvojeni uživalci, ki znajo poskrbeti za svojo navado.

Glede na ravnanja in vedenja v krizi, predvsem v povezavi z načinom uživanja, lahko ločim dva skrajna tipa uživanja: previdnega in neprevidnega, ki pa, lahko prav zaradi okoliščin (ugodnih ali neugodnih) postaneta svoje nasprotje. Značilnostim previdnega tipa uživanja bi lahko pripisali, da ima uživalec pribor vedno pri sebi, vnaprej računa na možnost, da bo do uživanja prišlo in si tudi vnaprej zagotovi vse potrebno za uživanje (od pribora, prostora, odmerka, časa za uživanje). Neprevidno uživanje je seveda nasprotje prejšnjega, uživanje je trenutno, pri uživanju se zavestno ali nezavedno tvega. Oba tipa sta lahko povezana s slogom življenja, ni pa nujno. Lahko gre za brezdomega uživalca, ki težko predvidi potek naslednjega dne, toda vedno pazi, da ima pri sebi sterilni pribor in zalogo za hude čase. V vsakdanjih situacijah le redko naletimo na "čiste" tipe, vedenje se porazdeli med obema poloma. Na to, kako se bo v neki situaciji posameznik vedel, pa je odvisno tako od osebne odločitve (osveščenosti, znanja o tveganjih) kot od spleta okoliščin (npr. trenutka, ko nabavi drogo, odsotnosti storitev nizkega praga ipd.).

Kriza predstavlja na zemljevidu uživanja drog neke vrste točko razgleda, in sicer v dveh pomenih - v smislu orientacijske točke, ko gre za kariero uživalca, pa tudi v smislu točke, s katere lahko pogled usmerimo na različne

vrste in ravni škode, ki jo lahko povezujemo z uživanjem heroína. Na podlagi analize krize izstopijo štirje kriteriji socialne škode: politika do drog, materialni položaj, socialne mreže in kriminal, ki ima na tej tabeli poseben status, saj je predvsem posledica prejšnjih treh. S politiko do drog ljudje, ki droge uživajo, avtomatično postanejo kriminalci. Zaradi pomanjkanja materialnih virov je kriminal eden od načinov reguliranja materialnega položaja posameznika. Zaradi kriminala se ljudem razdirajo prejšnje socialne mreže in se oblikujejo nove, ki se pogosto zgostijo okoli kriminalnih jeder. Pravzaprav je težko ločiti, kdaj gre za posledice in kdaj za okoliščine škode. Dejansko gre za procese, ki tečejo v obe smeri in tudi progresivno. Urejanje socialnega položaja zato ni mogoče le na enem področju in brez vzporednega delovanja na različnih ravneh. Revščine npr. ni mogoče izboljšati le z denarno pomočjo, saj jo pogojuje tudi izguba socialne mreže, ki prispeva s svojimi viri (nematerialnimi, kot je človeška bližina, in materialnimi, npr. stanovanje pri prijatelju).

Analiza krize pokaže tri izstopajoče momente tveganj. V ospredju so: slabo telesno počutje, pomanjkanje denarja, slog uživanja. Medtem ko je pri občasnih uživalcih drog kriza prej trenutek, ki obstaja predvsem kot grožnja in kot taka narekuje ravnanja v smeri preprečevanja zasvojenosti, pa obstaja kriza pri zasvojenih uživalcih drog kot grožnja, ki napoveduje posledice, predvidene v teh treh kritičnih točkah. Tveganja pri uživanju niso le stvar individualne odločitve, ampak predvsem splet okoliščin. Kriza je situacija, v kateri se ta dva elementa (individualnost in situacijskost) še posebej izrazita. Človek si lahko še tako prizadeva, pa zaradi reakcije okolja v teh prizadevanjih ne uspe. Načrtovanje in nadzorovanje uživanja zato predpostavljata tudi predvidevanje teh dogodkov, ki so izrazito *situacijski*. Na prvem mestu pa je o uživanju potrebno biti poučen. Znanje o uživanju in preživetju z drogo je mogoče le skozi lastno izkušnjo in preko posredovanja vrstniške skupine. Če v neki skupini gojijo kulturo varnega zadevanja, bo veliko več možnosti, da bo takšno vedenje prevzel tudi nov član te skupine. Bistven element, ki vpliva na rezultate tveganj, je *nepazljivost*. Zaradi naglice so ljudje manj pozorni, hitreje se odločijo glede ravnanj, pogosto pa tudi nimajo na razpolago vseh sredstev ali znanja, ki bi jim pomagalo tveganje zmanjšati ali preprečiti. Tveganja so povezana tudi z načinom uživanja droge. Intravenozni način uporabe droge že sam po sebi pomeni veliko večjo izpostavljenost različnim nesrečam, ki se lahko pripetijo pri uživanju, med temi so: nevarnost okužb, poškodbe, predoziranje. *Pomanjkanje materialne osnove* za preprečevanje tveganja se zrcali v pomanjkanju pribora, droge, prostora.

Pomembna je tudi *dostopnost storitev v skupnosti*. V Sloveniji delujejo le redki programi nizkega praga, ki ne pogojujejo vstopa v program z ab-

stinenco in odločitvijo po prenehanju uživanja, in tako se lahko zgodi, da se še tako previden posameznik ob odsotnosti teh uslug odloči za tveganje. Med klasičnimi intervencijami, ki jih ponujajo programi zmanjševanja škode, so učenje o varnejšem uživanju drog, drop ini, terensko delo, vrstniško svetovanje. Ti programi pri nas delujejo predvsem v obliki nevladnih organizacij, ki se pogosto srečujejo s problemom sredstev in kadrov, še pogosteje pa z odklonilnim stališčem okolja. Tako se ti programi pogosto znajdejo v primežu pojasnjevanj nujnosti svojega dela predvsem v argumentih preprečevanja zdravstvenih posledic⁶ uživanja drog. Ožanje škode zgolj na interpretacije, ki v ospredje potisnejo skrb za zmanjševanje tveganj za zdravje posameznika, pa je zelo redukcionističen pogled na vsakdanje stiske ljudi, ki so z drogami zasvojeni. Diskurz skrbi za zdravje človeka nagovarja zelo osebno in zazdi se, da je srž problema v posamezniku. Hkrati pa je to tudi nojevska drža - zavračanje soočenja z družbenimi vidiki tveganj in zanemarjanje tesne povezave socialnih in družbenih okoliščin uživanja. Premik pozornosti k zmanjševanju socialnih tveganj pa pomeni tudi korenit zasuk v odnosu družbe do drog. Nenazadnje je socialni položaj posameznika močno povezan z razmerami v družbenem okolju in mero socialnih pravic, ki jih ima. Tako pridemo do pomembnega področja, to so stališča in politika do drog kot zunanjih dejavnikov, ki vplivajo na tveganja. Gre za to, kako se neka stukturna pozicija manifestira v zelo individualnih posledicah. Uživanje drog je družbeno obsojeno ravnanje in večina uživalcev se trudi prikriti uživanje. Tako se lahko še tako intenzivna osebna prizadevanja po zmanjševanju škode v nekem trenutku zazdijo brez pomena. Človek skrbno pazi, da prikrije svoje uživanje, saj želi ohraniti službo, toda razkritje uživanja lahko v trenutku spremeni življenjsko zgodbo tega človeka: izgubo delovnega mesta, izogibanje drugih ljudi, posledično slabša materialna pozicija in iskanje materialnih virov, ki lahko pripeljejo v kazniva dejanja. Ta preobrat v karieri človeka pa je za snovalce politike do drog pravzaprav dokaz, da so uživlaci drog res kriminalci.

Zmanjševanje socialne škode torej predpostavlja ukrepanje, ki bo upoštevalo to kontekstualno kompleksnost uživanja drog. In ker je zmanjševanje škode v svojem bistvu pragmatičen pristop - usmerjen v tisto kar je smiselno in možno ter utemeljeno na konkretnih potrebah ljudi, so tudi vprašanja o intervencijah v skupnosti konkretna. V našem primeru - kako pomagati zasvojenim uživalcem heroina v krizi? Z vidika načrtovanja in izvajanja intervencij⁷ krizo lahko upoštevamo kot konkretno situacijo, o kateri je mogoč razmislek glede pomoči ljudem, ki uživajo droge. Tu je

⁶ Socialna tveganja, povezana z uživanjem drog, so nedorečena in ponudba različnih programov terenskega dela je zožana večinoma na posredovanje informacij.

⁷ V mojem primeru me najbolj zanima socialno delo.

potrebno upoštevati tako izgubo, ki jo je človek zaradi uživanja drog utrpel kot vire, ki jih ima še na razpolago. Kriza je situacija, v kateri je mogoče delovati preprečevalno (npr. da ljudje ne bi zdrsnili v karieri uživalca), hkrati pa tudi rehabilitacijsko (pomoč, da se ljudje vrnejo v izgubljene vloge npr. študenta, starša, delavca, ...). Pomoč je lahko stvarna (npr. denar, prostor, zdravila ipd.), lahko pa je tudi afirmativna (npr. reševanje konfliktov, svetovanje ipd.). Strategije pa so usmerjene na področja, ki preprečijo ali zmanjšajo procese socialne škode in se odvijajo hkrati na ravni reguliranja lastnega ravnanja (nadzorovano uživanje, varnejše uživanje drog, izpolnjevanje obveznosti iz socialnih vlog ipd.) in na ravni okolja (npr. prikrivanje uživanja, opravičevanje, pojasnjevanje ravnanj, da okolica ne sproži sankcij in človek lahko obdrži dostojanstvo). To delovanje je lahko hkrati preprečevalno in poravnalno. Preprečevalno v smislu preprečevanja situacij, v katerih pride do škode (Flaker et al., 2002b):

- na ravni življenjskega sloga posameznika (nadzorovanje uživanja, skrb, da posameznik obdrži delo, dokonča šolo, skrb, da neguje medosebne odnose,...);

- na ravni družbenih procesov (zaposlitve in stanovanjska politika, ekonomski razvoj, dekriminalizacija uživanja, normalizacija govora o drogah ipd.). Poravnalno pa v smislu povračila ali nevtralizacije škode, ki jo je posameznik utrpel ali povzročil zaradi uživanja:

- na osebni ravni (opravičila, povračila škode, pojasnila);

- na družbeni ravni (javna rehabilitacija uživalcev, povračila materialne škode, javna opravičila in dekonstrukcija lika uživalca drog).

Vse naštetu je razumeti kot možne točke delovanja. Ampak ne brez tega, da kot pravimo Flaker in sodelovci (2002b: 273), »začnemo – ali nadaljujemo – javno dekonstrukcijo diskurza drog, institucionalnih dispozitivov in družbene vloge uživalcev⁸, hkrati pa tudi spodbijamo klasično kariero in vzpostavljamo možnosti, da bi se uživanje dedramatiziralo.« In spet smo tam. Droge kot družbeni pojav omogočajo neskončno polje imaginacije. V podobah uživanja drog se odseva dediščina zakoreninjenih predstav, idej, konstrukcij, ki jim je vedno znova moč dodajati nove konstrukcije in konstrukcije konstrukcij. Za večino od njih je značilno, da utrjujejo mesto uživalcev na robu družbe. O drogah in njihovem uživanju ni konsenza, zgodbe o njih pa so ves čas v medsebojnem prerivanju za najvišjo resničnost. Ampak tistih, ki se jih stvar tiče kot akterjev, se v najpogostejše

⁸ V tekstu uporabljam pojem uživalec/uživalka drog, čeprav se v novem slovenskem nacionalnem programu za področje drog uveljavlja raba pojma uporabnik drog. Ne prvi ne drugi predlog ni povsem ustrezen, saj se s takšnim poimenovanjem reducira vloga posameznika zgolj na neko ravnanje ali lastnost. Kljub tem pomislekom, se odločim za uporabo uživalec/uživalka in tako izognem prekrivanju pomena uporabnik s, v socialni uporabljenim, pojmom uporabnika storitev ali služb socialnega varstva.

ekspertskem Babilonu bolj redko vpraša za mnenje.

Raziskovanje tega področja je torej pomenilo tudi priložnost dati besedo skupini, ki se jo ponavadi kaj dosti ne sprašuje ali pa se upošteva le tisti del pripovedi, ki se sklada z javno dovoljenim diskurzom pregona uživalcev. Tako lahko strnem nekaj ugotovitev: slovenski uživalci drog najintenzivneje zaznavajo tiste probleme, ki so povezani z nelegalnim statusom drog. Te razmere jih ne prizadenejo le pri povsem konkretnih situacijah, povezanih z nabavljanjem in uživanjem drog, ampak se kažejo tudi v preganjanju uživalcev drog s strani policije in skupnosti, v oviranju uživalcev v njihovih vsakdanjih, z drogami nepovezanih, vlogah. Politika do drog ustvari pogoje, v katerih se pogled na posameznika zoži izključno na vprašanje droge. Uživalci drog so stigmatizirana družbena skupina in uživanje drog je tisti moment, ki prej navadnega človeka spremeni v družbeni problem. Uživanje drog postane lastnost posameznika (kot je npr. lastnost pridnost, delavnost). V tem smislu prinese družbena reakcija na uživanje drog tudi simbolno socialno škodo, ki se kaže v neupoštevanju ali onemogočenju ostalih pozitivnih socialnih vlog.

LITERATURA

- Flaker, Vito et al. (1999): Podobe uživanja heroina v Sloveniji z vidika zmanjševanja škode: preliminarno poročilo o raziskavi. *Socialno delo* 38, (4-6): 341-395.
- Flaker, Vito (2002a): Živeti s heroinom I.: Družbena konstrukcija uživalca drog. Ljubljana: Založba/*cf.
- Flaker, Vito (2002b): Živeti s heroinom II.: H konstrukciji zmanjševanja škode. Ljubljana: Založba/*cf.
- Grebenc, Vera (2003a): Zmanjševanje socialne škode povezane z uživanjem drog in iskanje odgovorov v skupnosti. Ljubljana: FDV, magistrska naloga.
- Grebenc, Vera (2003b): Etnografija heroinske krize. *Socialno delo* 42 (2): 109-121.
- Mesec, Blaž (1998): Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Pearson Geoffrey et al. (1987): *Young people and heroin*. Aldershot: Gower.
- Robson, Colin (2002): *Real World Research*. Padstow: Blackwell Publishing.
- Stimson, Gerry V. et al. (ur.) (1998), *The Rapid Assessment and Response Guide on Injecting Drug Use*. Ženeva: WHO- Program on Substance Abuse.

Ines KVATERNIK JENKO*

POLITIČNOST (UPORABE) PREPOVEDANIH DROG

Povzetek. *Terensko delo med uporabniki prepovedanih drog v Sloveniji – interpretirano z antropološkim instrumentarijem, v znanstveno razpravo o drogah vplejuje nekatera nova spoznanja. Ta izhajajo iz življenjskih izkušenj predvsem tistih uporabnikov prepovedanih drog, ki niso vpeti v institucionalne obravnave (tistih, ki uporabo droge nadzorujejo in zaradi nje nimajo težav v vsakdanjem življenju, kot tudi tistih, ki uporabo droge ne nadzorujejo). Na osnovi analize in interpretacije percepcij uporabnikov drog je avtorica izdelala tipologijo politične posredovanosti prepovedanih drog in nakazala na prezrte razsežnosti med politiko in drogami. Ključne besede:* politika do drog, prepovedane droge, politična razmerja, terensko delo, uporabniki drog

178

Uvod

V perspektivi politične antropologije je razprava o drogah razprava o političnih razmerjih, o mejah svobode ter o razumevanju in delovanju demokracije in ne nazadnje o človekovih pravicah. Demokracije zahodne Evrope imajo skupno prepričanje, da je treba uporabnikom¹ prepovedanih drog pomagati – jih (o)zdraviti –, vendar pa različne prakse (politike), ki vzpostavljajo različna razmerja med ljudmi. Politika do drog je postavljena v okvir »boja« za ohranjanje obstoječih monopolov moči vladajočih političnih vzorcev obnašanja, vodijo pa jo ZDA, ki so si izborile vlogo varuha demokracije, zaščitnika sodobnega sveta in človekovih pravic. S politiko do drog se krepi določene vrednote, določene institucije, določene vedenjske vzorce in s tem določeno politično kulturo (prim. Lukšič, 1999).

Področje drog je bilo v svetu in tudi v Sloveniji obravnavano izključno kot zdravstveni, policijski in deloma tudi socialni problem. Širših strokovnih in multidisciplinarnih razprav o drogah je bilo malo.² Velika večina politik

* Asist. dr. Ines Kvaternik Jenko, raziskovalka na Inštitutu za varovanje zdravja RS.

¹ V strokovni in znanstveni literaturi se poleg uporabnika drog ali uživalca drog pojavljajo izrazi zasvojenec, odvisnik, narkoman, džanki. Ob tem pa se pogosto preide v označevanje uporabnikov drog kot bolnikov in kriminalcev.

do drog se je oblikovala na podlagi dveh tipov monopolnih diskurzov: medicinskega (psihiatričnega) in policijskega (represivnega) (Kvaternik Jenko, 2004). Večina laične in strokovne javnosti verjame razlagam, ki trdijo, da droge povzročajo odvisnost, vodijo v zločine in da je odvisnost bolezen. Tem stališčem nasprotuje v javnosti manj sprejeto mnenje, ki sloni na podlagi rezultatov empiričnih raziskav.³ Iz slednjih je mogoče skleniti, da je ponavljajoča se uporaba prepovedanih drog povezana bolj z izbiro, vrednotami, pričakovanji in ravnanji kot z odvisnostjo, nasiljem in boleznijo.

Droga je element političnega razmerja in na poseben način vzpostavlja razmerja med posamezniki in med posameznikom in družbo.⁴ V pričujočem članku se bom osredotočila predvsem na vprašanje politične posredovanosti prepovedanih drog. S pomočjo kvalitativnega raziskovanja⁵ vsakdanjega življenja uporabnikov drog, predvsem prepovedanih drog, sem celoten fenomen⁶ drog umestila v kompleksnejši spoznavni okvir, ki pokaže na prezrte razsežnosti med politiko in drogami.

Terensko delo »Ni forme brez vsebine in ni vsebine brez forme«

Terensko delo je bilo časovno in prostorsko razpršeno in je potekalo v različnih časovnih obdobjih in v različnih krajih v Sloveniji. Raziskovanje je temeljilo na predzgodbi, ki je nastala na osnovi sedemletnega dela

² Mednje sodijo razprava o drogah, ki jo je pod naslovom *Droge na tehtnici javne razprave* pripravil Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo v letu 1992, in dve okrogli mizi. Prvo, *Politološki vidiki nacionalne politike do prepovedanih drog v Sloveniji*, sta leta 2002 organizirala Urad vlade RS za droge in Slovensko politološko društvo, drugo, z naslovom *Vpliv medijev na oblikovanje podobe uporabnikov drog v javnosti*, pa Urad vlade RS za droge in Društvo novinarjev Slovenije leta 2002. Med znanstveniki, ki se s področjem drog pri nas poglobljeno ukvarjajo že vrsto let, in sicer vsak na svojem področju, bi izpostavila, Tanjo Rener, Vita Flakerja, Bojana Deklevo in Igorja Lukšiča. Analize politike do prepovedanih drog pa se je v Sloveniji lotil tudi Janez Pezelj, ki v delu *Nevarna prepoved* razpravlja o vlogi parlamenta in boju proti kriminalu z drogami.

³ Mednje sodijo raziskave, ki jih opravljajo na nizozemskem inštitutu za mentalno zdravje in odvisnost Trimboš in na podlagi katerih so oblikovali številne terapevtske programe na Nizozemskem. Na primer: program življenja brez drog v nizozemskem zaporu, program varnih sob, programi zmanjševanja škode za pripadnike etničnih manjšin in drugi.

⁴ O večrazsžnostih drog in njihovi družbeni problematiki razpravljam v doktorski disertaciji z naslovom *Droga kot element političnega razmerja. Človekove pravice na primeru uporabnikov/uporabnic drog*.

⁵ Poudarim naj, da večina empiričnih raziskav s področja drog sloni na kvantitativnih raziskavah in po navadi vključuje tiste uporabnike drog, ki so že vstopili v program zdravljenja. Sama sem se pogovarjala z uporabniki drog, ki imajo večletne izkušnje s politiko do drog, institucijami, ki se ukvarjajo z obravnavo in zdravljenjem zasvojenosti v Sloveniji, in trenutno niso vključeni v institucionalne obravnave.

⁶ Z izrazom fenomen imam v mislih problematiko drog v vseh njenih razsežnostih (uporaba, zloraba, raba) in z vseh zornih kotov (antropološkega, humanističnega, medicinskega, policijskega, politološkega, socialnega, sociološkega, pedagoškega, pravnega, psihološkega).

in življenja s »problemi«, ki jih povzročajo nedovoljene droge, ki sem ga s pomočjo antropološkega in politološkega instrumentarija v določeni točki interpretirala v zgodbo. Ta zgodba je služila kot izhodišče za izoblikovanje izhodiščnih tez, pripomoček za selekcijo problemov in usmerjanje terenskega dela, ki sem ga nadaljevala po postulatih kvalitativne metodologije, predvsem z delno strukturiranim globinskim intervjujem (Kvaternik Jenko, 2004). Bistvena prednost takšnega raziskovanja je, da je odnos med raziskovalcem in »raziskovancem« postavljen na raven, ki presega dominacijo, morda manipulacijo in včasih celo zlorabo.⁷

Izbor sogovornikov⁸ in dnevnik⁹ sta se pokazala za nepogrešljivi del informacije o funkcioniranju politike do drog. Opravila sem 30 delno strukturiranih globinskih intervjujev. Med njimi je bilo pet strokovnjakov,¹⁰ dva abstinenta, trije preprodajalci, ki prepovedanih drog ne uporabljajo, trije uporabniki marihuane, dva uporabnika kokaina, dva uporabnika ekstazija, osem uporabnikov heroina in pet uporabnikov mešanice¹¹ drog. Med uporabniki heroina sta bila dva, ki heroin uporabljata manj kot šest mesecev, ena funkcionalna¹² uporabnica heroina in trije, ki to drogo uporabljajo več kot dvajset let.

Kvalitativni pristop raziskovanja sem uporabila tako pri zbiranju podatkov kot pri njihovi obdelavi in interpretaciji terenskega dela. Na osnovi analize in interpretacije terenskega dela, znanstvenih raziskav in spoznanj o drogah sem najprej izdelala tipologijo politike do drog.

Tipi politike do drog

Politike slonijo na vrednotah in interpretaciji dogodkov. Da bi lahko verodostojno in odgovorno ocenili učinkovitost politike do drog, moramo

⁷ Standardno anketiranje s kvantitativno obdelavo podatkov je vsekakor lahko zelo dobrodošlo in koristno, vendar pa vprašanj v povezavi z drogami enostavno ni mogoče v celoti uokviriti v kvantitativne kategorije.

⁸ V začetku sem se na teren odpravila v družbi informatorja. Pripeljal me je do uporabnikov drog, ki niso upeti v institucionalno »obravnavo« in so bili pripravljeni sodelovati. Ko sem si prislužila zaupanje sogovornikov, sem šla na teren sama. Na pogovore, ki so trajali več ur, včasih tudi več dni, so me sogovorniki največkrat povabili k sebi domov, v kakšen lokal, zelo redko so se bili pripravljeni pogovarjati v prostorih institucij (društvi, centrih za zdravljenje in preprečevanje zasvojenosti od prepovedanih drog ...).

⁹ Dnevniški zapis predstavlja opisane dogodke opazovanja z udeležbo. Gre za zapise med letoma 1997 in 2004 in sodijo v avtoričin zasebni arhiv.

¹⁰ Med strokovnjaki, s katerimi smo se pogovarjali so bili trije zdravniki, med njimi en psihiater, psiholog in duhovnik.

¹¹ V to kategorijo sem umestila uporabnike drog, ki uporabljajo tako marihuano kot ekstazi, kokain, heroin, alkohol, in raznovrstno paleto terapevtskih drog oz. drog na recept, kot so metadon, apavrin, tramal, zolof.

¹² Med funkcionalne uporabnike drog prištevam tiste posameznike, ki nadzorujejo uporabo droge. To pomeni, da v usakdanjem življenju niso stigmatizirani in kriminalizirani zaradi uporabe droge in da kljub potrebi po drogi zadovoljujejo tudi svoje ostale življenjske potrebe in »obveznosti«.

preučiti vrednote in interpretacije, ki so povezane z različnim potekom dogodkov. Prevladujoče politike do drog, kot je na primer politika vojne proti drogam, ne zdržijo niti na podlagi rezultatov raziskav niti v osnovnih izhodiščih. Številni oblikovalci politik na primer trdijo, da je abstenenca od drog odvisna od posameznika in njegove svobodne volje ter od aktualne politike do drog. Spregledajo, da samonadzor po definiciji ne more biti rezultat formalnih institucionalnih nadzorov, ki slonijo na strahu in kazni. Isti posamezniki trdijo, da je odvisnost od drog situacijsko pogojena, da jo povzročajo odvisnikove psihološke dispozicije ali droga, kar se ne ujema s svobodno izbiro posameznika (Schaler, 1998: 10).

Razprave o drogah vključujejo tri perspektive politike do drog v sodobnih družbah: prohibicionistično, javnozdravstveno in klasično liberalno perspektivo (prim. Schaler, 1998; Kvaternik Jenko, 2004). Prohibicionistična politika do drog izhaja iz ameriškega modela. Ta vrednoti paternalistično državo, ki igra vlogo zaščitniškega starša v odnosu do ranljivih državljanov otrok. Poudarek je na prohibiciji in regulaciji trenutno legalnih drog (terapevtskih drog). Verjame, da droge povzročajo odvisnost in zločin. Politika mora tako omejiti uporabo drog ter kaznovati uporabnike in preprodajalce. Nedovoljene droge in ljudje, ki jih prodajajo, so sovražniki. Proti sovražnikom pa se je treba bojevati. Perspektiva javnega zdravstva se zavzema za legalizacijo drog v medicinske namene. Na odvisnost gleda kot na bolezen, na sankcije kot na nehumane in predrage za državo. Namesto kazni za uporabo drog zagovarja zdravljenje. Slogan medikalizacije je zmanjševanje škode. Predstavniki te perspektive se večinoma zavzemajo za legalizacijo marihuane. V klasični liberalni perspektivi, katere najbolj goreča zagovornika sta Thomas Szasz in Milton Friedman, uporaba drog ni bolezen, ampak vedenje, ki sloni na osnovnih vrednotah. Uporaba drog je etično in ne zdravstveno vprašanje. Temelji na znanstvenem dokazu, da je uporaba drog posledica posameznikove izbire in okolja, ne pa kemije in psihologije. Ta perspektiva zagovarja idejo samonadzora in jo utemeljuje s študijami na uporabnikih drog, ki nadzorujejo svojo uporabo in navade, ko so motivirani za to. Droge ali odvisnost ne povzročajo zločina. Droge so lastnina in kot take zaščitene z ustavo; uporabnikov drog ne bi smeli obravnavati kot barbari in za to iskati izjeme v ustavnih zakonih. Po tej perspektivi bi model prostega trga zmanjšal število kriminalnih dejanj, ki jih uporabniki drog storijo, da pridejo do droge. Vrednoti svoboščine na področju zdravja ter kritizira medikalizacijo kot paternalistično in statično. Prava podlaga politike do drog je oblikovanje racionalnega in v posameznika (uporabnika drog) usmerjenega socialnega nadzora.

Mednarodna ali globalna politika do drog zajema vse tri modele,

ki so močno odvisni od družbenokulturnih kontekstov in različno implementirani v različnih državah. Menimo, da so »globalni« model vojne, ki jo vodijo ZDA, sprejele številne države srednje in vzhodne Evrope. V procesih njihovega približevanja EU se politika vojne proti drogam sicer spreminja v model javnega zdravstva. Rezultati politike javnega zdravstva kažejo, da je tudi ta neučinkovita in v bistvu represivna, saj v imenu javnega zdravja in z zdravljenjem odvisnosti od drog nadzira uporabnike prepovedanih drog in uporabo drog. Zato menimo, da javnozdravstvena perspektiva, ki jo izvajajo v starih in novih članicah EU v imenu pravice do zdravja,¹³ v praksi postane represivna.¹⁴ Zato me je predvsem zanimalo, kaj o politiki do drog menijo uporabniki drog.

Politika do drog v percepciji uporabnikov drog

Oblikovanje politike do drog temelji na razlikovanju med prijateljem in sovražnikom. Po Schmittu (1994: 85) je »specifično politično razlikovanje, s katerim je mogoče pojasniti politično delovanje in motive, razlikovanje med prijateljem in sovražnikom. Politični sovražnik je samo drugi, tujec, in za njegov smisel zadostuje, da je v nekem zelo intenzivnem smislu eksistencialno nekaj drugega in tujega«. Tu sovražnika predstavljajo prepovedane droge oziroma tisti, ki jih uporabljajo. Pojavna oblika sovraštva je vojna, ki je drogam napovedana, odkar so postale blago¹⁵ (Kvaternik Jenko, 2004).

Prepovedane droge imajo v svetu poseben status. To so potrjevali tudi sogovorniki.¹⁶

¹³ Razprave o pravici posameznika do uporabe drog, do avtodestrukcije trčijo na pravice drugih posameznikov in so v danih političnih razmerjih, v katerih je droga prepovedana, neuresničljive. Razprave o tem, ali je prav, da so določene droge prepovedane (npr. marihuana, hašiš) in druge dovoljene (alkohol) in zavzemanje za legalizacijo tako imenovanih mehkih drog na mednarodni ravni ne dosega konsenza in ustrezne pravne regulacije. Vendar je treba poudariti, da je pravica do uporabe drog zagotovljena znotraj javnozdravstvene paradigme kot pravica do zdravja, pri čemer bolnik - uporabnik drog - dobi zdravlilo (pri nas metadon, v nekaterih državah heroin) na recept.

¹⁴ Represina postane takrat, ko etiketira in nadzira uporabnika drog in vztraja bodisi pri popolni abstinenci od drog bodisi pri vzdrževalnem metadonskem programu.

¹⁵ Status blaga si je droga pridobila v času evropske ekspanzije v svet in razvoja mednarodne trgovine sredi 17. stoletja. Začela je funkcionirati kot plačilno sredstvo, ki so ga po opijskih vojnah in med prvo gospodarsko krizo v ZDA zakonsko prepovedali. Vendar droga omenjenega statusa ni izgubila. Danes funkcionira na črnem trgu. V zameno zanjo se lahko dobi orožje, trguje se z ljudmi (belo blago, ilegalci), financira se usposabljanje terorističnih prostovoljcev in teroristične napade.

¹⁶ Citati izjav sogovornikov so ilustrativni deli pogovorov in poudarjajo moje misli, sklepi pa izhajajo iz analize vseh pripovedi in ne le tiste, iz katere je citat uporabljen.

Že takrat, ko so prepovedali droge, jim je rablo nekaj poleg diamantov, zlata in orožja, ki je majhna količina, pa veliko vredna, ne da bi se dalo s tem trgovat in plačevati usluge, ki so zelo drage, jim pride prav.

Na omenjen status sta vezana tako tabu¹⁷ kot tudi norma prepovedi.

Samo to tabuiziranje teme in to črnjenje in prepoved sama dela na roko državi in tem sistemu na sploh glede drog. Ker je prepovedano, ti tega ne smeš, ker ne smeš, je zanimivo, ker je zanimivo, boš enkrat probal. In tisti enkrat, ko boš probal, te bodo dobili in bodo nardili cel halo okrog tega in boš ožigosan za celo življenje. Je to dobro? Po mojem ne. Lahko bi se čisto drugače te stvari uredile in delale. Pa se ne.

Država rabi eno temno piko. Isto kot je Bush rabu Bin Ladna, da lahko državljanom vrže ta pesek v oči, da ne bojo, kaj preveč mislni na to, kako oni kradejo denar in kaj delajo na vrhu, ne? Učinek razprševanja megle.

Sogovorniki, zlasti tisti, ki imajo več izkušenj z uporabo in posledicami uporabe prepovedanih drog, so povedali, da je bila v Jugoslaviji in kasneje v Sloveniji drogam napovedana vojna.¹⁸

Tega je bilo veliko več, ko se je Slovenija odcepla. Ne vem, če ti je pravla mogoče Rožica. Takrat, ko sva s tisto novinarko xy nardila intervju in sva rekla, da če se takoj nekaj - to je bilo leta 1991 - ne bo nardilo, bojo čez dve leti imeli igle po parkih. Policija je tisto kaseto zasegla. Njej in nam so grozili.

Uporabniki drog so večkrat poudarili, da se je trend uporabe heroina pri nas začel v začetku 90. let. 20. stoletja, po osamosvojitvi, in da prej množične uporabe te droge v Sloveniji ni bilo. Pred tem naj bi se pri nas uporabljala v glavnem marihuana in hašiš. Številni so trdili, da je v prodajo vmešana institucija tajne policije in pomembni politiki in da zato o vojni proti drogam lahko govorimo samo v kontekstu usmeritve posamezne države ali politike, v praksi pa je to povsem nekaj drugega. Po njihovem mnenju to ni vojna proti drogam, temveč medijska vojna proti uporabnikom teh drog.

V glavnem tudi glede tega, kdo je sploh prinesel drogo v Slovenijo in začel rasturat. To je bivša tajna policija. Udba! To se tudi dobro ve. Zaradi

¹⁷ Tabu je po eni strani tisto kar je sveto in posvečeno, po drugi strani pa je tisto, kar je strašno, nevarno, nečisto in kot tako prepovedano (prim. Južnič, 1993:116).

¹⁸ Sogovornik je poudaril: »Pri nas je vojna drogam napovedana in prisotna že več kot deset let. Zgrešeno! Če bi, kaj naredili z dilerji, da bi bilo heroin težje dobiti, mogoče...«.

tega je policija lovila večinoma tiste, ki so jim bili konkurenca. Recimo dobesedno pri nas človek, ki je bil šef oddelka za boj proti mamilom, xx, je sam preprodajal mamila. Potem xy in vem, da xy še zdej dila za njega drogo, heroin. Samo so bli premeščeni, ko se je to zvedlo. Niso dobili ne odpovedi, ne disciplinsko, nič, nič. In ponavadi so šli delat preiskave k takšnim, ki so prodajali drogo, ki ni prišla iz njihovega vira, ki so jim bili konkurenca. Še dan danes se jim vidi, da lovijo tiste gramčkarje. Tisti, ki imajo kile pa so nedotakljivi, so pač ugledni vaščani.

Kot že omenjeno, je politika vojne globoko zasidrana tudi v odnosu do drog v Sloveniji. Številni sogovorniki so bili do slovenske politike do drog precej kritični. Posebej so poudarili, da je v Sloveniji močno čutiti monopol medicine in zdravstva nad drogami, kar se je pokazalo tudi s formalno ukinitvijo Urada RS za droge oziroma z njegovo umestitvijo pod Ministrstvo za zdravje.¹⁹

Urad za droge so »ukinli« zato, da se bo lahko zdravstvo naprej dičilo z mrežo, ki jo je ta urad vzpostavil in zato, ker bi medicina zgubila oblast nad drogami. Medicinci pregorevajo in ne vem, zakaj jim je tako težko priznati in sestopiti z oblasti. Treba se bo ukvarjati s človekom, posameznikom in njemu določiti meje. Čistilce so na teren poslali, da so spucali teren. Okitli so se s tujim perjem. Ko nekdo na velik zvon zazvoni, drugi utihnejo. Denar, slava. Zalaufal je. Yy pustmo s temi džankiji, naj miga, naj živi. Ta črviček je zrasel, je neko mrežo spletel, je nekaj naredil. In zdaj lahko priklopimo kabel na to žarnico. To je to! Postavil si, zdaj bom jaz to vzel. Tudi minister je samo človek.

Drugi sogovornik je »ukinitev« urada povezal s prerazporejanjem proračunskega denarja.

Da bi jim blo še lažje, da denar, ki je namenjen za reševanje te problematike, preusmerijo kam drugam. Samo zaradi tega. Da bi še bolj zabrisali meje pristojnosti in podobnih zadev, ker že dandanes so tej programi, ki jih financira država, jest nisem še videl, da bi en dinar dosegel uporabnika, da bi koga s tem dnarjem spravili s ceste, mu našli stanovanje, službo ali pa kaj takega.

¹⁹ Sogovornik je poudaril: »Znotraj Ministrstva za zdravje, ne bo mogoče razvijati celostni model. Gledam stvari s socialno zdravstvenega vidika in ne političnega vidika in skušam slediti trendom. Vlada se je pač drugače odločila. Vedno, ko skušajo stroške zmanjševati, jih povečajo.«

Na vprašanja, zakaj se uporabniki drog, ki so organizirani v Zvezo uporabnikov prepovedanih drog,²⁰ ob takšni odločitvi vlade niso v javnosti prav nič pritoževali, so sogovorniki odgovarjali dokaj nezainteresirano, češ da njihove zahteve tako ali tako ne bi bile uslišane, da se z metadonci ne bodo šli pogajat in da bi si s tem nakopali še več sovražstev.²¹ Eden med njimi pa je poudaril, da so uporabniki drog med sabo precej nestrpni in da vzrok za kakršnokoli neaktivnost najverjetneje tiči v njihovem načinu življenja.

Džanki se ne bo bunił, boli ga briga, strinjal se bo z vsem dokler ne bo treba nič delat. Džanki bo imel rad tistega, ki mu da drogo. Tistemu se bo prilagajal, ne bo galame delal, ne bo se upiral. V rit mu bo lezel, če bo treba. Te barabe manipulirajo s čistimi človeškimi dušicami in si prek njih gradove zidajo. Spomenike si zidajo.

Sogovorniki so bili zelo kritični do slovenske politike do drog in so menili, da je v interesu države, da »problemi« odvisnosti ostajajo takšni kot so. Po njihovem mnenju naj bi ravno zato država podpirala takšen program zdravljenja, ki ne prinaša rezultatov.

Državi je to prav, ker država, čim več ima ovčk, ki ne razmišljajo s svojo glavo, bolj prav ji je. To je blo vedno tako, imej pod sabo zaguljen folk, boljše ti bo. Zakaj so nacisti zažigali knjige? Sej tle bi tudi najraje tako naredili, samo ne smejo. Zato pa delajo drugače. Dejte jim metadon, naj bojo zadeti, pa kurc, sej bojo dali mir... naj bojo doma pri starših. Uni jih bojo ujčkali in bo vse u redu. To je zelo narobe.

²⁰ Društvo Areal, Svit Koper in člani projekta Morje »komune na hribu upanja« so leta 2002 ustanovili Zvezo uporabnikov drog. Razloge za ustanovitev je posebej poudaril eden izmed članov omenjene zveze: »Zato, ker dokler bodo stvari takšne, kot so, bo slabo. Tako, kot smo takrat rekli, da bojo igle po tleh, tle bo kar naenkrat takšen boom hepatitisa in AIDSa, da se bojo ljudje, kar za glavo primli in potem bodo narkomani še bolj bavbav tema, še bolj bojo grozni. Nobenga ne bo več brigalo, kaj smo govorili ves ta čas. In, da rabimo iglomite in da rabimo prostor za se zadevat in vse. Noben nas ne posluša. Samo zamahnejo z roko. Ko bo to udarilo ven, bomo spet mi krivi. Štekaš? Zarota! Druga stvar, ker gre svet naprej bi moglo it tudi to področje. Če hočemo v EU, delajmo tako, kot dela EU, vsaj večina držav v njej. Pri nas je to tako velika tabu tema, ker največ ima z distribucijo heroína še vedno bivša tajna policija«.

²¹ Javnozdravstvena paradigma politike do drog, ki je bila v začetku vzpostavljena v dobri veri, da na nek način z dajanjem droge na recept, nadzira določeno število ljudi, ki bi bili lahko nosilci družbenih in političnih sprememb. To potrjuje tudi izjava sogovornika: »Danes je mogoče važno, da se ne zadeva tisti, ki dela, študira. Za tistega, ki je brezposeln pa je vprašanje, če je to sploh še družbeno in politično nesprejemljivo. Človek, ki je zadet je manj politično aktiven in je mogoče boljše, da ga imaš zadetega, kot pa ne«.

Če hočemo razumeti nastalo situacijo, moramo pogledati v zgodovino, kako, kdaj in kakšne politike do drog so se pri nas v začetku oblikovale in kdo je bil nosilec teh politik. Konec osemdesetih in v začetku devetdesetih je ob razpravah o prepovedanih drogah in pojavu v družbi nastal v Sloveniji medicinsko represivni pristop. Na tem področju je sledila organizacija zdravstva in organizacija policije. Začetki oblikovanja politike do drog segajo v leta 1990 in 1991, ko so se na Obali sestali nekateri strokovnjaki in so začeli z nekim lokalnim pristopom do drog. Z letom 1990 se je začel prvi bum zlorabe nedovoljenih drog, ki se je kasneje razvil in svojo polno moč še danes ni dosegel.

Eden od sogovornikov je vprašanje, kakšna je slovenska politika do drog, obrnil in se vprašal, kakšna je politika do ljudi in družboslovce pozval k sodelovanju.

In čim bomo rekli, da smo pripravljeni nekaj narediti za človeka, bomo rešili njegov self. Takrat bomo rešili problem drog. Droge bodo vedno tu. Zakaj bi se mi ubadali s politiko drog? Nima smisla, dejmo ljudi rešiti, da bodo oni znali s temi drogami postopati tako, kot treba. Človek je zdej v stiski in politika do človeka se mora menjati in tu ste FDV-jevci. In vi boste morali filozofom to dopovedati, ker vsa pedagoška masa je tam študirala in potem medicincem in drugim, socialnim delavcem in vsem ostalim, ki se ukvarjajo s tem problemom, pravnikom, ekonomistom...

Sogovornik je poudaril, da se različne oblike politike do drog ukvarjajo predvsem s posledicami uporabe drog in ne z vzroki za uporabo, in da jih v večini primerov zanimajo posledice, ki jih imajo droge na širšo družbo in ne na posameznika.

Zmanjševanje škode, legalizacija ali dekriminizacija, psihiatrizacija ne odpravljajo vzroka uporabe, ukvarjajo se s posledicami, ker je to na nek način za državo koristno.

Terensko delo in njegova analiza kažeta, da se je razvil javnozdravstveni model predvsem zaradi preventive pred aidsom, hepatitisom in drugimi nalezljivimi boleznimi, da je medikalizacija na vrhuncu, ker je ta državo še najmanj stane, in da so razprave o legalizaciji marihuane tudi v Sloveniji trenutno v modi. V slovenski politiki do drog je čutiti monopol medicine nad drogami, kar se je pokazalo z umestitvijo Urada za droge RS pod ministrstvo za zdravstvo in hitrim širjenjem Centrov za zdravljenje in preprečevanje zasvojenosti od prepovedanih drog.

Prezrta razmerja med drogami in politiko

Na osnovi analize terenskega dela sem izdelala klasifikacijo stopenj, na katerih prihaja do razmerja droge politika. Po Freundu (1997: 100) ločimo tri predpostavke bistva političnega, in sicer: odnos med ukazovanjem in podrejanjem, ki določa red; odnos med zasebnim in javnim, ki določa javno mnenje, ter odnos med prijateljem in sovražnikom, ki določa boj.²²

Analiza terena, raziskav o drogah in uporabnikih drog, mednarodne strategije in nekaterih nacionalnih strategij oziroma politik do drog kaže, da je droga element političnega razmerja. Na različnih ravneh, ki so kontekstualno določene in niso v nobenem hierarhičnem redu, prihaja do različnih razmerij med politiko in drogami. Prek slednjega lahko določimo meje političnega.²³

Ker politika opredeli droge kot »sovražnike« in jih z normo prepove, droga začne urejati razmerja med ljudmi. Tako posameznike razdeli na uporabnike in neuporabnike prepovedanih drog. Na podlagi takšnega razlikovanja se oblikuje tolerančni prag, pri čemer so posamezniki, ki drogo uporabljajo, onkraj njega, so družbenokulturno nesprejemljivi. Meja družbenokulturne nesprejemljivosti je politično določena.

Percepcija drog v družbi-kulturi je posledica razmerja prijatelj-sovražnik. To razmerje je najbolj izraženo znotraj globalne politike do drog, ki je utemeljena na vojni. V mednarodni in nacionalnih strategijah do drog lahko določimo različne stopnje razmerja med drogo in politiko. V prohibicionistični tradiciji, ki je podlaga tako mednarodne kot posameznih nacionalnih politik in katere gonilna sila so ZDA, ima monopol represivni aparat države. Uporabniki drog so potisnjeni onstran družbeno sprejemljivega. Norme prepovedi, družbeno sprejemljivega vedenja so določene na podlagi političnih interesov ZDA in večjega dela mednarodne skupnosti. Uporaba prepovedanih drog ni dovoljena, kdor droge uporablja, je kriminallec. Droga v tej perspektivi deli ljudi na kriminalne in nekriminalne. Torej je (ne)kriminalnost v izhodišču politično določena.

V javnozdravstveni paradigmi, kjer ima pri določanju družbeno

²² Obe predpostavki, tako odnos med javnim in zasebnim kot odnos med sovražnikom in prijateljem, služita za razumevanje med tistim, kar je politično, in tistim, kar ni (prim. Freund, 1997: 102). Vendar se meja političnega spreminja glede na različne kulturno-družbene kontekste.

²³ Kot poudarja Lukšič, se »političnost v javnih politikah enači s pozicijo in držo, s katero se polemik ne strinja« (1997: 982). Za zdravo pamet, ki je praviloma potopljena v moralno prakso, je merilo političnega skladnost med stališči in političnimi usmeritvami ocenjujočega posameznika. Če na primer posameznik presojevalec ugotovi, da je nacionalna strategija do drog v nasprotju z njegovo predstavo »pravičnega«, je politična. Če je skladna z njegovo predstavo, pa je strokovna. Skrb za podobo strokovnosti je skrb za politično in moralno podporo. Skrb za prikazovanje določene rešitve kot politične pa je moralna in strokovna diskvalifikacija. Drugi odgovor na vprašanje političnosti, ki ga ima zdrava pamet je: vse je politika (Lukšič, 1997: 982).

sprejemljivega vedenja monopol medicina, prihaja do gradacije političnosti pri delitvi ljudi na zdrave-bolne, oziroma na normalne-patološke. Pri tem je treba poudariti, da je bolezen še vedno norma življenja, toda inferiorna norma v smislu, da ne tolerira nobenega odstopanja od pogojev, v katerih je veljavna, saj se ne more spremeniti v kakšno drugo normo. Bolni posameznik je normiran za določene eksistenčne pogoje in je zgubil normativno sposobnost, tj. sposobnost vzpostavljanja drugačnih norm v drugačnih pogojih (Canguilhem, 1987).

Posledica stopenj, na katerih prihaja do gradacije političnosti na razmerju droga politika, je stigmatizacija in marginalizacija uporabnikov drog. Analiza terena je pokazala, da uporabniki prepovedanih drog to stigmo praviloma ponotranjijo in zato v vsakodnevem življenju prevzamejo vloge bolnika, kriminalca, deviantneža. Tudi na tej točki se razmerje droga politika na prvi pogled izgubi. Analiza pa pokaže, da politično razmerje sproducira kontekst, v katerem lahko pride do omenjene identifikacije.

Iz nacionalne strategije (politike), ki vključuje smernice delovanja države na področju drog, ki vključujejo preventivne in kurativne ukrepe, lahko izpostavim naslednje argumente, ki dokazujejo, da so droge politično razmerje: prvič, nacionalna strategija do drog je osnovna strategija državne javne politike do omenjene problematike, določa načela »temeljnega dobrega« oziroma javnega zdravstva. Slednje je konsenzualno določeno. Torej je osnovno izhodišče politično določeno. Drugič, nacionalno strategijo je pripravljala Urad vlade RS za droge, ki ga je ustanovila vlada z namenom, da oblikuje politiko do drog, ki bo skladna z mednarodno politiko in s smernicami EU na tem področju. Odločitev o ustanovitvi urada je politična. Tretjič, pri oblikovanju nacionalne strategije je bila funkcija omenjenega urada koordinativna, kar pomeni, da je usklajeval različne programe s področja drog, ki so v izhodiščih zelo različni, in jih umeščal v neki konsenzualni okvir. Strokovna stališča, ki so se tako oblikovala, so del konsenza vseh sodelujočih strokovnjakov in so politično določena. Tudi na tej ravni pride do gradacije političnega. Četrtoč, k merilom za oblikovanje političnosti je treba prišteti tudi način argumentacije v nacionalni strategiji. Tumerimopredvsemnasklicevanjenamednarodnedokumente, priporočila in dokumente EU, na človekove pravice in ustavo. Petič, direktor vladnega urada za droge je na podlagi lastnega delovanja in stališč od drugih lahko prepoznan kot pristranski, čeprav se sam ne prepozna kot tak. Lahko je podvržen lobiranju in prepričevanju neposrednih ali posrednih političnih funkcionarjev, da naj se odloči v korist ene od političnih usmeritev.

Ker je nosilec nacionalne strategije do drog Urad vlade RS za droge, je ta v celoti politična. Če na dogodke in odločitve vlade o »ukinitvi« omenjenega urada gledam skozi merila političnosti, lahko vidim, zakaj je vlada Urad za

droge RS potem, ko je opravil svoje delo in pripravil nacionalno strategijo, umestila pod Ministrstvo za zdravje. Vendar mi znanstvena spoznanja na podlagi analize terenskega dela porajajo dilemo, ali umestitev urada pod okrilje omenjenega ministrstva ne bo onemogočila izvajanja omenjene strategije v delu, kjer govori o alternativnih oblikah zdravljenja, rehabilitacije, nadzora in uveljavljanja določenih pravic.

Da so droge element političnega razmerja, potrjuje tudi analiza pogovorov s sogovorniki. Percepcija uporabnikov drog kaže na odnos med ukazovanjem in podrejanjem, kjer so na eni strani tisti, ki se podrejajo, na drugi strani pa tisti, ki ukazujejo. Tako razumljen, je ta odnos temeljna predpostavka političnega, pri čemer skuša politika nadzorovati vso družbo, čeprav je le njen del. Odnos med ukazovanjem in podrejanjem pa je tak, da se ne da vnaprej presoditi, kdo ukazuje in kdo se podreja. Analiza terena je pokazala, da so v relaciji, do na primer represivnih državnih aparatov in medicine, uporabniki drog v podrejenem položaju – na eni strani kot bolniki, na drugi strani pa kot kriminalci. Odnos med ukazovanjem in podrejanjem nam nikakor ne potrjuje stališča, da so se nekateri že rodili, da bi ukazovali, drugi da se bi se podrejali, temveč samo, da vsako politično razmerje, na katerega naletimo, nujno predpostavlja odnos med ukazovanjem in podrejanjem. Pri tem je tudi izkušnja podrejanja pogosto šola za ukazovanje (Freund, 1997: 101). Analiza pogovorov s sogovorniki kaže, da jih večina predvsem ukazuje svojim staršem in da v družinskih odnosih pogostoma prevzemajo vlogo tistega, ki ukazuje in ureja odnose tako med sabo in drugimi družinskimi člani (uporabnik droge vs. mati, oče, brat, sestra) kot tudi med samimi družinskimi člani (mati vs. oče, mati vs. drugi otrok).

Kot že rečeno, politika do drog določa razmerja med uporabniki in neuporabniki drog, pri čemer v javnosti prvi večinoma igrajo negativno družbeno vlogo kriminalca ali bolnika. V okoliščinah, ki jim ustrezajo, omenjene vloge tudi igrajo, medtem ko zasebno izbirajo vlogo ne samo uporabnika droge, temveč predvsem džankija.

Analiza terenskega dela kaže, da razmerje med drogo in politiko določa odnos med ukazovanjem in podrejanjem, med zasebnim in javnim ter med prijateljem in sovražnikom. Odnos med podrejanjem in ukazovanjem je specifično političen, medtem ko sta v odnosu med prijateljem in sovražnikom ter zasebnim in javnim samo koncepta javnega in sovražnika specifično politična, koncepta zasebnega in prijateljstva pa se vežeta na nepolitično sfero človekovega življenja. Vsaka izmed treh predpostavk političnega v konkretnem političnem življenju igra določeno vlogo; dvojica ukazovanje-podrejanje pogojuje vzpostavitev politične tvorbe,

dvojica zasebno-javno njeno organiziranost, dvojica prijatelj-sovražnik pa njeno ohranjanje ali pa tudi njeno izginotje, če jo vase vsrka druga politična tvorba (prim. Freud, 1997: 103).

Sklep

Ker obstajajo različne razlage, zakaj ljudje uporabljajo droge, in ker se te pomembno razlikujejo ena od druge, so lahko politike do drog v praksi implementirane radikalno drugače od osnovnih izhodišč. Droge, predvsem pa prepovedane droge, so prek različnih paradigem politično posredovane in so kot takšne element političnega razmerja. Skozi mejo prepovedi, ki je politično konstituirana, se ureja odnose in razmerja med ljudmi. Prepovedana droga je merilo razlikovanja med ljudmi, saj so posamezniki, ki jo uporabljajo, onkraj tolerančnega praga. Analiza terenskega dela in političnih razmerji kaže na prezrta razmerja med politiko in drogami. Tako so na primer na ravni institucionalne obravnave uporabniki prepovedanih drog postavljeni v podrejeni položaj. V javnem življenju igrajo vlogo bolnika, kar omogoča reprodukcijo institucij, ki se ukvarjajo z njihovim »zdravljenjem« in razcvet javnozdravstvene paradigme. V zasebnem življenju pa uporabniki drog večinoma igrajo vlogo tistega, ki ukazuje (svojem), in ostajajo zavezani svojemu življenjskemu stilu.

Kakšna bo prihodnje politika do drog je odvisno od tega, kakšne bodo prioritete v mednarodni skupnosti, v EU in ne na zadnje v Sloveniji, in kaj bodo droge oziroma katere bodo prepovedane. Svet brez drog je iluzija, droge bodo še vedno del vsakdanjosti, in bodo vsaj regulirane, če ne prepovedane. Pomembneje se zdi, ali in kako jih bodo ljudje uporabljali. V politiko do drog bi bilo treba vključiti znanstvena spoznanja, ki razlagajo ne le negativne, ampak tudi pozitivne učinke drog, ki govorijo ne le o škodljivih, ampak tudi o neškodljivih ravnanjih z drogami in izkušnje uporabnikov drog, tako tistih, ki uporabe droge ne nadzorujejo, kot tistih, ki uporabo droge nadzorujejo in zaradi nje nimajo težav v vsakdanjem življenju.

LITERATURA

- Canguilhem, Georges (1987): *Normalno in patološko*. SH. Ljubljana: Škuc Filozofska fakulteta.
- Flaker, Vito (1999): »Družbene okoliščine uživanja drog«. *Teorija in praksa*, let. 36, št. 5, str.809-819.
- Flaker, Vito (2002): *Živeti s heroinom I. Družbena konstrukcija uživalca v Sloveniji*. Ljubljana: Založba/*cf.

- Flaker, Vito (2002): Živeti s heroinom II. K zmanjševanju škode. Ljubljana: Založba/*cf..
- Foucault, Michel in Derrida, Jacques (1990): Dvom in norost. Ljubljana: Anlecta.
- Freund, Julien (1997): »Tri predpostavke političnega«. V: Bibič, Adolf (ur). Kaj je politika? Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Jeretič, Sebastijan (2001): »Politična korektnost: primer uporabnic in uporabnikov nedovoljenih drog«. Teorija in praksa, let. 38, št. 2, str. 328–345.
- Južnič, Stane (1993): Identiteta. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kanduč, Zoran (2003): Onkraj zločina in kazni. Ljubljana: Študentska založba (Knjižna zbirka Koda).
- Kvaternik Jenko, Ines (1997-2004). Dnevnik terenskega dela. Osebni arhiv.
- Kvaternik Jenko, Ines (2004): Droga kot element političnega razmerja. Človekove pravice na primeru subkulture uporabnikov/uporabnic drog (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lukšič, Igor (1992): »Legalizacija drog. Nujnost in nezmožnost«. Časopis za kritiko znanosti, let. xx, str. 146–147.
- Lukšič, Igor (1997): »Političnost ustavnega sodišča«. Teorija in praksa, let. XXXIV, št. 6, str. 915–1047.
- Lukšič, Igor (1999): »Droga kot politično razmerje«. Teorija in praksa, let. 36, št. 5, str. 820–826.
- Offe, Claus (1985): Družbena moč in politična oblast. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Szasz, Thomas (1992): »Motivacije za prekinitev najdaljše vojne 20. stoletja: vojne proti drogam.« Časopis za kritiko znanosti, let. xx, str. 146–147.
- Szasz, Thomas (1996): Our Right to Drugs. Syracuse: Syracuse University Press.
- Schaler, Jeffrey (1998): Should we Legalize, Decriminalize or Deregulate? Prometheus Books, New York.
- Schmitt, Carl (1994): Tri razprave. Ljubljana: Študentska organizacija univerze.
- South, Nigel (1999/2000): Drugs, Cultures, Controls and Everyday Life. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Urad vlade RS za droge in slovensko politološko društvo (2001): Politološki vidiki nacionalne politike do prepovedanih drog v Sloveniji (okrogla miza). Odmevi, št. 3.

Liljana RIHTER*, Ružica BOŠKIĆ**

MOŽNI UKREPI ZA DVIG ZAPOSLEJIVOSTI – PRIMER BREZDOMCEV IN OSEB ZASVOJENIH Z NEDOVOLJENIMI DROGAMI¹

Povzetek. Določene kategorije prebivalstva so zaradi različnih dejavnikov na trgu delovne sile v slabšem položaju. Ker te ranljive kategorije predstavljajo relativno majhen delež celotnega prebivalstva, je o njih na voljo le malo statističnih podatkov. V članku je predstavljen metodološki pristop, ki omogoča pridobitev osnovnih informacij o socialnem in ekonomskem položaju ranljivih kategorij v Sloveniji, o ovirah pri zaposlovanju ter o možnih ukrepih za dvig zaposljivosti. Opisane so ugotovitve raziskave za dve izbrani kategoriji prebivalstva, ki so zanimive zlasti zaradi tega, ker je opaziti določene razlike v podatkih, pridobljenih iz različnih virov.

Ključne besede: ranljive kategorije, socialna vključenost, zaposljivost, fokusne skupine

Uvod

Določene kategorije prebivalstva so zaradi različnih dejavnikov na trgu delovne sile v slabšem položaju. V času, ko je konkurenca med brezposelnimi osebami za delovna mesta velika, imajo manj možnosti, da bodo prišli do delovnega mesta, do finančnih virov in finančne neodvisnosti. V družbi so pogoste predstave, da pripadniki nekaterih kategorij prebivalstva sploh ne želijo delati. Ni pa znano, kako se te ujemajo z realno sliko njihovih življenjskih situacij.

Gre za kategorije, ki so v družbi stigmatizirane, kar gotovo dodatno vp-

* Dr. Liljana Rihter, asistentka na Fakulteti za socialno delo, Univerza v Ljubljani.

** Ružica Boškić, raziskovalka.

¹ Podatki so bili zbrani leta 2003 v raziskavi »Socialna in ekonomska vključenost ranljivih skupin v Sloveniji – možni ukrepi za dvig zaposljivosti najbolj ranljivih kategorij težje zaposljivih in neaktivnih oseb« (Trbanc et al., 2003), ki jo je naročilo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, s finančno pomočjo programa EU za boj proti socialni izključenosti, izvajal pa Center za proučevanje človeških virov in organizacij na Fakulteti za družbene vede. Nositelka raziskave je bila mag. Martina Trbanc, poleg avtoric tega članka pa je pri izvedbi raziskave sodelovala še mag. Barbara Kobal, Inštitut RS za socialno varstvo.

liva na njihov težji položaj na trgu delovne sile. Obstaja velika verjetnost, da imajo podobne predsodke, kot so nasploh razširjeni v družbi, tudi potencialni delodajalci. Prvi vtis, ki ga dobimo o človeku, je zelo pomemben (Ule, 1992). Prva stvar, ki jo opazimo pri povprečnem pripadniku obeh ranljivih kategorij, ki sta izbrani in opisani v tem članku, torej pri brezdomcu ali pri osebi, zasvojeni z nedovoljenimi drogami, pa je ravno tisto, česar si potencialni delodajalec ne želi. Take osebe ne bo zaposlil, sploh če so med kandidati za delo tudi ljudje brez vidne stigme. Vidnost stigme je eden od pomembnih dejavnikov stigme (Goffman, 1981). V kombinaciji s predsodki, ki jih potencialni delodajalec že ima, lahko vpliva na to, da so pripadniki ranljivih kategorij izločeni, še preden bi jih potencialni delodajalec uspel spoznati. Predsodki in stereotipi o ranljivih kategorijah niso redki tudi med različnimi strokovnjaki in v takih primerih so še zlasti nevarni, saj lahko peljejo v samoizpolnjujoče se napovedi. To pomeni, da lahko strokovna oseba, ki verjame, da recimo brezdomci nočejo delati, s svojimi ravnanji pripomore, da brezdomec dejansko ne pride do dela, četudi bi si želel delati.

Vedno več védenja o ranljivih kategorijah pronica v družbo na podlagi dela nevladnih organizacij, ki so v zadnjih letih pripomogle, da se sliši tudi glas ranljivih kategorij. Kljub temu je v Sloveniji o ranljivih kategorijah prebivalstva še vedno na voljo malo statističnih podatkov, saj predstavljajo relativno majhen delež celotnega prebivalstva (Trbanc et al., 2003). V raziskavi »Socialna in ekonomska vključenost ranljivih skupin v Sloveniji – možni ukrepi za dvig zaposljivosti najbolj ranljivih kategorij težje zaposljivih in neaktivnih oseb«, na osnovi katere je nastal pričujoči članek, smo želeli identificirati glavne dejavnike socialno-ekonomskega položaja izbranih ranljivih kategorij, ki bi lahko vplivali na njihov položaj na trgu delovne sile in na njihovo zaposljivost. Zanimale so nas ovire pri zaposlovanju in delu izbranih kategorij, ali je mogoče te ovire zmanjšati ali odstraniti ter s katerimi ukrepi (Trbanc et al., 2003).

Članek je sestavljen iz treh delov. V prvem delu opisujemo metodološki pristop, ki smo ga uporabili za raziskovanje predstavljene problematike ter definiramo ranljive kategorije, ki smo jih izbrali za podrobnejše preučevanje. Raziskavo, ki smo jo izvedli, lahko opišemo kot eksplorativno ali poizvedovalno (Mesec, 1997: 37), saj je izhodiščni namen odkriti osnovne značilnosti problematike. Pri eksplorativnih raziskavah se ponavadi omejimo le na manjše število primerov in kadar je cilj raziskovanja med drugim omogočiti raziskovancu, da pove svoje mnenje in izpostavi svoj pogled na problem, Ragin (1994: 51) predpostavlja kvalitativni pristop raziskovanja. V drugem delu so v dveh ločenih poglavjih opisane glavne

ugotovitve raziskave za izbrani kategoriji prebivalstva: za brezdomce in za osebe, ki so zasvojene z nedovoljenimi drogami. Razlog za prikaz ugotovitev za ti dve kategoriji leži v tem, da je opaziti določene razlike v informacijah o položaju z vidika zaposlovanja s strani različnih virov podatkov. V zadnjem delu povzemamo skupne ugotovitve in poudarke ter navajamo nekatere možne ukrepe za pomoč pri socialni in ekonomski integraciji oseb iz opazovanih ranljivih kategorij.

Opredelitev ranljivih kategorij in metodološki pristop

V strokovni literaturi in v empiričnih raziskavah so omenjene in opredeljene različne ranljive ali marginalne kategorije. V raziskavi smo kot ranljive kategorije označili kategorije prebivalstva, »...pri katerih se prepletajo različne prikrajšanosti (na primer: materialna oziroma finančna, izobrazbena, zaposlitvena, stanovanjska in podobno) in ki so pri dostopu do pomembnih virov (kot je na primer zaposlitev) pogosto v izrazito neugodnem položaju« (Trbanc et al., 2003: 5). Na podlagi dogovora z naročnikom smo izbrali naslednje kategorije:

- brezdomci,
- osebe s težavami v duševnem zdravju,
- osebe, ki so zasvojene z nedovoljenimi drogami,
- osebe, ki so zasvojene z alkoholom,
- osebe z izkušnjo nasilja,
- osebe v postpenalni obravnavi,
- osebe brez dovoljenja za delo.

Ker te kategorije predstavljajo relativno majhen delež celotnega prebivalstva in ker so težko dostopne, smo se odločili, da izvedemo kvalitativno raziskavo in na manjšem številu primerov zberemo podatke o položaju opazovanih ranljivih kategorij. Za zbiranje podatkov smo uporabili metodo fokusnih skupin, v katerih so sodelovali strokovni delavci in delavke ter sodelavci in sodelavke javnih institucij, ki v praksi delajo z uporabniki iz ranljivih kategorij, ter metodo strukturiranih intervjujev s predstavniki nevladnih organizacij in z osebami iz opazovanih ranljivih kategorij. Tako smo s triangulacijo virov podatkov, ki jo priporočajo številni avtorji (npr. Cheetham et al., 1992: 46-47), poskušali zagotoviti tudi večjo zanesljivost in veljavnost pridobljenih podatkov.

Metodo fokusnih skupin smo izbrali, ker smo želeli pridobiti informacije o položaju ranljivih kategorij in o obstoječih ukrepih s strani strokovnjakov in strokovnjakinj, ki se ukvarjajo z osebami iz teh kategorij, ter na podlagi razprave med njimi priti do idej o novih ukrepih za izboljšanje zaposljivosti.

V primeru, da bi z njimi izvedli strukturirane individualne intervjuje, bi najbrž dobili precej manj idej, saj se v fokusnih skupinah ravno zaradi skupinske dinamike sprožijo tudi novi uvidi v problematiko (Krueger, 1998a). V fokusne skupine smo povabili strokovne delavke in sodelavke iz petih centrov za socialno delo, ki pokrivajo obravnavano problematiko, ter svetovalke uradov za delo in strokovne delavke iz petih območnih služb Zavoda RS za zaposlovanje. Izhodiščna vprašanja, ki jih je raziskovalna skupina oblikovala na osnovi usmeritev iz literature (Krueger, 1998b), kjer je zapisano opozorilo, naj bodo vprašanja čim bolj jasna in prilagojena obravnavani populaciji ter pilotsko testirana (dana v vpogled potencialnim udeležencem), smo vsem udeležencem poslali vnaprej. Pogovori v fokusnih skupinah so v povprečju trajali od 2 do 3 ure, število udeležencev in udeleženk pa se je gibalo od 6 do 10. Razprave v fokusnih skupinah so bile izvedene v prostorih sodelujočih centrov za socialno delo.

Drug vir podatkov so bili predstavniki in predstavnice nevladnih organizacij, ki delujejo na področju opazovanih kategorij oz. izvajajo programe zanje. Predstavnikov nevladnih organizacij nismo vključili v fokusneskupine, ker smo upoštevali omejitve velikosti. V prevelikih fokusnih skupinah (na primer nad 15 udeležencev) je vsem udeležencem težko zagotoviti, da dobijo besedo. Če bi to želeli zagotoviti, pa bi presegli časovni okvir, znotraj katerega se udeleženci še lahko osredotočijo na obravnavano problematiko (Krueger, 1998a: 53-4). Zato smo predstavnikom nevladnih organizacij poslali strukturirane intervjuje s podrobnim navodilom za pojasnitev posameznih vprašanj. Od 26 nevladnih organizacij, ki smo jih povabili k sodelovanju, se jih je odzvalo 12.

Tretji vir podatkov so bile osebe iz ranljivih kategorij. Pripravili smo strukturirane intervjuje z anketo in za izvedbo intervjujev prosili strokovne delavke na centrih za socialno delo ter predstavnike nevladnih organizacij. Do oseb iz obravnavanih kategorij je namreč težko priti, saj podatkov o tem, kdo 'sodi' v katero izmed kategorij, ni. Strokovnjaki in strokovnjakinje v javnih institucijah in nevladnih organizacijah pa tem osebam nudijo pomoč in se jim zato lažje približajo ter ustvarijo bolj zaupno vzdušje med intervjujem. Opravljenih je bilo 63 intervjujev z osebami iz ranljivih kategorij, in sicer 9 z brezdomci, 13 z osebami s težavami v duševnem zdravju, 10 z osebami s težavami zaradi zasvojenosti z nedovoljenimi drogami, 5 z osebami s težavami zaradi zasvojenosti z alkoholom, 11 z osebami z izkušnjo nasilja, 9 z osebami v postpenalni obravnavi in 6 z osebami brez dovoljenja za delo. Glavna prednost strukturiranih intervjujev, pri katerih so vprašanja določena natančno in vnaprej, je v tem, da dobimo podatke, ki jih lahko primerjamo (Patton, 1990: 280-290). Podobna vprašanja so bila

zastavljena za vse kategorije, kar omogoča primerjavo odgovorov tako med kategorijami kot znotraj kategorij.

Raziskavo smo izvedli v Ljubljani, Mariboru, Celju, Murski Soboti in Kopru. Ta mesta smo določili na podlagi regionalnih podatkov o zaposlovanju in brezposelnosti v Sloveniji. Empirični del raziskave smo namreč želeli opraviti v krajih z nadpovprečno in v krajih s podpovprečno stopnjo brezposelnosti. Mariborska, celjska in murskosoboška regija so področja v Sloveniji z izrazito nadpovprečno stopnjo brezposelnosti, hkrati pa so tu tudi precejšnja strukturna neskladja med ponudbo delovne sile in povpraševanjem po njej (slabo izobražena delovna sila na eni strani in povpraševanje po višje kvalificiranih in izobraženih delavcih na drugi strani), kar ima za posledico dolgotrajno brezposelnost². Ljubljanska in kopraska regija pa predstavljata regiji s podpovprečno brezposelnostjo³, a z izraženo in koncentrirano problematiko ranljivih skupin (Trbanc et al., 2003). Drug pomemben razlog za izbor večjih mest je v dejstvu, da se opazovana problematika kopiči v večjih mestih oziroma je tu bolj opazna kot v manjših krajih.

Zbiranje podatkov je potekalo od maja do julija 2003. Vsi intervjuji so bili prepisani in kvalitativno analizirani z uporabo strategije, ki jo Patton (1990: 376) poimenuje analiza po vseh primerih in pomeni, da grupiramo odgovore različnih ljudi po skupnih vprašanjih. Za vsako opazovano kategorijo posebej smo analizirali podatke, ki smo jih zbrali na podlagi fokusnih skupin; podatke iz strukturiranih intervjujev s predstavniki nevladnih organizacij ter podatke iz strukturiranih intervjujev z osebami iz ranljivih kategorij. Ko analiziramo vsebino intervjujev in opisov, začnemo najprej z branjem intervjuja in ob strani delamo pripombe o tem, kaj bi lahko naredili z določenimi deli podatkov. To je začetek organiziranja podatkov oz. kodiranja. V teh opisih lahko odkrijemo razne vzorce, oblikujemo tipologije, izvedemo logično analizo s križanjem dimenzij. Šele nato lahko začnemo z interpretacijo. Zavedati se moramo, da interpretativna razlaga kvalitativne analize ne izpostavlja znanstvenosti v takem smislu kot kvantitativna analiza. Poudarek je namreč na razumevanju, opisu in nikakor ne na posploševanju (Patton, 1990: 424).

V nadaljevanju povzemamo ugotovitve raziskave o dveh izmed

² Delež dolgotrajno brezposelnih oseb (brezposelnih več kot eno leto) med registrirano brezposelnimi v Sloveniji je bil konec decembra 2002 52,2%. Najvišji delež dolgotrajno brezposelnih je imela Območna služba Maribor – 60,5%, delež dolgotrajno brezposelnih v Območni službi Celje je bil 55,7%, v Območni službi Murska Sobota pa 53,3% (Zavod RS za zaposlovanje, 2003: 40).

³ Povprečna stopnja registrirane brezposelnosti v letu 2002 na območju Območne službe Zavoda RS za zaposlovanje Ljubljana je bila 7,7%, na območju Območne službe Koper pa 8,9% (Zavod RS za zaposlovanje, 2003: 40).

opazovanih ranljivih kategorij: o njihovem položaju in glavnih težavah z vidika dela in zaposljivosti, o ukrepih, ki so na voljo za pomoč pri zaposlovanju in koliko so ti ukrepi ustrezni ter o predlogih za izboljšanje zaposljivosti. V nekaterih primerih trditve in ugotovitve ilustriramo tudi s posameznimi primeri in citati iz intervjujev in razgovorov v fokusnih skupinah.

Brezdomci

Najširša opredelitev brezdomstva je, da so brezdomci ljudje brez doma. V centrih za socialno delo na podlagi izkušenj delijo brezdomce v dve skupini: tisti, ki spijo zunaj, in tisti, ki spijo v kakih nastanitvenih centrih (kot so zavetišča, samski domovi in podobno). V nekaterih centrih za socialno delo so opozorili, da brezdomci v zavetiščih v bistvu sploh niso brezdomci v pravem pomenu besede. Pravi brezdomci po njihovem mnenju živijo v parku, ker nimajo urejenih dokumentov, v zavetiščih pa od njih običajno zahtevajo kakšen identifikacijski dokument. Centri za socialno delo kot brezdomce vedno obravnavajo le posameznike, medtem ko so družine običajno bolj prikrito brezdomne – dejansko niso na ulici, ampak krožijo med sorodniki, prijatelji. Podobno opredeljujejo skupine brezdomcev tudi uveljavljeni avtorji s tega področja, denimo Avramov (1999).

Brezdomci so heterogena populacija, za katero v družbi stereotipno velja, da so ostali brez doma zaradi težav z zasvojenostjo. Zasvojenost ni nujno vzrok za brezdomstvo, nedvomno pa obstaja med brezdomstvom in zasvojenostmi povezava. Strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo so namreč skoraj za vse brezdomne osebe, s katerimi so opravile intervjuje, označile, da imajo težave z zasvojenostjo, četudi sami intervjuvanci tega niso poudarjali. Vse intervjuvane brezdomne osebe, razen ene, za katero je bilo omenjeno, da ima težave z zasvojenostjo z nedovoljenimi drogami, imajo po oceni strokovnih delavk in sodelavk težave z zasvojenostjo z alkoholom. Poleg zasvojenosti vidijo strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo kot pogost vzrok za brezdomstvo tudi težave v duševnem zdravju, doživljanje nasilja in prevelike stroške stanovanja za osebe in družine z nizkimi dohodki. Precej brezdomstva naj bi bilo tudi med osebami v postpenalni obravnavi. V Centru za socialno delo Maribor so opozorili na problem mladih oseb po prestani zaporni kazni, ki se ne morejo vrniti k staršem in potem prenočujejo pri prijateljih. Tudi sicer pri nekaterih mladoletnikih opažajo potencialno možnost brezdomstva, ker so neprilagojeni in ne živijo v okvirih, ki jih zahteva družba. Poudarili so, da medčasne brezdomce spadajo tudi ženske, ki odidejo od doma zaradi

nasilja, ker svojega stanovanja vsaj v nekem določenem času ne morejo uporabljati.

V strokovni literaturi na temo brezdomstva je mogoče zaslediti ugotovitev, da je za ljudi, ki ostanejo brez doma, značilno, da imajo vsaj dva ali več dejavnikov in več visoko stresnih dogodkov v svojem življenju: težave v družini, nizka izobrazba, občasno plačano delo ali neprejemanje dohodkov od dela, zgodovina psihičnih bolezni, različne stopnje invalidnosti, osebnostne motnje, zasvojenost z alkoholom ali drugimi substancami, izkušnja bivanja v psihiatrični ustanovi, obsojenost na zaporno kazen ali kazen v kaki drugi instituciji, če je oseba sirota ali/in oddana v rejo, izkušnja spolnega nasilja ali druge vrste nasilja v lastnem domu, kronične bolezni (Avramov, 1999; Zaviršek, 1994).

V slovenskih centrih za socialno delo pridejo v zadnjih letih v stik s približno 400 brezdomci letno. To število ostaja konstantno. V dveh centrih za socialno delo pa navajajo, da se število brezdomcev povečuje. Menijo, da je ogromno tudi takih ljudi, ki na centre za socialno delo ne pridejo po pomoč in da ogromno brezdomcev spi zunaj.

Položaj z vidika dela in zaposlitve

Na trgu delovne sile je veliko ljudi, ki nimajo tako hudih težav, kakor osebe iz kategorij, zajetih v raziskavo, brezdomci pa imajo različne težave še poudarjene, zato zaposlitev zelo težko najdejo, pogosto pa je niti ne iščejo. Sami intervjuvani brezdomci kot največje ovire pri iskanju dela in zaposlitve navajajo predvsem:

- svoj videz (»neurejen«, »zanemarjen«, »vidi se, da nisem od tod«);
- govorico in slabe komunikacijske spretnosti (»ne znam dobro slovensko«, »ne znam se lepo predstaviti«);
- zdravje (»vprašanje je, koliko sem sploh še sposoben za delo«);
- pogoje dela (»za 30.000 sit ali 60.000 sit ne bom delal; težko dobim proste dneve, zato si vzamem dopust sam«; »nihče pošteno ne plača«; »nepošteni delodajalci«).

V razpravah s strokovnimi delavkami centrov za socialno delo in svetovalkami uradov za delo je bilo izpostavljeno tudi to, da je brezdomstvo stigma. Potencialni delodajalci, predvsem v manjših okoljih, te osebe poznajo kot brezdomce in jih zaradi tega nočejo zaposliti. Ne glede na stigmo pa je za slabe možnosti brezdomcev za delo in zaposlitev pomembno dejstvo, da pride, predvsem v primeru dalj časa trajajočega brezdomnega načina življenja in daljše odsotnosti iz sfere dela, do izgube ali do okrnjenih delovnih sposobnosti, poklicnih znanj in spretnosti ter delovnih navad.

Brezdomci pogosto opravljajo različna priložnostna dela, na primer,

pomoč na kmetijah, sezonska dela, čiščenje, delo na tržnici in druga dela na črno. V tem času pogosto tudi bivajo na kmetijah, kjer delajo. Pogosto se jim dogaja, da jim 'delodajalci' opravljenega dela na črno ne plačajo, sami pa se ne pritožijo in jih ne prijavijo ustreznim inšpekcijskim službam.

Večina brezdomcev, med njimi mnogo takih, ki so brez dela in brez stanovanja ostali v obdobju tranzicije, ima kar nekaj let delovne dobe. Boškić in Zajc (1997) na primeru ljubljanskih brezdomcev ugotavljata, da je število brezdomcev po tranziciji naraslo tudi zaradi kombinacije odpuščanja delavcev zaradi stečajev ali krčenja proizvodnje in zaradi lastninjenja stanovanj. Nekateri brezdomci navajajo, da jim je bilo mnogo let tudi 'ukradenih', ker so mislili, da jih je delodajalec zavaroval in da zanje plačuje vse potrebne prispevke, kasneje pa se je izkazalo, da tega ni počel. Eden od intervjuvanih brezdomcev ocenjuje, da je tako za 10 let dela mislil, da mu teče delovna doba.

Nekateri brezdomci so navedli, da so imeli v preteklosti nerealna pričakovanja in da se niso zavedali, kakšne posledice imajo lahko njihove trenutne odločitve v prihodnosti. V mladosti jim ni bilo težko najti zaposlitve ali pa so zaposlitve prostovoljno zapuščali, ker so lahko našli druge. Iskali so predvsem boljše plačane zaposlitve in take, ki bi jim omogočile več prostega časa. Problemi so se pojavili kasneje. Zaradi načina življenja so zboleli za kroničnimi boleznimi in številnih del ne morejo več opravljati ali pa so pri iskanju zaposlitve enostavno diskriminirani zaradi starosti in videza. Iz intervjujev je razvidno, da nimajo razvitega socialnega omrežja, ki bi jim lahko pomagalo pri pridobitvi dela in zaposlitve. Večina navaja, da nimajo sorodnikov in prijateljev, s katerimi bi se lahko pogovarjali o osebnih stiskah, in ki bi jim lahko ponudili materialno pomoč. Brezdomci so tudi slabo funkcionalno pismeni in jim večina opravil, ki so za delovanje v sodobni družbi nujna, predstavlja težave. Težave imajo s pisanjem prošenj, pa tudi pri branju različnih navodil, vozniških redov ter pri izpolnjevanju obrazcev, nihče od intervjuvanih ne zna uporabljati računalnika.

Ukrepi, ki so na voljo za pomoč pri zaposlovanju

Na uradih za delo pri prijavi v register brezposelnih oseb ne beležijo, ali je iskalec zaposlitve brezdomec, saj tega ne smejo. Včasih svetovalke to opazijo, predvsem kadar oseba kot stalni naslov navede naslov, ki ne obstaja in/ali se jim pošta vrača. Brezdomcev ne vključujejo v kakšne posebne programe. Programi, ki bi bili izdelani posebej za to populacijo tudi ne obstajajo. Svetovalka na uradu za delo pa je omenila, da jih, kadar je to smiselno, vključijo v programe osebnostnega razvoja (psihosocialne rehabilitacije). Ti programi so predvsem primerni za mlajše osebe, ki še

niso dolgo v situaciji brezdomstva in so še motivirane za rešitev svoje situacije. Tudi sicer so za brezdomce, ki želijo spremeniti svojo situacijo, primerni predvsem daljši rehabilitacijski programi, saj se morajo te osebe soočiti z realnim stanjem, spreminjati stališča in življenjske navade. Poleg psihosocialne rehabilitacije je običajno potrebna tudi poklicna rehabilitacija, saj gre pri osebah, ki so bile dalj časa odsotne iz sfere dela, za izgubo delovnih sposobnosti in poklicnih znanj in spretnosti, ki zastarijo (če so jih posamezniki sploh imeli). Vključevanje oseb, ki so v situaciji brezdomstva in brezposelnosti daljše obdobje, nazaj na trg delovne sile je dolgotrajen proces in zahteva vključitev v različne daljše programe, sodelovanje in pomoč različnih institucij in organizacij ter visoko motivacijo posameznikov samih.

Dosedanje izkušnje kažejo, da je izhodov v zaposlitev tudi po vključitvi v kakšen rehabilitacijski program pri tej populaciji zelo malo. Svetovalke z uradov za delo so navajale redke uspešne primere, ki so vsi rezultat sodelovanja in skupnega angažiranja svetovalcev urada, strokovnih delavcev in sodelavcev centrov za socialno delo, nevladnih organizacij ter motiviranega posameznika, ki je želel najti izhod iz svoje situacije in bil za to pripravljen veliko narediti. Prav motivacija posameznika samega za korenite spremembe je, ob pomoči in možnostih, ki so na voljo, najbolj kritična točka. Strokovne delavke in sodelavke v centrih za socialno delo in svetovalke na uradih za delo menijo, da gre pri brezdomstvu, ne glede na življenjske okoliščine in težave, ki so posameznika vanj pripeljale, pogosto (tudi) za življenjski stil, ki ni združljiv z delom in zaposlitvijo, zaradi česar si večina brezdomcev sploh ne želi iskati dela. Za delo niso motivirani in večina tistih, ki so prijavljeni kot iskalci zaposlitve, se je prijavila zgolj zato, da ima pravico do denarne pomoči.

Na centrih za socialno delo rešujejo vsak primer individualno. Za pomoč brezdomcem, ki izrazijo željo, da bi spremenili svojo življenjsko situacijo, se strokovni delavci in sodelavci centrov za socialno delo povezujejo z drugimi institucijami in nevladnimi organizacijami. V razgovoru v Ljubljani so omenili, da jim z denarno socialno pomočjo krijejo bivanje v enoti za brezdomce. Problem se pojavi pri starejših ali bolnih osebah, pri katerih njihov način življenja že kaže resne posledice na zdravju. Zdravstvena problematika je pri brezdomcih zelo pereča. Večina nima urejenega zdravstvenega zavarovanja in pogosto se strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo z njimi srečajo takrat, ko jih pokličejo iz bolnišnic, kjer se brezdomci znajdejo zaradi resnih zdravstvenih težav, niso pa zavarovani.

V nasprotju s pogledi strokovnih delavk in sodelavk je pet od devetih intervjuvanih brezdomcev izjavilo, da bi se takoj zaposlili, če bi imeli to

možnost. Od institucij, na katere se obračajo po pomoč pri pridobivanju dela in pri ostalih težavah, intervjuvani brezdomci najpogosteje navajajo centre za socialno delo in urade za delo. Nekateri so do njihove pomoči precej kritični; eden je navedel, da so mu ponujali opravljanje težkih fizičnih del kljub temu, da so vedeli, da jih zaradi zdravja ne more opravljati. Intervjuvani brezdomci navajajo, da jim strokovni delavci in sodelavci centrov za socialno delo ter svetovalci uradov za delo največ pomagajo pri pisanju prošenj in iskanju delovnih mest. Delavci v zavetiščih jim pomagajo tudi tako, da jih včasih spremljajo ali odpeljejo na razgovore za delo, pokličejo potencialnega delodajalca in podobno.

Strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo se strinjajo, da je mreža zavetišč za brezdomce premalo razvita. V številnih krajih po Sloveniji zavetišč sploh še nimajo. Med pogovori v centrih za socialno delo so strokovne delavke in sodelavke izražale nemoč pri reševanju stisk brezdomcev, saj pravijo, da si jih enostavno podajajo med institucijami in organizacijami.

Pri brezdomnih osebah, ki pri sebi ne želijo ničesar spreminjati, strokovni delavci in sodelavci centrov za socialno delo ne zahtevajo, da so prijavljeni na uradu za delo kot iskalci zaposlitve. V intervjujih so štirje brezdomci od devetih navedli, da se ne bi zaposlili. Kot razloge navajajo:

- da se jim je način življenja tako spremenil, da ne bi zdržali delati osem ur;
- denarna socialna pomoč zadostuje, če zmanjka denarja, pa pomagajo pri različnih delih na črno;
- ni vsako delo dovolj dobro;
- z 'žicanjem' se več zasluži;
- slabo zdravje.

Predlogi za izboljšanje zaposljivosti

Brezdomstvo je eden od problemov, ki nedvomno zahtevajo večplastno obravnavo. Kot področje, ki bi se moralo najprej spremeniti za izboljšanje njihove življenjske situacije, so intervjuvani brezdomci večinoma navedli stanovanje in zdravje. Tudi v intervjujih s predstavniki centrov za socialno delo in uradov za delo je bilo izpostavljeno, da bi bilo potrebno primarno reševati vprašanje bivališča ter vzpostaviti mrežo in pomoč za vzpostavljanje osebne urejenosti. Za brezdomce, ki so motivirani za spremembo življenjske situacije, je zelo pomembna zaščita države in dosledno izvajanje zakonov, kadar so oškodovani s strani delodajalcev. Sami intervjuvanci, na primer, navajajo, da jih nekatere svetovalke z urada za delo večkrat napotijo k istemu delodajalcu, za katerega 'vsi vedo', da zaposlenih ne prijavi, ali pa da

jim uslužbenke ustreznih institucij nočejo pomagati pri obrazcih in drugih opravilih, povezanih z birokracijo. Glede na to, da so navajali, da imajo težave pri branju navodil, voznih redov, izpolnjevanju obrazcev, pisanju prošenj ter da ne znajo uporabljati računalnika, je pomoč svetovalcev in strokovnih delavcev ter sodelavcev več kot dobrodošla. Od storitev, ki bi jih še potrebovali, so brezdomci navedli pomoč pri lajšanju osebnih stisk in težav.

Pomembno je torej usposabljanje svetovalcev in strokovnih delavcev za delo s to specifično populacijo, da so pripravljeni in znajo nuditi pomoč tudi pri opravilih, ki so za večino prebivalstva enostavna, in v stikih z institucijami. Delno lahko to pomoč zagotovijo tudi nevladne organizacije z zagovorništvom, pri čemer pa se ne sme zmanjševati pomen korektnih stikov in delovanja državnih uslužbencev.

Tudi za brezdomce, ki zaenkrat ne čutijo potrebe po delu in zaposlitvi, morajo biti na voljo različni ukrepi in možnosti. Za ukrepe, ki so brezdomcem namenjeni v okviru socialne politike, velja, da je potrebno bolj dolgoročno opredeliti, kdaj so ukrepi uspešni. Ker gre za populacijo, ki je razvila specifičen življenjski stil, je težko pričakovati, da bi se lahko hitro prilagodili pravilom bivanja v domovih, zavetiščih, še manj pa pravilom v organizacijah in na delovnem mestu (Edgar et al., 2000; Somerville, 1999). Delati je treba postopno. Kot pripadnikom drugih marginaliziranih skupin, se tudi brezdomcem pogosto lažje približajo sodelavci ali terenski delavci nevladnih organizacij. V centrih za socialno delo so navajali, da je pri tej skupini potrebno začeti z motiviranjem za delo bolj posredno. Po mnenju strokovnih delavk in sodelavk centrov za socialno delo brezdomci dela ne pojmujejo kot visoko vrednoto. Še posebej pa to velja, če je delo slabo plačano, kar tista dela, za katera bi brezdomci na trgu delovne sile lahko konkurirali, večinoma so.

Kot primer dobre prakse je bil v razpravi na enem od centrov za socialno delo izpostavljen primer društva, v katerem brezdomcu najprej ponudijo bivališče, psiho-socialno pomoč, poskrbijo za njegovo ureditev (popravilo zob, ustrezna obleka in drugo) in šele potem mu pomagajo z iskanjem zaposlitve. Najprej iščejo občasno delo, v naslednji fazi pa ga skušajo vključiti kot iskalca zaposlitve na zavod za zaposlovanje. Tako je bil uspešno rešen en primer brezdomca, k čemur je pripomoglo predhodno dolgoletno delo socialne delavke s to osebo in njegov interes za spremembo ter poznavanje mreže in načina delovanja nevladnih organizacij s strani socialne delavke.

Osebe, ki so zasvojene z nedovoljenimi drogami

V kategorijo oseb, ki so zasvojene z nedovoljenimi drogami (v

nadaljevanju: zasvojene osebe), smo v naši raziskavi uvrstili tiste osebe, pri katerih so se zaradi uživanja drog razvile škodljive posledice, in osebe, ki so ta problem že prepoznale in so vključene v zdravljenje, v programe psihosocialne rehabilitacije, ali so že zaključile različne oblike programov.

Rezultati različnih raziskav (Ustanova Odsev se sliši, 2003) in analize intervjujev s predstavniki centrov za socialno delo, uradov za delo in nevladnih organizacij, ki izvajajo programe za zasvojene osebe, so pokazali, da se je število uživalcev drog in alkohola v zadnjih letih precej povečalo. Povečevalo naj bi se predvsem število zasvojenih z novimi, sintetičnimi drogami, medtem ko število zasvojenih s heroinom ostaja konstantno. Razlog za takšen porast vidijo nekateri v uspešnosti 'dilerjev', v večji dostopnosti drog, v težki ekonomski situaciji v državah v tranziciji, vendar ne smemo pozabiti še ostalih eksogenih dejavnikov, ki jih navajajo različni avtorji (Merc v Polajner, 1998: 69-71): industrializacija in urbanizacija, ki pospešujeta odtujenost, porabniška in pridobitniška mentaliteta sodobne družbe, recesija in brezposelnost, pomanjkanje dobrin pri nekaterih slojih ter obilica pri drugih itd. Vzrok za razvoj zasvojenosti pa so tudi endogeni dejavniki v osebi sami.

Uživanje drog ima številne škodljive posledice (Ustanova Odsev se sliši, 2003). Med telesnimi prevladujejo okužbe, predoziranja, ciroza, rak; duševne posledice so psihoza, depresija, samomor; družbene pa kriminal, poškodbe pri delu in v prometu, povečana poraba zdravstvenih in socialnih sredstev.

Ko smo s strokovnimi delavkami in sodelavkami centrov za socialno delo ter s svetovalkami uradov za delo razpravljali o položaju zasvojenih oseb z vidika dela in zaposlitve, se je kot prevladujoče pokazalo mnenje, da je zasvojeni osebi, ki je zaposlena, težko obdržati zaposlitev, saj ima zaradi abstinenčnih kriz in potrebe po drogi zmanjšane delovne sposobnosti. Ko delodajalec to odkrije, ponavadi sledi izguba zaposlitve. Položaj zasvojenih oseb na delovnem mestu je tako odvisen od posluha in osveščenosti delodajalcev. Najboljša možnost je na primer zaposlitev v družinskih podjetjih, kjer so do osebe bolj strpni in poznajo njen problem. Le iz enega razgovora na centrih za socialno delo je razvidno mnenje, da se z drogo da živeti in tudi delati, če človek prevzame odgovornost zase, vendar so v tem primeru potrebne posebne oblike dela (fleksibilna zaposlitev). Večina oseb iz te kategorije, ki jih obravnavajo na centrih za socialno delo, je brezposelnih. Z vidika iskanja zaposlitve imajo (tudi po zdravljenju) zmanjšane možnosti že zaradi stigme in predsodkov delodajalcev. Zato se pri iskanju zaposlitve izpostavlja dilema – ali potencialnemu delodajalcu povedati, da si (zdravljen) zasvojenec, ali ne. Če oseba sama tega ne pove,

lahko delodajalec to izve drugje, če pa pove, je verjetno ne bodo zaposlili, saj se delodajalci raje odločijo, da bodo izbrali take ljudi, s katerimi bodo imeli manj problemov. Možnost zaposlitve je manjša še zaradi nizke izobrazbe. Za številne zasvojene osebe je značilno, da postanejo zasvojene že zelo zgodaj (v obdobju rednega šolanja), zaradi česar šolanja ne zaključijo. Ker nimajo dokončane (srednje) šole, so jim na voljo predvsem slabo plačana delovna mesta, ki pa jih ne želijo sprejeti in raje prejemajo denarno socialno pomoč ter občasno opravljajo razna priložnostna dela, kradejo ali se ukvarjajo s preprodajo drog.

Analiza intervjujev s predstavniki nevladnih organizacij, ki izvajajo programe za zasvojene osebe, je pokazala, da tisti, ki imajo zaposlitev, večinoma opravljajo slabo plačana, priložnostna dela in dela na črno. Strah jih je pred razkritjem uživanja drog, saj so nekateri zaradi tega že izgubili zaposlitev. Aktivni zasvojenci težko ohranijo delovno mesto zaradi dejavnosti, povezanih z uživanjem droge (iskanje denarja, nabava droge, vbizgavanje), saj jih običajni osemurni delavnik brez možnosti izhodov pri tem ovira. (»Moje lastne izkušnje pa kažejo, da je aktivni zasvojenec težko dolgo časa dober in pošten delavec.«). Tisti, ki so na metadonskem programu, naj bi pri delu ne imeli večjih težav, možno je le, da kakovost dela s časom pada. Večina zasvojenih po mnenju predstavnikov nevladnih organizacij nima zaposlitve in so brezposelni. Nekateri iščejo zaposlitev, veliko pa jih ima predsodek, da je tako ali tako nesmiselno iskati delo, češ da nihče ne bo vzel 'narkomana', pa tudi primernih služb ni.

Večina intervjuvanih zasvojenih oseb je brezposelna; nekateri opravljajo delo po pogodbi (kratkotrajne zaposlitve, ki se jim ne štejejo v delovno dobo) ali delajo na črno. Tisti, ki so že opravljali ali trenutno opravljajo razna dela, navajajo, da so se dobro razumeli s sodelavci in da so si pridobili dodatna znanja. Prevladujejo pa slabe izkušnje, povezane z neustreznim plačilom za opravljeno delo (nizka, neredna plača, delo sploh ni bilo plačano), z neustreznim urnikom dela (delovni čas odvisen od potreb delodajalca, nočno delo) in s tem, da niso imeli zagotovljenih nobenih pravic; le malo jih omenja slabe odnose s sodelavci. Eden izmed anketiranih opozarja, da bi delodajalec, če bi izvedel, da je zaposlil zasvojenca, le-tega verjetno odpustil. To ponazori z bratovo izkušnjo, ki je zaradi tega, ker ga je nekdo prepoznal, izgubil službo na bencinski črpalki, kljub temu da v času, ko je bil tam zaposlen, ni užival drog in je živel urejeno. Večina oseb, s katerimi smo opravili intervju, se želi ponovno zaposliti, vendar se zavedajo, da je najprej potrebno odpraviti določene ovire, kot so zdravstvene težave, pomanjkljiva izobrazba, ter najti bolj fleksibilno zaposlitev, ki bi omogočala vzporedno zdravljenje v metadonski ambulanti. Nekateri bi se zaposlili le pod določenimi pogoji (»Odvisno kje in kaj bi de-

lal. Če je služba konkretna, potem da. Ne bi želel imeti službe, ki je plačana po učinku.«). Pri iskanju zaposlitve kot največjo težavo omenjajo prenizko izobrazbo; delodajalci ne odgovarjajo na prošnje in zato je potrebno iti do njih osebno, za kar potrebujejo primerno obleko, ki predstavlja dodaten strošek. Poseben problem je stigma, sploh pri tistih, ki živijo v okolju, kjer jih vsi poznajo. Poleg tega je slaba tudi ponudba del. Tisti, ki imajo sorodnike in prijatelje, so njihovo pomoč pri iskanju zaposlitve večinoma že 'izkoristili' (na osnovi njihovih priporočil in 'zvez' so dobili delo, vendar so ga tudi zaradi izkoriščanja s strani delodajalca opustili). Obenem sami ne sprejmejo vsakega dela, ki jim je na voljo (na zavodu za zaposlovanje so enim ponudili opravljanje javnih del – obiranje jabolk, a ga je odklonil, češ da ima poklic in ne bo opravljal takih del), ali pa se raje ukvarjajo s preprodajo drog, ki omogoča boljši zaslužek kot redno delo («Ker je bil zaslužek v primerjavi s plačili, ki bi jih lahko dobil s priložnostnim ali rednim delom, bistveno višji, za iskanje dela nisem bil posebej motiviran.«). Le ena izmed intervjuvanih oseb navaja, da pri iskanju zaposlitve nikoli ni imela težav.

Če so strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo, svetovalke uradov za delo in sodelavke nevladnih organizacij kot razlago za povežavo med zasvojenostjo in (ne)zaposlenostjo večinoma navajale, da redna zaposlitev ni slog uživalca drog in da jih delodajalci odpustijo, ko izvejo za njihovo težavo, pa nasprotno večina intervjuvanih oseb meni, da lahko delajo, vendar jih delodajalci zaradi njihove ranljivosti izkoriščajo in tako sami prekinejo delovno razmerje. Pri vseh zasledimo enotno ugotovitev, da je večina zasvojenih oseb brezposelnih; tisti, ki delajo, običajno niso v rednem delovnem razmerju, ampak opravljajo le priložnostna dela in/ali delajo na črno ter tako nimajo zagotovljenih pravic, ki izvirajo iz dela.

Posebnih ukrepov, namenjenih zaposlovanju zasvojenih oseb, ni. Vsem je na centrih za socialno delo in na uradih za delo na voljo svetovanje. Brezposelne osebe iz te kategorije na uradih za delo obravnavajo kot težje zaposljive osebe, nimajo pa jih evidentiranih kot posebno kategorijo. Da je brezposelna oseba zasvojena, vedo le v tistih primerih, ko jim to pove oseba sama, veliko pa jih dlje časa prikriva stigma⁴. Najprej jim ponudijo ukrepe zdravljenja in rehabilitacije, ki 'odpravljajo' njihovo osnovno težavo. Osebam, ki se še niso odločile za zdravljenje, ponudijo motivacijske programe. Tisti, ki želijo rešiti svojo težavo, se lahko vključijo v komune oziroma jih napotijo v programe nevladnih organizacij. V tem primeru jih začasno črtajo iz evidence brezposelnih oseb. Za tiste, ki so že 'čisti', pa so na voljo različni programi aktivne politike zaposlovanja: programi za osipnike (na primer PUM), vključitev v izobraževanje in usposabljanje, delavnice za iskanje za-

⁴ Tudi v naših intervjujih z zasvojenimi se je pokazalo, da se jih približno polovica ni želela opredeliti kot zasvojena oseba.

poslitve, javna dela. Tako se lahko v ukrepe zaposlovanja vključijo le tisti, ki so že rešili svojo osnovno težavo. Na primer na koprskem tiste, ki so pripravljeni rešiti svoj problem, usmerjajo v delavnico 'Moja prihodnost - moja odgovornost', na celjskem območju pa v izobraževalni projekt Skala PUM. Ostali ukrepi zaposlovanja so ustrezni le, če se lahko osebe, ki se vrnejo iz komun, vanje vključijo takoj, saj v lahko nasprotnem primeru ponovno zapadejo v zasvojenost. Te osebe se namreč vrnejo zelo motivirane, ponovno so pridobile delovne sposobnosti in imajo veliko življenjskih načrtov. Pomembno je tudi vzdrževanje visokega nivoja motivacije skozi celotno udeležbo osebe v določenem bolj dolgotrajnem programu, saj ob morebitnem upadu motivacije posameznik program predčasno zapusti. Možnost takojšnje vključitve v programe je zelo pomembna tudi z vidika graditve novih socialnih omrežij za bivše zasvojence, še posebej, če so bili na zdravljenju izven svojega življenjskega okolja. Njihova stara socialna omrežja so namreč pogosto povezana z večjim tveganjem za ponovno zasvojenost.

Izkušnje svetovalk uradov za delo kažejo, da je potrebno delodajalca v primeru, da zaposli zasvojeno osebo, prej dobro seznaniti s to osebo ter nuditi oporo tudi ob vključitvi v delo.

V nevladnih organizacijah zasvojenim osebam, ki so vključene v njihove programe, nudijo naslednje oblike pomoči na področju zaposlovanja: informacije o načinu iskanja zaposlitve, informacije o možnostih izobraževanja, igranje vlog iskanja zaposlitve, po potrebi spremljanje na center za socialno delo in na urad za delo, posredovanje pri delodajalcu, skupno načrtovanje urejanja določenih problemov v zvezi z zaposlitvijo, pomoč pri pisanju prošenj, zaposlovanje uporabnikov v okviru lastnega programa, pisanje priporočil uporabnikom na podlagi aktivnosti v programu (nekateri uporabniki programov opravljajo prostovoljno delo v vrtcu, v azilu za pse in podobno). Predstavniki nevladnih organizacij ocenjujejo, da je bil zelo ustrezen ukrep javnih del, preko katerega so lahko v večji meri zaposlovali uporabnike v okviru svojih programov. Pomanjkljivost v nevladnih organizacijah je običajno v tem, da so premalo seznanjene s programi in možnostmi za zaposlovanje ter premalo povezane z drugimi institucijami in delovnimi organizacijami.

Intervjuvane osebe, ki imajo težave z zasvojenostjo, so navajale, da se pri reševanju stisk, povezanih z delom, obračajo predvsem na urade za delo, kjer pa nobenemu od njih še niso našli zaposlitve oz. ponudili primerne delo (»Poslali so mi vabilo za službo, ki pa je bila zame prenaporna - v lesni industriji. Ker nisem šla na razgovor, so me izključili iz programa.«). Če na uradu za delo vedo, da je nekdo zasvojen, mu dela ne iščejo. Na sploh naj bi bila po mnenju intervjuvanih ponudba del preko uradov za delo slaba. So pa nekaterim izmed njih plačali šolanje in jih vključili v javna dela. Zato

predvsem ukrepe in ponudbo izobraževanja na uradih za delo ocenjujejo kot dobro; manj so zadovoljni kar zadeva iskanje zaposlitve. Nekateri so bili vključeni v projekt Skala PUM, ki ga ocenjujejo kot ustreznega, saj so se tu naučili pisati prošnje za delo. Eden je omenjal Center za informiranje in poklicno svetovanje (CIPS), kjer so mu pomagali s pogovori, svetovanji, razpisi, informacijami. Zasvojenе osebe s statusom dijaka ali študenta se po pomoč v zvezi z delom obračajo tudi na študentske servise. V precejšnji meri se pri reševanju težav v zvezi z zaposlovanjem obračajo na sorodnike in znance, vendar je iz intervjujev mogoče razbrati, da dokler ne rešijo svoje osnovne težave (zasvojenosti), tudi zaposlitve, ki so jo dobili s pomočjo lastnega socialnega omrežja, zaradi že navedenih razlogov ne morejo obdržati.

Ugotovitve izvajalk in izvajalcev programov in storitev ter uporabnic in uporabnikov teh programov v zvezi z razpoložljivimi ukrepi se bolj ali manj ujemajo, saj vsi navajajo, da je izhodov v takojšnjo zaposlitev bolj malo, so pa na voljo programi za pridobitev višje stopnje izobrazbe, ki je v skupini zasvojenih oseb precej velik problem.

Strokovne delavke in sodelavke centrov za socialno delo ter svetovalke na uradih za delo so navajale naslednje predloge za učinkovitejšo pomoč pri zaposlovanju zasvojenih oseb:

- več ukrepov in programov psihosocialne in zaposlitvene rehabilitacije, ki bi bili namenjeni motiviranju oseb, da se odločijo za zdravljenje ali rehabilitacijo oz. začnejo iskati zaposlitev;
- tiste, ki ne prepoznajo (nočejo prepoznati) svojega problema, bi morali vključiti v nujne (obvezne) oblike pomoči;
- dovolj komun in terapevtskih skupnosti za tiste, ki želijo rešiti svojo težavo;
- na območjih, kjer skupnostna skrb za te osebe še ni dovolj razvita, bi morali spodbujati razvoj nevladnih organizacij, ki bi ponudile razne programe;
- več ukrepov bi naj izvajale nevladne organizacije, ker osebe tam lažje izpostavijo svoje probleme;
- večji poudarek bi bilo potrebno dati izobraževanju in dvigu izobrazbene ravni;
- za tiste, ki še niso 'čisti abstinenti', bi bila primerna socialna podjetja, ki bi imela posebne svetovalce za vodenje ljudi ter bi nudila fleksibilnejše zaposlitve;
- tistim, ki se vrnejo iz komun, bi morali takoj ponuditi določene programe zaposlovanja, ki bi bili hkrati tudi programi ponovnega 'učenja' delovanja v družbi;

- za to skupino bi bile primerna oblika samozaposlitve tudi kooperative, za razvoj katerih bi bilo potrebno zagotoviti ustrezne pogoje;
- več prilagojenih delovnih mest, ki bi bila sofinancirana s strani države.

Predstavniki nevladnih organizacij menijo, da bi bilo potrebno:

- zagotoviti zaposlovanje uporabnikov in uporabnic v okviru programov nevladnih organizacij preko javnih del;
- manj predsodkov na zavodu za zaposlovanje in večja odprtost pri zaposlovanju bivših zasvojenцев;
- uveljaviti ukrep zaposlovanja bivših zasvojenцев na podlagi priporočil programov, v katere so bili vključeni;
- spodbujati ustanovitev kooperativ, ki bi prispevale k izboljšanju delovnih sposobnosti;
- omogočati prilagojena delovna mesta;
- zagotoviti večjo odprtost univerze za redni ali izredni študij tistih, ki so zaradi urejanja situacije študij prekinili;
- realizirati idejo postavitve 'centra za zaposlovanje uporabnikov drog', ki bi zaposloval in posredoval zaposlitve uporabnikom metadonskega programa;
- v tujini (Italija), kjer imajo za bivše zasvojenцев bolj strukturiran načrt zaposlovanja, tistim, ki zaključujejo programe oziroma jih končajo, ponudijo zaposlitev in delo na objektih, kjer je prej potekalo njihovo zdravljenje, na primer na kmetijah; tak ukrep bi lahko uvedli tudi pri nas.

Tudi izraženi predlogi intervjuvanih oseb se večinoma pokrivajo z zgoraj naštetimi predlogi. Izpostavljajo potrebo po izboljšanju izobrazbene ravni, po prilagojenih delovnih mestih, samozaposlitvi, po večji ponudbi delovnih mest. Niso pa izražali potrebe po zdravljenju zasvojenosti, čeprav večina omenja zlorabo drog kot tisto okoliščino, ki je sprožila njihove težave. Zaradi tega dejstva predpostavljamo, da večina intervjuvanih še ni prišla do uvida, da je najprej potrebno rešiti osnovno težavo (zasvojenost) in nato pristopiti k iskanju zaposlitve.

Skupne ugotovitve in predlogi ukrepov

Vsaka opazovana ranljiva kategorija ima specifične težave, vendar pa najdemo med njimi kar nekaj podobnosti. Položaj opazovanih ranljivih kategorij glede možnosti zaposlovanja je slab. Veliko oseb iz teh kategorij ni zaposlenih, mnogo jih je dolgotrajno brezposelnih, jih zaposlitve

sploh ne išče, ali pa opravljajo razna priložnostna dela ali dela na črno, pri čemer imajo pogosto slabe izkušnje. Raziskava je pokazala, da na slab položaj ranljivih kategorij na trgu delovne sile vpliva več prepletajočih se dejavnikov (Trbanc et al., 2003: 56-60): specifične težave posameznikov iz ranljivih skupin, zaradi katerih je njihova delazmožnost zmanjšana ali okrnjena; nizka izobrazba in težave s funkcionalno pismenostjo; daljša odsotnost iz sfere dela; apatičnost in nizka motiviranost za iskanje dela in zaposlitve; pripisana stigma in nezaupanje delodajalcev.

Vprašanje zaposlovanja in zaposljivosti oseb iz ranljivih kategorij torej sploh ni le ekonomsko, ampak širše vprašanje socialne in ekonomske vključenosti. Zato pomoč pri zaposlovanju ne more biti le vključevanje v programe politike zaposlovanja, ampak morajo biti programi zanje zastavljeni širše oziroma bolj kompleksno ali pa morajo biti pred vključevanjem v programe politike zaposlovanja na voljo še drugi, bolj reintegracijsko in motivacijsko usmerjeni programi (Trbanc et al., 2003: 64).

Ugotovili smo, da posebnih programov in ukrepov v okviru politike zaposlovanja, ki bi bili namenjeni posameznikom iz opazovanih ranljivih kategorij, ni⁵. Iz podatkov, ki smo jih dobili iz različnih virov, je mogoče razbrati, da je povezovanje javnih institucij in nevladnih organizacij sorazmerno dobro. Iniciativa za sodelovanje prihaja z obeh strani, pogosto na osebno pobudo delavcev, ki za pomoč osebam, ki jih obravnavajo, poiščejo različne načine in možnosti. Strokovne delavke in sodelavke na centrih za socialno delo ocenjujejo, da nevladne organizacije lahko bistveno bolje vodijo različne reintegrativne, motivacijske in rehabilitacijske programe za osebe iz ranljivih kategorij kot bi to lahko kakšna državna oziroma javna institucija, saj se lahko posameznikom bolj približajo. Ob zgornjih poudarkih in ugotovitvah za posamezne ranljive kategorije lahko glede zaposlovanja oseb iz ranljivih kategorij zaključimo naslednje (Trbanc et al., 2003: 69-70):

- Potrebni so daljši in kompleksni programi socialne reintegracije oseb iz ranljivih kategorij, ki bi dvigali in vzdrževali motiviranost teh oseb, jih učili načinov participacije v družbi in jim pomagali k dvigu samozavesti. Te programe bi najlažje izvajale nevladne organizacije, v sodelovanju z javnimi institucijami. Spodbujanje motiviranosti za izobraževanje bi bilo potrebno ovrednotiti kot aktivacijo. Skozi različne programe kaže vzpodbujati tudi samoorganiziranost posameznih ranljivih kategorij in zagovorništvo ter podpirati iniciative, ki jih sprožajo uporabniki sami.

⁵ V preteklosti je nekaj takih programov bilo, vendar so bili zaradi različnih razlogov ukinjeni.

- Osebe iz ranljivih kategorij bi bilo potrebno vzpodbujati k vključevanju v 'normalne' zaposlitve z določenimi prilagoditvami (skrajšan delovni čas, fleksibilna razporeditev delovnega časa, delitev delovnega mesta in podobno). Na ta način bi zmanjšali tudi stigmatizacijo in segregacijo oseb iz ranljivih kategorij.
- Za osebe, ki se zaradi trajnih težav ali zaradi reševanja akutne problematike ne morejo zaposliti v običajnem delovnem okolju, je potrebno razviti varovane oblike zaposlitve v socialnih podjetjih, ki naj bi se uvajale v omejenem obsegu, saj se lahko sicer delodajalci od zaposlovanja teh oseb popolnoma odvrnejo in bi postalo zaposlovanje le 'socialen' oziroma družben problem. Izkušnje iz evropskih držav kažejo, da so zelo uspešna oblika kooperative.
- Namesto obvezovanja delodajalcev, da zaposlujejo osebe iz ranljivih kategorij (na primer kvotni sistem), kar se je v preteklosti pogosto izkazalo kot neuspešno in neučinkovito, bi kazalo poudariti različne pozitivne ukrepe in akcije, pri čemer je pomembno tudi ohraniti subvencije in različne druge oblike pomoči delodajalcem, ki osebe iz ranljivih skupin zaposlijo.

LITERATURA IN VIRI

- Avramov, Dragana (1999): Background paper on Access to Housing. Brussels: Group of Specialists on Access to Housing.
- Boškić, Ružica in Mojca Zajc (1997): Brezdomstvo. Teorija in praksa 34 (2): 241-52.
- Center za socialno delo Ljubljana – Šiška (2003): Center za socialno delo Ljubljana - Šiška. Dostopno preko <http://www.csd-lj-siska.si/>, 23.6.2003.
- Cheetham, Juliet et al. (1992): Evaluating Social Work Effectiveness. Buckingham: Open University Press.
- Edgar, Bill et al. (1999): Support and housing in Europe: Tackling Social Exclusion in the European Union. Bristol: The Policy Press.
- Goffman, Erving (1981): Stigma: notes on the management of spoiled Identity. Middlesex: Penguin Books.
- Krueger, Richard A. (1998a): Moderating Focus Groups. Thousand Oaks: Sage.
- Krueger, Richard A. (1998b): Developing Questions for Focus Groups. Thousand Oaks: Sage.
- Mesec, Blaž (1997): Metodologija raziskovanja v socialnem delu I. Ljubljana: VŠSD.
- Ministrstvo za notranje zadeve (2000): Letno poročilo UUNZ za leto 2000. Dostopno preko <http://www.sigov.si/uunz/porocilo2000/porocilo2000.htm#3.1.%20Državljanstva>, 20.8.2003.
- Patton, Michael Quinn (1990): Qualitative Evaluation and Research Methods. Newbury Park: Sage.
- Polajner, Bogdan (1998): Vrednote zasvojenih z drogami v okviru psihološke obravnave

- 'Projekt Človek'. Ljubljana: Filozofska fakulteta, doktorska disertacija.
- Pravilnik o spremembah in dopolnitvah pravilnika o izvajanju ukrepov aktivne politike zaposlovanja, Ur.l. RS, 31/2003.
- Ragin, Charles C. (1994): *Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Method*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Pine Forge Press.
- Somerville, Peter (1998): *Empowerment through Residence*. *Housing Studies* 13 (2): 233-57.
- Trbanc, Martina et al. (2003): *Socialna in ekonomska vključenost ranljivih skupin v Sloveniji – možni ukrepi za dvig zaposljivosti najbolj ranljivih kategorij težje zaposljivih in neaktivnih oseb*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: FDV.
- Ule, Mirjana (1992): *Socialna psihologija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ustanova Odsev se sliši (2003): *Problematika uživanja prepovedanih drog*. Dostopno preko <http://www.ustanova-odsevseslisi.si/ustanova5.htm>, 9.4.2003.
- Zakon o delovnih razmerjih, Ur.l. RS 42/2002.
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, Ur.l RS, št. 106/1999, 114/2002.
- Zavod RS za zaposlovanje (2003): *Zavod RS za zaposlovanje*. Dostopno preko <http://www.ess.gov.si/html/Dejavnost/NovinarskeKonference>, 30.7.2003.
- Zaviršek, Darja (1994): *Ženske in duševno zdravje: o novih kulturah skrbi*. Ljubljana: VŠSD.
- Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje (2003): *Letno poročilo 2002*. Ljubljana: ZRSZ.

Danica FINK HAFNER* in Simona KUSTEC LIPICER**

SPREMLJANJE IN VREDNOTENJE KULTURNIH POLITIK: MEDNARODNO PRIMERJALNA ANALIZA

Povzetek. V prispevku se osredotočamo na analize in raziskave, ki so se razvile v prvi vrsti zaradi poseganja države na vse več področij družbenega življenja. Raba policy analize se s področja državotvornih resorjev vse bolj širi tudi na druga socialna področja, vključno s kulturnim. V prispevku analiziramo razvoj sistema spremljanja in vrednotenja kulturnih politik v Franciji, na Nizozemskem in Finskem. Mednarodno primerjalna analiza zajema institucionalne, vsebinske in metodološke značilnosti omenjenih sistemov. Glavni vir podatkov so številne že opravljene raziskave ter 23 družboslovnih intervjujev z vladnimi in civilnodružbenimi strokovnjaki, ki delujejo na področju kulturnih politik v teh državah. Primerjalna raziskava kaže, da so državni (politični) odločevalci privilegirani v procesih oblikovanja in izvajanja politik zaradi svojega monopolnega položaja in dostopnosti strokovnih podlag (policy analize), vendar v demokratičnih družbah s krepitvijo civilno družbenega sektorja take analize vse bolj postajajo tudi orodje v procesu demokratizacije odločanja o vpletanju države v kulturo.

Ključni pojmi: policy analiza, kulturne politike, spremljanje (monitoring), vrednotenje (evalvacija) javnih politik, država, demokracija, Francija, Nizozemska, Finska.

Uvod¹

Raziskovanje na področju kulture je vsebinsko in metodološko razno-

* Dr. Danica Fink Hafner, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Mag. Simona Kustec Lipicer, asistentka stažistka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Članek je nastal na podlagi dela raziskovalnih ugotovitev dveh ciljnih raziskovalnih projektov,

liko. V prispevku se osredotočamo na analize in raziskave, ki so se razvile zaradi poseganja države na področje kulture. Gre torej za vidike kulture, ki so opredeljeni z javnimi politikami oziroma z intencami, da bi vanjo posegla država. Ker naj bi javne politike dosegale javnopolitične cilje, učinkov javnih politik pa ni mogoče celostno spremljati in ovrednotiti na zgolj subjektiven način, se je oblikovala potreba po strokovni podpori političnemu odločanju v procesu oblikovanja in izvajanja javnih politik, zaradi česar se je razvila posebna disciplina - policy analiza.² Zgodovinsko je doslej z implementacijskimi in evalvacijskimi študijami ta disciplina podpirala predvsem državne javnopolitične igralce, ki so zmogli zadostne vire za tako raziskovanje. S krepitvijo civilnodružbenih igralcev pa postaja pomembna tudi stroka, ki podpira procese demokratizacije oblikovanja in izvajanja javnih politik. Na področju kulturnih politik ta proces poteka z zamikom v primerjavi s številnimi drugimi družbenimi področji oziroma javnimi politikami.

Policy analiza je od ustanovnega Lasswellovega besedila (v Lasswell in Lerner, ur., 1951) naprej multidisciplinarno in multimetodsko usmerjena. V prispevku ugotavljamo, kako se je policy analiza uveljavila na področju kulturnih politik v treh državah Evropske unije, ki v strokovni javnosti veljajo za države z najbolj razvitim in najboljše strokovno podprtim sistemom spremljanja in vrednotenja kulturnih politik. Vsi sistemi so do neke mere državocentrični, hkrati pa med njimi lahko opazimo tudi pomembne razlike. Z zornega kota uporabe policy analize in demokratičnosti procesov oblikovanja in izvajanja javnih politik, v katerih se uporabljajo različne policy analize, je pomembno opozoriti na nizozemsko prakso. Relativno močan civilno družbeni sektor na Nizozemskem namreč, okrepljen z lastnimi analizami in raziskavami, vstopa v procese oblikovanja in izvajanja kulturnih politik kot relativno pomemben javnopolitični igralec. Tako se razkraja model upravljanja kulture, v katerem država predvsem nadzoruje kulturo in jo, kot pravi McGuigan (1996: 6), obravnava kot "nevarnega

sofinanciranih s sredstvi Ministrstva za šolstvo, znanost in šport ter Ministrstva za kulturo Republike Slovenije: a) Model za evalvacijo kulturnih politik (2001) in b) Spremljanje kazalnikov na področju kulturnih politik na Slovenskem in prilagajanje zahtevam EU (2003) (pri obeh nosilka dr. Danica Fink Hafner in raziskovalka mag. Simona Kustec Lipicer).

² Policy analiza je uporabna družboslovna znanstvena disciplina, ki uporablja multiple raziskovalne metode in multiple metode argumentacije za proizvajanje policy relevantnih informacij, katere je mogoče uporabiti v političnih okoljih za reševanje policy problemov (o temeljih policy analize glej npr. Lasswell in Lerner, ur., 1951; Hogwood in Gunn, 1984; Dunn, 1994; Parsons, 1995). Policy analiza je vrednotno opredeljena. Vse od njene utemeljitve naprej (1951) uvrščamo med njene temeljne vrednote kot so delovanje v korist blaginje in demokracije, spoštovanje človekovih pravic in človekovega dostojanstva. O nekaterih temeljnih vidikih policy analize glej tudi Fink Hafner, Danica in Lajh, Damjan, ur. (2002).

kršilca zakona ali izgubljenega otroka”.³

Spremljanje procesa izvajanja javne politike je z zornega kota države zelo pomembno, ker omogoča ugotavljanje, če se določena javna politika sploh izvaja, ali se izvaja tako, kot je bilo predvideno v formalnem programskem načrtu in ali dosega ciljne skupine uporabnikov. V tem se strinjajo predvsem avtorji, ki zagovarjajo pristop k implementaciji - "od zgoraj navzdol" - vertikalno izvajanje politike kot je bila zamišljena v politično izvrševalski piramidi (npr. Hogwood in Gunn, 1984). Nasprotno, zastopniki pristopa "od spodaj navzgor" (z zornega kota ciljne skupine, na katero delujejo mnoge raznolike javne politike - vključno z ne-politikami) odpirajo tiste razsežnosti implementacijskih analiz, ki imajo tudi širši politični pomen za demokratizacijo javnih politik (o tem npr. Ham in Hill, 1993).

Analiza izvajanja javnega programa oziroma politike opravlja mnogotere funkcije - zlasti z zornega kota države, in sicer:

- a) pridobivanje informacij o primernosti in učinkovitosti dnevnega delovanja javnih politik oziroma programa;
- b) omogoča nadzor nad izvedbo javnih politik (torej tudi delovanje zadolženih ustanov in osebja);
- c) postavljanje novih zahtev ter podpiranje dela zaposlenih;
- d) nadaljnjo podporo oziroma legitimnost že uveljavljenim programom.

S pristopom "od spodaj navzgor" pa se odpirajo problematične razsežnosti izvajanja javnih politik oziroma programov. Z njim odkrivamo "bele lise" in vzajemno neusklajene, vzajemno izničuječe ali celo škodljive vplive različnih javnih politik, ki hkrati učinkujejo na isto ciljno skupino oziroma isto družbeno področje.

Spremljanje in nadzor izvajanja javne politike je lahko ali: a) samostojno in nepovezano z vrednotenjem javnih politik ali pa b) sestavina oziroma predhodna faza vrednotenja javnih politik (o razmerju med spremljanjem in vrednotenjem glej npr. v Rossi in Freeman, 1993, Dunn, 1994; Rossi, Freeman, Lipsey, 1999, Hogwood in Gunn, 1984, Parsons, 1999). V vsakem primeru z analitičnim spremljanjem javnih politik zajemamo podatke o dejstvih - kaj se je zgodilo in kako se je zgodilo. Brez teh podatkov namreč ni mogoče ugotavljati in vrednotiti učinkov javnih politik. Četudi se zdi postopek zbiranja informacij o izvajanju javne politike oziroma programa navidezno preprost, Hogwood in Gunn (1984) poudarjata, da zgolj administrativni podatki, zbrani v tej fazi, ne zadostujejo. Zlasti v primeru

³Pojem kulturna politika (cultural policy) v angleškem jeziku etimološko še ohranja vez s slednjim odnosom države do kulture (policing culture).

problemov pri izvajanju javnih politik je potrebno raziskati, zakaj prihaja do problemov. Raziskave, ki že v procesu izvajanja opozarjajo na potrebne korekcije v implementaciji, pa v bistvu deloma že posegajo na področje formativne evalvacije (vrednotenje izvajanja za potrebe korekcije javne politike že v relativno zgodnji fazi implementacije).⁴

Namen *evalvacijskega raziskovanja* je ugotavljanje in vrednotenje učinkov javne politike. Ta je bila doslej pretežno domena državnih igralcev, s krepitvijo civilne družbe in njene zmožnosti pripravljati ali celo naročati evalvacijske raziskave pa se razmerja moči na tem področju spreminjajo. Številni avtorji (npr. Weiss, 1972, 1979, 1992, 1999, Rossi in Freeman, 1993, Rossi, Freeman in Lipsey, 1999, Nachmias, 1979, Hogwood in Gunn, 1984, Dunn, 1994, Parsons, 1999) evalvacijsko raziskovanje razumejo kot sintezo raziskovanja končnih objektivnih vidikov (dejstva) in subjektivnih vidikov (zaznave vpletenih igralcev) učinkovanja javne politike. Ravno v vrednotnih predpostavkah in izhodiščnih zornih kotih pa se koncipiranje evalvacij, njihovi rezultati in uporaba lahko bistveno razlikujejo med različnimi igralci (ki sami opravljajo analize ali pa jih naročajo za svoje potrebe), ki so vpleteni v isto javno (kulturno) politiko.

Poseganje države na področje kulture

Opredeljevanje kulture za potrebe države in medvladnih ustanov

Outhwaite in drugi (1996) opozarjajo, da je kultura po svoji naravi in funkcijah ena izmed tistih človeških produktov, ki jo je možno različno opredeliti. Širša (antropološka) opredelitev kulture zajema praktično vse vidike družbenega, političnega, intelektualnega, religioznega in umetniškega življenja - običaje, civilizacijo ter dosežke določenega časa ali prebivalstva.⁵ Kulturo lahko pojmuje tudi ožje - kot umetnost ter ostale oblike manifestacije človeških intelektualnih dosežkov, ki upoštevajo skupnost, v kateri živijo.

Različne opredelitve kulture odpirajo različne vidike preučevanja kulture, številnim znanstvenim disciplinam se odpirajo različna področja preučevanja. Med temi pa so tudi področja, kamor posega država, kot denimo status kulture v sistemu upravljanja družbe, človekove pravice, pravice družbenih manjšin. Glede na zgodovinske okoliščine nastanka modernih

⁴ Več o tem glej npr. v Palumbo, D. J.; ur. (1987): *The Politics of Program Evaluation*. Newbury Park, Sage.

⁵ Tudi Unesco je sprejel relativno široko opredelitev kulture na Svetovni konferenci o kulturnih politikah leta 1982 v Mehiki (Unesco, 1982). V Deklaraciji Unesca o kulturnih politikah (Unesco, 1982) je kultura opredeljena kot celoten kompleks raznolikih duhovnih, materialnih, intelektualnih in čustvenih lastnosti, ki so značilne za neko družbo ali družbeno skupino. Kultura ne vsebuje le umetnosti in pisanja, ampak tudi življenje / načine življenja, osnovne človekove pravice, vrednotni sistem, tradicije in prepričanja.

javnih politik na področju kulture (oblikovanje in razvoj modernih nacionalnih držav) ni presenetljivo, da so le-te še vedno pomembno usmerjene na nacionalne identitete oziroma nacionalne kulture (Almond, 2000). Nacionalna državocentričnost kulturnih politik se izraža tudi v dejstvu, da je formalnih opredelitev kulture najmanj toliko, kolikor je (nacionalnih) držav.

Državno opredeljevanje področja kulture je zamejeno s političnim interesom, ki prevlada v konkretnih procesih oblikovanja in izvajanja javnih politik. Kultura se tako uradno razume predvsem kot predmet oziroma vsebina kulturnih politik države. Tako kot druge javne politike so tudi te oblikovane na podlagi določenih vrednotnih izhodišč.⁶ Čeprav so kulturne politike danes še vedno pretežno politike nacionalnih držav, jih države v sodobnem svetu med seboj do neke mere tudi usklajujejo. V medvladnih organizacijah, kot je npr. Svet Evrope, so se doslej že oblikovala skupna načela oziroma vrednote, katere naj bi države članice Sveta Evrope spoštovale pri oblikovanju in izvajanju "svojih" kulturnih politik. V letu 2001 so bila v Svetu Evrope (Council of Europe, 2001: 7) sprejeta naslednja načela: varovanje svobode izražanja, združevanja, dajanja mnenj, promocija identitete in različnosti, podpora kreativnosti in zagotavljanje kulturnega udejstvovanja. Kultura naj bi po dogovoru v Svetu Evrope prispevala tudi h kakovosti življenja posameznika in skupnosti ter k razvoju civilne družbe, k trajnostnemu razvoju ter naj bi (nenazadnje) bila tudi ekonomsko koristna.

Analize za procese oblikovanja in izvajanja kulturnih politik

Zamik razvoja analiz na področju kulturnih politik

Modernega političnega odločanja si danes ni mogoče več predstavljati brez racionalizacije kot proizvodnje znanstveno zbranih in analiziranih policy relevantnih informacij ter znanstvenega svetovanja politiki. Najprej in najpogosteje so policy raziskave in analitične enote za tako raziskovanje razvite na področjih notranje varnosti, obrambnih in zunanjih politik, ekonomije in financ, vse bolj pa se širijo tudi na druge sektorje - kot npr. na področje socialnih politik (sociala, zdravstvo, zaposlovanje ipd.). S časovnim zamikom se zlasti v razvitih državah širijo tudi na področje kulturnih politik. Področje kulturnih politik prav gotovo sodi med tista, kjer je mogoče najti vrsto začetnih pomislov o tem, ali je sploh smiselno in potrebno, da poleg izvoljenih politikov in 'izvajalcev' še kdo vnaša kakršnekoli podatke, analize, vrednotenja v procese oblikovanja in izvajanja javnih politik. Navkljub tem 'otroškim boleznim' se vendarle v sodobnih razvitih državah razvijajo policy analize in analitične enote tudi na področju kulturnih politik.

⁶ Ministrstvo za kulturo RS npr. razglasa, da deluje na podlagi treh pglavilnih kulturno-političnih načel: kvaliteta, dostopnost, raznovrstnost (Ministrstvo za kulturo, 2004).

Analize na področju kulturnih politik

Preučevanje kulturnih politik je od devetdesetih let 20. stoletja naprej postalo zelo aktualno. Študije iz tega obdobja so večinoma: a) študije nacionalnih kulturnih politik (npr. Girard, 1992, Council of Europe, 1994, 1999, 2001, McGuigan, 1996) in b) mednarodno primerjalne študije kulturnih politik⁷ (npr. Unesco, 1998, Mulcahy, 1999, Mundy, 2000, Gordon in Mundy, 2001, Council of Europe, 2001, Fink Hafner in Kustec, 2001, Fink Hafner in Kustec Lipicer, 2003).

Nacionalne študije kulturnih politik se najpogosteje osredotočajo na opisovanje ključnih sistemskih značilnosti kulturnih politik in na njihovo vrednotenje v posamezni državi. K razcvetu takih študij je prispeval Svet Evrope, ki je v devetdesetih letih celo izvedel veliko evalvacijsko študijo delovanja kulturnih sistemov v izbranih državah po Evropi.⁸ Vzporedno s tem pa se krepí tudi interes (zlasti vladnih) naročnikov implementacijskih in evalvacijskih raziskav. Takšna težnja je očitna zlasti na Nizozemskem, Finskem in v Franciji, razvija pa se tudi v Sloveniji. Nekatere študije posameznih kulturnih politik se usmerjajo tudi na vprašanja odnosa politike do okolja, v katerem deluje (npr. do sistema, ekonomije, institucij).⁹

Mednarodno primerjalne analize kulturnih politik so še v začetni fazi razvoja. Do sedaj so temeljile predvsem na sekundarni analizi nacionalnih študij, opravljenih po posameznih državah (npr. d'Angelo in Vesperini, 1998). Zametek mednarodno primerjalnega raziskovanja bi lahko iskali tudi v dejavnosti nekaterih medvladnih organizacij, in sicer:

a) *Unesco* je razvil sistem rednega letnega zbiranja statističnih podatkov o izbranih kulturnih kazalnikih. Pretežno kvantitativni podatki, zbrani po posameznih državah z enotnim vprašalnikom, so objavljeni v skupnih letnih publikacijah.

b) *Svet Evrope* je metodološko in politično zasnoval program vrednotenja kulturnih politik v državah članicah leta 1986, in sicer na podlagi predhodnega delovanja Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD). Program je bil izveden na podlagi vzajemnega prostovoljnega usklajevanja med državami (Wangermee, 1993). Njegovi rezultati - pretežno v obliki nacionalnih monografij - so neprecenljiv in izjemno obsežen pregled systemskega in institucionalnega delovanja kulturnih politik v državah, v

⁷ Primerjalno raziskovanje naj bi premaknilo težišče od iskanja podobnosti med primeri k študiju ohranjanja enklav unikatnosti, ki izstopajo iz naraščajoče homogenosti in uniformnosti (Ojen, 1990).

⁸ Za podrobnejše podatke glej spletno stran: http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Culture/Cultural_policies/Reviews_per_country/, 10. julij 2004.

⁹ Za podrobnejšo razlago glej McGuigan, Jim (1996): *Culture and the Public Sphere*. Routledge, London, New York.

katerih so bili opravljeni omenjeni pregledi.¹⁰

c) *Na ravni Evropske unije* so se prve iniciative za usklajevanje zbiranja podatkov o kulturnih politikah oblikovale leta 1995 (na mednarodnih konferencah v Parizu junija 1995, v Madridu oktobra 1995 in v Urbinu maja 1996). Strokovnjaki iz držav članic naj bi harmonizirali kazalnike na področju kulturnih politik, vključno z uradnimi statistikami. Svet je sprejel resolucijo o promociji statistik o kulturni in ekonomski rasti 20. novembra 1995. Poleg kazalnikov o kulturi v ožjem smislu je resolucija poudarila tudi pomen ekonomskih podatkov. Na predlog Italije in Francije je Statistični programski odbor (Statistical Programme Committee) marca 1997 ustanovil vodilno skupino za kulturne statistike (LEG – Culture), katere delovanje je financiral nekdanji DG X, ki danes pokriva področje izobraževanja, kulture in večjezičnosti. V okviru evropske harmonizacije se je tako v letu 1997 pričel pilotski projekt s ciljem oblikovati koherentne in primerljive podatke.

Mednarodno primerjalno raziskovanje kulturnih politik je danes še vedno pretežno pragmatično. Strokovnjaki poskušajo že zbrane podatke prirediti tako, da so med državami primerljivi. Pri tem ugotavljajo, da primerjava na mnogih področjih ni možna. Razloga za slednje sta predvsem dva:

- a) države še vedno v pomembni meri ohranjajo "svoje" opredelitve in koncepte, ki določajo tudi specifične značilnosti v teh državah zbranih podatkov o kulturi oziroma o kulturnih politikah in
- b) ministrstva različnih držav, pristojna za kulturo, gledano v celoti pokrivajo različna delovna področja.

Mednarodno primerjalna analiza nacionalnih sistemov spremljanja in vrednotenja kulturnih politik

Metodološka pojasnila

V nadaljevanju predstavljamo značilnosti spremljanja in vrednotenja kulturnih politik v Franciji, na Nizozemskem in Finskem.¹¹ Strokovnjaki ocenjujejo, da so prav sistemi v treh omenjenih državah najbolj razviti ali vsaj med najbolj razvitimi v Evropi. Pri mednarodno primerjalni analizi značilnosti spremljanja in vrednotenja kulturnih politik uvodoma opozarjamo na nacionalne, zgodovinske in politično sistemske posebnosti.

Pri analizi sistema spremljanja javnih politik v navedenih državah smo

¹⁰ Podrobnejši seznam držav in njihovih poročil najdemo na spletni strani <http://www.culturalpolicies.net/>, 13. julij, 2004. Nacionalno poročilo je bilo pripravljeno tudi za Slovenjo. Glej tudi: Pehn, G. (1999): *Networking culture. The Role of European Cultural Network*. Council of Europe, Strassbourg.

¹¹ Čeprav smo v okviru raziskovalnega projekta analizirali tudi sisteme v Avstriji, Luksemburgu in Veliki Britaniji, le-teh zaradi prevelike neprimerljivosti ne vključujemo v primerjavo.

opazovali predvsem naslednje značilnosti nacionalnih sistemov:

a) *Institucionalni vidiki*: katere osrednje državne ustanove, paradržavne ustanove in civilnodružbene organizacije zbirajo podatke o izvajanju kulturnih politik; kakšne so njihove naloge; kako ustanove oziroma organizacije vrednotijo lastne podatke oziroma podatkovne zbirke; kakšen odnos imajo do drugih enot, ki zbirajo podatke;

b) *Vsebinski vidiki*: na katerih vsebinskih področjih kulture pridobivajo podatke; kdo financira sistem pridobivanja podatkov; s kakšnimi nameni in cilji zbirajo podatke;

c) *Metodološki vidiki*: kakšne raziskovalne metode in tehnike zbiranja podatkov uporabljajo; v kakšnih časovnih ciklikih zbirajo podatke; na kakšen način objavljajo podatke; koliko so pridobljeni podatki usklajeni s predlaganim harmoniziranim sistemom zbiranja podatkov na ravni Evropske unije (Eurostat).

Pri analizi značilnosti *vrednotenja kulturnih politik* smo ugotavljali, katere institucije oziroma organizacije vrednotijo kulturne politike, katere podatke, zbrane s spremljanjem izvajanja javne politike, uporabljajo pri evalvacijskem raziskovanju in kako vsebinsko in metodološko vrednotijo take podatke po posameznih državah.

Pri pripravi mednarodno primerjalne študije smo uporabili podatke: a) iz že obstoječih podatkovnih in raziskovalnih baz ter poročil, zbranih v preučevanih državah, velik del podatkov pa smo pridobili b) z intervjuji v preučevanih državah.¹² Intervjuvali smo strokovnjake, zaposlene v državnih in civilno družbenih ustanovah in organizacijah, ki se ukvarjajo s spremljanjem in vrednotenjem kulturnih politik ter z uveljavljenimi raziskovalci, ki se ukvarjajo s takim raziskovanjem v akademskem okolju.

Področja kulturnih politik

Francija

Zgodovina kulturnih politik v Franciji sega v šestnajsto stoletje, ko se je tudi prvič močno občutil vpliv (kraljeve) oblasti nanjo. Francoska kulturna

¹² V letu 2002 smo izvedli 23 intervjujev s tujimi strokovnjaki na področju spremljanja in vrednotenja kulturnih politik ter pridobivanje dokumentov in literature na področju kulturnih politik v Franciji (Ministrstvo za kulturo in komunikacije), na Nizozemskem (Urad za družbeno in kulturno načrtovanje (Social and Cultural Planning Office), Ministrstvo za izobraževanje, kulturo in znanost, Statistični urad Nizozemske, združenje Vereniging van Schouwburg, neodvisni raziskovalci), v Luksemburgu (Ministrstvo za kulturo), Veliki Britaniji (Oddelek za kulturo, medije in šport, Policy Studies Institute, neodvisni raziskovalci) in na Finskem (Statistični urad Finske, Svet za umetnost, Ministrstvo za izobraževanje, Oddelek za kulturo in medije, neodvisni raziskovalci) ter v evropskih (EU, Eurostat) in drugih mednarodnih institucijah (Svet Evrope).

politika se sicer kot samostojno organizacijsko politično področje v izvršni oblasti razvija od leta 1959 naprej. V obdobju od leta 1959 do danes se je Ministrstvo za kulturo (*Ministère de la Culture et de la Communication*) organizacijsko okrepilo in razvilo v številne oddelke in nižje organizacijske enote. Ministrstvo zaposluje blizu 22.000 ljudi in deluje pod neposrednim nadzorom ministra (France Cultural Policy, 2002). Ministrstvo je sestavljeno iz centralnega in regionalnih oddelkov. Centralna administracija se deli na kabinet in deset delegacij oziroma direktorátov (*Ministre de la culture et de la communication*, 2004).

Danes so kot ključna področja francoske kulturne politike (*Département des études et de la prospective*, 2004) opredeljena naslednja: muzeji in zgodovinske zgradbe; arhivi in knjižnice; kulturni dogodki; kinematografija; knjige; zgoščenke in kasete; izobraževanje za umetnost; izdatki za kulturo; kulturna praksa v Franciji.

Javno financiranje kulture je relativno enakomerno porazdeljeno med državno in lokalno ravno. V letu 1996 je javna poraba za kulturo znašala 74 milijard frankov oziroma tri odstotke celotnega državnega proračuna. Največji delež denarja je namenjen uprizoritvenim umetnostim (21%), kulturni dediščini, arheologiji, arhivom in arhitekturi (18%) ter muzejem (15%), najmanj pa vizualnim umetnostim, kulturnemu razvoju, kinematografiji in fotografiji (3%).¹³

Nizozemska

Področje kulturnih politik je bilo na Nizozemskem že relativno zgodaj institucionalizirano. V letu 1965 je področje kulture v procesu reorganizacije, ki je sledil rasti socialne države (*welfare state*), prvič dobilo svoj samostojni resor v Ministrstvu za kulturo, rekreacijo in socialno delo. V naslednjem prestrukturiranju (1982) je področje kulture dobilo mesto v okviru ministrstva za blagostanje (*welfare*), zdravstva in kulturnih zadev. Po letu 1985 so se tradicionalnim področjem znotraj ministrstva (umetnosti, muzejem, zgodovinskim spomenikom, arhivom) pridružili še mediji in knjižnice (Ministry of Education, Culture and Science, 1999).

Izvajanje kulturne politike od poznih devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej bi lahko opisali kot obdobje tržne usmerjenosti (Kilian in Kirst, ur., 1994), saj se je država s splošno proračunsko krizo soočila tudi na področju kulture. Namesto neposrednega in neomejenega vladnega financiranja so rešitev poiskali v ponudbi vladnih finančnih iniciativ. Kulturne ustanove so postajale vedno bolj samozadostne in odvisne od lastne publike, nave-

¹³ Več o finančnih izdatkih za kulturo glej na spletni strani: http://www.culture.gouv.fr/dep/mini_chiff_03/fr/firm-depens.htm, 15. avgust, 2004.

zanost na vladni denar pa se je manjšala. Kultura oziroma kulturna politika na nacionalni ravni zajema predvsem kulturno dediščino, medije, jezik in literaturo (Kilian in Kirst, ur., 1994: NL-7).

Vlada financiranje na področju kulture izvaja na podlagi več pravnih aktov.¹⁴ Uredba o financiranju kulturnih projektov razlikuje med tremi načini financiranja: dolgoročnimi institucionalnimi podporami, projektnimi podporami in podporami za posebne namene. Praviloma se sistem financiranja za velike projekte sprejema na vsaka štiri leta. Leta 2001 je tako proračun za kulturo na Nizozemskem znašal nekaj manj kot 18 milijard EUR, od katerih je ministrstvo največji delež namenilo za različne oblike subvencij v kulturi. Finančni razrez po posameznih področjih kulture pa je pokazal, da največji delež proračunskega denarja pripada področju medijev (zlasti nacionalnim storitvam za radiodifuzijo), ki so na Nizozemskem sestavni del področja kulture, nadalje pa uprizoritvenim umetnostim, muzejem in zgodovinskim zgradbam ter mestom (Ministry of OCW, 2004a).

Nacionalna vlada največji delež denarja za kulturo nameni umetniškim institucijam in posameznikom, določen (relativno nizek) delež pa porazdeli še med kulturne sklade, province in mesta (Ministry of Education, Culture and Science, 1999).

Finska

Finska kulturna politika se je sistematično začela razvijati v šestdesetih letih 20. stoletja. To se je najprej izrazilo v izjemni rasti kulturne administracije. Osemdeseta leta 20. stoletja so prinesla precejšnje probleme v javnem financiranju, zato so v tem obdobju začeli vzpostavljati t.i. zasebne sheme za financiranje kulturnih dejavnosti. V devetdesetih letih 20. stoletja je administracija v kulturi ponovno narasla, hkrati pa je to obdobje zaznamoval tudi interes za informacijsko družbo, multikulturalizem, mednarodno sodelovanje in za rabo regionalnih virov (Council of Europe, 2002).

Za finski model kulturne politike je značilno, da se zgleduje po načelu »arm's length«, po katerem številna strokovna telesa svetujejo ministrstvu pri oblikovanju in izvajanju kulturnih politik. Za promocijo in razvoj kulturne politike na Finskem je v prvi vrsti zadolženo Ministrstvo za izobraževanje. Organizacijsko se deli na področji: a) izobraževanja in znanosti ter b) na področje kulture. Obe področji sta pod pristojnostjo ministra in se naprej organizacijsko cepita na še dva velika oddelka. Minister za kulturo tako

¹⁴ Med najpomembnejšimi so: zakon o namenskem financiranju kulturne politike (Cultural Policy Special-Purpose Funding Act (WSC)), uredba o financiranju kulturnih projektov (Cultural Projects Funding Decree (BBCU)), uredba o subvencijah in podpori kulturnih projektov (Cultural Projects Subsidies and Grants Regulations), zakon o zgodovinskih zgradbah in spomenikih (Historic Buildings and Ancient Monuments Act) zakon o arhivih (Archives Act), zakon o medijih (Media Act).

sodeluje z Oddelkom za kulturo, šport in politiko mladih ter s službami generalnega sekretarja.

Enotne opredelitve kulture na Finskem ni, sprejemajo pa širšo in ožjo razlago le-te. Med ključnimi področji kulturnih politik so naslednja: javne knjižnice; muzeji; glasba; literatura; kiparska umetnost in arhitektura; gledališče in ples; film in avdiovizualna kultura; kulturna industrija; mednarodno sodelovanje (Ministry of Education, 2004).

Večina financiranja na področju kulture izvira iz proračuna ministrstva za izobraževanje ter z lokalne ravni. Lokalna kulturna politika je financirana iz državnih prihodkov in državnih podpor ter subvencij. Leta 2001 naj bi državni proračun za umetnost in kulturo namenil 270 milijard EUR oziroma 0,9% celotnega državnega proračuna.¹⁵ Pomemben vir financiranja kulturne politike pa so tudi kulturni in strukturni programi EU (Ministry of Education, 2004a).

Sistemi spremljanja in vrednotenja kulturnih politik

Francija

Francoski sistem zbiranja podatkov o izvajanju kulturnih politik se je pričel razvijati v sedemdesetih letih 20. stoletja. Pred tem so bile vsebine in igralci, ki so se ukvarjali s pridobivanjem podatkov, izrazito nepregledni. Velik problem je predstavljala tudi neprimerljivost zbranih podatkov. Po besedah Jeannine Cardona, vodje oddelka, ki se na Ministrstvu za kulturo ukvarja s področjem statistik, so bili prvi poskusi harmonizacije podatkov zelo naporni. Raziskovalci na ministrstvu so namreč na začetku le "zbirali podatke". Po kritični analizi vseh virov podatkov (administracije, nacionalnega instituta za statistiko in drugih, s kulturo povezanih, institucij), sistema in vsebine zbranih kazalnikov so ugotovili, kateri podatki so v resnici uporabni in kateri še manjkajo. Po vzpostavitvi nomenklature oziroma klasifikacije statistik po področjih kulture, so te posredovali oddelkom za vrednotenje kulturnih politik.

Danes so tako, kot že omenjeno v predhodnem poglavju, *ključna področja francoske kulturne politike* muzeji in zgodovinske zgradbe; arhivi in knjižnice; kulturni dogodki; kinematografija; knjige; zgoščenke in kasete;

¹⁵ Določene državne institucije prejema tudi zakonsko opredeljeno državno pomoč. Muzeji prejema 40 % od celotne zakonske finančne podpore, gledališča 80 %, orkestri 25 % in knjižnice 25-50 % državne pomoči. Preostali del državnega financiranja kulture je odvisen od diskrecijske odločitve o dodelitvi državnih podpor, denimo za umetnike. Trenutno je najšibkejši vir financiranja kulture zasebni, kjer pa najpomembnejše deleže prispevajo podjetja ter različne fundacije (Ministry of Education, 2002a). Gledano v celoti se na Finskem kar 76% vsega denarja na ravni države in mest nameni javnim knjižnicam, muzejem, gledališčem in orkestrum.

izobraževanje za umetnost; izdatki za kulturo; kulturna praksa v Franciji.

V francoskem sistemu zbiranja podatkov o izvajanju kulturnih politik ključno in daleč najbolj pomembno vlogo opravlja *Ministrstvo za kulturo in komunikacije* oziroma Oddelek za študije in razvoj (*Departement des etudes et de la prospective*). Ta deluje v okviru Direktorata za splošno administracijo. Znotraj oddelka deluje posebna enota za statistike - *Cellule statistique*.¹⁶ Enota je tesno povezana tudi z drugimi enotami znotraj oddelka za študije in razvoj, še zlasti z enotami, katerih delo je neposredno povezano z raziskovanjem in analiziranjem pridobljenih podatkov. Skupni cilj enot je vzpostavitev povezave med zbiranjem in analizo podatkov. Posebnost centraliziranega francoskega političnega sistema in sistema javne uprave je, da enota opravlja tudi tiste naloge, katere sicer opravljajo drugod državni statistični uradi. Večino podatkov pridobivajo s pomočjo vprašalnikov oziroma poročil o delu, ki jih letno izpolnjujejo državno sofinancirane institucije na področju kulture. Ministrstvo izvaja tudi podrobnejše raziskave na posameznih področjih kulturnih politik. Večino podatkov zbirajo letno in izmed njih izberejo bistvene informacije, ki orisujejo učinke kulturnih politik v Franciji in jih objavijo v publikaciji »*Chiffres des Cultures*«. Odločitev o vsebini objavljenih podatkov je izrazito strokovne narave in je rezultat večletnih poskusov oblikovanja najbolj ustreznega obsega poročila.¹⁷ Vsakih sedem do osem let pripravijo tudi raziskavo o kulturni udeležbi, prav tako pa uporabljajo tudi podatke velike raziskave o življenjskih razmerah, ki jo formalno pripravlja statistični urad. Nekatere podatke, zlasti na področju glasbe, posredujejo tudi zasebne asociacije.

Danes zaposleni v enoti za statistiko opažajo spremembe na nacionalni ravni. Te se kažejo zlasti v spremenjenem odnosu med nacionalno in razvijajočo se regionalno ravno. Ključna naloga na ravni države sicer ostaja razvijanje, izboljševanje, predlaganje in promoviranje orodij za zbiranje statistik, vendar pa se prenaša tudi na raven regij. Tako cilj delovanja nacionalne ravni ni le zbiranje podatkov, temveč tudi skrb za usklajevanje statistik med nacionalno ravni in regijami. Raziskovalci Enota za statistiko opravljajo tudi pomembno vlogo v oblikovanju enotne *evropske kulturne*

¹⁶ Za podrobnejšo organizacijsko strukturo in opis nalog glej spletno stran: <http://www.culture.gouv.fr/culture/min/index-min.htm>, 15. avgust, 2004.

¹⁷ Na začetku so objavili vse podatke, s katerimi so razpolagali, in ugotovili, da ljudi ne zanimajo vsi podatki, ampak le sinteza ključnih podatkov na posameznem področju. Leta 1980 so pripravili prvo analitično publikacijo »*Data for culture*«, v kateri so zajeli ključne analize za vsa področja kulture. Osredotočili so se na vprašanja evolucije področja, organizacijske strukture in problemov. Omenjena publikacija je bila prva, ki je bila v javnosti in na ravni politike zelo pozitivno sprejeta. Zaradi zapletenosti in obsega publikacije ter ožjih želja in potreb politike, so v naslednjih letih prešli na publikacijo »*Chiffres des Cultures*«, ki vsebuje le informativni pregled stanja po ključnih področjih kulture.

statistike.

Tudi oblikovanje policy relevantnih informacij in *evalvacijsko raziskovanje* poteka znotraj Ministrstva za kulturo v že omenjeni analitični enoti *Departement des etudes et de la prospective*. Enota ima za evropske razmere relativno dolgo tradicijo, saj deluje od leta 1963 naprej. V njej delajo visoko izobraženi, specializirani strokovnjaki z različnih področij (sociologija, ekonomija, statistika, policy analiza, dokumentalistika). Interdisciplinarnost štejejo za pomembno kvaliteto v njihovem delovanju in izražajo potrebo po dodatnih strokovnjakih. Za francoske razmere se jim zdi posebej pomemben potencialni prispevek geografije in dodatna kadrovska okrepitev s strokovnjaki s področja policy analize.

V organizacijski enoti, ki se ukvarja z evalvacijo kulturnih politik, je sprva delovalo le nekaj strokovnjakov, ki so v začetni fazi razvoja analitične enote predvsem zbirali relevantne statistične podatke. Postopoma so strokovnjaki znotraj enote pričeli razvijati posebna področja raziskovanja kot npr. financiranje kulture, obiskovanje kulturnih prireditev ipd. Od vzpostavitve analitične enote (od leta 1963 naprej) ta razvija lastno bazo statističnih podatkov, preučuje finančne, institucionalne in socialne vidike kulturnega življenja. Oddelek vodi direktor, ki skupaj s sodelavci predlaga program evalvacijskih analiz za obdobje dveh let. Približno polovico tega programa opravi oddelek sam, preostalo polovico pa zunanji sodelavci.

Intervjuvani strokovnjaki na francoskem ministrstvu so zelo zadovoljni z uradno politiko, ki zavestno uveljavlja javno vrednotenje kulturnih politik. Med kazalci izvajanja take politike navajajo tudi ustanovitev in delovanje *evalvacijskega komiteja*, katerega naloga je določanje programa izvajanja evalvacij za obdobje enega ali dveh let, evalvacijske skupine ter izvajalce programa. Izvajalci evalvacijskega programa opravljajo različne *kvalitativne in kvantitativne raziskave*, pa tudi *pilotske študije* in prihajajo iz vrst strokovnjakov z različnih področij znotraj in zunaj ministrstva. Med najpomembnejše evalvacijske igralce štejejo javnost. Evalvacijske skupine izdelajo končna evalvacijska poročila.

Nizozemska

Za sistem spremljanja izvajanja kulturne politike na Nizozemskem je značilno, da le še v najbolj osnovnih vsebinskih in finančnih vidikih ostaja pod domeno vladnega nadzora. Mnogo iniciativ pri zbiranju in analizi podatkov so prevzele civilno družbene organizacije, ki so se oblikovale za zavarovanje in promocijo interesov kulturnih organizacij po posameznih kulturnih področjih.

V sistemu zbiranja podatkov, spremljanja in vrednotenja kulturnih politik na Nizozemskem torej *sodelujejo državni in zasebni igralci*. Uradne

vladne podatke o kulturnih politikah zbirajo trije ključni igralci: Ministrstvo za izobraževanje, kulturo in znanost; Social and Cultural Planning Office (v nadaljevanju SCP) oziroma Urad za socialno in kulturno načrtovanje; Central Biroo vor Staatistiek oziroma Statistični urad Nizozemske. Omenjeni med seboj sodelujejo in se vzajemno dopolnjujejo.

Osrednje mesto v sistemu kulturnih statistik na Nizozemskem ima *ministrstvo, pristojno za kulturo*. Znotraj ministrstva so vzpostavljeni Oddelke za kulturno politiko, Oddelek za umetnost, medije, jezik in literaturo ter knjižnice in Oddelek za kulturno dediščino. *Oddelek za kulturno politiko*, in znotraj njega službe za razvoj javne politike, mednarodno kulturno politiko ter finance in informacije, ima najpomembnejšo vlogo pri zbiranju podatkov. To zbira zlasti finančne podatke o delovanju kulture, pridobiva, hrani in po potrebi analizira vsebino poročil o delu, ki jih posredujejo s strani države sofinancirane institucije. Obenem je tudi osrednje mesto, kjer se hranijo vsi javno dostopni podatki o kulturnem delovanju v državi (Ministry of OCW, 2004).

Ministrstvo ključne načrte za razvoj kulturne politike opredeljuje v štiriletni publikaciji, imenovani »Policy Document on Culture«. Poleg ministrstva pomembno vlogo v sistemu zbiranja podatkov opravlja še SCP (2004). SCP je vladna agencija, ki izvaja raziskave, spremlja in strokovno podpira odločevalske procese, vrednoti programe, pripravlja srednjeročne in dolgoročne napovedi ter opravlja javnopolitično svetovanje. SCP pridobiva zlasti podatke o kulturnem udejstvovanju in pri svojem delu uporablja dve ključni zvrsti podatkov:

- a) že obstoječe uradne podatke, ki jih posreduje pristojno ministrstvo in deloma tudi statistični urad ter
- a) lastno bazo podatkov o kulturni udeležbi državljanov, ki jo oblikujejo s podatki javnomnenjskih raziskav AVO¹⁸ in TBO¹⁹. Bistvena kvaliteta obeh raziskav je, da jih SCP izvaja longitudinalno že od sedemdesetih let 20. stoletja naprej. Raziskovalci pri tem oblikujejo kazalnike avtonomno.

SCP na podlagi lastnega pridobivanja podatkov pripravlja več zvrsti publikacij.

Na ravni države pa vse bolj vidno vlogo zopet opravlja tudi nacionalni statistični urad. Ta je področje kulturnih statistik v zadnjih letih vsebinsko

¹⁸ AVO je oznaka za Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek – raziskavo o koristnosti prostora in storitev. SCP izvaja to raziskavo s pomočjo vprašalnikov vsaka štiri leta.

¹⁹ TBO je oznaka za Tijdsbestedinsonderzoek – raziskavo o porabi časa. Ta se izvaja vsakih pet let. Prva raziskava je potekala leta 1975, zadnja pa leta 2000. Anketiranci odgovarjajo na vprašalnik o tem, kaj so počeli čez dan ter izpolnjujejo tedenski dnevnik, v katerega vpisujejo svoje aktivnosti po 15 minutnih časovnih intervalih.

in institucionalno preoblikoval. Na področju kulturnih statistik so v letu 2000 uvedli številne organizacijske spremembe in vzpostavili poseben oddelek, ki se ukvarja s kulturnimi raziskavami ter oddelek za podjetniške raziskave. Sem so umeščene tudi raziskave o porabi proračunskih sredstev. Vsebina kazalnikov je dogovorjena med člani t.i. svetovalnega komiteja, katerih naloga je svetovati centralnemu komiteju, ki določa program Statističnega urada. Člani svetovalnega komiteja prihajajo iz ključnih institucij na področju kulture, kot so ministrstvo, pristojno za kulturo, SCP in univerze.²⁰ Oddelek zbira statistične podatke na področju kulture, rekreacije in športa. *Kulturne statistike zajemajo področja muzejev; uprizoritvenih umetnosti; arhivov; knjižnic; amaterskega izobraževanja; avdio-vizualnih storitev; dediščine; galerij ter vladnega financiranja.* Zbiranje podatkov poteka v različnih časovnih intervalih glede na prioriteta področja kulture (Statistics Netherlands, 2004).

Poleg številnih asociacij,²¹ ki so na pobudo vlade nastale v zadnjem desetletju in skrbijo za promocijo ter porazdeljevanje prejetega vladnega denarja med kulturne institucije in umetnike glede na njihove specifične cilje, so se podobne asociacije oblikovale tudi na pobudo od države (zlasti finančno) *neodvisnih institucij in posameznikov.* Igralci iz zasebne sfere kritično gledajo na uradno statistiko zlasti zaradi tega, ker je ta *osredotočena le na tiste vidike umetnosti, ki so finančno podprti s strani države.* Zbiranje podatkov na ravni zasebnih institucij tako poteka neodvisno od vladne ravni.

Obsežne podatkovne baze so uporabljene tudi za vrednotenje kulturnih politik. Finančne evalvacije praviloma izvajajo na pristojnem ministrstvu, ostale evalvacijske raziskave pa opravlja predvsem SCP. Nacionalni statistični urad pri evalvacijskih analizah ne sodeluje.

Tudi *zasebne institucije*, ki samostojno in od države neodvisno pridobivajo lastne statistike, vrednotijo kulturne politike. Take raziskave uporabljajo v pogajanjih z vlado oziroma v prizadevanjih za proračunsko sofinanciranje kulturne dejavnosti.

²⁰ Podatkov o delovanju komiteja nismo uspeli pridobiti, saj je ta po besedah našega sogovornika (marec 2002) obstajal le na papirju.

²¹ Za področje literature je bila že leta 1963 ustanovljena fundacija za literaturo, leta 1974 združenje Press Industry, leta 1982 fundacija za kreativno glasbo, pet let kasneje fundacija za vizualno umetnost, oblikovanje in arhitekturo, leto kasneje Dutch Cultural Broadcasting Productions Promotion Fund, leta 1990 fundacija za posebne novinarske projekte, leta 1991 Nizozemska fundacija za literarno proizvodnjo in prevajanje, leta 1993 Performing Arts Fund, The Architecture Promotion Fund in Nizozemska filmska fundacija, dve leti kasneje še fundacija za knjižnice za slepe ter v letu 1997 Fundacija za amatersko umetnost. (Kilian in Kist, ur., 1994: 60-61).

Finska

Korporativna tradicija se na Finskem izraža tudi na področju kulture. Profesionalna združenja in sindikati umetnikov igrajo namreč zelo pomembno vlogo v procesih odločanja. Sistem kulturnih statistik na Finskem je izrazito centraliziran in harmoniziran. Osrednje mesto v sistemu ima nacionalni statistični urad, ki pa sam proizvaja le del kulturnih statistik. Preostale podatke pridobivajo v stalnem vzajemnem sodelovanju med pristojnim ministrstvom, javnimi kulturnimi institucijami in deloma neodvisnimi strokovnjaki. V opisanem državo-centričnem sistemu zbiranja in objavljanja podatkov ne zasledimo vpliva lokalnih akterjev.

Oblikovanje *celostnega sistema kulturnih statistik* na Finskem se je začelo v zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja pod vodstvom Komiteja za kulturne aktivnosti. Delo komiteja je bilo pod močnim vplivom t.i. 'nove kulturne politike'. Ta je zagovarjala ideje kulturne demokracije in demokratizacije kulture (Moeckli v Karttunen, 2002a: 2), ki so terjale tudi raziskave kot strokovno podporo za načrtovanje in spremljanje kulturnih politik. Ministrstvo za izobraževanje je od vsega začetka sofinanciralo vzpostavljanje takega sistema. Prvi rezultati zbiranja kulturnih statistik so bili objavljeni leta 1979, nato leta 1984 ter leta 1987 o množičnih medijih. Kljub temu pa vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja na Finskem ni bilo enotnega sistema kulturnih statistik. Opredelitve, klasifikacije in kazalniki so bili neenotni, tudi časovne vrste so bile pomanjkljive. Nekatera področja kulture, kot npr. vizualne umetnosti, so bile popolnoma izključene iz rednega sistematičnega zbiranja podatkov. Nov sistem za poenotenje kulturnih statistik se je začel oblikovati v procesu evropskega poenotenja kulturnih statistik Evrostat. Na Finskem je ključno vlogo pri harmonizaciji prevzel statistični urad, Ministrstvo za izobraževanje pa je ponovno postalo partner v načrtovanju in financiranju vsebine kulturnih statistik. Prvi viden rezultat načrtanega projekta sta publikaciji »*Compendium of cultural statistics*« iz leta 1999 in 2003.

Na Finskem sistem zbiranja kulturnih statistik poteka predvsem na *ravni države*, deloma pa njihovo vlogo dopolnjujejo tudi neodvisni raziskovalci. Izmed državnih akterjev, ki zbirajo podatke o kulturi, so najpomembnejši naslednji: Statistics Finland (nacionalni statistični urad); Arts Council of Finland (Svet za umetnost Finske) ter (deloma) Ministrstvo za izobraževanje. Slednje ne proizvaja svojih statistik samostojno, temveč jih v njegovem imenu pridobiva Statistični urad, s katerim ima ministrstvo sklenjene letne pogodbe o medsebojnem sodelovanju v procesih oblikovanja statistik. Po tem, ko je vsebina statistik dogovorjena, statistični urad samostojno

zbere podatke in jih posreduje ministrstvu.²² Urad za statistiko pridobiva podatke predvsem iz naslednjih virov (Karttunen 2002a): raziskava o kulturnih in prostočasnih aktivnostih ter o porabi časa; podatke iz drugih enot statističnega urada (poslovni registri, popisi prebivalstva, raziskave o potrošnji v gospodinjstvih ipd.); podatke iz kulturnih časopisov, kinematografskih in fotografskih centrov, artotek ipd. (po telefonu, faksu ali elektronski pošti); podatke iz drugih zbirk podatkov, kot npr. podatke gledaliških in plesnih informacijskih centrov, Nacionalnega odbora za starine, Sveta za umetnost, Finske filmske zbornice ipd.); letna poročila institucij in asociacij, ki delujejo na področju kulture; podatke državne birokracije (Ministrstvo za izobraževanje); univerzitetne študije. Večina podatkov Urada za statistiko je torej še vedno sekundarna.

Ministrstvu za izobraževanje (natančneje organizacijski enoti, pristojni za kulturo) je na Finskem podrejen še *Centralkommissionen för konst* oziroma *Svet za umetnost Finske*, znotraj katerega deluje Raziskovalna enota sveta, katere naloga je proizvajati informacije, ki jih igralci uporabljajo v procesih odločanja. Raziskovalna enota izvaja tudi številne študije in lastne statistike, ki jih izdaja v različnih publikacijah.

V celoti gledano so na Finskem zadovoljni z obstoječim sistemom, čeprav ocenjujejo, da so kazalniki premalo kompleksni za ustrezno vrednotenje kulturnih politik. Evalvacija je precej manj razvita kot spremljanje izvajanja kulturnih politik. Pretežno osredotočanje zbiranja podatkov in pripravljanja implementacijskih in deloma evalvacijskih študij v državnih in paradržavnih institucijah je v manjši meri dopolnjeno z raziskavami neodvisnih raziskovalcev. Ti izvajajo državno financirane specializirane projekte, osredotočene na posamezne vidike delovanja kulturne politike (denimo financiranje, muzejsko dejavnost, udeležbo itd.). Za potrebe evalvacijskega raziskovanja praviloma oblikujejo svoje podatkovne baze. Neodvisni raziskovalci na Finskem so zelo aktivni v mednarodni strokovni skupnosti na področju razvoja metodologije za spremljanje in vrednotenje kulturnih politik, kot npr. v delovni skupini Evrostat, Svetu Evrope, Unescu, združenju EKVIT in ERICARTS.

²² Znotraj urada za statistiko, pristojnega za kulturo, izvajajo tri zvrsti dela: a) delo, ki ga opravljajo popolnoma sami in je financirano s strani Ministrstva za finance (denimo redne sistematične študije); b) sodelovanje: del njihovega dela financirajo sami, drugo polovico pa Ministrstvo za izobraževanje ali drugi vladni uradi, združenja (npr. Finnish broadcast companies). Prednost takšnega sodelovanja je, da imata obe strani še vedno veliko besede, da se o predlogih pogajata in tako skupno razvijata področje. Za to zvrst dela so značilne letne finančne in zaposlitvene pogodbe med obema partnerjema, ki zaposlujeta vsak svoje ljudi; c) delo na trgu ali naročeno (commissioning) delo, kjer naročnik plača uradu polno ceno za storitev, na potek katere pa lahko popolnoma vpliva.

Primerjava med državami

V vseh državah ima *ministrstvo, pristojno za kulturne politike*, relativno zelo pomembno vlogo (preglednica 1). V Franciji in na Nizozemskem je to tudi osrednja ustanova, ki skrbi za zbiranje podatkov v državni sferi. Na Finskem osrednjo vlogo opravlja *nacionalni statistični urad*, vendar se glede vsebine podatkov (kazalnikov) dogovarja s pristojnim ministrstvom. V vseh državah sistem temelji na tesnem sodelovanju med *ustanovami in organizacijami, ki sistematično zbirajo podatke*. Glede na to, da so sistemi v preučevanih državah najbolj razviti ali vsaj med najbolj razvitimi v Evropi, ne preseneča, da so s kvaliteto statistik relativno zadovoljni; ob tem, da jih vrednotijo tudi kritično. Izpostavljamo tudi očitno dejstvo, da v vseh treh državah sisteme *sofinancirajo* iz državnega proračuna.

Preglednica 1: Institucionalni vidiki spremljanja izvajanja kulturnih politik

lastnost / država	Francija	Nizozemska	Finska
Osrednja institucija	obstaja - ministrstvo (izrazito centralna/ centralistilčna vloga)	obstaja - ministrstvo (osrednjo vlogo ministrstva dopolnjuje pomemben zasebni sektor)	obstaja - nacionalni statistični urad (pomembna vloga ministrstva v fazi določanja področij/ vsebin spremljanja)
naloga v zvezi s podatki	- zbiranje - objava - posredovanje - hranjenje - analiza - vrednotenje	- zbiranje - objava - posredovanje - hranjenje - analiza - vrednotenje	- zbiranje - objava - posredovanje - hranjenje - analiza - vrednotenje
vrednotenje lastne statistike	- relativno zadovoljni - poskusi stalnega prilagajanja - kritika	relativno zado- voljni z medsebojnim sodelovanjem	- relativno zadovoljni - poskusi prilagajanja - kritika
odnos do drugih institucij	tesno sodelovanje z vsemi institucijami, ki jih sofinancirajo; šibka vez z lokalno ravno	tesno sodelovanje s CBO, SCP in institucijami, ki jih sofinancirajo ter deloma z zasebnimi asociacijami	tesno sodelovanje z ministrstvom, Svetom za umetnost, državno sofinanciranimi institucijami; šibka vez z lokalno ravno

Viri: Intervjuji (1999-2003): opravljeni na Nizozemskem, v Franciji, na Finskem.

Področja kulture so po državah nekoliko različno opredeljena. Nacionalne prioritete se izražajo tudi po nizu področij, kjer po posameznih

državah sistematično zbirajo za javne politike relevantne podatke (preglednica 2).

Preglednica 2: Vsebinski vidiki spremljanja izvajanja kulturnih politik

lastnost / država	Francija	Nizozemska	Finska
področje statistik	- muzeji, - zgodovinski spomeniki, - arhivi, - knjižnice, - gledališča, - glasba, - film in kinematografija, - knjige, - fonogrami, - likovna umetnost, - dramatika, - arhitekture - financiranje	- financiranje - kulturna dediščina, - mediji, - jezik in literatura, - umetnost, - kulturna udeležba, - (zasebno: muzeji, film, uprizoritvene umetnosti)	- kinematografija - literatura, - vizualna in fotografska umetnost, - obrti in oblikovanje, - arhitektura, - gledališča, - ples in glasbe - kulturna udeležba, - financiranje umetnosti in umetnikov
Financiranje sistema	Državno	državno	Državno

Viri: Intervjuji (1999-2003): opravljeni na Nizozemskem, v Franciji, na Finskem.

V preučevanih državah je ključni cilj zbiranja podatkov v okviru državno financiranega sistema pridobiti podatke na področju kulture zaradi ugotavljanja stanja in potreb po javnopolitičnem poseganju v sfero kulture (preglednica 3). Poleg različnih oblik poročanja porabnikov državnega proračuna v razvitih sistemih vedno bolj uporabljajo tudi različne raziskave, opravljene v zasebni sferi in v akademskem okolju, ki so zasnovane na vse kompleksnejši družboslovni metodologiji. Poleg za državo zelo pomembnih finančnih vidikov in drugih kazalnikov učinkovitosti javnih politik se postopoma uveljavljajo tudi drugačne usmeritve raziskovanja (npr. osredotočenega na kulturo različnih družbenih manjšin in ugotavljanja potreb po poseganju države zaradi izpolnjevanja deklariranih vrednot, kot so denimo multikulturalizem, dostopnost kulture, pestrost kulture ipd.). V vseh treh sistemih je zbiranje podatkov sistematično in po različnih področjih zasnovano na različnih ciklih. Z rednim objavljajanjem podatkov, analiz in raziskav so kulturne politike bolj transparentne (izpostavljene javni presoji), hkrati pa objava podatkov omogoča vpogled v vsaj del podatkov

tudi nedržavnim javnopolitičnim igralcem. Glede na to, da so preučevane države članice EU, ne preseneča njihova zavestna usmeritev v usklajevanje vsaj dela implementacijskega in evalvacijskega raziskovanja na ravni EU.

Preglednica 3: Namen, metode časovni intervali zbiranja podatkov in njihovo objavljanje

lastnost / država	Francija	Nizozemska	Finska
nameni in cilji zbiranja podatkov	- pregled stanja, - informacije odločevalcem o doseganju javnopolitičnih ciljev, - vrednotenje - uradne javne statistike	- pregled stanja - informacije za nadaljnje politično odločanje - uradne javne statistike	- pregled stanja - informacije za nadaljnje politično odločanje - uradne javne statistike
načini pridobivanja podatkov	- poročila o delu - vprašalniki - lastne raziskave ter druge raziskave	- poročila o delu - temeljni raziskavi AVO, TBO - vprašalniki - zasebne raziskave	- poročila o delu - raziskava o rabi časa in prostočasnih aktivnostih - vprašalniki - druge zunanje, zasebne raziskave
časovni vidik zbiranja	od 1 do 5 let	od 1 do 5 let	od 1 do 8 let
način objave	Javno	javno	javno
usklajenost z Evrostatom	poskus približevanja osnovnih nacionalnih statistik in evropske	poskus približevanja osnovnih nacionalnih statistik in evropske	velika usklajenost in pokrivanje vsebin osnovnih nacionalnih statistik in evropske

Viri: Intervjuji (1999-2003): opravljeni na Nizozemskem, v Franciji, na Finskem.

Vrednotenje kulturnih politik (preglednica 4) je v preučevanih sistemih večinoma še domena *državnih igralcev*. V Franciji in na Nizozemskem je osredotočeno celo v izvršni oblasti oziroma njenih analitičnih enotah. V dlje časa razvijajočih se sistemih (Francija, Nizozemska) so metodologije in področja vrednotenja bolj kompleksni, pri novejših pa se (tako kot v

začetni fazi razvoja starejših sistemov) najprej in najbolj razvijejo analize učinkovitosti javnih politik, merjene s finančnimi vložki na eni strani ter finančnimi in nefinančnimi kazalniki učinkov javnih politik na drugi strani.

Preglednica 4: Vrednotenje kulturnih politik

lastnost / država	Francija	Nizozemska	Finska
obstoječa institucija, ki kontinuirano opravlja evalvacijske raziskave	da, ministrstvo	da, ministrstvo in SCP	ne
vsebina in metodologija evalvacijskih študij	pridobivanje podatkov in njihova analiza na vseh formalno opredeljenih področjih kulture	pridobivanje podatkov in njihova analiza na vseh formalno opredeljenih področjih kulture	predvsem analiza finančnih vidikov

Viri: Intervjuji (1999-2003): opravljeni na Nizozemskem, v Franciji, na Finskem.

Med ključne skupne značilnosti razvitih sistemov spremljanja in vrednotenja kulturnih statistik v preučevanih državah bi torej lahko uvrstili naslednje:

- obstoj osrednje institucije, ki skrbi za delovanje sistema (tekoče zbiranje, objavo, hranjenje in vrednotenje podatkov);
- konstruktiven, a hkrati kritičen odnos do obstoječega sistema, ki upošteva ugotovitve stalnega spremljanja trendov pridobivanja in vrednotenja podatkov doma in v tujini;
- kooperativen odnos med institucijami, ki se ukvarjajo z nalogami zbiranja in vrednotenja podatkov;
- intenzivno in celovito zajemanje kulture in določanje enotnih kazalnikov za merjenje in nadaljnjo vrednotenje učinkovitega delovanja na teh področjih (finance, povpraševanje in ponudba, produkcija, delovna sila, udeležba);
- dolgoročno načrtovanje izpopolnjevanja institucionalnih struktur in delovanja sistema zbiranja in vrednotenja podatkov, njihovega objavljanja in oblikovanja strokovnih podlag za politično odločanje (za potrebe političnih odločevalcev in drugih zainteresiranih);
- uporaba številnih različnih raziskovalnih metod in tehnik za pridobivanje

je podatkov, med katerimi prevladujejo vprašalniki in analize poročil o delu sofinanciranih institucij ter raziskave o kulturni udeležbi, ob hkratnem upoštevanju 'najprimernejših' raziskovalnih metod in tehnik za nadaljnje vrednotenje zbranih podatkov (zlasti študije prej-potem, analize stroškov in koristi ter analize stroškov in učinkovitosti, modeliranje);

- skrb za tekoče objavljane ključnih podatkov in evalvacijskih študij, ki kažejo učinke kulturnih politik v državi;
- sodelovanje pri oblikovanju skupnih evropskih metodologij in kazalnikov ter usmeritev v dolgoročno prilagajanje enotnim evropskim kulturnim metodologijam za spremljanje in vrednotenje kulturnih politik.

Sklepne misli

Moderne kulturne politike so se primarno razvile v okviru nacionalnih držav. Predstavljena mednarodno primerjalna analiza potrjuje, da se slednje, navkljub transformaciji sodobnih držav, še vedno pomembno izraža v nacionalno specifični organizaciji izvršne oblasti in širših sistemov upravljanja kulture kot področja družbenega življenja.

Nacionalno specifičnim formalnim opredelitvam kulture običajno sledijo tudi opredelitve vsebinskih področij, kjer nacionalni sistemi spremljajo in vrednotijo kulturne politike. Preučevane države so si v tem pogledu podobne predvsem v zajemanju podatkov o nacionalno specifičnem naboru kulturne dediščine, literaturi, filmu, uprizoritvenih dejavnostih in financiranju kulturnih dejavnosti. Ostala (pod)področja spremljanja in vrednotenja pa so opredeljena različno, čeprav do neke mere tudi sorodno.

Če so bili, zgodovinsko gledano, državni (politični) odločevalci privilegirani v procesih oblikovanja in izvajanja politik zaradi svojega monopolnega položaja in dostopnosti strokovnih podlag (policy analiz), danes v demokratičnih družbah ni več v celoti tako. Analize in podatki o izvajanju ter vrednotenju kulturnih politik vse bolj postajajo tudi orodje v procesu demokratizacije odločanja o vpletanju države v kulturo. Take procese sprožata predvsem dva dejavnika: a) razvitost politične kulture, ki terja transparentnost odločanja političnih odločevalcev in porabe državnega proračuna ter b) krepitev civilno družbenih igralcev, ki zmorejo s svojimi raznolikimi viri (vključno z lastnimi podatkovnimi zbirkami in analizami) pomembno vplivati na vsebino in potek političnega odločanja o vpletanju države na področje kulture. V preučevanih državah v tem pogledu izstopa predvsem Nizozemska, kjer zasebne organizacije izrecno želijo opravljati

jati "svoje" analize ravno zaradi bolj avtonomnega položaja in večje moči v komunikaciji z vladnimi igralci v procesih političnega odločanja o kulturnih politikah. Do tega primera prerazdelitve dela na področju spremljanja in vrednotenja kulturnih politik, kot tudi do prerazdelitve moči, pa ni prišlo zaradi izrecne želje, da bi demokratizirali kulturne politike, temveč se je država umaknila zaradi proračunske krize, kulturne ustanove in druge organizacije na trgu pa so se z ohranitvijo delne državne finančne podpore relativno uspešno uveljavile.

Predstavljena analiza potrjuje siceršnjo tezo o prevladujočem državocentričnem zbiranju predvsem kvantitativnih (statističnih) podatkov po naročilu izvršne oblasti oziroma ob državnem (so)financiranju. V analiziranih državah, ki veljajo za najrazvitejše na preučevanem področju, pa vendarle lahko opazimo rastočo kompleksnost spremljanja in vrednotenja kulturnih politik zlasti z dveh vidikov:

- prvi vidik je prehod iz začetne faze zbiranja predvsem nominalnih in finančnih podatkov k zbiranju in analizi kompleksnejših in bolj vsestranskih podatkov;
- drugi vidik je postopno uveljavljanje vse bogatejših in metodološko kompleksnejših načinov spremljanja in vrednotenja kulturnih politik. Analize, oblikovane z zornega kota opazovanja učinkov javnih politik "od spodaj navzgor", pa so kljub tem premikom še vedno prej izjema kot pravilo.

Opravljen mednarodno primerjalna analiza tako v prvi vrsti nakazuje vse bolj razvito potrebo nacionalnih držav, pa tudi nastajajoče nadnacionalne evropske "kvazi" države, po vse kompleksnejših in mednarodno primerljivih analizah učinkov kulturnih politik. Demokratizacija na tem področju ni izrecen cilj, temveč predvsem "nenačrtovan" stranski učinek drugih sprememb v javnih politikah. Na to opozarja tudi nizozemski primer, kjer država poskuša reintegrirati analize in raziskovanje kulturnih politik, vendar to za civilnodružbene igralce ni sprejemljivo. Zavesten poseg civilno družbenih igralcev na polje javnih politik, utemeljen na kakovostnih strokovnih analizah in raziskavah, namreč ne predpostavlja le artikulacije tega zasebnega interesa, temveč tudi ustrezno materialno in strokovno podlago. Avtonomije na tem področju pa ne zagotavljajo državni, temveč nedržavni viri, ki so vsaj do neke mere na voljo le v relativno bogatih družbah oziroma državah (kot npr. na Nizozemskem).

LITERATURA

- Almond, A., Gabriel (2000): *The Study of Political Culture*. V: Crothers, Lane in Lockhart, Charles (ur.). *Culture and Politics. A Reader*. New York, St. Martin's Press, str. 5-21.
- D'Angelo, Mario in Vesperini, Paul (1998): *Cultural Policies in Europe: A Comparative Approach*, Council of Europe Publishing, Strasbourg Cedex, natisnjeno v Nemčiji.
- Dunn, William, N. (1994): *Public Policy Analysis: An Introduction*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- European Programme for the Appraisal of Cultural Policies (1991): *Cultural Policy in France*. Council for Cultural Co-operation, Strasbourg.
- Everitt, A. (1999): *The Governance of Culture: Approaches to Integrated Cultural Planning and Policies*. Culture – Policy Note 5. Council of Europe, Strasbourg.
- Fink Hafner, D. in Lajh, D. ur. (2002): *Analiza politik*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede
- Fink-Hafner, Danica, in Kustec Lipicer, Simona (2003): *Spremljanje kazalnikov na področju kulturnih politik na Slovenskem in prilagajanje zahtevam EU*. Zaključno poročilo. Ljubljana, Center za politološke raziskave.
- Fink-Hafner, Danica, in Kustec, Simona (2001): *Model za evalvacijo kulturnih politik*. Zaključno poročilo. Ljubljana, Center za politološke raziskave, FDV-IDV.
- Girard, Antoine (1992): *European Programme of Evaluation of National Cultural Policies. Cultural Indicators: a few examples*. Council of Europe, Pariz.
- Gordon, C. in Mundy, S. (2001): *European Perspectives on Cultural Policy*. Unesco Publishing, Pariz.
- Ham, C. in Hill, (1993): *The Policy Process in the Modern Capitalist State* Wheatsheaf, London.
- Heikinen, M. in Koskinen, T., ur. (1998): *Economics of Artists and Arts Policy*. Selection of papers. Research reports of the Arts Council of Finland, no. 22. Arts Council of Finland, Helsinki.
- Heiskanen, I. (2002): *Public Financing of the Arts and Culture: Statistics and Reality in Finland. Methodological Issues and Identification of the 1990s Turning Points that Reshaped the Conditions of Cultural and Art Institutions*. Arts Council of Finland, Helsinki.
- Hogwood Brian, Gunn Lewis (1984): *Policy Analysis for the Real World*. Oxford University Press, Oxford.
- Karhunen, P. (2001): *Art-form-specific Support for Artists. Facts and figures 1/2001*. Arts Council of Finland, Helsinki.
- Karhunen, P. (2002): *Statistics on the number of Finnish artists. Facts and figures 1/2002*. Arts Council of Finland, Helsinki.
- Karttunen, S. (2002): *Constructing cultural statistics: Municipal cultural activities and funding in Finland*.
- Karttunen, S. (2002a): *Statistics Finland. Development Project 1998-2001*. Prosojnice, pripravljene za mednarodne seminarje.
- Kilian in Kist, ur. (1994): *Cultural Policy in the Netherlands*. National report. Council of Europe,

Strasbourg.

- Kohn, M.L. (1987): Cross-National Research as an Analytic Strategy. American sociological review. Št. 6, str. 713-731.
- Kustec Lipicer, Simona (2002): Vrednotenje vladnega programa sofinanciranja nevladnih organizacij – primer vključevanja Slovenije v Evropsko unijo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, magistrsko delo.
- Lasswell, H. (1951): The Policy Orientation, v Lasswell, H. in Lerner, D., ur. The Policy Sciences. Stanford University Press, Stanford, str. 3-16.
- Lasswell, H. in Lerner, D., ur. (1951): The Policy Sciences. Stanford University Press, Stanford
- Matarasso, F. in Landry, C. (1999): Balancing Act: 21 Strategic Dilemmas in Cultural Policy. Culture – Policy Note 4. Council of Europe, Strasbourg.
- McGuigan, J. (1996): Culture and the Public Sphere. Rodledge, London, New York.
- Mulcahy, K. V. (1999): Methodologies for Comparative Cultural Policy Research. Prispevek na mednarodni konferenci o raziskovanju kulturnih politik v Bergnu, Norveška, 10-12. november 1999.
- Mundy, S. (2000): Cultural Policy. A Short Guide. Council of Europe, Strasbourg.
- Nachmias, David (1979): Public Policy Evaluation. Approaches and Methodes. New York, St. Martin's Press.
- Ojen, E. (1990): Comparative Methodology: theory and practice in international social research. Sage, London, Newbury Park, New Delhi.
- Outhwaite, W., Bottomore, T., ur. (1996): The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought. : Blackwell, Oxford, Malden.
- Palumbo, D. J.; ur. (1987): The Politics of Program Evaluation. Newbury Park, Sage.
- Parons, Wayne (1999): Public Policy. An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar.
- Pehn, G. (1999): Networking culture. The Role of European Cultural Network. Council of Europe, Strasbourg.
- Rossi, Peter H., Freeman, Harold E., Lipsey, Martin W. (1999): Evaluation. A Systematic Approach. Sixth Edition. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications.
- Rossi, Peter H., in Freeman, Harold E. (1993): Evaluation. A Systematic Approach. 5 th Edition. Newbury Park, London, New Delhi, Sage Publications.
- Social and Cultural Planning Office of the Netherlands (2001): The Netherlands in a European Perspective. Social and Cultural Report 2000. Social and Cultural Planning Office, Hag.
- Verba, Sydney (1971): Cross-national Survey Research: the problem of credibility. Berkley: University of California Press.
- Wangermee, Robert (1993): Evaluation of National Cultural Policies. Gudlines for the preparation of national reports. Strasbourg: Council of Europe.
- Weiss, Carol H. (1972): Evaluation Research. Methods for Assessing Program Effectiveness. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Weiss, Carol H. (1979): The Many Meanings of Research Utilization v: Public administration review, številka 5; stran 426-431.

- Weiss, Carol H. (1992): *Organizations for Policy Analysis: Helping Government Think*. Newbury Park, London, New Delhi, Sage Publications.
- Weiss, Carol, H. (1999): *The Ineterface between Evaluation and public Policy*. Evaluation. London, Thousand Oaks and New Delhi, Sage Publications; letnik. 5(4), stran 468-486.
- Zapf, Wolfgang in Toš, Niko (2002): Raziskovanje blaginje in družbeno poročanje. Teorija in praksa, november/december, let. 39, št.6, str. 895-907.

VIRI

- Arts Council of Finland (2000): *Statistics about artist support. Facts and figures*. Arts Council of Finland, Helsinki.
- Arts Council of Finland (2002): *Introducing the Arts Council of Finland*. Dostopno na spletni strani: <http://www.taiteenkeskustoimikunta.fi/english>; 18. april, 2002.
- Atlas des activites culturelles (1998): *Ministere de la Culture et de la Communication*, Paris.
- Council of Europe (1994): *Cultural Policy in Finland*. Report by the panel of European experts. Council of Europe, Stasbourg.
- Council of Europe (1999): *Cultural Policies in Europe. A Compendium of Basic Facts and Trends*. Finland. Council of Europe, Strasbourg.
- Council of Europe (2001): *Transversal Reviews of National Cultural Policy. National Cultural Institutions in Transition. Destatisation and privatisation*. Final report. Strasbourg.
- Council of Europe (2002): *Finland*. Dostopno na spletni strani: <http://www.culturalpolicies.net/profiles/finland.html>; 14. junij, 2002.
- Departement des Etudes et de la Prospective (2004): *Mini Chiffres cles. Statistiques de la Culture, edition 2003*. Dostopno na spletni strani: http://www.culture.gouv.fr/dep/mini_chiff_03/fr/acc-mini.htm 10. maj, 2004.
- European Commission (2002): *European's Participation in Cultural Activities. A Barometer survey carried out at the request of the European Commission*, Eurostat.
- Eurostat (2000): *Cultural Statistics in the EU. final report of the LEG*.
- France Cultural Policy (2002): Dostopno na spletni strani: <http://www.culturalpolicies.net/profiles/france>; 10. maj, 2002.
- Ministre de la culture et de la communication (2004): *Le Minist re*. Dostopno na spletni strani: <http://www.culture.gouv.fr/culture/min/index-min.htm>; 15. julij, 2004.
- Ministrstvo za kulturo (2004): *Analiza stanja na področjih kulture in predlog prednostnih ciljev*. Ljubljana, Ministrstvo za kulturo.
- Ministry for education, culture and science (1998): *Cultural Policy in the Netherlands*.
- Ministry of Education (2004): *Culture*. Dostopno na spletni strani: <http://www.minedu.fi/minedu/culture/index.html>; 15. julij, 2004.
- Ministry of Education (2004a): *Cultural Administration*. Dostopno na spletni

strani: http://www.minedu.fi/minedu/culture/cultural_administration.html; 15. julij, 2004.

Ministry of OCW (2004): Cultural policy in the Netherlands. Dostopno na spletni strani: <http://www.minocw.nl/english/doc/2003/culturalpolicy2003nl.pdf>, 17. julij, 2004.

Ministry of OCW (2004a): Culture. System and Funding. Dostopno na spletni strani: <http://www.minocw.nl/english/figures2003/102.html>, 17. julij, 2004.

Ministry of Welfare, Health and Cultural Affairs, Directorate-General for Cultural Affairs (1994): Cultural Policy in Netherlands. National Report. European Programme for the Evaluation of National Cultural Policies. Council of Europe, Strassbourg.

Social and Cultural Planning Office of the Netherlands (2004): Dostopno na spletni strani: <http://www.scp.nl/english/about-us/index.html>; 20. julij, 2004.

Statistics Finland (2002): Organisation chart. Dostopno na spletni strani: http://www.stat.fi/tk/tkorg_en.html; 15. julij, 2002.

Statistics Finland (2002a): Statistics Finland in Nutshell. Dostopno na spletni strani: http://www.stat.fi/tk/tpahkinankuoressa_en.html; 15. julij, 2002.

Statistics Netherlands (2004). Dostopno na spletni strani: <http://www.cbs.nl/en/>, 15. julij, 2004.

Statistiques de la culture (2000): Chiffres clés (1999). Ministère de la Culture et de la Communication, Paris.

Unesco (1982): Mexico City Declaration on Cultural Policies, World Conference on Cultural Policies Mexico City, 26 julij - 6 august 1982, dostopno: http://www.unesco.org/culture/laws/mexico/html_eng/page1.shtml, 10. julij, 2004.

Unesco (1998): World Culture Report. Culture, Creativity and Markets. Unesco Publishers, Pariz.

Tomaž KRPIČ*

ESTETSKO RAZMERJE MED TELESOM IN SEKUNDARNIM KULTURNIM PREDMETOM

Povzetek. Avtorjev prispevek bi najlažje opredelili kot razpravo o estetskem razmerju med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom, ki v procesu interakcije omogoča sporazumevanje. Posamezniki se le redko sporazumevajo zgolj z uporabo lastnih teles. Visoke stopnje intimnosti ni vedno lahko doseči niti ni nujno zaželeno, zato posamezniki pri sporazumevanju uporabljajo sekundarne kulturne predmete, na primer oblačila kot prenašalce kulturnih pomenov. Čeprav moda ni priznana kot vrsta umetnosti in je početje modnih kreatorjev praviloma označeno kot oblikovanje materialnih pogojev posameznikovega ugodja, njenega estetskega momenta ni moč spregledati. Umetnost lahko povabi modo pod svoje okrilje, pri čemer smo priča vdoru vsakdanjega življenja v svet umetnosti, kar je razvidno iz body art performansa imitacije modne revije v Galeriji Kapelica.

Ključni pojmi: telo, sekundarni kulturni predmet, umetnost, moda

Uvod

Priznati moram, da je cilj mojega eseja sila skromen. Bralca želim zgolj opozoriti na razmerje med človeškim telesom in kulturnim predmetom, ki pa je v tem primeru razmerje prav posebne vrste. Gre namreč za estetsko razmerje. Da pa ne bi ostalo zgolj pri opozorilu, bom svoja razmišljanja podkrepil tudi z ustreznim empiričnim gradivom, še posebej zato, ker je prav terensko raziskovanje botrovalo nekaterim mojim teoretskim dognanjem v zvezi z zgoraj omenjenim razmerjem. V poletnih mesecih leta 2002 sem nekaj časa posvetil terenskemu raziskovanju posebnega kulturnega

* Dr. Tomaž Krpič, raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani. Avtor je dolžan posebno zahvalo vodstvu galerije Kapelica, predvsem Juriju Krpanu in Sandri Sajovic, saj brez njihove prijazne pomoči, to delo ne bi ugledalo luči sveta.

fenomena, imenovanega body art. Pri tem raziskovanju sem skoraj izključno uporabljal kvalitativne metode. Šlo je predvsem za poglobljene intervjuje z izvajalci body art performansov, pa tudi posamezniki, za katere bi lahko dejali, da dokaj pogosto hodijo na otvoritve body art performansov in jih zaradi tega lahko na nek način štejemo za ljubitelje body art umetnosti. Deloma je moje raziskovanje potekalo tudi v obliki raziskovanja z udeležbo in analize posnetega video materiala, ki so mi ga v pregledovanje prijazno odstopili v galeriji Kapelica. Ko gledam na svoje tedanje raziskovalne napore z današnjega zornega kota si sicer ne morem kaj, da se ne bi nekoliko zamislil nad naivnostjo svojega početja, pa vendar so me rezultati pripeljali do nekaterih, vsaj zame, zanimivih spoznanj.

Body art performans je še posebej močno pritegnil mojo pozornost zaradi dveh značilnosti, ki ga precej oddaljujeta od tradicionalnih predstav o umetnosti. Kot prvo je za body art performans značilna zelo tesna povezanost med telesom body art performerja in sekundarnim kulturnim predmetom, v nekaterih primerih je njuna prepletenost celo tako močna, da lahko govorimo, če že ne kar o njuni identiteti, pa vsaj o izraziti podreditvi sekundarnega kulturnega predmeta človeškemu telesu.¹ Umetnik tako vsotopa v umetniški proces na prav poseben način, saj praviloma sam oziroma, točneje, njegovo telo, postane umetniško delo, ki ga razpre za pogled morebitnemu gledalcu. Toda čeprav je tesen spoj performerjevega telesa in kulturnega predmeta vir njegove enkratnosti, morda celo aureatične, je hkrati tudi neusmiljen vir njegove minljivosti, saj se body art performans dobesedno razblini pred očmi gledalca, potem ko je ta enkrat končan. Kot drugo pa me je še posebej fasciniral način, na katerega body art performerji iz svojih teles naredijo umetniško delo. Načini, na katere pripravijo svoje telo do zgoraj opisane interakcije s sekundarnim kulturnim predmetom, praviloma do telesa niso prijazni. Ravno obratno. Lahko bi rekli, da so celo sovražni. Rezanje, prebadanje, bruhanje, tetoviranje, obešanje, pribijanje, stiskanje, zažiganje in še bi lahko naštevali, so le nekatere od bolj priljubljenih telesnih tehnik body art performerjev, za katere moderna kultura, z izjemo tetoviranja in body-piercinga, nima kakšnega posebnega posluha. To pa je stanje, ki ga body art performerji s pridom izkoriščajo, kajti zdi se, da zanje ni večje slasti, kakor pa pošteno vznemiriti, javnost na splošno in občinstvo posebej. Občinstvo pa je tretji element body art performansa, ki je vreden vse pozornosti. Zato je na prvi pogled še posebej nenavadno, da se teoretiki, takšni ali drugačni, v svojih delih le redko

¹ Kulturne predmete delim na primarne in sekundarne. Primarni kulturni predmet je človeško telo. Posamezniku predstavlja primarno realnost, biološko determinanto, ki brez izjeme opredeljuje meje njegove eksistence. Sekundarni predmeti so vsi fizični predmeti, za katere velja vsaj to, da so nosilci kulturnih pomenov, mogoče pa jih je celo uporabiti v kulturnih praksah (več o tem glej v Krpič, 2004).

spomnijo, ne samo da je občinstvo prav tako konstitutiven del body art performansa kot body art performerji, ampak da na nek poseben način igra aktivno vlogo pri njegovem konstruiranju (glej na primer Krpič, 2003a).

Čeprav se nam morebiti zdi, da gledalci body art performans zgolj pasivno spremljajo dogajanje na odru, seveda če odštejemo njihovo vznemirljivost, in je tako njihov vpliv na dogajanje na odru zanemarljivo majhen, temu še zdaleč ni tako. To pa je točka, na kateri se začne moj kratek prispevek k razpravi o razmerju med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom. Nobenega dvoma namreč ni, da imamo v primeru body art performansa opraviti ne le s pojavom estetske narave, ampak vsekakor tudi s pojavom, ki je v svojem bistvu družben in kulturn. Kot družboslovec imam sicer na voljo kar nekaj teoretskih modelov, s katerimi je mogoče razlagati družbene in kulturne fenomene, a meni najljubši pristop je konstrukcija družbene realnosti.² Nekoliko poenostavljeno to pomeni, da je nek kulturni pojav oziroma kulturni pomeni, ki ga sestavljajo, nujno rezultat simbolne interakcije večjega števila posameznikov v omejenem času in prostoru, ki pa ima lahko časovno dolgoročne in prostorske široko razvejane posledice. Poudarek je na simbolni interakciji ali z drugo besedo, na sporazumevanju posameznikov s pomočjo jezika v neki skupnosti. Torej lahko na koncu sklenem uvod z naslednjo mislijo: če želim kot kulturni sociolog izvedeti kaj več o pomenu, ki ga ima preplet telesa in sekundarnega kulturnega predmeta za kulturo, ki spremlja body art performans, se moram na telo ozreti iz perspektive sporazumevanja. In to naj bo v resnici cilj mojega članka³, ponazorjen pa bo s prelepim primerom body art performansa, ki je potekal kot imitacija modne revije v okviru festivala performansa Break 21 v organizaciji galerije Kapelica poleti 2002.

Tipologija estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom

Iz tega, kar sem zapisal v uvodu, lahko bralec do neke mere že razbere, da je moje razmišljanje o vlogi človeškega telesa v kulturi tesno povezano z vprašanjem, kakšno vlogo ima človeško telo v procesu sporazumevanja med pripadniki neke kulturne skupnosti. To je seveda res, čeprav moram priznati, da moje tovrstno zanimanje ni povsem plod moje racionalne

² Bralec prijazno opozarjam, da konstrukcija družbene realnosti predpostavlja, da svet sekundarnih kulturnih predmetov obstaja neodvisno od družbenega sveta. Fizične predmete in procese je sicer mogoče usmerjati, tako da koristijo pojavom v družbenemu svetu, vendar vedno le do določene mere (več o tem glej na primer Searle, 1994).

³ Vseeno pa naj bralec ne pričakuje preveč, saj je prostor namenjen mojim mislim na žalost omejen z dolžino mojega članka.

odločitve, ampak se mi je nekako zahrbtno prikradlo v moje razprave o kognitivni sociologiji. Povsem se strinjam s S. P. Turnerjem (2002), da kognitivna sociologija boleha za posledicami neproblematiziranja vpliva, ki ga ima neokantovska filozofija na morebitno razrešitev vprašanja, ali sploh lahko upravičeno govorimo o skupnem horizontu kulturnih pomenov v neki družbeni skupnosti. Eden od mogočih pristopov reševanja tega problema zahteva osvetlitev vloge, ki jo ima človekovo telo v procesu sporazumevanja. Zato bo nemara najbolje, če začnem pri kodnem modelu sporazumevanja, ki pa je le eden od modelov sporazumevanja v komunikološki teoriji. Če mi bralec dovoli, bi preskočil celotno zgodovino razvoja kodnega modela sporazumevanja vse tja do modela sporazumevanja D. Sperberja in D. Wilsona (1986), nekoliko modificiranega s pomočjo družbenega konstruktivizma (glej predvsem Kempen, 1998; tudi Frank, 1991; Krpič, 2004: 127), potem lahko sklenem, da telo posameznika deluje kot posrednik med dvema področjema. Analitično gledano meji telo na eni strani na horizont družbenih in kulturnih pomenov v posamezniku⁴, na drugi strani pa na sekundarni kulturni predmet.

Meja med horizontom družbenih in kulturnih pomenov posameznika in njegovim telesom me na tem mestu sploh ne bo zanimala. O tem sem obširneje že pisal drugje (Krpič, 1999a; 2004), pa tudi časa in prostora za kaj takega na tem mestu nimam. Raje se bom osredotočil na razmerje med telesom in sekundarnim kulturnim predmetom. Prepletenost človeškega telesa in sekundarnega kulturnega predmeta je mnogo manj zapletena in meja med enim in drugim tudi ni vedno zgolj analitična. Povrhu vsega pa lahko sekundarni kulturni predmet v komunikacijski situaciji celo manjka, pa zaradi tega sporazumevanje med posamezniki sploh ne bo prekinjeno, saj so nekatere oblike kulturnega delovanja to, kar so, tudi ali prav zaradi tega, ker je sekundarni kulturni predmet izključen. Tak primer je erotična zaljubljenost (glej Weitman, 1998) ali pa materinstvo/očetovstvo (glej na primer DeNora, 2000) in podobno.

Primarni in sekundarni kulturni predmet, človeško telo in svet materialnih predmetov, skupaj sestavljata kulturni predmet. Njegova glavna značilnost je, da je v komunikacijski situaciji lahko nosilec kulturnih pomenov (Griswold, 1987; Dant, 1999; kar se tiče oblačenja in mode glej tudi Barnard, 2002). Kadar je kulturni predmet nosilec estetskih kulturnih pomenov, takrat ga imenujemo estetski kulturni predmet. Pustil bom ob strani vprašanje, kaj je tisto, kar naredi kulturne pomene za estetske. Naj

⁴ Več o horizontu kulturnih in družbenih pomenov si lahko bralec prebere v *Social Mindscales* Eviatarja Zerubavela (1997). V kognitivni antropologiji lahko bralec pogosto sreča izraz 'kognitivna shema' (glej na primer D'Andrade, 1995; ali pa Strauss, 1997).

bo to vprašanje, s katerim se ukvarjajo filozofi. Že tako ali tako imamo v družboslovju dovolj svojih težav, zakaj bi si jih še izposojali iz drugih disciplin. Menim, da je zame kot kulturneu sociologu dovolj, da vem, da pripadniki neke kulture določeno obliko delovanja posameznikov in družbene ter materialne posledice takšnega delovanja razumejo kot sfero estetskega delovanja. Osebnost me bolj zanima, kakšno je sploh lahko razmerje med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom, in kakšne posledice, če sploh kakšne, imajo različni tipi estetskega razmerja med enim in drugim kulturnim predmetom na družbeno konstruirane kulturne estetske prakse.

Posamezniki v neki kulturni skupnosti vzpostavijo estetsko razmerje med svojim telesom in materialnim svetom preprosto tako, da v skladu z estetskimi predstavami, ki so del njihovega kognitivnega horizonta družbenih in kulturnih pomenov, preko delovanja svojega telesa vzpostavijo fizičen odnos do materialnega sveta in ga po potrebi preoblikujejo ali pa ga zgolj uporabijo kot orodje. Še vedno velja, da je delovanje človeškega telesa v materialnem in kulturnem svetu najlepše opredelil in opisal M. Mauss v svojem danes že razvpitem eseju *Techniques of Body* (1973). Ne uporabljam besede 'opisal' zgolj zato, ker lahko že po nekaj odstavkih branja Maussovega eseja hitro ugotovimo, da glavne kvalitete teksta ne gre iskati toliko v novih teoretskih konstrukcijskih, ampak prej v sveži perspektivi, v katero je bil Mauss sposoben vpreči svojo radovednost, medtem ko je opazoval kulturne razsežnosti človeškega telesa, ampak tudi zavoljo tega, ker so meni najljubši deli njegovega eseja prav tisti, kjer opisuje kulturno bogastvo različnih telesnih tehnik. Pri opisih telesnih tehnik se Mauss nikdar ne omeji zgolj na telo samo oziroma tisto, kar sam imenujem primarni kulturni predmet. Kjer je le mogoče opisuje delovanje telesnih tehnik v odnosu med telesom in materialnim svetom. Zdi se mi, da je Maussovo razumevanje telesnih tehnik s slednjim izredno tesno povezano, saj si sicer nikakor ne znam predstavljati, da bi lahko resno vzeli neprestano Maussovo poudarjanje kulturne determiniranosti telesnih tehnik. Specifična telesna tehnika je kulturno relativna v odnosu do naravnega okolja, ki kot tako predstavlja telesni tehniki referenčno točko. Telesna tehnika čepenja, ki vzhodnjakom omogoča, da počivajo na nožnih prstih, se loči od telesne tehnike stanja s celim podplatom v blatu zahodnjakov ravno zaradi tega, ker tako na ene kot na druge dežuje kot iz škafe.

Zgoraj navedeni primer kaže, da je povezanost med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom pomembna. Toda, kakšne narave je ta povezanost in kakšen je njen pomen za konstrukcijo družbene realnosti? Ne zgrešim veliko, če rečem, da je njun odnos predvsem fizičen, šele nato

lahko govorimo tudi o preostalih značilnostih njunega razmerja. Lastnost prostorsкости je gotovo ena od pomembnejših lastnosti fizične razsežnost odnosa med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom. Prav zato sem se odločil, da v svojem eseju v ospredje postavim prostorsko razsežnost razmerja med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom. Kot bo bralec v nadaljevanju mojega eseja lahko ugotovil tudi sam, dobi tipologija razmerij med obema kulturnima predmetoma zanimive konotacije pri razlagi in razumevanju nekaterih sodobnih oblik umetnosti. Zato bom v nadaljevanju govoril predvsem o estetskem razmerju med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom.

Pa pojdemo lepo po vrsti. O prvem tipu estetskega razmerja med človeškim telesom in fizičnim kulturnim predmetom lahko govorimo takrat, kadar je med njima dovolj velika fizična razdalja, da se mednju lahko vrine kak drug, morda estetski, ni pa nujno, kulturni predmet, ali pa je primarni in sekundarni kulturni predmet mogoče ločiti, ne da bi pri tem prišlo do preoblikovanja enega ali drugega. Posameznik, ki med ogledom slikarske razstave v galeriji svoje telo postavlja v estetsko razmerje do umetniškega dela, ki visi na steni ali pa je v prostor postavljen na kak drug način, je dovolj lep primer, pa vendar lepšega primera kot je posameznik v notranjosti gotske katedrale, po mojem skromnem prepričanju, ne more biti. Gotska katedrala je virtualni stroj 13. in 14. stoletja, celostna stvaritev človeške kulture, ki dobesečno objema posameznika. Njena glavna značilnost je, da poskuša do skrajne meje izkoristiti umetniška negativna izrazna sredstva za sveto – temo, prazen prostor in tišino – v povezavi s čudovito igro svetlobe, ki v notranjost cerkve pronica skozi velika vitražna okna. Estetsko razmerje med človekovim telesom in fizičnim kulturnim predmetom je v funkciji religioznega občutja posameznika, ki pa prav tako vsebuje pomembno posvetno funkcijo (Krpič, 1999b). Kot ilustracijo prvega tipa estetskega razmerja med človeškim telesom in fizičnim kulturnim predmetom si lahko bralec na sliki št. 1 ogleda Giottovo fresko iz katedrale Sv. Frančiška v Assisiju.

Za drugi tip estetskega razmerja med človeškim telesom in fizičnim kulturnim predmetom je značilna njuna izredno tesna povezanost oziroma prepletenost, ki je tako tesna, da mednju ni mogoče vrniti drugega kulturnega predmeta. Zdi se mi, da lepšega primera estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom kot je tetoviranje, sploh ni mogoče najti. Postopek tetoviranja vnese materialni predmet, v tem primeru posebno črnilo, v podkožno tkivo na tak način, da je opazovalcu omogočeno, da v njegovi estetski formi prepozna nosilca specifičnega družbenega in kulturnega pomena, kar praviloma vodi k izražanju določenega stališča, hkrati pa praviloma tudi k pripadnosti neki skupnosti (DeMello, 2000). Postopek pusti neizbrisno sled, saj za vedno poveže telo

posameznika in sekundarni kulturni predmet, hkrati pa sama tetovaža ne vpliva na delovanje posameznikovega telesa, zato lahko o tetoviranju lahko upravičeno govorimo kot o dogodku na površini posameznikovega telesa.⁵ Takšen dogodek na površini posameznikovega telesa nas pripelje korak naprej po poti do cilja mojega eseja. Telesna tehnika tetoviranja je ena od telesnih tehnik, značilnih za moderni primitivizem, katerega ustanovitelj je bil Fakir Musafar (Klesee, 1999: 16). Moderni primitivizem je podvrsta body art performans, iz katerega je kasneje izšel Ron Athey, ki ga bralcu ponujam kot izvrstni primer prepletenosti primarnega in sekundarnega kulturnega predmeta (glej sliko št. 2).

Slika št. 1: Sv. Frančišek v dialogu z križanim – Giotto, freska nastala okrog leta 1295, Assisi, katedrala Sv. Frančiška (Toman, 1999: 388)

Slika št. 2: Ron Athey izvaja v Galeriji Kapelica performans 'Deliverance' (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

245

Body art performans je zame še posebej zelo zanimiv, ker smo pri tej umetniški praksi lahko priča skorajda idealnemu primeru, ko primarni estetski kulturni predmet zamenja sekundarni estetski kulturni predmet. Slednji je tradicionalno razumljen kot estetski kulturni predmet. Pravim idealno, kajti brez sekundarnega kulturnega predmeta vseeno ne gre. To pa nas pripelje do tretjega tipa razmerja med človekovim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom, kjer lahko govorimo o vdoru estetskega

⁵ O konceptu 'dogodek na površini človekovega telesa' in 'dogodek pod površino človekovega telesa' sem več pisal v tekstu z naslovom *O telesnih dogodkih* (Krpč, 2003b).

sekundarnega kulturnega predmeta pod površino primarnega estetskega kulturnega predmeta. Pomembno je poudariti, da vdor sekundarnega kulturnega predmeta povzroči dogodek pod površino človeškega telesa, ki se kaže bodisi kot kognitivno delovanje človeškega telesa (glej Krpič, 2004) bodisi kot oblika emocionalnega dela (primerjaj z Russell Hochschild, 1979), ki mora biti do določene mere za gledalca neprijetno, če body art performer želi, da bi bila njegova predstava uspešna. Brez dvoma je body art performans edina umetnost, ki v osnovi temelji na tretjem tipu estetskega razmerja med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom. Da pa si bo bralec lažje predstavljal, kaj pomeni vdor fizičnega sveta v človekovo telo v primeru body art performansa, si lahko na sliki št. 3 ogleda primer body art performansa, ki ga je Ive Tabar izvedel v galeriji Kapelica. Naslov performansa je Fibrilacija, gre pa za dokaj resno in v precejšnji meri tudi nevarno početje. Tabar si je sam, skorajda brez tuje pomoči, v žilo leve roke vstavil kateter in si ga potisnil skoraj do srca, zaradi česar je prišlo do fibrilacije srčne mišice. Utrip njegovega srca je bilo mogoče med performansom opazovati na posebnem ekranu.

Slika št. 3: Ive Tabar izvaja body art performans z naslovom Fibrilacija v galeriji Kapelica (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

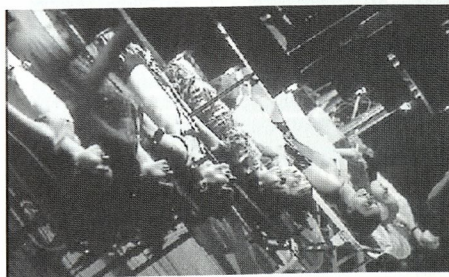
Kot lahko bralec vidi sam, me je razmišljanje o tipologiji estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom popeljalo od klasičnega razumevanja estetskega razmerja med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom k njegovemu nekoliko drugačnemu razumevanju. Pot sama je zanimiva, vendar z rezultati ne smem biti kar zadovoljen. Ni namreč dovolj, če pokažem na povezavo med tipom estetskega razmerja med človeškim telesom in sekundarnim kulturnim predmetom na eni strani in tipom umetnosti na drugi strani. Tisto, kar bi me moralo še posebej zanimati, se skriva v vprašanju, kako se kaže njegova družbena dimenzija oziroma, na kakšen način so različni tipi estetskega razmerja med obema vrstama kulturnih predmetov povezani z družbo? Nekaj sem o tem

že povedal v knjigi Kognitivno delovanje človeškega telesa (2004), kjer sem med seboj primerjal dve kulturi, na eni strani kulturo body art performansa in na drugi strani rejv kulturo, in sicer na vprašanju, v kolikšni meri ena ali druga oblika specifičnih telesnih tehnik vpliva na družbeni integracijski potencial posamezne kulture. Nekaj malega pa bom o tem vprašanju spregovoril v nadaljevanju te razprave. Pri tem bralca prosim za potrpljenje, saj je cilj moje razprave, kot sem zapisal že v uvodu, sila skromen. Gre bolj za uvod v daljše in obsežnejše raziskovanje razmerja med človeškim telesom in fizičnim materialnim svetom kulturnih predmetov, še posebej kar se tiče potenciala sporazumevanja, kakor pa za neko zaključeno razmišljanje.

Break 21: modna revija kot body art performans

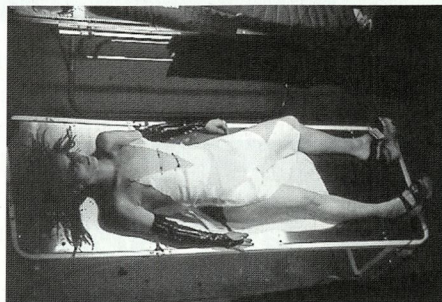
Junija 2002 je bil na Kersnikovi 4 v galeriji Kapelica dogodek posebne vrste. V sklopu festivala Break 21 se je odvijal performans, ki bi ga sicer lahko poimenovali z besedo modna revija, vendar to vsekakor ni bila modna revija običajne vrste. Praviloma dogajanje na modni pisti godi očem gledalca in v njem vzbuja vsaj željo, če že ne kar zavist, tu pa ni bilo tako. Bralcu bo kaj hitro jasno, zakaj je bilo tako, če si bo v nadaljevanju ogledal slike s performansa (glej slike št. 4 – 12). Dogodek se je odvijal na terasi v prvem nadstropju Kersnikove 4, kamor so se gledalci performansa povzpeli po improviziranem lesenem stopnišču. Glede števila gledalcev, ki so bili lahko hkrati na strehi galerije Kapelica, je bil dostop omejen oziroma urejen tako, da so se gledalci pomikali mimo nastopajočih in zapuščali prizorišče skozi okno v notranjost Kersnikove 4, od koder so se lahko ponovno vrnili na prizorišče. Del performansa je bila tudi tehno glasba, ki je prihajala iz ozadja. Nastopajoči so, razen enega, ležali na bolniških vozičkih in bolj kot na modno revijo je scena spominjala na oddelek za intenzivno nego v Kliničnem centru. Bržkone se bo bralec ob gledanju slik vprašal, zakaj sem se odločil za omenjeni performans. Več razlogov je botrovalo temu in najbolje bo, če jih kar naštejem, in sicer enega za drugim.

Slika št. 4: (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

Slika št. 5: (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

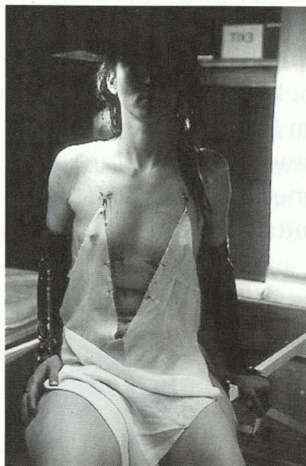
Kot prvo velja, da je performans imitacije modne revije še kar dober primer drugega in odličan primer prvega tipa estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom. Če odštejemo slab ducat varnostnih sponk, s katerimi si je ena od manekenk neposredno na svoje telo, točneje skozi kožo, pripela oblačilo (glej sliko št. 8), potem praktično ne moremo govoriti o vdoru fizičnega predmeta v človeško telo oziroma o tretji obliki estetskega razmerja med človeškim telesom in sekundarno obliko kulturnega predmeta. Mirno pa lahko govorimo o estetskem razmerju druge vrste (glej sliko št. 5 in 10). Gre bolj za posebno obliko ličenja oziroma maskiranja, s katerim so avtorji performansa hoteli prikazati realistično stanje na 'oddelku za nujno nego'. Pač pa performans imitacije modne revije prav gotovo sodi v kategorijo prvega estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom. V mislih imam razmerje med človekovim telesom in obleko, ki sicer ni nujno vedno estetske narave, vendar v tem primeru nastopa kot tako.

Slika št. 6: (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

*Slika št. 7: (vir: Galerija Kapelica
– foto: Sandra Sajovic)*

*Slika št. 8: (vir: Galerija Kapelica
– foto: Sandra Sajovic)*

Kot drugo pa me privlači ideja, po kateri je v primeru body art performansa oblačilo lahko umetniško delo. Če pustim ob strani vprašanje, ali gre v tem primeru res za body art performans ali pa zgolj za fenomen, ki nanj meji, potem sploh ne bi smelo biti dileme glede tega, ali je oblačilo lahko umetniško delo ali ne. Saj ni potrebno kaj več kot zgolj to, da se bralec spomni na sam koncept mode. No, morda ni ravno visoka ali pa modernistična umetnost, a nam mora biti ob pogledu na oblačila, ki jih kreira Alan Hranitelj, takoj jasno, da lahko le posameznik brez občutka za estetsko dimenzijo realnosti trdi, da njegova dela niso umetnost. Pač pa je zame zanimivo nekaj drugega. Performans imitacije modne revije odpira vprašanje, kako je neprijetna moda sploh lahko mogoča, saj je visoka moda po definiciji nekaj, kar bi si posameznik vendar moral želeli. Ali pa vsaj tisto, kar je vanjo zavitega. Moda je lahko nesmiselna, neuporabna in do neke mere neudobna (glej Mazzini, 2003), a da naj bi bila očem nevšečna, tega pa še svoj živi dan nisem slišal. To pa je bržkoneda eden od razlogov, zaradi katerega oblačilom ni priznan status (visoke) umetnosti. Moda želi navdušiti in uga-jati, visoka umetnost pa je brez dvoma praviloma modernistična.

Zato se lahko upravičeno vprašamo, ali je performans na Kersnikovi 4 sploh lahko modna revija? Na to vprašanje ne znam dati enoznačnega odgovora. Po eni strani je res, da zgoraj opisani dogodek ni običajna modna revija, saj ne ponuja estetskega ugodja, ampak zgolj njegovo nasprotje. Moda oziroma posredno modne revije pa, če že ponuja neugodje, je le to povzročeno zaradi strahu pred izbiro oblačila, ki ne bi ustrezal družabni

priložnosti, kar pa je nekaj povsem drugega. Prav tako si je kar težko predstavljati, da bi se gledalec bil pripravljen potegovati za 'modne kreacije' te vrste. Vendarle pa po drugi strani težko rečem, da performans v galeriji Kapelica ni modna revija. Nekateri elementi so isti. Na primer stik med telesom in obleko postavljen na ogled na javnem prostoru. Tudi manekenke in manekeni so bili pravi, sicer v nekoliko neobičajni vlogi, a pod budnim očesom Nine Gazibare, tako da v tem primeru sploh ne moremo govoriti, da imamo v pravem pomenu besede opraviti z body art performerji, kot je na primer Ive Tabar ali Eclips. Sam bi najraje sklenil, da je ta modna revija tako imitacija kot prava modna revija, dasiravno nekonvencionalna.

Slika št. 9: (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

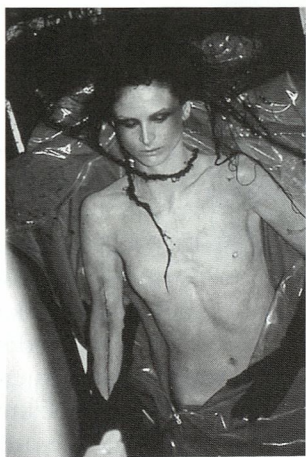

O enem od razlogov, zaradi katerih sem izbral fenomen body art performans imitacije modne piste, do sedaj nisem spregovoril niti besede. Gre za vprašanje vdora vsakdanjega sveta v svet umetnosti in obratno. Namreč, dozdeva se mi, da je ravno to tisto, kar loči običajno modno revijo od body art performans imitacije modne revije. Da umetnost oziroma estetika v širšem pomenu besede neprestano vdira in naseljuje vsakdanje življenje, o tem ni nobenega dvoma. Dovolj bo, da se bralec ozre okrog sebe in nazorno bo lahko videl, da je moderen svet prepoln raznovrstnih form oblikovanja, da je dobesedno (pre-)estetiziran (Welsch, 1994). Kaj pa obratno, ali tudi vsakdanje življenje lahko naseljuje oziroma vdira v svet umetnosti? In ali lahko v primeru performans imitacije modne revije, ki se je odvijal v galeriji Kapelica, govorimo ravno o tem?

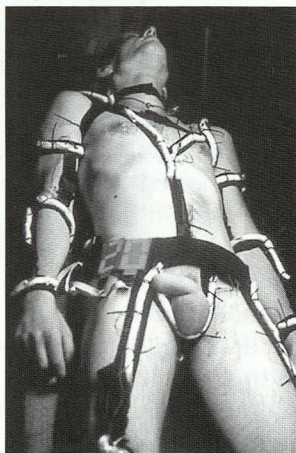
Povezanost umetnosti in vsakdanjega sveta je tu dvojna. Po eni strani si svet umetnosti sposoja specifično kulturno prakso, ki je v našem primeru oblačenje, iz vsakdanjega sveta. Ni umetniška praksa tista, ki si je oblačenje izmislila, čeprav ni nobenega dvoma, da je prek estetizacije vsakdanjega sveta pustila na oblačilni kulturi zelo močan pečat. In prav ta povezanost v smeri od umetnosti k vsakdanjem svetu je tista, ki se nam zdi zelo

pomembna. Zato tudi radi rečemo, da moda kot najbolj estetizirana oblika oblačilne kulture, neposredno ne spada pod samo okrilje umetnosti. Tako si umetnost podreja vsakdanje življenje. Zdi pa se mi, da bi nas obraten proces, to je vpliv vsakdanjega življenja na svet umetnosti, prav tako moral zanimati.⁶ Vsakdanji svet vstopa v svet umetnosti prek posameznikovega telesa in predstav, ki jih ima posameznik o delovanju vsakdanjega sveta, ki so uskladiščene v posamezniku v obliki horizonta družbenih in kulturnih pomenov. Kakšno je umetniško telo v primeru body art performansa, si je lahko spotoma gledalec ogledal na slikah, pa tudi drugače sem na nekem mestu že opozoril, da gre za trpinčeno telo.⁷ Telo v vsakdanjem življenju modernega človeka pa naj ne bi bilo več trpinčeno telo, ampak dobro vzdrževano telo. Majhen eksces tu ali tam, to že, pretiravati pa vseeno ni treba.

*Slika št. 10: (vir: Galerija Kapelica
– foto: Sandra Sajovic)*

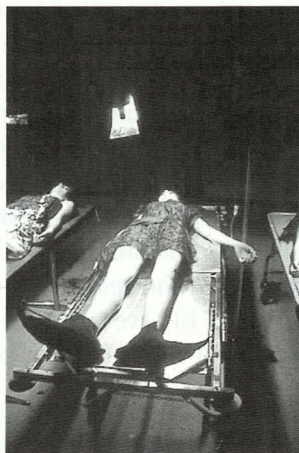
*Slika št. 11: (vir: Galerija Kapelica
– foto: Sandra Sajovic)*

V skladu z mojim prepričanjem, da je na umetnost potrebno gledati kot na posebno obliko konstrukcije družbene realnosti oziroma obliko sporazumevanja med posamezniki menim, da lahko v primeru body art performansa imitacije modne revije rečemo, da obstaja še en način vdora vsakdanjega sveta v svet umetnosti prek človeškega telesa. Ne zgrešimo preveč,

⁶ V zadnjem času lahko v sociologiji umetnosti, še posebej v področju sociologije glasbe, zasledimo tendenco k vračanju nazaj k vprašanju, na kakšen način lahko umetnost vpliva na vsakdanje življenje oziroma na družbo v celoti (glej na primer DeNora, 2003). Samo upam lahko, da zaradi tega sociologi umetnosti ne bodo pozabili na proučevanje vplivov, ki jih ima družba na umetnost.

⁷ Primerljivo je s konceptom 'srednjeveško telo' Phillipa Mellorja in Chrisa Shillinga (1997).

Slika št. 12 (vir: Galerija Kapelica – foto: Sandra Sajovic)

če rečemo, da je vsak gledalec na teraso Kersnikove 4 pripeljal s seboj svoje telo. Gledalčevo telo praviloma ni umetniško telo, je le ali pa predvsem vsakdanje telo. Nemara je pomembno poudariti, da stik med gledalcem in body art performerjem praviloma prostorsko ni oddaljen ali pa posredovan prek tehničnega medija, ampak da lahko gledalec performerjevo početje opazuje iz neposredne bližine (glej sliko št. 13). Tako je bilo tudi v primeru našega performansa, ko so se gledalci lahko po mili volji sprehajali med 'ponesrečenci'. Vsakdanje telo, nevajeno in neadaptirano na opazovanje telesu neprijetnih, če že ne sovražnih telesnih tehnik, lahko reagira z radovednostjo, rahlo zaskrbljenostjo, ignoranco ali z občutjem neugodja (glej sliko št. 14). Slednje je pri body art performerjih še posebej priljubljena in zaželena reakcija občinstva, ki pa je pri nekaterih radikalnih oziroma doslednih različicah body art performansa sploh ni težko doseči. Nenazadnje, komu pa ne bi postalo vsaj malo slabo med opazovanjem estetskega prodiranja sekundarnega v primarni kulturni predmet? Izkušnja, akumulirana v vsakdanjem telesu, nas uči, da je takšno početje vse prej kot prijetno.

Slika št. 13: (foto: Tomaž Krpič)

Slika št. 14 (foto: Tomaž Krpič)

Sklep

Za konec mi preostane le še to, da na hitro povzamem tisto, kar se mi je v članku zapisalo počasi. Odnos človeka do materialnega sveta je večplasten in kompleksen. Brez dvoma človeško telo v tem svetu zaseda pomemben položaj, kljub temu, da se telo v vsakdanjem življenju počasi krči in vedno bolj umika materialnemu svetu kulturnih predmetov. Body art performance poskuša vrniti telesu tisto vlogo, ki jo je imelo pred tehnološkim napredkom. Zdi se, da zaman, saj mu slednje ne uspeva brez vsaj minimalne udeležbe sekundarnega kulturnega predmeta. Telesne tehnike body art performanca na ta način reflektirajo, morda celo kritično, moderno preobloženost človekovega telesa s sekundarnimi kulturnimi predmeti. Vendar v resnici to niti ni posebej omembe vredno. Pomembno je bolj to, da zaradi tega plačuje body art zelo visoko ceno. Estetsko raz-

merje med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom, pri katerem pride do vdora sekundarnega kulturnega predmeta v primarnega, je omejeno na relativno majhen krog ljubiteljev body art performansa. Na ozadju tipologije estetskih razmerij med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom se zdi vprašanje ali sodi body art performans imitacije modne revije, v umetnost ali zgolj v področje estetizacije vsakdanjega sveta, zanimivo. Odgovor kaže, da moda morda lahko postane umetnost tedaj, ko se je pripravljena odpovedati svojemu veselju do estetskega ugodja in ko se hkrati premakne od prve do druge in morda celo vse tja do tretje oblike estetskega razmerja med primarnim in sekundarnim kulturnim predmetom.

LITERATURA

- Barnard, Malcolm (2002): *Fashion as Communication*. New York, London: Routledge.
- D'Andrade, Roy (1995): *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dant, Tim (1999): *Material Culture in the Social World*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- DeMello, Margo (2000): *Bodies of Inscription: A Cultural History of the Modern Tattoo Community*. Durham, London: Duke University Press.
- DeNora, Tia (2000): *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DeNora, Tia (2003): *After Adorno: Rethinking Music Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frank, Arthur (1991): For a Sociology of the Body: An Analytical Review. V Mike Featherstone, Mike Hepworth and Bryan Turner (ur.), *The Body: Social Process and Cultural Theory*, 155-172. London: Sage.
- Griswold, Wendy (1987): A Methodological Framework for the sociology of culture. V C. Clogg, *Sociological Methodology*, 1-35. Princeton: Princeton University Press.
- Hranitelj, Alan, kostumograf. Dostopno na <http://expo98.literal.si/slo/people/alan-hranitelj.html-12>, 4. 1. 2004
- Kempen, Harry J. G. (1998): Mind as Body Moving in Space. V: Hendrikus J. Stam (ur.), *The Body and Psychology*, 71-93. London: Sage.
- Klesse, Christian (1999): 'Modern Primitivism': Non-Mainstream Body Modification and Racialized Representation. *Body & Society* 5 (2-3): 15-38.
- Krpič, Tomaž (1999a): A Methodological Framework for Cognitive Sociology. *Topos* II, 1 (1-2): 49-74.
- Krpič, Tomaž (1999b): Gotska katedrala: Uporaba kognitivne teorije v družboslovju

- pri pojasnjevanju nekaterih estetskih družbenih fenomenov. Časopis za kritiko znanosti 27 (194): 157-170.
- Krpič, Tomaž (2003a): Telo kot vir kulturnih razlik. Teorija in praksa 40 (5): 802-820.
- Krpič, Tomaž (2003b): O telesnih dogodkih. V Martin Klanjšek et al. (ur.), Raziskovalno delo podiplomskih študentov v Sloveniji - Ena znanost, 173-184. Ljubljana: Društvo mladih raziskovalcev Slovenije.
- Krpič, Tomaž (2004): Kognitivno delovanje človeškega telesa. Ljubljana: Znanstvena knjižnica - Fakulteta za družbene vede.
- Mazzini, Miha (2003): Moda. Dostopno na <http://friends.s5.net/mazzini/slonadom/dom12.htm>
- Mauss, Marcel (1973): Techniques of Body. Economy and Society 2 (1): 70-88.
- Russell Hochschild, Arlie (1979): Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure. American Journal of Sociology 85 (3): 551-575.
- Searle, John R. (1995): The Construction of Social Reality. New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: The Free Press.
- Mellor, Philip in Chris Shilling (1997): Re-forming the Body: Religion, Community and Modernity. London: Sage.
- Sperber, Dan in Deirdre Wilson (1986): Relevance: Communication and Cognition. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Stephen P. Turner (2002): Brains/Practice/Relativism: Social Theory After Cognitive Science. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Strauss, Claudia (1997): What Makes Tony Run? Schemas as Motives Reconsidered. V Roy D'Andrade in Claudia Strauss (ur.), Human Motives and Cultural Models, 197-224. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toman, Rolf (ur.) (1999): The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting. Cologne: Koenneman.
- Weitman, Sasha (1998): On the Elementary Forms of the Socioerotic Life. Theory, Culture and Society 15 (3-4): 71-110.
- Zerubavel, Eviatar (1997): Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology. London: Harvard University Press.
- Welsch, Wolfgang (1994): Estetika in anestetika. Anthropos 26 (1-3): 240-257.

Tina KOGOVŠEK*

ZANESLJIVOST IN VELJAVNOST V KVALITATIVNEM IN KVANTITATIVNEM RAZISKOVANJU

Povzetek. Eno temeljnih vprašanj na področju metodologije je kakovost raziskovalnih izsledkov. V članku so predstavljeni in kritično ovrednoteni koncepti preverjanja kakovosti v kvantitativnem in kvalitativnem raziskovanju, pri čemer je večji poudarek na slednjem. Avtorica med drugim ugotavlja, da se v zadnjem času tudi v kvalitativnem raziskovanju poskušajo vzpostaviti jasnejši in sistematičnejši standardi kakovosti izsledkov ter da je stereotipna opredelitev kvantitativnega raziskovanja kot zanesljivejšega in kvalitativnega kot veljavnejšega preveč poenostavljena. Viden je tudi trend preseganja ločevanja teh dveh pristopov ter odločanje za takšen pristop (ali kombinacijo pristopov), ki je najprimernejši za določen raziskovalni problem. Ne glede na to, kateri pristop je uporabljen, pa je potrebno zadostiti jasnim standardom kakovosti raziskovalnih izsledkov.

Ključni pojmi: kvalitativno raziskovanje, kvantitativno raziskovanje, veljavnost, zanesljivost

Uvod

Del vsakega znanstvenega raziskovanja je zbiranje podatkov. Glede na načine zbiranja podatkov raziskovanje običajno delimo na kvantitativno in kvalitativno. Zelo poenostavljeno rečeno gre pri prvem za »zbiranje podatkov v obliki števil«, pri drugem pa za podatke v obliki »besed ali slik« (Neuman, 1994: 28). Raziskovalec, ki uporablja kvantitativne načine zbiranja podatkov, predpostavlja, da je sociološke pojme možno opredeliti kot spremljivke, s katerimi je možno natančno in objektivno »izmeriti« pojave, ki ga zanimajo. Nasprotno pa se kvalitativni raziskovalec osredotoča na subjektivne pomene, opredelitve, simbole ter opise specifičnih primerov in

* Dr. Tina Kogovšek, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

s tem poskuša razkriti tiste vidike družbenih pojavov, za katere je težko, če ne sploh nemogoče, razviti spremenljivke, ki bi te vidike ustrezno »izmerile« (Neuman, 1994). Za kvalitativni pristop obstaja cela vrsta terminov (raziskovanje od znotraj, interpretativni pristop, naturalistična paradigma itd.), v osnovi pa je njihova osnovna ideja ista - gre za pristop k raziskovanju družbenega sveta, ki poskuša opisati in razložiti kulturo in vedenje posameznikov s stališča preučevanih ljudi (Bryman, 1988). To je v splošnem tudi cilj kvantitativnega družboslovja. Temeljno razliko med tema dvema vejama družboslovne metodologije lahko najdemo v tem, da si kvalitativna veja prizadeva za bolj poglobljeno sliko ter zajetje družbene realnosti v vsej njeni raznolikosti in barvitosti, medtem ko kvantitativna poskuša razkriti predvsem tisto, kar je ljudem skupno (ali prevladujoče), specifike pa pravzaprav obravnava kot »merske napake«.

Znotraj kvalitativnega raziskovanja se podatki obravnavajo celovito - razjasnjujejo strukturo kot edinstveno logično celoto. Tudi če podatke sestavljajo posamezna opazovanja, intervjuji ipd., se interpretacija ne izvaja na osnovi razlage razlik med posamezniki v kontekstu različnih »spremenljivk«, kot se to običajno počne v kvantitativnem raziskovanju. Gre bolj za to, da raziskovalec poskuša razložiti vse razpoložljive relevantne in zanesljive informacije (podatke) tako, da niso v nasprotju s celotno interpretacijo. V interpretacijo morajo biti torej zajeti in ustrezno umeščeni tudi odstopajoči primeri, izjeme (oziroma so te splošnemu pravilu dopuščene), ki se jih v kvantitativnih pristopih iz interpretacije pogosto »odmisli«. Kjer kvantitativna analiza išče zakonitosti, ki držijo za vse podatke, si kvalitativno raziskovanje prizadeva (s kombiniranjem različnih opazovanj oziroma tipov podatkov) te različne informacije razložiti v kontekstu preučevane kulture kot celote (Alasuutari, 1995).

Kvantitativno raziskovanje se pogosto enači z anketnim ali (kvazi)eksperimentalnim raziskovanjem, kvalitativno pa z opazovanjem z udeležbo. Pogosto se glede prednosti in slabosti enega ali drugega pristopa razmišlja ožje v smislu načinov zbiranja podatkov, ki so bolj ali manj primerne za takšne ali drugačne raziskovalne probleme. V zadnjem času pa se vse bolj vzpostavljajo povezave med širšimi teoretskimi razmišljanji o naravi raziskovanja v družbenih znanostih in metodološkimi značilnostmi kvalitativnega raziskovanja. Vedno je obstajalo zavedanje o različni naravi enega in drugega načina raziskovanja, običajno pa se je predvsem poudarjalo »znanstvenost« anketnega pristopa in slabosti kvalitativnih metod. Slednje so šteli za marginalne in pogosto uporabne le v začetni, eksplorativni fazi raziskovanja in naj bi nekako sondirale teren, pomagale postaviti osnovne hipoteze, potem pa bi nastopile bolj sistematične kvantitativne

metode (Bryman, 1988).

V zadnjih nekaj desetletjih (npr., Bryman, 1988) se vedno bolj razmišlja v smeri preseganja ločevanja in medsebojnega izključevanja teh dveh načinov raziskovanja. Vsak pristop ima svoje prednosti in slabosti, zato vnaprej zavračati enega ali drugega ni smiselno. Z enim pristopom dobimo podatke, ki jih z drugim ne moremo. V nasprotju s teoretskimi prerekanji o radikalni ločenosti teh dveh pristopov, raziskovalna praksa kaže, da obstajajo polja prekrivanja. Namesto postavljanja na eno ali drugo stran, je bolj produktivno razmišljati o splošnih metodoloških problemih in kako narediti raziskovanje dobro, ne pa en ali drug tip raziskovanja avtomatično razglasiti za dobrega ali slabega. Tudi znotraj kvantitativnega raziskovanja se zaradi vedno večjih omejitev in težav (npr. zasičenost ljudi z anketami in vedno nižja stopnja odgovora, različna primernost različnih načinov zbiranja podatkov za različne teme in/ali segmente populacije) vsaj delno opušča stroga standardiziranost zbiranja podatkov in se uveljavljajo t. i. mešani pristopi (*mixed mode approach*) – kombiniranje različnih kvantitativnih metod (npr. telefonskega in osebnega intervjuja) ali kombinacija s kvalitativnimi pristopi znotraj iste raziskave.

V splošnem je temeljni cilj znanstvenega raziskovanja ugotavljanje zakonitosti, na podlagi katerih lahko pojave pojasnujemo in napovedujemo. Pri tem je ključnega pomena, kakšna je kakovost merskih instrumentov, s katerimi pridobimo podatke, ki so empirična podlaga za doseganje tega cilja. Preverjanje kakovosti podatkov ima v kvantitativni veji družboslovja že dolgo tradicijo. Prva temeljna dela, ki se ukvarjajo s tem področjem, so izšla že v sredini 20. stoletja (npr. Cantril, 1944; Payne, 1951). V poznejših desetletjih so bile narejene številne druge ter predvsem bolj poglobljene in sistematične raziskave kakovosti anketnih podatkov in dejavnikov, ki nanjo vplivajo (npr., Sudman in Bradburn, 1982; Schwarz in Sudman, 1996; Sudman et al., 1996).

V okviru kvalitativne paradigme je bil problem kakovosti raziskovanja večinoma obravnavan parcialno in nepopolno (npr., Bogdan in Taylor, 1975; Emerson, 1981, 1983/1988; Denzin, 1978/1989; Bernard, 1988/1991; Burgess, 1984/1995; Lofland in Lofland, 1984/1995; Marshall in Rossman, 1995; Peltó in Peltó, 1978/1995; Miller in Dingwall, 1997; Silverman, 1997), v zadnjem času pa je moč najti tudi sistematičnejše razprave izključno o tej temi (npr., Seale, 1999; Davies in Dodd, 2002; Pyett, 2003; Maxwell, 2004) in tudi poskuse sistematizacije vsaj osnovnih kriterijev zagotavljanja kakovosti izsledkov (npr., Whittemore et al., 2001).

Glavni namen članka je sistematičen pregled in kritično ovrednotenje konceptov ugotavljanja in zagotavljanja kakovosti raziskovalnih izsledkov znotraj kvalitativnega raziskovanja in primerjava z njihovo konceptu-

alizacijo v kvantitativnem raziskovanju.¹ V nadaljevanju najprej na kratko opredelimo, kaj je kvalitativno raziskovanje. Nato v grobih obrisih predstavimo osnovne načine ugotavljanja kakovosti raziskovanja (s poudarkom na kvalitativnih konceptih). Na kratko tudi kritično obravnavamo pogosto prepričanje, da je kvalitativno raziskovanje bolj veljavno, kvantitativno pa bolj zanesljivo. V preostalem delu članka s primerjavo konceptov kakovosti raziskovanja v kvalitativnem in kvantitativnem raziskovanju ugotavljamo, v čem so njihove posebnosti, v čem podobnosti med njimi in kakšne posledice ima to za zagotavljanje čim večje kakovosti raziskovanja danes.

Kaj je kvalitativno raziskovanje

Povsem jasno in nedvoumno opredeliti kvalitativno raziskovanje se zdi relativno lahka naloga, a le na prvi pogled. Kdor koli, ki se vsaj malo spozna na metodologijo, vam bo na vprašanje, kaj je kvalitativno raziskovanje, odgovoril z izrazi kot so etnografija, terensko delo, antropološko raziskovanje, opazovanje z udeležbo, etnometodologija ipd. Na prvi pogled se zdi, kot da je popolnoma jasno, kaj ti pojmi pomenijo. Ko pa jih hočemo bolj natančno opredeliti in razmejiti, se stvari hitro zapletejo. Različni avtorji kvalitativno raziskovanje različno opredeljujejo in dajejo prednost zelo različnim terminom. Pojmi, ki predstavljajo različne stvari, se včasih enačijo kot ekvivalentni, drugič spet postavljajo v medsebojno hierarhične položaje. Tako se, na primer, kvalitativna metodologija pogosto enači s terenskim delom ali z opazovanjem z udeležbo, čeprav sta slednja v bistvu ožja pojma in nikakor ne izčrpata prvega pojma. Opazovanje z udeležbo se pogosto enači s terenskim delom, drugič pa se spet obravnava kot le ena od metod zbiranja podatkov v okviru terenskega dela. Morda bi lahko rekli, da tudi kadar kvalitativna metodologija »opredeljuje samo sebe«, veljata vsaj dve od njenih lastnih načel - fleksibilnost in odvisnost od konteksta. Ker tudi sami uporabljamo našete izraze, poskusimo v to zmedo uvesti nekaj reda.

Ellen (1984/1995b: 9) predlaga uporabno opredelitev in razlikovanje med pojmi teorije, metodologije, metode in tehnike. Teorija je sklop dom-

¹ Namen članka ni podrobna predstavitev vrst kvalitativnega raziskovanja niti obilice konkretnih empiričnih kvalitativnih raziskav. Morda pa velja tu vsaj omeniti, da ima kvalitativno raziskovanje svojo tradicijo tudi v Sloveniji vsaj od 70. let prejšnjega stoletja dalje, čeravno v primerjavi s kvantitativnim raziskovanjem relativno obrobno (kar je bilo vsaj delno pogojeno s tedanjo politično situacijo, v katere kontekstu so se kvalitativne metode morda zdele kot precej grob vdor v občutljivo sfero zasebnosti). Dober, sistematičen pregled zgodovine kvalitativnega raziskovanja in najpomembnejših teoretičnih publikacij v Sloveniji ter prisotnosti kvalitativne metodologije v slovenskem visokošolskem kurikulumu podajata Adam in Podmenik (2004).

nev, s katerimi operiramo, ko poskušamo pojasniti pojave. Metodologija je »sistematično preučevanje načel, ki usmerjajo antropološko raziskovanje, in načinov apliciranja teorije; artikuliran, teoretično podkovan pristop k produciranju podatkov« (npr., etnometodologija, študija primera ipd.). Metoda je »splošen način zbiranja podatkov« (npr., intervju, opazovanje z udeležbo itd.). Tehnika je specifičen, konkreten način zbiranja podatkov (npr., terenski zapiski ipd.).

V tem kontekstu je kvalitativna metodologija nadredni pojem in je pravzaprav več kot le sklop tehnik zbiranja podatkov. Je, kot pravita Taylor in Bogdan (1984: 5), »način, kako pristopimo empiričnemu svetu«. Znotraj kvalitativne metodologije pa obstajajo različne metode oziroma načini zbiranja podatkov, kot so opazovanje z udeležbo, nestrukturirani ali polstrukturirani intervjuji ipd., ki raziskovalcu omogočijo »vednost o empiričnem družbenem svetu iz prve roke« (Filstead, 1970: 6). Kvalitativna metodologija tako omogoča raziskovalcu, da se »kar se da približa podatkom« in tako razvija svoj konceptualni in interpretativni okvir neposredno iz podatkov, ne pa da poskuša empirični svet stlačiti v vnaprej opredeljene in pogosto toge operacionalne definicije.

Kvalitativno raziskovanje imamo (v metodološkem smislu) pogosto predvsem za domeno antropologije² in se pogosto enači s terenskim delom³ (*fieldwork*), čeprav je slednje ožji pojem. Terensko delo kot »metoda« morda res zajema večji del kvalitativnega raziskovanja, vendar to še ne pomeni, da je vsako kvalitativno raziskovanje tudi terensko delo.⁴

Bryman (1988: 45) terensko delo opredeli kot »daljšo potopitev raziskovalca med tiste, ki si jih prizadeva raziskati z namenom oblikovati zaokroženo, poglobljeno sliko, razlago določene skupine, organizacije ali česa drugega«. Terensko delo je pravzaprav težko natančno opredeliti, ker je bolj neke vrste raziskovalna strategija, kot pa strogo določen sklop raziskovalnih tehnik. Po Schatzmanu in Straussu (v Neuman, 1994: 335) je »terenska metoda bolj nadredni pojem, pod katerega spada katera koli raziskovalna tehnika, ki nam omogoča pridobiti želeno vedenje in razmislek o teh informacijah« oziroma »ni ena sama metoda, ampak obsega različne načine zbiranja podatkov in opazovanja« (Bryman, 1988: 48). Bolj splošno lahko

² S tem seveda nikakor ne trdimo, da je kvalitativna metodologija izključno domena antropologije, čeprav se tam resda najbolj pogosto uporablja. Kvalitativno raziskovanje se je dodobra uveljavilo tudi v drugih družbenih vedah, denimo v delu »nekvantitativno usmerjene« sociologije že vsaj od čikaške šole naprej.

³ Za očeta te raziskovalne strategije v modernem pomenu velja antropolog poljskega rodu Bronislaw Malinowski, ki jo je ustoličil kot metodološki kanon v antropologiji v 20. letih prejšnjega stoletja (res pa je, da je idejo pravzaprav prevzel od svojega učitelja Williama H. R. Riversa).

⁴ Po drugi strani pa se pri terenskem delu včasih, čeprav resda ne pogosto, uporabljajo tudi povsem kvantitativne metode zbiranja podatkov, na primer ankete.

terensko delo opredelimo kot »raziskovanje ljudi in njihovega delovanja v okviru njihovega običajnega vsakodnevnega življenja. Terenski raziskovalec se poda v svetove drugih, da bi spoznal, kako živijo, govorijo in se vedejo, kaj jih privlači in kaj odbija... Se pa tudi razume kot raziskovalna metoda, katere uporabniki poskušajo razumeti pomene, ki jih imajo opazovane dejavnosti za tiste, ki v njih sodelujejo« (Emerson, 1983/1988: 1).⁵

Po Bernardovem (1988/1991) mnenju je pravzaprav kakršno koli zbiranje podatkov na terenu v širokem smislu možno zvesti na dve aktivnosti: gledanje in poslušanje, torej opazovanje ljudi v njihovem okolju in pogovor z njimi. S tem poskuša raziskovalec doseči, da mu ti ljudje povedo stvari, ki ga kot raziskovalca zanimajo. Vse to pa lahko počne na različne načine. Ljudi lahko opazuje na bolj ali manj vsiljiv in opazen način. Tudi pogovori z ljudmi lahko segajo od popolnoma nestrukturiranih, neformalnih pogovorov do bolj strukturiranih intervjujev ali celo anketnih vprašalnikov. Kakršno koli metodo pa že uporabi, v antropologiji vsaka od njih temelji na opazovanju z udeležbo.

Opazovanje z udeležbo je torej temelj antropološkega raziskovanja, hkrati pa najbolj pomanjkljivo opredeljen metodološki element te discipline (Bernard, 1988/1991). Zadeva vzpostavitev *zaupnega odnosa (rapport)* z ljudmi v skupnosti, ki jo raziskovalec preučuje; tako vedenje s strani raziskovalca, da se opazovani ljudje »vedejo kot običajno«,⁶ kadar se le-ta pojavi v njihovi bližini; ter vsakodnevni odmik raziskovalca od »potopitve« v opazovano kulturo, da lahko razmisli o tem, kar je izvedel, postavi v kontekst in o tem prepričljivo poroča.

Dostop do terena in pridobivanje zaupanja, kako to čim lažje in čim boljše doseči, je zelo pogosta tema metodoloških razprav znotraj kvalitativnega pristopa (npr., Wax, 1971; Ardener at al., 1984/1995; Wolcott, 1995). Lahko pa se tudi zgodi, da pride raziskovalec v tem predaleč, bodisi, da se sam začne *preveč identificirati s preučevanimi subjekti (going native)* bodisi, da ga ti »vzamejo preveč za svojega«. V primeru slednjega se pred njega postavijo nove zahteve in mu je dostop do določenih ljudi in podatkov praktično onemogočen.

Čeprav nekateri (npr., Neuman, 1994) enačijo pojma terensko delo in opazovanje z udeležbo, ju je pri njuni opredelitvi smiselno razlikovati. »Vsa-

⁵ Emerson (1983/1988: viii; tudi v Wax, 1971; Emerson, 1981) celo pravi, da terensko delo v bistvu ni le zbirka metod, ki se uporabijo v določeni raziskovalni situaciji, ampak pravzaprav »proces resocializacije, ki zadeva in vpliva na osebnost kot celoto«. Tradicija takega razmišljanja pravzaprav sega nazaj vsaj do Malinowskega, ki je terensko delo ne samo ustoličil kot temeljno »metodo« v antropologiji, ampak tudi kot neke vrste nujen »obred prehoda« oziroma inicializacijo v status »resnega« antropologa.

⁶ Tega ni mogoče popolnoma doseči. Reaktivnost na raziskovalno situacijo vedno obstaja in opazovani ljudje se v prisotnosti raziskovalca nikoli ne bodo vedli povsem »naravno«, »običajno«, »kot ponavadi«.

ko opazovanje z udeležbo je terensko delo, ni pa vsako terensko delo opazovanje z udeležbo» (Bernard, 1988/1991: 148). Pri opazovanju z udeležbo gre za to, da je raziskovalec sam aktivni udeleženec v dejavnostih ljudi, ki jih opazuje. Pojavlja se torej v dvojni vlogi: v vlogi raziskovalca in (pogojno) v vlogi člana skupnosti.⁷

Pogosto se za kvalitativni pristop k raziskovanju uporablja tudi izraz »etnografija«. Po drugi strani pa ta izraz v različnih kontekstih nosi različne pomeni. Ellen (1984/1995b: 7) identificira štiri pomeni te besede. Prvič, izraz etnografija se uporablja za poročila o določeni kulturi ali človeški skupnosti⁸ (ekvivalentni izrazi so tudi »monografija«, v novejših, predvsem postmodernističnih in poststrukturalističnih tekstih, pa sta zelo popularna tudi izraza »zgodba« in »tekst«). Gre torej za nek (fizično) otipljiv produkt. Drugič, etnografija je lahko tudi poročilo o določeni »živi« človeški skupnosti v nasprotju z zgodovinskim ali arheološkim poročilom, kjer so predmet preučevanja človeške skupnosti v preteklosti. Tretjič, etnografija se pogosto enači s sklopom raziskovalnih postopkov, torej metod, na terenu (običajno se pri tem misli opazovanje z udeležbo). Četrtič, etnografija pa pomeni tudi akademsko disciplino v širšem smislu, ki zadeva »primerjalno preučevanje etničnih skupin«.⁹

Koncepti kakovosti raziskovanja

Kakovost raziskovanja je (v kvantitativnem pristopu) običajno opredeljena s pojmom zanesljivosti in veljavnosti, kar pomeni, da nam raziskovalni izsledki dajo kar se da točno in konsistentno sliko objektivne stvarnosti. Zanesljivost je v tem kontekstu običajno opredeljena kot ponovljivost merjenj,¹⁰ za veljavno pa velja tisto merjenje, pri katerem dejansko merimo tisto, kar želimo (Ferligoj et al., 1995).

V kvantitativni veji družboslovnega raziskovanja pojave praviloma raziskujemo tako, da jih kvantificiramo (merimo). Merjenje lahko opredelimo kot »prirejanje števil objektom ali dogodkom na temelju izbranih pravil« (Ferligoj et al., 1995: 1-2). Hkrati pa je osnova vsakega merjenja te-

⁷ Raziskovalec nikoli ne postane »pravi« član skupnosti, vedno do neke mere ostane »zunanj« človek, tujec.

⁸ Zdi se, da tako razume etnografijo tudi Denzin (1987/1989: 156), ki jo opredeli kot »opis, razvrščanje in interpretacijo načina življenja določene skupine«. Po drugi strani pa pravi (ibid.), da »opazovalci z udeležbo prakticirajo etnografijo«, kar napeljuje na pomen etnografije kot sklop metodoloških postopkov. To je le še en primer, kako ohlapno in poljubno so ključni izrazi opredeljeni na področju kvalitativne metodologije.

⁹ V tem prispevku je izraz »etnografija« uporabljen v prvem pomenu.

¹⁰ Merski postopek je zanesljiv, če pri ponovljenem merjenju (pri enakih pogojih) daje enake rezultate (Ferligoj et al., 1995: 12).

orija. V celotnem raziskovalnem procesu je ključnega pomena, da med teoretičnimi pojmi, ki jih želimo meriti, in merskimi postopki obstaja ustrezna usklajenost. Merjenje je v tem smislu proces, ki se začne z opredelitvijo teoretičnih pojmov, nadaljuje z njihovo operacionalizacijo z merjenimi spremenljivkami in konča z izmerjenimi spremenljivkami tega pojma (Ferligoj et al., 1995).

Problem nastane, ker meriti brez napak ni mogoče. Merska napaka je razlika med izmerjeno in dejansko vrednostjo spremenljivke (za posamezno enoto). Slučajna napaka je na splošno opredeljena kot razlika med izmerjeno in dejansko vrednostjo, če se te razlike za vse enote med seboj izravnaajo (njihova vsota znaša nič). Zanesljivost je v tem kontekstu opredeljena kot stopnja odsotnosti slučajnih napak med ponovljenimi meritvami. Gre torej za zmožnost proizvesti enake vrednosti ob ponovljenem merjenju na istih osebah (pod pogojem, da medtem ni prišlo do sprememb v dejanski spremenljivki). Do sistematične napake pa pride, kadar se razlike med izmerjeno in dejansko vrednostjo za vse enote ne izravnaajo (prevladujejo bodisi pozitivne bodisi negativne razlike in je torej njihova vsota različna od nič). Rezultat so pristranske ocene dejanskih vrednosti. To pomeni, da na izmerjeno spremenljivko (sistematično) vpliva neka druga spremenljivka. V tem primeru imamo opravka s problemom veljavnosti (Ferligoj et al., 1995).

Pri drugem, kvalitativnem pristopu pa je kakovost raziskovanja v širšem smislu opredeljena kot predstavitev procesov interpretacije dogajanja v kontekstu celotne življenjske situacije članov opazovane skupnosti. Poglavitni cilj raziskovalca naj bi bil kolikor se le da »verodostojno« predstaviti življenjski svet opazovanih, kot ga ti sami doživljajo, interpretirajo in razumejo, torej z njihovega stališča. Po drugi strani pa kvalitativni raziskovalec ne izključuje subjektivnih pogledov, ampak ravno nasprotno, kakovostni podatki vključujejo (tudi) raziskovalčeve subjektivne odzive in izkušnje. Kakovostni podatki so »natančni opisi, ki izhajajo iz raziskovalčeve poglobitve in avtentičnih izkušenj v družbenem svetu članov« (Neuman, 1994: 355).

Kot je že uvodoma bilo rečeno, je bila tema presojanja kakovosti izsledkov znotraj kvalitativnega raziskovanja praviloma obravnavana obrobno, v novejšem času pa je o tej temi več sistematičnejših in poglobljenih razprav (npr., Kirk in Miller, 1986; Hammersley, 1992; Lather, 1993; Denzin in Lincoln, 1994a, Seale, 1999, 2002). Koncepte kakovosti izsledkov je možno razvrstiti v štiri večje skupine.¹¹

V prvo skupino spadajo raziskovalci, ki v kvalitativnem raziskovanju za ocenjevanje kakovosti raziskovanja uporabljajo iste kriterije kot so v upora-

¹¹ Podrobneje so posamezni pristopi predstavljeni v Kogovšek (1998: 58-120).

bi v kvantitativnem raziskovanju. To stališče je osnovano na predpostavki, da za vse znanstvene discipline obstajajo enaki kriteriji presoje znanstvenosti dela. Med kvantitativnim in kvalitativnim pristopom k raziskovanju ni bistvenih (epistemoloških, metodoloških) razlik in so zato za presojo raziskovalnih izsledkov v kvalitativnem raziskovanju ravno tako primerni koncepti, ki so v uporabi v kvantitativnem raziskovanju. Kvalitativno raziskovanje je le ena metodologija med drugimi in ni povezana z nobeno posebno metodološko filozofijo, ki bi jo ločevala od drugih vrst znanstvenega raziskovanja. Na kvalitativnem raziskovanju ni nič tako posebnega, kar bi zahtevalo zanj specifične kriterije presoje kakovosti izsledkov. Ta pozicija, pogosto imenovana *pozitivistična*, uporablja kriterije, kot so notranja in zunanja veljavnost, zanesljivost in objektivnost. Kar nekaj avtorjev je uporabilo te koncepte v kvalitativnem raziskovanju, čeprav so jih praviloma (delno) reinterpreterali in prilagodili posebnostim te vrste raziskovanja (npr., Borman et al., 1986; Kirk in Miller, 1986; Denzin, 1978/1989). V to skupino lahko razvrstimo tudi zelo znan (čeprav v kontekstu postmodernističnih in poststrukturalističnih kritik do določene mere tudi že presežen) Denzinov (1978/1989) koncept triangulacije¹² ter koncept naturalističnih indikatorjev.

Koncept triangulacije je tudi ena od pomembnih stičnih točk med kvalitativnim in kvantitativnim raziskovanjem. Njeno izhodišče je spoznanje, da uporaba ene same metode, posebej v družbenih znanostih, ni zagotovilo, da bomo prišli do zanesljivih in veljavnih izsledkov. Posamezne metode imajo v sebi vgrajene specifične predpostavke in logiko, zato so že v osnovi zmožne razkriti le določen(e) vidik(e) pojava, ki ga raziskovalec želi opisati in pojasniti. To velja tako za kvantitativno kot za kvalitativno paradigmo raziskovanja. Ker različne metode razkrijejo različne dimenzije empirične realnosti, je priporočljivo, da v raziskavi uporabimo več različnih metod in s tem povečamo verjetnost, da naše interpretacije ustrezno in natančno opišejo in pojasnijo raziskovani pojav. Predpostavka je, da z uporabo različnih metod lahko vsaj delno presežemo pomanjkljivost posameznih metod. Denzin (1978/1989: 236-241) zato predlaga štiri vrste triangulacije: uporabo različnih virov podatkov, metod, raziskovalcev in teorij.

Predstavniki *postpozitivistične* paradigme (npr., Lincoln in Guba, 1985; Hammersley, 1992; Lofland in Lofland, 1984/1995; Marshall in Rossman, 1995) naredijo obrat v drugo smer in zastopajo stališče, da kvalitativno raziskovanje predstavlja drugačno obliko znanstvenega raziskovanja od

¹² Zanimivo je, da je celo Denzin, kot najbolj znani zagovornik tega koncepta, kasneje prestopil v poststrukturalistični krog, ki ostro kritizira tako pozitivistične kot tudi postpozitivistične koncepcije preverjanja kakovosti raziskovalnih izsledkov (glej na primer Denzin, 1994 in 1997).

naravoslovnega in zato vsebuje drugo vrsto metodologije, ki je bolj primer-
na za raziskovanje človeka in njegove skupnosti. Čeprav znotraj te para-
dигme ni soglasja o tem, kakšni naj bi bili ti kriteriji, pa obstaja soglasje, da
morajo biti specifični.

Postpozitivistični načini zagotavljanja kakovosti raziskovanja so se po-
javili kot kritika in poskus reševanja nezadostnosti pogosto poenostav-
ljene in neustrezne uporabe konceptov zanesljivosti in veljavnosti, ki so se
uveljavili v kvantitativni veji družboslovnega raziskovanja, v kvalitativnem
raziskovanju. Postpozitivistični koncepti so v bistvu iskanje kompromisa
med posebnostmi »mehke« kvalitativne metodologije na eni strani in kar
se da standardiziranimi in natančnimi postopki preverjanja verodostojnos-
ti raziskovalnih izsledkov na drugi strani. Najbolj znani pristopi znotraj te
paradигme so induktivno izpeljana teorija (*grounded theory*), analitična
indukcija, sklop kriterijev pod skupnim imenom verodostojnost (*trustwor-
thiness*) Y. Lincoln in Gube (1985), Hammersleyev (1992) subtilni realizem
ter veljavnost kot refleksivnost (npr., Emerson, 1983/1988; Altheide in John-
son, 1994; Ellen, 1984/1995a; Finlay, 2002).

Tretjo pozicijo predstavlja *postmodernistična* paradigma zavračanja
možnosti določitve kakršnih koli kriterijev za presojo znanstvenosti dela.
Po tej liniji argumentacije naj bi bila že sama ideja ocenjevanja kvalitativnih
raziskav v nasprotju z naravo kvalitativnega raziskovanja in družbenega
sveta, ki je predmet tega raziskovanja. Jedro postmodernizma je dvom, da
ima katera koli metoda, teorija, žanr ali oblika diskurza, privilegiran dostop
do avtoritativne vednosti. Postmodernizem trdi, da je trditev oziroma inter-
pretacija, ki se ima za resnično, v resnici maska in služi določenim intere-
som. Postmodernizem problematizira že uveljavljene metode, uvaja nove in
tudi slednje podvrže kritiki.¹³ Postmodernistična radikalno skeptična drža
izraža enako nezaupanje do vseh metod in ne privilegira nobene (npr., Ri-
chardson, 1994; Denzin, 1997).

Četrta, *poststrukturalistična* pozicija, si prizadeva konstruirati popol-
noma nov sklop kriterijev, ki se oddaljujejo tako od pozitivistične kot
postpozitivistične tradicije. Taki kriteriji naj bi izvirali iz samega kvalita-

¹³ »Zdaj razporejamo stvari na premikajočih se tleh«, pravi Clifford (1986a: 22). »Ni več mesta (gorskega vrha), s katerega bi imeli lep razgled, s katerega bi natančno opisali načine človeškega življenja, ni arhimed-
ske točke, s katere bi reprezentirali svet«. Ne obstaja neka ideal(izira)na, od raziskovalca ločena in neod-
visna realnost, ki bi lahko bila merilo »avtentičnosti« raziskovalnega poročila. Pojav kot tak, tista »prava«,
»dejanska« realnost nam vedno (u)beži, raziskovalec lahko sproducira le »pojav-v-kontekstu« (Silverman,
1994: 203). V postmoderni perspektivi se vsako pripovedovanje, pisanje zgodbe poslužuje raznovrstnih
literarnih pripomočkov za posredovanje določenih vsebin. Pisanje vključuje ideološke, estetske in etične
odločitve, zato »nedolžnega« pisanja ni (Richardson, 1992). Kot ne obstaja »brezmadežna« percepcija, tako
tudi ni »brezmadežne« deskripcije, pravi Wolcott (1994).

tivnega raziskovanja in bi poudarjali subjektivnost, čustva in druge dejavnike, ki tradicionalno ne spadajo v početje, ki mu pravimo znanost (npr., Crapanzano, 1986; Lather, 1993; Denzin, 1997).

Lincoln in Denzin (1994; glej tudi Denzin, 1997) jih obravnavata v kontekstu t. i. »krize reprezentacije« ter »krize legitimacije« oziroma interpretacije, ki je nastopila, ko so se antropologi in drugi družboslovci začeli spraševati o avtoriteti teksta. Pojem »kriza reprezentacije« leti na eno od osnovnih predpostavk kvalitativnega raziskovanja (in lahko bi rekli širše, celotnega raziskovanja v družbenih znanostih), namreč možnosti, da raziskovalec lahko neposredno »ujame« živo izkustvo.¹⁴ »Kriza legitimacije« pa problematizira tradicionalne kriterije za interpretacijo in ocenjevanje kakovosti raziskovanja in si prizadeva za redefiniranje klasičnih kriterijev – zanesljivosti, veljavnosti, objektivnosti in podobnih.

Pojem »avtoritete teksta« zadeva zagotovilo, ki jo vsebuje tekst, da je »točen, resničen in popoln. Ali je tekst torej zvest kontekstu in posameznikom, ki naj bi jih predstavljal?«¹⁵ Ali ima tekst pravico trditi, da je poročilo, namenjeno širšemu svetu, ter da zadovoljuje ne le interese raziskovalca, ampak tudi interese preučevanih ljudi?« (Lincoln in Denzin, 1994: 578). Clifford (1986a: 6-7) celo trdi, da je etnografska poročila mogoče imeti za »izmišljije« (*fictions*) oziroma »resnične izmišljije« (*true fictions*) v smislu, da so narejene oziroma izdelane. Pri tem ima beseda narejen tudi konotacijo neresničnosti, po-narejenosti (*made up*) v smislu izmišljanja stvari, ki niso realne. Tudi najboljši etnografski teksti so še vedno specifični sistemi

¹⁴ Gre tudi za vprašanje interpretacije in »glasu« oziroma, čigavo stališče je vzeto kot osnova za poročanje, kakšne institucionalne in zgodovinske okoliščine ga omejujejo. S tega vidika »etnografije« predstavlja »zgodbo«, ki se, vsaj delno, podreja specifikam uporabljenega narativnega žanra. Problem nastopi, ker dobimo, če izberemo drugačen stil pisanja ali žanr, drugačen pogled in drugačno zgodbo. Z drugimi besedami, raziskovalci na osnovi svojega raziskovanja na terenu priskrbijo »tekst«, ki ga nato berejo in interpretirajo različni bralci oziroma občinstva. Ti, ker posedujejo svoje lastne specifične zmožnosti interpretacije in produciranja smisla, ustvarijo lastne, specifične, enkratne pomeni oziroma »branja« teksta. Tekst ne more do konca diktirati svoje interpretacije, ker ne more nadzorovati svojih bralcev, ki se na tekst odzivajo na različne specifične načine (Clifford, 1986b; Tyler, 1986; Hammersley in Atkinson, 1983/1989; Altheide in Johnson, 1994). Tyler (1986: 135) argument izpelje v skrajnost. Ker v tekstu ni mogoče povsem izločiti dvoumnosti in subjektivnosti njihovih avtorjev in bralcev, je tekstu tako rekoč usojeno, da je vedno »napačno bran«, v njem obstaja neke vrste inherenten nesporazum. V tem smislu je »pomen teksta vsota njegovih zgrešenih branj (misreadings)«. Altheide in Johnson (1994: 487) dodajata, da so nas »te razprave opozorile na dejstvo, da je v etnografiji več kot se dogaja na terenu« in da se pomemben del »dogaja tudi v pisarni, ko raziskovalec zgodbo 'iz-piše' (write up)«.

¹⁵ Cohen (1994: 3) to dilemo opiše na preprost način. »Kako veš, kaj druga oseba misli? Kako veš, da druga oseba misli? Kako lahko ločiš med zavestjo druge osebe in svojo konstrukcijo njegove ali njene zavesti? Odgovor na prvi dve vprašanji, 'ne morem trdno vedeti', neizogibno vodi k odgovoru na tretje vprašanje, 'ne morem'. Kar pa lahko naredimo, kar so antropologi, kot so nedavna dela pokazala, običajno počeli, je, da uporabimo takšne ali drugačne literarne mehanizme, s katerimi lahko v naših avtorskih tekstih pokažemo sled takšnega razločevanja. Ampak to je tisto, ki smo ga kot avtorji sestavili« (poud. v orig.).

(pristranih in nepopolnih) resnic.

Poststrukturalizem problematizira postpozitivistične argumente glede teksta in njegove veljavnosti. Veljavnost interpretira kot zahtevo teksta po avtoriteti in resnici in jo imenuje *epistemološka veljavnost* (*epistemological validity*). Avtoriteta teksta se vzpostavi tako, da raziskovalec sledi določenemu sklopu pravil, ki so se vzpostavila v znanosti, in zadevajo vednost, njeno produkcijo in reprezentacijo. Ta pravila, pod pogojem, da jim dosledno sledimo, zagotavljajo veljavnost. Brez veljavnosti ni resnice, brez resnice pa ne more biti zaupanja v veljavnost teksta. Veljavnost prinaša moč, veljavnost pa s tem postane meja, ki ločuje dobro raziskovanje od slabega, sprejemljivo (v okviru določene raziskovalne skupnosti) od nesprejemljivega. Poststrukturalizem razume razprave na temo notranje, zunanje veljavnosti, veljavnosti konstrukta, triangulacije, verodostojnosti in drugih sorodnih konceptov kot poskuse ponovno vzpostaviti avtoriteto teksta v postpozitivističnem obdobju razvoja znanosti. Ti koncepti predstavljajo poskuse razviti in uveljaviti sklop transcendentnih pravil in postopkov, ki bi bili zunaj katerega koli posameznega raziskovalnega projekta, na katere bi se lahko sklicevali, da bi tekstu zagotovili avtoriteto (Lincoln in Denzin, 1994: 578-579).

Veljavnost je v končni fazi možno razumeti kot »željo teksta, da vzpostavi svojo moč nad bralcem« (Lincoln in Denzin, 1994: 579; tudi Miller, 1997). Veljavnost predstavlja raziskovalčevo masko avtoritete (Lather, 1993), ki določenemu režimu resnice znotraj določenega teksta (in določene znanstvene skupnosti) omogoča, da se prebije do bralca.¹⁶

Kaj naj torej počnemo z veljavnostjo, potem ko se je zgodil poststrukturalizem? Ponujenih je več odgovorov, vsi pa tako ali drugače zadevajo problem, kako sta perspektiva in izkušnja Drugega (in Drugačnega) predstavljena in interpretirana v določenem tekstu. Lincoln in Denzin (1994; tudi Denzin, 1997) navajata tri pristope k obravnavi veljavnosti znotraj poststrukturalizma: politično informirano pozicijo; stališče, ki temelji na konceptu podobnosti realnosti (*verisimilitude*)¹⁷ in transgresivno veljavnost.

Čeprav se opisani pristopi do določene mere časovno prekrivajo, vendar

¹⁶ Resnica, pravi Denzin, povzemajoč T. M-ha Trinh (1997: 74), postane konstrukt realizma... glede na določen režim resnice. Izjava je točna, če točno opisuje in pojasnjuje realni svet. Toda realni svet je prav tako konstrukt, proizvod določenih podob, ki se podrejajo predhodnim podobam oziroma predstavam o tem, kakšen je videti realni svet.

¹⁷ Gre za težko prevedljiv izraz, ki v slovenskem jeziku pravzaprav nima ustreznega ekvivalenta. V Oxford Advanced Learner's Dictionary (1989, 4. izdaja, Oxford: Oxford University Press) je izraz opredeljen kot »podobnost ali videz kot da je nekaj resnično ali realno«. V konkretnem primeru obravnavane teoretske šole gre za idejo (oziroma vprašanje, do katere mere je to sploh možno), naj bi bila realnost, ki je zajeta v etnografskem tekstu, kar se da podobna realnosti, ki je bila predmet preučevanja. Denzin (1997: 10) na primer govori o »možnosti teksta, da reproducira (simulira) realnost«.

le sledijo nekemu zgodovinskemu razvoju razmišljanja o standardih kakovosti znotraj kvalitativnega raziskovanja. Če so se prvi poskusi sistematične opredelitve teh standardov v želji po priznanju »znanstvenosti« kvalitativnega raziskovanja še rahlo »naivno« zgledovali po pozitivističnih konceptualizacijah pri kvantitativnih »bratracih«, novejši, postpozitivistični že bolj samozavestno oblikujejo lastne, kvalitativni metodologiji primernejše standarde. Še kasnejši razvoj je z vdorom kaotičnosti postmodernizma in poststrukturalizma standarde kakovosti v temeljih ne le zamajal, ampak jih kot možnost celo radikalno zanimal. Na nek način je postavljanje standardov kakovosti v kvalitativni perspektivi zašlo v skoraj popolnoma neproduktivno slepo ulico. Nepoenotena terminologija ter množica vedno novih in bolj sofisticiranih izrazov (kot da bi njihovi avtorji tekmovali v iskanju po slovarjih najbolj nenavadnih ali ustvarjanju popolnoma novih pojmov), tudi ni pripomogla k jasni predstavi, kakšnih konkretnih načel naj se raziskovalec drži, če naj svojim raziskovalnim izsledkom zagotovi znanstveno verodostojnost.

V zadnjih letih pa je vendarle moč videti oživljanje produktivnejše razprave o standardih kakovosti v kvalitativnem raziskovanju. Čeprav se sprva zdi težko verjetno, gredo kljub večinoma v temelju nesprejemljivim izhodiščem v poskuse sinteze omenjenih paradigem. Tako številni avtorji (npr., Seale, 1999; Davies in Dodd, 2002; Pyett, 2003; Maxwell, 2004), bodisi da je njihovo osnovno izhodišče obarvano bolj »pozitivistično« bodisi bolj »postmodernistično«, priznavajo, da je zagotavljanje znanstvene »strogoosti« v kvalitativnem raziskovanju nuja ter celo spet uporabljajo že skoraj prepovedana pojma veljavnosti in zanesljivosti. Po drugi strani pa poudarjajo, da je tem pojmom treba dati drugačen pomen (kar je sicer storil že postpozitivizem s koncepti refleksivnosti, verodostojnosti ipd.) in upoštevati lekcije, ki so jih prinesli postmodernizem in njegovi sopotniki/nasledniki (poststrukturalizem, feminizem itd.), kot so, na primer, enakovredna predstavitev različnih realnosti/glasov/perspektiv in njihovo radikalno kritično ovrednotenje, aktivizem oziroma zagovornišstvo raziskovanih subjektov itd.

Zdi se, da je poskus sinteze R. Whitemore in sodelavk (2001) med bolj jasnimi, sistematično opredeljenimi in praktično uporabnimi. Avtorice ločijo med *kriteriji* kot idealnimi standardi kvalitativnega raziskovanja, h katerim naj stremijo raziskovalci, ter *tehnikami* (metodami) zmanjševanja groženj veljavnosti. Glede na veliko različnih teoretičnih in metodoloških izhodišč, ki jih kvalitativni raziskovalci uporabljajo v svoji raziskovalni praksi, zaradi katerih je težko povsem poenotiti standarde preverjanja in zagotavljanja kakovosti, pri kriterijih nadalje razločujejo med primarnimi in sekundarnimi. Med prve sodijo kredibilnost, avtentičnost, kritičnost ter

integriteta in naj bi bili obvezen, nujen, vendar še ne zadosten del vsake kvalitativne raziskave. Primarne kriterije je treba dopolniti s sekundarnimi (eksplicitnost, (raz)vidnost, ustvarjalnost, popolnost/izčrpnost, konsistentnost in senzibilnost), katere od teh pa je najprimerneje upoštevati, se odloči raziskovalec sam glede na konkretni raziskovalni načrt, ki ga bo uporabil v raziskavi. V vrsto tehnik, s katerimi v kar se da veliki meri zagotovimo te standarde, pa spadajo, na primer, triangulacija, preverjanje interpretacij pri preučevanih subjektih in kolegih-raziskovalcih, preučevanje alternativnih interpretacij, refleksija lastne pozicije idr.

Ali je kvantitativno raziskovanje res bolj zanesljivo, kvalitativno pa bolj veljavno?

Kvalitativni raziskovalci pogosto poudarjajo večjo veljavnost svojega raziskovanja, kar naj bi bila tudi ena bistvenih značilnosti (in celo prednosti v primerjavi s kvantitativnim raziskovanjem) kvalitativnega raziskovanja. Večja veljavnost naj bi bila posledica tega, da je kvalitativni raziskovalec praviloma sam neposredno v stiku z empirično realnostjo, z vsakdanjim svetom in izkušnjami ljudi, ki jih preučuje. Na ta način si pridobi informacije iz prve roke, ki niso posredovane skozi koncepte, operacionalne definicije in lestvice (npr., Filstead, 1970; Taylor in Bogdan, 1984).

Večja veljavnost kvalitativnega raziskovanja naj bi bila povezana tudi z nekaterimi drugimi značilnostmi kvalitativnega raziskovanja.¹⁸ Ena od teh je denimo pomen *konteksta* za razumevanje družbenih pojavov (Diesing, 1971; Lincoln in Guba, 1985; Bryman, 1988; Hammersley in Atkinson; 1983/1989; Neuman 1994). Pomen določenega družbenega dogodka, dejavnosti, izjave je namreč odvisen od konteksta, v katerem se pojavi. To tudi pomeni, da imajo podobni dogodki ali vedenja lahko različne pomen v različnih kulturah ali zgodovinskih obdobjih. Taylor in Bogdan (1984) mu zato pravita tudi *holistično* raziskovanje. Predmet raziskovanja ni reduciran na nekaj spremenljivk, ampak se ga obravnava kot celoto, v širšem kulturnem in zgodovinskem kontekstu.

Druga značilnost kvalitativnega raziskovanja je poudarjanje pomena *študije primera* (*case study*). V nasprotju od kvantitativnega raziskovanja, kjer se običajno zbira podatke na veliko enotah (npr., anketirancih v anketi), se v kvalitativnem veliko uporablja študije primera, v katerih raziskovalec zbere veliko in bolj podrobne podatke o eni ali malo enotah, se bolj poglobi v raziskovalni problem. Tudi analiza podatkov se v obeh primerih razlikuje. Kvantitativni raziskovalec išče povezave med spremenljivkami na veliko

¹⁸ Podrobneje o tem glej v Kogovšek (1998: 51-56).

enotah, zato da bi lahko sklepal z vzorca na celotno populacijo, medtem ko ima kvalitativni raziskovalec ogromno količino različnih podatkov o malo enotah, v katere pa se bolj poglobi in išče vzorce v delovanjih in izjavah ljudi, ki jih preučuje v kontekstu celote. Pri tem so včasih pomembne podrobnosti, vsakodnevne banalne malenkosti, ki mu utegnejo na svoj način pomagati razumeti, kaj se dogaja v določeni situaciji, in mu dati namige k drugim plastem realnosti, ki jo preučuje (Bryman, 1988; Neuman 1994; Burgess, 1984/1995).

Kvalitativno raziskovanje je tudi *naturalistično*. Raziskovalec naj bi se v odnosih s preučevanimi ljudmi vedel »naravno« in nemoteče ter preučeval svoj predmet v »naravnem« okolju¹⁹ (Taylor in Bogdan, 1984; Lincoln in Guba, 1985; Hammersley in Atkinson; 1983/1989; Hammersley, 1992; Fielding, 1993; Neuman 1994; Burgess, 1984/1995). Ta značilnost je seveda bolj ideal, h kateremu naj bi raziskovalec stremel, kot pa realna možnost. Dejavniki, ki na to vplivajo, so mnogoteri. Problematična je denimo že sama prisotnost raziskovalca v okolju, ki ga raziskuje. Poleg tega je raziskovalec pri opazovanju in zapisovanju selektiven in pristranski.²⁰

Kvalitativno raziskovanje je *induktivno*.²¹ Raziskovalci praviloma »odkrivajo« koncepte, vpoglede, interpretacije iz vzorcev, ki se kažejo v podatkih. Praviloma ne zbirajo podatkov, da bi ocenjevali predhodno opredeljene modele, hipoteze in teorije. V tem smislu je za kvalitativno raziskovanje značilen fleksibilen raziskovalni načrt. Kvalitativni raziskovalci praviloma začnejo raziskavo z le okvirno opredeljenimi raziskovalnimi problemi, ki se izkristalizirajo in bolj natančno opredelijo šele v teku raziskave (Taylor in Bogdan, 1984; Bryman, 1988; Hammersley in Atkinson; 1983/1989; Hammersley, 1992).

¹⁹ Strogo gledano, povsem »naravna« situacija znotraj raziskovanja ni mogoča. Kakršno koli raziskovanje, pa naj si prizadeva biti še tako »nemoteče«, producira »nenaravne« situacije. To pa, kot ugotavlja Alasuutari (1995: 94), nima nujno opraviti s kakovostjo podatkov ali njihovo »objektivnostjo«. S te perspektive ni smiselno gledati na metodo zbiranja podatkov kot na neke vrste lečo, ki bolj ali manj popači pravo sliko realnosti, in ki jo je možno prilagoditi glede na to, kako »naravna« je situacija in tako dobiti sliko »realnosti kot take«. Material je vedno treba razumeti kot aktivnost, ki se dogaja v okviru določene situacije. »Realnost kot taka«, kot nekaj »zunaj nas«, kar je načelno možno objektivno odkriti, ne obstaja, obstajajo le različna videnja in interpretacije te realnosti.

²⁰ Ali kot pravi Alasuutari (1995: 43), da je za »kvalitativni material značilen, da je bogat, večdimenzionalen in kompleksen, kot življenje samo; to pa nujno ne pomeni, da je sestavljen iz avtentičnih situacij ali dokumentov - tj. objektov, ki bi obstajali, ali dogodkov, ki bi se zgodili kljub raziskavi. Situacije, v katerih so podatki zbrani, so lahko organizirane prav zaradi raziskave, toda material sestavljajo poročila, ki beležijo situacije tako skrbno in točno, kot je le možno. Tako ne zbiramo materiala v določenih situacijah, ampak je material sestavljen iz zabeleženih situacij« (poud. v orig.).

²¹ Eden pogosto uporabljenih kvalitativnih pristopov, ki to značilnost posebej poudarja, je t. i. induktivno izpeljana teorija (grounded theory). Več o tem glej predvsem v Glaser in Strauss (1967) in kasnejših delih teh dveh avtorjev.

Poseben poudarek je pri kvalitativnem raziskovanju na *procesnosti*. Kvalitativni raziskovalec običajno opazuje svoj raziskovalni predmet skozi daljše obdobje in ne le v posameznih časovnih točkah, kot je to običajno v kvantitativnem raziskovanju. Na ta način lahko opazuje, kako se razvijajo dogajanje ali družbeni odnosi in na ta način razkrije celoten proces in vzročne povezave. To mu tudi omogoča, da sproti po potrebi bolj natančno opredeli problem ali ga celo ustrezneje reformulira (Bryman, 1988; Neuman 1994).

V nasprotju z zgoraj opisanimi značilnostmi kvalitativnega raziskovanja se v kvantitativnem raziskovanju pogosto bolj poudarja zanesljivost oziroma ponovljivost raziskovanja. Kvalitativni raziskovalci se temu vprašanju sicer ne izogibajo, ga pa pogosto opredeljujejo kot v bistvu nezaželeno ali vsaj ne prioritarno (npr., Diesing, 1971). Njihovi raziskovalni postopki niso standardizirani tako kot v kvantitativnem raziskovanju. V kvalitativnem raziskovanju je zanesljivost zato težko preverjati, čeprav so se razvile nekatere za kvalitativno raziskovanje specifične tehnike.²²

Če malo bolj natančno razmislimo, ugotovimo, da je delitev na kvantitativno raziskovanje kot bolj zanesljivo, kvalitativno pa bolj veljavno pravzaprav preveč poenostavljena. Prej omenjene značilnosti kvalitativnega raziskovanja morda res do določene mere prispevajo k večji veljavnosti raziskovalnih izsledkov, prav tako pa jo lahko tudi zmanjšujejo. Že sama prisotnost raziskovalca (problem reaktivnosti) in dejstvo, da je raziskovalec sam praviloma merski instrument postavlja prepričanje o večji veljavnosti kvalitativnega raziskovanja pod vprašaj.²³ Ti in še nekateri drugi problemi, ki se navezujejo na koncepte veljavnosti in zanesljivosti, so bili ekstenzivno in kritično obravnavani znotraj postmodernistične in poststrukturalistične perspektive.

Po drugi strani pa je lahko vprašljiva tudi domnevna večja zanesljivost kvantitativnega raziskovanja. Znotraj kvantitativnega pristopa namreč ni vedno mogoče razbrati, ali je majhna zanesljivost posledica nezanesljivosti merskega instrumenta (denimo anketnega vprašalnika) ali dejanskih sprememb pojava (npr., mnenja anketirancev o določeni stvari) v času.²⁴ Po dru-

²² Več o tem glej v Kogovšek (1998), posebej str. 54-57.

²³ Po eni strani »umetna« okolja (na primer eksperimenti, anketna situacija) niso nujno nereprezentativna v določenih vidikih. Po drugi strani pa so ravno zaradi reaktivnosti izsledki raziskave v »naravnem« okolju lahko prav tako neveljavni. Po svoje je sama distinkcija med »naravnimi« in »umetnimi« okolji lahko zavajajoča. »Umetna« okolja so še vedno del družbe. Hkrati pa se »naravnosti«, »spontanosti« »naravnega« okolja izgubi (vsaj deloma) takoj, ko v to okolje stopi raziskovalec in se »naravni« tok dogajanja pomeša s specifičnim kontekstom raziskovanja (Hammersley in Atkinson, 1983/1989).

²⁴ Filstead (1970) gre v svoji kritiki še dlje in govori o »obsedenosti sociologov z Znanstveno Metodo«, posledica katere je bilo po njegovem mnenju pretirano ukvarjanje družboslovcev z zanesljivostjo, ne pa tudi veljavnostjo raziskovalnih izsledkov. To naj bi vodilo v vse bolj umetne in neživiljske koncepte real-

gi strani pa lahko nekatere značilnosti kvalitativnega pristopa omogočajo večjo zanesljivost. Na primer z daljšim obdobjem dela na terenu lahko raziskovalec opazuje določen pojav v daljšem časovnem obdobju in tako razbere ter pri interpretaciji ustrezno upošteva spremembe, ki so nastale v času zaradi vpliva različnih dejavnikov.²⁵

Kateri pristop je primernejši – kvalitativni ali kvantitativni?

Glede na različne pristope k obravnavanju in reševanju problema kakovosti podatkov oziroma bolj pošteno in smiselno rečeno, kakovosti znanstvenega raziskovanja v širšem pomenu, tako znotraj kvantitativne kot kvalitativne paradigme, lahko navedemo naslednjo splošno ugotovitev. Tako kot so predpostavke raziskovanja v kvalitativni in kvantitativni paradigmi različne in se kvantitativni in kvalitativni raziskovalci lotevajo raziskovanja na specifičen način, tako se na specifičen način lotevajo tudi problema kakovosti raziskovanja. Kvantitativni raziskovalci se lotevajo problema »na kvantitativen« in kvalitativni raziskovalci »na kvalitativen način«. Kaj mislim reči s tem?

Kvantitativni raziskovalci pristopajo k raziskovanju (oziroma si k temu vsaj čim bolj prizadevajo) na kar se da standardiziran in »objektiviziran« način. Njihovi podatki so števila, prav tako so rezultati analiz števila, ki jih v končni fazi interpretirajo v skladu s predpostavkami teorije, iz katere izhajajo, po drugi strani pa v skladu s predpostavkami statistične teorije. Na podoben način se lotevajo tudi reševanja problema kakovosti raziskovanja. Poskušajo razviti čim bolj standardizirane in »objektivizirane« načine ugotavljanja in preverjanja kakovosti raziskovanja. Pri tem v velikem delu početja operirajo s števili, rezultati analiz pa so prav tako števila, na primer različni koeficienti zanesljivosti in veljavnosti merjenja.

Kvalitativni raziskovalci se raziskovanja lotevajo drugače. Kvalitativno raziskovanje je bolj nestandardizirano, metodološko fleksibilno, »intuitivno« in močno vezano na kontekst situacije, znotraj katere se dogaja (oziroma je tako v drugačnem pomenu kot je to razumljeno v kvantitativnem raziskovanju). Če kvantitativno raziskovanje bolj in poudarjeno operira s števili, kvalitativno raziskovanje operira z besedami. Podobno kot se kvalitativni raziskovalci lotevajo raziskovanja, se lotevajo tudi obravnave kakovosti raziskovanja. Kvalitativni raziskovalci za preverjanje kakovosti svojega

nosti, ki so raziskovalce vse bolj oddaljevali od predmeta njihovega preučevanja. To je vodilo v čedalje večje izpopolnjevanje natančnosti merjenja, zanemarjalo pa se je vprašanje, kaj se s tako natančnostjo pravzaprav meri.

²⁵ Bailey (1994) denimo pravi, da se običajno izkaže, da zanesljivost narašča sorazmerno s časom, prebitim na terenu, in je večja pri kategorijah z več zabeleženimi primeri.

raziskovanja (praviloma) ne operirajo s števili in ne računajo različnih koeficientov kakovosti merjenja kot to počnejo njihovi kvantitativni kolegi. Delno je razlog v sami naravi njihovih podatkov, ki praviloma niso kvantitativni, niso števila oziroma so te vrste podatkov običajno stranskega pomena. Orodje kvalitativnih raziskovalcev so, tako kot pri raziskovanju samem, tudi pri preverjanju kakovosti tega raziskovanja besede in interpretacije, tako v kontekstu konkretnih situacij med potekom raziskovanja kot v kontekstu teoretske perspektive (ali morda celo bolj ali manj radikalne moralne, ideološke ali celo aktivistične zavezanosti določeni socialni, pogosto marginal(izira)ni, skupini), iz katere izhajajo.

V okviru kvantitativnega raziskovanja so koncepti kakovosti raziskovanja morda bolj jasno razvidni in sistematizirani (kar pa seveda še ne pomeni, da so edino pravi in pravilni in s tem edini legitimni). Vemo, da imamo v širšem smislu opravka s konceptoma zanesljivosti in veljavnosti in znotraj teh dveh z različnimi podvrstami (npr., notranja konsistentnost, ponovljivost merjenj, kriterijska, vsebinska veljavnost itd.). Vsi ti koncepti so relativno natančno opredeljeni in v velikem delu operacionalizirani na kvantitativen način.

V okviru kvalitativne paradigme so koncepti kakovosti raziskovanja veliko bolj »odprti«, manj sistematizirani in »manj natančno« (kar pa ne pomeni slabo) opredeljeni. Kako je opredeljena kakovost raziskovanja, na kakšen način jo je mogoče preverjati in izboljševati, je v veliki meri odvisno od posameznega raziskovalca in širše, recimo temu teoretske perspektive, iz katere izhaja (npr., feminizma, teorije homoseksualnosti, postmodernizma ipd.). Pri tem se različni koncepti kakovosti raziskovanja, ki so v veljavi znotraj kvalitativne paradigme včasih izključujejo, še pogosteje pa dopolnjujejo ali celo prekrivajo.

Glede na naravo terenskega dela (ki še vedno zajema večji del kvalitativnega raziskovanja), ne obstaja nek absoluten, objektivni svet, o katerem poroča raziskovalec. Stališče domačina (*native point of view*) je del zgodbe, ki se ji reče antropologija, vendar naloga znanosti ni le preprosto opisati svet, kot je viden z določenega stališča. »Antropologija transcendirajo nivo dialoga na terenu. Kot znanost si antropologija prizadeva poiskati splošno resnico, ki leži onkraj točno določene pripovedi« (Hastrup, 1993: 176). »Domačinski pogled« na svet nikoli ne pove celotne zgodbe o svetu ravno zato, ker je le eden od možnih pogledov. »Kultura ni nekaj, o čemer govorimo, ampak pozicija, s katere govorimo...je tisto, s čimer vidimo, vendar redko tisto, kar vidimo« (Hastrup, 1993: 176).

Terensko delo ne pomeni več neko nevtrarno, objektivno početje. Ni le sredstvo za opazovanje z največje možne bližine, ampak lahko samo spro-

ducira dogodke, ki se jih potem jemlje kot dejstva. V tem smislu je terensko delo medkulturni stik, ki sproducira etnografijo oziroma eno od možnih zgodb o določenem svetu (Hastrup, 1993, 1995).²⁶ Pogled domačina je v antropologiji vedno posredovan (*edited*). Kar informatorji povedo, niso resnice o kulturi, ampak situacijski odzivi na antropologovo prisotnost in početje. Kar informatorji povedo, je sproducirano v kontekstu srečanja z antropologom.

V tem kontekstu K. Hastrup (1996) vidi antropologijo kot teoretični projekt, ki svoje interpretacije gradi na stališčih in izkušnjah domačinov, vendar se ne ustavi le pri preprostem ponavljanju lokalnih zgodb. Antropologija predstavlja drugo verzijo realnosti, ki pa je že spet ena od interpretacij in ne nevtralna, absolutna in edina resnica. Ni absolutnih resnic, kot tudi ni privilegiranih dostopov do »resnic«, obstajajo le različne pozicije, s katerih govorimo.

Ne drznemo si trditi, da je kateri koli način ugotavljanja in izboljševanja kakovosti raziskovanja v absolutnem smislu boljši od vseh ostalih in zato bolj ali celo izključno legitimen. Res pa je, da so se nekateri od njih uveljavili kot standarden, če že ne celo obvezen del katere koli »resne« raziskave. Eden od takih načinov je že omenjena strategija triangulacije, ki je hkrati tudi ena od pomembnih stičnih točk med kvalitativnim in kvantitativnim raziskovanjem.

Vsak od pristopov predstavlja specifičen način razumevanja in reševanja tega problema. S t. i. Velikimi Zgodbami je že davno opravila postmoderna. Tudi znotraj te velike in obsežne teme v sodobni znanosti, ki se ji reče »kakovost znanstvenega raziskovanja«, ne obstaja ena sama Resnica, ampak le bolj ali manj spretno (se pravi, v skladu z internimi pravili »znanstvenega žanra«) povedane zgodbe.

Kvantitativnemu pristopu, znotraj kvalitativnega pristopa (včasih celo s slabšalnim prizvokom), označenim tudi kot pozitivističnem, se pogosto očita, da se svojo (preveliko) težnjo po standardizaciji raziskovalnih postopkov in čim večji primerljivosti podatkov preveč oddaljuje od bogate, kompleksne realnosti, ki jo preučuje. Da ravno s svojo preveliko željo po večji standardiziranosti, natančnosti in s tem večji primerljivosti to bogastvo realnosti pravzaprav izgublja. Po drugi strani pa postmodernistični in poststrukturalistični pristopi s svojim skrajnim relativizmom pri tem niso nujno bolj uspešni in produktivni. Vsak od pristopov na svoj specifičen način odkriva določene vidike te bogate realnosti, ki jih drugi pristop ne zmore, zato tudi nobeden od njiju ni bolj ali manj legitimen ali »pravilen«

²⁶ Ali kot pravita Kirk in Miller (1986: 68), »etnografija ni poročilo o določeni skupnosti ljudi, ampak poročilo o srečanju med raziskovalcem in to skupnostjo«.

od drugega. Zato se tudi krepi trend uporabe in kombiniranja takih kvalitativnih in kvantitativnih metod znotraj določene raziskave, ki so najbolj primerne, ki torej čim bolj opišejo in pojasnijo raziskovani pojav.

LITERATURA

- Adam, Frane in Darka Podmenik (2004): The Reception of Qualitative Research in Slovenia. V Fikfak, Jurij, Frane Adam in Detlef Garz (ur.), *Qualitative Research: Different Perspectives, Emerging Trends*, 21-34. Ljubljana: Založba ZRC.
- Alasuutari, Pertti (1995): *Researching Culture: Qualitative Method and Cultural Studies*. London: Sage.
- Altheide, David L. in John M. Johnson (1994): Criteria for Assessing Interpretive Validity in Qualitative Research. V Denzin, Norman K. in Yvonna S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, 485-499. Thousand Oaks: Sage.
- Ardener, Shirley, Nicola Goward in Jacquie Sarsby (1984/1995): The Fieldwork Experience. V Ellen, Roy F. (ur.), *Ethnographic Research: A Guide to General Conduct*. London: Academic Press, 87-132.
- Bailey, Kenneth D. (1994): *Methods of Social Research*. New York: Free Press.
- Bernard, Russell H. (1988/1991): *Research Methods in Cultural Anthropology*. Newbury Park: Sage.
- Bogdan, Robert in Steven J. Taylor (1975): *Introduction to Qualitative Research: A Phenomenological Approach to Social Sciences*. New York: Wiley.
- Borman, Kathryn M., Margaret D. LeCompte in Judith Preissle Goetz (1986): Ethnographic and Qualitative Research Design and Why It Doesn't Work. *American Behavioral Scientist*, 30: 42-57.
- Bryman, Alan (1988): *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin Hyman.
- Burgess, Robert G. (1984/1995): *In the Field: An Introduction to Field Research*. London: Routledge.
- Cantril, Hadley (1944): *Gauging Public Opinion*. Princeton: Princeton University Press.
- Clifford, James (1986a): Introduction: Partial Truths. V Clifford, James in George E. Marcus (ur.), *Writing Culture*, 1-26. Berkeley: University of California Press.
- Clifford, James (1986b): On Ethnographic Allegory. V Clifford, James in George E. Marcus (ur.), *Writing Culture*, 98-121. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, Anthony P. (1994): *Self-Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*. London: Routledge.
- Crapanzano, Vincent (1986): Hermes' Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description. V Clifford, James in George E. Marcus (ur.), *Writing Cul-*

- ture, 51-76. Berkeley: University of California Press.
- Davies, Deirdre in Jenny Dodd (2002): *Qualitative Research and the Question of Rigor*. *Qualitative Health Research*, 12: 279-289.
- Denzin, Norman K. (1978/1989): *The Research Act*. 3. izdaja. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Denzin, Norman K. (1997): *Interpretive Ethnography: Ethnographic Practice for the 21st Century*. Thousand Oaks: Sage.
- Denzin, Norman K. in Yvonna S. Lincoln (ur.) (1994a): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Denzin, Norman K. in Yvonna S. Lincoln (1994b): *Introduction: Entering the Field of Qualitative Research*. V Denzin, Norman K. in Yvonna S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, 1-17. Thousand Oaks: Sage.
- Diesing, Paul R. (1971): *Patterns of Discovery in the Social Sciences*. Chicago: Aldine.
- Ellen, Roy F. (ur.) (1984/1995a): *Ethnographic Research: A Guide to General Conduct*. London: Academic Press.
- Ellen, Roy F. (1984/1995b): *Introduction*. V Ellen, Roy F. (ur.), *Ethnographic Research: A Guide to General Conduct*, 1-12. London: Academic Press.
- Emerson, Robert M. (1981): *Observational Field Work*. *Annual Review of Sociology*, 7: 351-378.
- Emerson, Robert M. (ur.) (1983/1988): *Contemporary Field Research: A Collection of Readings*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Ferligoj, Anuška, Karmen Leskošek in Tina Kogovšek (1995): *Zanesljivost in veljavnost merjenja*. Ljubljana: FDV.
- Fielding, Nigel (1993): *Ethnography*. V Gilbert, Nigel (ur.), *Researching Social Life*, 154-171. London: Sage.
- Filstead, William J. (1970): *Introduction*. V Filstead William J. (ur.), *Qualitative Methodology: Firsthand Involvement with the Social World*. Chicago: Markham.
- Finlay, Linda (2002): »Outing« the Researcher: The Provenance, Process, and Practice of Reflexivity. *Qualitative Health Research*, 12: 531-545.
- Glaser, Barney G. in Anselm L. Strauss (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Hammersley, Martyn (1992): *What's Wrong With Ethnography?*. London: Routledge.
- Hammersley, Martyn in Paul Atkinson (1983/1989): *Ethnography: Principles in Practice*. London: Routledge.
- Hastrup, Kirsten (1993): *The Native Voice - and the Anthropological Vision*. *Social Anthropology*, 1: 173-186.
- Hastrup, Kirsten (1995): *A Passage to Anthropology: Between Experience and Theory*. London: Routledge.
- Hastrup, Kirsten (1996). *Anthropological Theory as Practice*. *Social Anthropology*,

4: 75-81.

- Kirk, Jerome in Marc L. Miller (1986): *Reliability and Validity in Qualitative Research*. Newbury Park: Sage.
- Kogovšek, Tina (1998): *Kvaliteta podatkov v kvalitativnem raziskovanju*. Ljubljana (magistrsko delo).
- Lather, Patricia A. (1993): *Fertile Obsession: Validity after Poststructuralism*. *The Sociological Quarterly*, 34: 673-693.
- Lincoln, Yvonna S. in Norman K. Denzin (1994): *The Fifth Moment*. V Denzin, Norman K. in Yvonna S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, 575-586. Thousand Oaks: Sage.
- Lincoln, Yvonna S. in Egon G. Guba (1985): *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: Sage.
- Lofland, John in Lyn H. Lofland (1984/1995): *Analyzing Social Settings*. 3. izdaja. Belmont: Wadsworth.
- Marshall, Catherine in Gretchen B. Rossman (1995): *Designing Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Maxwell, Joseph A. (2004): *Reemergent Scientism, Postmodernism, and Dialogue Across Differences*. *Qualitative Inquiry*, 10: 35-41.
- Miller, Gale in Robert Dingwall (ur.) (1997): *Context and Method in Qualitative Research*. London: Sage.
- Miller, Gale (1997): *Introduction: Context and Method in Qualitative Research*. V Miller, Gale in Robert Dingwall (ur.), *Context and Method in Qualitative Research*, 1-11. London: Sage.
- Neuman, Lawrence W. (1994): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.
- Payne, Stanley L. (1951): *The Art of Asking Questions*. Princeton: Princeton University Press.
- Pyett, Priscilla M. (2003): *Validation of Qualitative Research in the »Real World«*. *Qualitative Health Research*, 13: 1170-1179.
- Pelto, Pertti J. in Gretel H. Pelto. (1978/1996): *Anthropological Research: The Structure of Inquiry*. 2. izdaja. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richardson, Laurel (1992): *Trash on the Corner: Ethics and Technography*. *Journal of Contemporary Ethnography*, 21: 103-119.
- Richardson, Laurel (1994): *Writing: A Method of Inquiry*. V Denzin, N. K. in Y. S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*, 516-529. Thousand Oaks: Sage.
- Schwarz, Norbert in Seymour Sudman (ur.) (1996): *Answering Questions: Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey Bass.
- Sudman, Seymour in Norman M. Bradburn (1982): *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn in Norbert Schwarz (1996): *Thinking*

- about Answers: The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology. San Francisco: Jossey-Bass.
- Seale, Clive (1999): Quality in Qualitative Research. *Qualitative Inquiry*, 5: 465-478.
- Seale, Clive (2002): Quality Issues in Qualitative Inquiry. *Qualitative Social Work*, 1: 97-110.
- Silverman, David (1994): *Interpreting Qualitative Data*. London: Sage.
- Silverman, David (ur.) (1997): *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Sage.
- Taylor, Steven J. in Robert Bogdan (1984): *Introduction to Qualitative Research Methods: The Search for Meanings*. 2. izdaja. New York: John Wiley & Sons.
- Tyler, Steven A. (1986): Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document. V Clifford, James in George E. Marcus (ur.), *Writing Culture*, 122-140. Berkeley: University of California Press.
- Wax, Rosalie H. (1971): *Doing Fieldwork: Warnings and Advice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Whittemore, Robin, Susan K. Chase in Carol L. Mandle (2001). Validity in Qualitative Research. *Qualitative Health Research*, 11: 522-537.
- Wolcott, Harry F. (1994): *Transforming Qualitative Data: Description, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks: Sage.
- Wolcott, Harry F. (1995): *The Art of Fieldwork*. Walnut Creek: Altamira Press.

Ksenija ŠABEC

Aleš Debeljak

Evropa brez Evropejcev

Sophia (Zbirka Spekter), Ljubljana
2004, str. 219, 4.200,00 SIT (ISBN:
961-6294-54-7)

Evroskeptična drža, ki predstavlja izhodišče knjige Aleša Debeljaka *Evropa brez Evropejcev*, ne da bi s tem zavračala idejo o nujnosti evropske združitve ali se celo sprijaznila z obstoječim statusom quo, ki določa procese sodobnih evropskih integracij, celovito in kritično posega v štiri vidike modernega oblikovanja Evrope.

Prvi vidik je ekonomističen in napačno predpostavlja, da razmeroma hitro spremenjenim tržnim razmeram nujno sledijo tudi spremembe vedenjskih obrazcev in vrednotnih sistemov posameznikov, ki so sicer utemeljeni predvsem v kulturnih tradicijah in kolektivnih spominih. Drugi vidik bi lahko poimenovali zgodovinsko-geografski, saj posega v še vedno nenatančno definirane zemljepisne in tudi simbolne meje Evrope, ki so bile historično običajno določene z zunanjim sovražnikom, poosebljenim bodisi v islamu, Orientu, komunizmu ali Balkanu. Tretji vidik, na osnovi katerega poskuša avtor premisliti temelje sodobne Evrope oziroma Evropske unije, da bi s tem ponudil možnost za izboljšanje ali vsaj zmanjšanje trenutnih negotovosti in slabosti povezovanja evropskih narodov in nacij v širšo, pa tudi globljo skupnost, predstavlja konstrukcija skupnega mentalnega okvira, v katerem bi se prepoznali in spoznali vsi evropski posamezniki in skupine. V tem primeru bi lahko uporabili že znani ter-

min evropske kulturne identitete, s katerim si institucije Evropske unije, predvsem Evropska komisija, prizadevajo postopno »privzgjati« občutek evropske pripadnosti in identifikacije, zlasti od sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja, v obliki različnih akcij in projektov, med katerimi je nemara najbolj prepoznavna kampanja People's Europe in v njenem okviru oblikovanje skupnih evropskih simbolov.

Avtor pravilno ugotavlja, da je tovrstna evropska kulturna in državljanska zavest, ki na nek način poskuša imitirati nacionalno oziroma kulturno identiteto, šibka, abstraktna, neobvezna, poljubna ter v vsakdanjem življenju posameznih nacionalnih držav pičlo navzoča. Še več. Trdimo lahko, da je o obstoju evropske kulturne identitete vsaj v javnem diskurzu še vedno nemogoče povsem utemeljeno govoriti, saj je na osnovi dosedanjih večletnih empiričnih javnomnenjskih primerjav med prisotnostjo nacionalne in tako imenovane evropske identitete že mogoče sklepati, da ostaja identifikacija ljudi z nacionalno pripadnostjo prevladujoča, da se državljani in državljanke članic Evropske unije v dobrem desetletju ne identificirajo nič bolj z evropsko identiteto in nič manj z nacionalno, da je torej omenjeno stanje časovno precej statično ter izpostavljeno le majhnim spremembam in da se mnenja glede evropske kulturne identitete, čeprav se v povprečju večina državljanov in državljanek članic Evropske unije vsaj do neke mere počuti Evropejce in Evropejke, med posameznimi državami zelo razlikujejo in bi bile posplošitve iz tega razloga lahko zavajajoče. Poleg tega velja omeniti, da občutek biti Evropejec/Evropejka niti ne sovпада nujno s prepričanjem o obstoju skupne evrop-

ske kulturne identitete, kar najbolj dokazujejo prav državljani in državljanke tako imenovanih evroskeptičnih držav, ki se sicer čutijo zelo navezane na Evropo, vendar pa ne verjamejo v skupno evropsko identiteto.

To dejstvo napeljuje tudi na četrti vidik evropskega reda, ki ga Debeljak postavi kot bistvenega v kontekstu konstrukcije tesnejše Evropske unije, tega dela v nastajanju. Izraz demokratični primanjkljaj, ki označuje precejšnje nezadovoljstvo državljanov in državljanek z delovanjem demokracije v Evropski uniji kot projektu družbenih elit, ne pa širokih populacij, je bil namreč tudi glavni povod izdaje Bele knjige leta 2001, s katero naj bi Evropska komisija poskušala zmanjšati razlike med evropskimi institucijami in državljani, čeprav je njen uspeh po mnenju nekaterih avtorjev precej vprašljiv.

Na podlagi omenjenih štirih obsežnih, a zgoščenih problemskih sklopov, ki jih delo Evropa brez Evropejcev vsebuje, je avtorjev namen po zagovarjanju čim bolj širokogrudnega razumevanja Evrope nedvomno dosežen. Tudi postkomunističnim državam (tej drugi Evropi, Evropi s primanjkljajem, neznanim deželam in zamazanim lisam na zemljevidu stare celine, polovični Evropi, Evropi periferne modernizacije, "kjer so levi") namreč priznava legitimno mesto v evropskem projektu; v nasprotju s prevladujočim utilitarističnim oziroma ekonomističnim zanemarjanjem političnih kultur in demokratične odgovornosti v Uniji poziva k upoštevanju kulturnih pogojev nastanka, razvoja in ohranitve skupne Evrope; opozarja na resne težave pri oblikovanju skupnega evropskega kulturnega prostora in ne nazadnje, poudarja nujnost vzpostavitve

evropske javnosti nad posebnimi nacionalnimi javnostmi.

Poleg tega knjiga nudi bralcu tudi tisti presežek, ki ga zapovedi esejističnih del sicer dopuščajo, njihovi avtorji pa nemalokrat spregledajo, medtem ko je iz strokovnih in znanstvenih zapisov že po definiciji izločen. Uvodne ali zaključne misli posameznih poglavij v knjigi namreč Debeljak, zvest svoji pesniški tradiciji, utemeljuje s sočno ubesedenimi in metaforično izpovednimi vsakdanjimi izkušnjami, ki mu jih v njegovo biografijo vtisnejo na videz preprosta, toda še kako umestna otroška vprašanja, srečanja s prijatelji in kolegi, potovanja na literarne ali strokovne nastope, obrobni dogodki, skratka tista izkustvena doživetja, s katerimi se lahko poistoveti sleherni bralec. Prav zaradi svoje konkretne vsakdanjosti in navidezne preprostosti so namreč tovrstni miselni izhodi, v sicer z informacijami in podatkovnimi preskoki nabitem besedilu, tako dobrodošel mišljenjski oddih kot močan inspiracijski vir, da posežemo po naslednji strani.

Delo, ki temelji na širokem izboru mednarodne znanstvene in esejistične literature s področja razvoja evropske ideje, sicer ne ponuja dokončnih odgovorov na nerešena vprašanja, saj avtor sam izraža dvom o lastnem razumevanju evropskega združevanja. Kljub temu pa zasleduje nekatere koncepte kot možne rešitve, ki bi kljub odsotnosti skupnega jezika, raznolikih političnih kultur in nadnacionalnega demokratičnega reda vendarle preprečile prevladujoč birokratski in ekonomističen ustroj Evropske unije ter omogočile krepitev take Evrope, v kateri bi bile tradicije vseh etnij in narodov, tudi manjšinskih, priznane kot skupni sestavni del ev-

ropske podobe in ne omejene zgolj na folkloristično privlačne vsebine za množični turizem in popularno trženje kulturne dediščine. Kultura soglasja, znotrajevropska solidarnost in občutek enakosti, državljanske, politične in socialne pravice, ustavni oziroma inteligentni patriotizem, krepitev kozmopolitske zavesti ter skupna javna sfera, ki bi omogočila evropsko debato o evropskih javnih zadevah, predstavljajo po Debeljakovem mnenju tista sidrišča, na katera bi bilo potrebno preusmeriti pozornost, če naj bi Evropa v prihodnosti za svoje državljane in državljanke zares postala vsebinski in imaginativni okvir splošne identifikacije.

Pri tem ostaja nemara spregledano dejstvo, da skupna javna sfera in javni diskurz nikakor ne moreta biti omejena samo na forume ozkih političnih niti intelektualnih elit, pač pa morajo biti vanje vključena tudi širša javnost. Čeprav podatki Evrobarometra kažejo, da je samo izrazita manjšina »starih« državljanov in državljanek Evropske unije pripravljena sodelovati v tovrstni diskusiji, bi bilo po eni strani nujno stimulirati zanimanje in vključenost ljudi v evropski dialog, po drugi strani pa bi bilo potrebno povečati možnosti za politično sodelovanje posameznikov pri odločanju. Samo sprememba narave odnosa med državo oziroma Unijo in civilno družbo bi lahko povzročila, da državljani ne bi bili več zgolj pasivni nosilci ali prejemniki pravic in državljanskih svoboščin, pač pa aktivni posamezniki z občutkom javne dolžnosti, ki bi si prizadevali prepoznavati javni blagor ter tehtati koristi in pomanjkljivosti posameznih predlogov za urejanje javnih zadev. Aktivno državljanstvo, ki je zavoljo družbene kompleksnosti, politične centralizacije,

gospodarske nepreglednosti, predvsem pa v potrošništvo zaverovanih populacij skoraj utopičen in nedosegljiv cilj, je tako na nacionalni kot na evropski ravni nemara pomembnejše od patriotskih nagnjenj, kakor koli že ideal-tipsko jih poskušamo distancirati od nezaželenih in surovih vidikov nacionalizma in šovinizma. A kot pravi avtor, je skupna evropska identiteta v svoji abstrakciji tako ali tako predvsem proces brez nujnega rezultata in pot brez zapovedanega končnega cilja.

Simona KUSTEC LIPICER

Jernej Pikalo

Neoliberalna globalizacija in država
Založba Sophia, Zbirka Sodobna družba, Ljubljana 2003, str. 224, 4.000,00 SIT (ISBN: 961-6294-51-2)

V knjigi Neoliberalna globalizacija in država Jernej Pikalo glavne poudarke nameni teorijam in konceptom države, neoliberalizma in globalizacije. Avtorjev izbor tematik je usmerjen v obravnavo nekaterih izmed (naj)bolj aktualnih vprašanj o (novem) obstoju, lastnostih in zakonitostih v odnosu med državo in globalizacijo, ki jo pojmuje kot eno izmed v praksi najbolj uveljavljenih ekonomsko-političnih doktrin danes. Preučevane tematike so zanimive in se dotikajo kar nekih znanstvenih disciplin, verjetno pa najbolj politoloških in ekonomskih. Avtorjeva odločitev za izbor politološkega pogleda na odnose država : neoliberalna globalizacija sledi aktualnim svetovnim politološkim trendom, ki se z vprašanji države in globalizacije od konca prejšnjega stoletja dalje ukvarja-

jo verjetno najbolj intenzivno, pa tudi obsežno, čevzamemo za ta kriterij število različnih zvrsti objav, ki so dosegljive v (strokovni) javnosti. Istočasno avtor tudi znotraj politološkega diskurza odpira kar nekaj različnih vsebinskih in metodoloških vidikov, skozi katere je možno brati njegovo delo. Ugotavlja, da so poleg številnih pogledov na državo, tudi vsebine globalizacijskega diskurza različne, saj v različnih govornih in teritorialnih področjih prevladujejo različne politološke teme, od vprašanj suverenosti, konkurenčnosti države, statusa države blaginje, geostrateškosti in geopolitičnosti, ekonomskih vprašanj zadolževanja države in posledic, ki jih to prinaša, do finančnih dilem.

Zaradi že opisane širine in možnosti preučevanja tematik skozi različne zorne kote, se v recenziji v prvi vrsti ukvajamo s tistimi vsebinami knjige, ki se osredotočajo zlasti na razumevanje vloge in lastnosti države v sedanjem obdobju t.i. neoliberalne globalizacije.

Delo je strukturno razdeljeno v sedem večjih sklopov, ki s širšega vidika pokrivajo predvsem vprašanja globalizacije in metodologije preučevanja. V prvem večjem sklopu, ki ga avtor poimenuje »Čudoviti svet teorije globalizacije«, predstavlja nekatere teorije t.i. avtorjev globalizacije (npr. Hay in Marsh, Higgott in Payne, Wincott, Wade, Held in McGrew, Weiss, Giddens). Avtorjev izbor je sinteza širokega aspekta raznolikih pogledov na globalizacijo, kjer se zdi, da je njegov namen strukturirati vsebino glede na kriterij (ne)pomembnosti globalizacije. Tiste, ki globalizaciji in njenim posledicam pripisujejo pozitiven pomen, avtor označi kot globaliste, skeptiki pa so tisti, ki dvomijo o dobrobiti globalizacije

(str. 20). Kljub izpostavljenemu kriteriju se avtor na koncu poglavja odloči za preučevanje globalizacije prek teorije oziroma ideologije neoliberalizma, za katerega se kasneje izkaže, da se po obeh prvotno izpostavljenih kriterijih pričakovano bolj približuje prvi skupini. To avtor potrjuje tudi z navajanjem nekaterih skupnih značilnosti obeh (str. 28-30). V ospredju tega sklopa knjige se že pojavlja tudi odnos med (liberalno, op. S.K.L.) državo in globalizacijo, za katerega se zdi, da državo postavlja na stranski tir, da postaja vse bolj podrejena načelom tržne ideologije, saj trg sili državo v sekundarno vlogo oziroma trdi, da je država mrtva (str. 38).

Avtorjevo nadaljnjo analizo vodi predvsem obsežen razmislek o najprimernejši metodi za preučevanje vsebin države, globalizacije in neoliberalizma. Odločitev za izbor hermenevitične metode utemeljuje v tretjem velikem sklopu dela, ki ga posveti prikazu evolutivnega razvoja omenjene metode. Hermenevitični pristop se je razvil zaradi prepričanja, da mora razlaga človekovih dejanj vedno vsebovati poskus, da bi ponovno odkrili in interpretirali pomen in namen družbenih akcij s stališča izvajalcev teh akcij samih (str. 49). Istočasno predstavi tudi omejenosti pozitivističnih in empirističnih pristopov, pa tudi t.i. Newtonove teorije oziroma mehanicizma v politologiji, katerih največji problem je neupoštevanje razumevanja družbenih fenomenov. Kar zadeva vprašanja države in globalizacije, pa po njegovem mnenju, hermenevitična metoda omogoča, da se namesto pozitivističnih vprašanj o tem, kaj je država oziroma kaj je globalizacija, lahko vprašamo tudi z globljimi in, za razumevanje obeh fenomenov,

pomembnejšimi vprašanji: kako, na kakšen način se pripoveduje zgodbe o državi in globalizaciji, zakaj se o njih razpravlja prav zdaj, zakaj prav v epistemskem okolju itd. (str. 153).

Po našem mnenju prav odločitev za izbor opisane metodologije vpliva na nadaljnjo strukturo dela, ki je razdeljeno v t.i. prvo in drugo branje, kjer pa se zdi, da podrobnejše oziroma jasnejše vsebinsko-metodološke pojasnitve razlik med obema branjema najdemo šele na koncu knjige. Avtor pojasnjuje (str. 182), da je namen prvega branja z vidika suprahistoričnega subjekta, z mesta nekoga, ki ve pokazati, kakšne so težave, ki obdajajo antinomično razmišljanje o globalizaciji in državi. Medtem ko je naloga drugega branja premik prek pasti suprahistoričnega subjekta in pogled na odnose med globalizacijo in državo na drugačen način ... na način, kako je bila izjava oblikovana in kakšni so odnosi med posameznimi izjavami.

Znotraj poglavja »Prvo branje« se avtor ukvarja z večnim vprašanjem teorije države, s posebnim poudarkom na liberalnodemokratski državi in že v začetnem poglavju z referiranjem na Petra Abramsa ugotavlja, da smo državo pričeli jemati kot samoumeven objekt politične prakse in politične analize, medtem ko nam ni jasno, kaj država sploh je (str. 77). Da bi lahko obšli to samoumevnost in razumeli državo, pa tudi druge preučevane vsebine do (po)polnosti, avtor v nadaljevanju izpostavi pomen razumevanja zgodovinskega razvoja države, suverenosti, trga in s tem posledično globalizacije. Skozi celotno poglavje se kot izjemno pomemben in dragocen element dela kaže sintetični, čeprav mestoma enciklopedični oris posameznih teorij

države. Vzporedno s širšim teoretičnim pregledom avtor svoje zanimanje bolj podrobno usmerja v liberalno in marksistično razumevanje države, kjer je slednjega moč razumeti kot vsebinsko protiutež prvemu. Avtor zaključuje, da v luči povedanega ne moremo več govoriti o tem, kaj globalizacija hoče od države, kakšne pogoje bivanja ji zastavlja, ampak je treba vprašanje obrniti in se vprašati, kaj država(e) hoče(jo) od globalizacije (str. 129). Takšne sklepe utemeljuje z ugotovitvijo, da država kljub nekaterim prevladujočim teoretičnim pogledom (zlasti neoliberalnim, op. S.K.L.) očitno ne propada, pač pa propada specifična teorija države, ki je neprimerna za čas, v katerem živimo. Ta teorija je namreč poskušala upredmetiti državo v objekt, da se površnemu opazovalcu lahko dozdeva, da izginja generična oblika države, ne pa samo določena oblika. Če država sploh propada ali se spreminja, se to dogaja samo specifični teoriji, ne pa vsaki teoriji (str. 138). Avtor prvo branje zaključuje z ugotovitvijo, da se danes razmerje med globalizacijo in državo prikazuje kot čudna mešanica newtonstva, kartezijanstva in Hobbesovega pogleda na posameznika (str. 181), saj je v prevladujoči liberalni in neoliberalni politični teoriji posameznik zamišljen kot materialno atomirano bitje (str. 183). Tako za državo kot tudi posameznika torej velja ideja suverene avtonomije, ki lahko obstaja zgolj tedaj, ko se nihče ne vmešava.

Tudi v »Drugem branju« Pikalo kot glavni problem (ne)razumevanja države in njenih odnosov ter navezav z drugimi teorijami in družbenimi fenomeni izpostavi postvarelost, sprejemanje konceptov kot danih in pomanjkanje razumevanja pomena vsebine konceptov.

Ugotavlja, da je materialna logika oblikovanja družboslovnega vedenja delno kriva za izginotje posameznika, čeprav je po drugi strani ključna za odnos med globalizacijo in državo. Podobno zaključuje tudi v primeru države, kajti če je država dojeta zgolj kot objekt, potem so v krizi pogledi na državo, struktura, način razmišljanja in orodja za njihovo obdelavo, kar pripelje do sklepa, da država res propada (str. 204). Državo moramo začeti jemati kot nastajajoč, parcialen in nestabilen sistem, ki je v kompleksni povezavi z drugimi sistemi, saj je država vedno znova nastajajoča entiteta, treba jo je vrniti v objem zgodovinskih in družbenih specifik.

Delo *Država in neoliberalna globalizacija* je z vidika nadaljnega razvoja in sledenja aktualnim politološkim trendom raziskovanja za slovenski prostor vsekakor zelo pomembno in dobrodošlo. Idejno je zanimivo zasnovano, saj poskuša medsebojno primerjati tiste vsebinske poudarke, ki so si pogosto v medsebojnem nasprotju. Takšnih nasprotij, kot sta si denimo pogleda na pomen države in trga znotraj neoliberalne ideologije, tudi neoliberalne teorije države. Prav tako zanimiv se zdi izbor hermenevitične metodologije, ki obeta razkritje nove kvalitete v razumevanju preučevanih vsebin in se na koncu pokaže v sklepu, da države ni možno jemati kot objekt, zaradi česar tudi ni možno sprejeti ideje o njenem propadanju.

Prav na mestih, na katerih se izpostavlja dilema o današnjem statusu (ne)obstoja države pa se zdi, da bi bili avtorjevi sklepi še toliko bolj legitimni, če bi to problematiko umestil v širši zgodovinski kontekst razprav o zatonu in ponovnem vzponu držav, ki so bila

prisotna že mnogo pred obdobjem t.i. globalizacije. Z vidika razumevanja vloge države so bile namreč te razprave stalno aktualne in so se praviloma pojavljale kot odgovor na spremenjene družbeno-politične razmere. V 20. stoletju je tako denimo vse do 70. let že tako kot danes prevladovala teza o zatonu, odmiranju države, ki je bila v nasprotju z današnjimi ekonomskimi razlogi bolj akademsko obarvana. Politologi so bili namreč zlasti v 50. letih, ko se je večina svetovnih držav ponovno postavljala na noge, prepričani, da je država tako neoprijemljiv pojem, da jo je potrebno 'izbrisati' in zanj poiskati nov termin - politični sistem. To dilemo pa so kasneje, tudi kot posledico spremenjenih razmer v družbi in ponovne potrebe po tedaj socialni intervenciji države, poskušali ovreči zagovorniki t.i. državocentrične teorije s trditvijo o ponovni vrnitvi države. Prav zaradi tesne navezanosti stalno spreminjajočih se pogledov na državo z aktualnimi dogajanjem, ki se odvijajo v njej, se vsekakor močno strinjamo z avtorjevo ugotovitvijo, da jo je potrebno gledati z vidika subjekta. Hkrati s tem pa ne moremo mimo dejstva, da eno izmed bistvenih vidikov razumevanja tega, kaj država je, poleg subjektivizacije predstavlja tudi razumevanje njenega dejanskega poslanstva oziroma (mehanicističnega razumevanja?) funkcij, ki jih izvaja v družbi.

Andrej Grubačič

Globalizacija nepristajanja

Svetovi, Novi Sad 2003, str. 131, 250 din (ISBN: 86-7047-422-0)

Nedvomno je politološka literatura obremenjena z mitom o objektivnosti in nevtralnem pogledu, kar naj bi ji dajalo pridih znanstvenosti in akademske relevantnosti. Ker pa so tovrstni kriteriji vedno določeni politično, in torej odvisni od prevladujočih političnih tendenc v nekem času in prostoru, se dogaja, da tovrstna pisanja bolj ali manj zgolj (re)producirajo pravoverne predstave in politične interpretacije ter slavijo apologijo obstoječega. A knjiga Globalizacija nepristajanja je vse prej kot to, kajti Grubačič bralkam in bralcem že na začetku daje vedeti, da tega v nadaljnjem branju ne bodo našli. Namesto tega knjiga, ki je zbirka trinajstih člankov, predavanj in intervjujev o procesu globalizacije, ponuja obilico konceptualnih in teoretskih nastavkov, ki izvirajo neposredno iz prakse in izkušenj aktivnega sodelovanja v sodobnih družbenih gibanjih v času globalizacije.

Osnovni antagonizem, o katerem govori knjiga, se veže na (vsaj) dve povsem različni viziji procesa globalizacije. Na eni strani gre za danes prevladujoč koncept t.i. globalizacije 'od zgoraj', za neoliberalno globalizacijo; na drugi strani pa gre za t.i. globalizacijo 'od spodaj', ki, kot dokazuje tudi ta knjiga, ne pomeni zgolj gibanj in protestov proti neoliberalni globalizaciji, temveč tudi gradnjo celostnega angažmaja odnosov, interakcij in sodelovanja med ljudmi v kulturnem, ekonomskem in političnem smislu. Kot pravi Grubačič,

je ena bistvenih razlik med tema procesoma v tem, da ima globalizacija 'od zgoraj' le eno ideologijo - neoliberalno, globalizacija 'od spodaj' pa temelji na mnogoglasju idej in ideologij, ki jih povezuje globalna solidarnost.

Eno izmed teh optik videnja aktualnih družbenih, političnih in ekonomskih procesov 'od spodaj', bralkam in bralcem ponudi tudi knjiga Globalizacija nepristajanja. Gre namreč za knjigo, ki bi jo lahko uvrstili v miselni tok sodobnega anarhizma. Le-ta je nastal v duhu politike upora v času globalizacije, njegova vidnejša predstavnika pa sta Noam Chomsky in Michael Albert (ki je tudi avtor predgovora h knjigi ter soavtor dveh poglavij). Kot zagovornik te politične doktrine Grubačič ne ponuja le orisa sodobnega anarhizma, temveč bralki in bralcu omogoča tudi pregled nekaterih ključnih vprašanj sodobnega sveta, ki segajo od logike sodobne politične konstitucije in problemov, s katerimi se soočajo globalna družbena gibanja, do konkretnih demokratičnih alternativ neoliberalni globalizaciji, ki jih je mogoče misliti znotraj horizonta sodobnega anarhizma.

V prvih poglavjih avtorja zanima predvsem proces vzpostavljanja in ohranjanja, kot pravi sam, novega tipa univerzalne totalitarne oblasti - neoliberalne globalizacije in neenakopravnega, individualističnega in etatičnega modela tržne demokracije. Meni, da se ta nova oblika dominacije vzpostavlja na treh glavnih poljih: skozi monopol nad ideologijo, skozi težnjo, da se kapitalu omogoči totalitarna kontrola nad celotnim življenjem, in skozi politične tehnike nadzora in družbene kontrole. Kot sodobno tehniko kontrole omenja predvsem 'prekarizacijo'. Gre za vzpostav-

ljanje trajnega in vsesplošnega stanja negotovosti, ki ljudi prisiljuje na sprejemanje 'flexploatacije' (popolna flaktabilnost, nezaposlenost oziroma delo za določen čas in pod določenimi pogoji itd.). V tem kontekstu je še posebej zanimiva povezava, ki jo avtor naredi med politiko 'prekernosti' in Svetovno banko ter med strukturnim prilagajanjem in vzponom nove desnice v oblastne garniture: ravno 'prekernost' naj bi hranila ksenofobične strahove, dopuščala razmah in dojemljivost za populističen ekstremizem nove desnice ter razmah najsubtilnejših oblastnih tehnik kontrole. S to primerjavo Grubačič poda kar nekaj razlogov, zakaj boj proti 'prekernosti' postaja pomemben del globalnih družbenih gibanj.

Avtor se podrobno posveti tudi ideološkim mehanizmom, ki so pripomogli k temu, da neoliberalizem izgleda kot normalno stanje družbe, kot nekaj naravnega in nespremenljivega. Kot pravi, ima pomembno vlogo pri tem ter pri procesu kapitalistične akumulacije tudi šola (organiziranje v princip ekonomske hierarhije, legitimacija ideoloških formacij, ki so potrebne za reprodukcijo neenakosti), zato predlaga koncept nove progresivne pedagogike, ki bi izstopil iz danes dominantnega ideološkega načina posredovanja znanja.

Poglavja osrednjega dela knjige so vezana predvsem na miselni tok sodobnega anarhizma. Tako v petem in šestem poglavju, ki sta prvič izšli kot predgovora k hrvaškima prevodoma Chomskijevih knjig, beremo o ključnih idejah in temah, ki prežemajo delo tega teoretika sodobnega anarhizma, v poglavju z naslovom Želja po svobodi pa sledi konkretna analiza vsebine in

elementov sodobnega anarhizma v gibanju za pravičnejšo globalizacijo ter analiza sprememb znotraj anarhistične doktrine, ki jih povzroča aktualni cikel političnih bojov. Ker je bila politična doktrina anarhizma vedno vezana na določene cikle političnih bojov, je razumljivo, da se sodobni val anarhizma razlikuje od idej, ki so nastale v družbeno-zgodovinskih okoliščinah sredine 19. in začetka 20. stoletja, ter so jih formirali Mihail Bakunin, Peter Kropotkin, Emma Goldman, Alexander Berkman itd. Kot piše Grubačič, gre pri sodobnem anarhizmu za spremembo paradigme v smeri, ki zavrača (stari) antiavtoritarni dogmatizem, ideološko koherentnost in eno samo vizijo sveta ter se približuje pluralističnemu načelu. Sodobni anarhizem naj tako ne bi več dajal dokončnih odgovorov, opustil naj bi tudi klasično pojmovanje revolucije, naravo svoje kritike pa je pripravljen prilagoditi sodobni družbenopolitični situaciji.

V osmem in devetem poglavju beremo o konkretni demokratični alternativi neoliberalni globalizaciji ter kapitalistični družbeni formaciji - o participativni ekonomiji (Parekon). Gre za celostno ekonomsko vizijo, ki zajema proizvajalce in porabnike, in temelji na sistemu ravnotežja poslov, participativnem planiranju, renumeraciji glede na vložen trud itd. ter na načelih solidarnosti, enakosti, nehierarhičnosti in ekonomski pravičnosti. Parekon vključuje tudi sistem na novo definiranih demokratičnih institucij, ki naj bi zamenjale Svetovno banko, Mednarodni monetarni sklad in Svetovno trgovinsko organizacijo ter bi ustrezale potrebam lokalnega prebivalstva in čim bolj pravično regulirale svetovno trgovino

in menjava.

Zadnja poglavja knjige polemizirajo predvsem o novih oblikah upora, državljske nepokorščine in o drugih političnih aktivnostih znotraj globalnih (alterglobalističnih) gibanj. Posebna pozornost je namenjena konkretnim procesom na svetovni in evropski ravni. Tako v (morda najbolj osebnem) delu Dnevnik iz Porto Allegra avtor opisuje lastne izkušnje, srečanja in občutke, ki jih je bil deležen na drugem Svetovnem socialnem forumu, v zadnjem poglavju pa skupaj z Albertom razmišljata o novi evropski levici, o dogodkih, procesih in gibanjih, ki v Evropi gradijo globalizacijo 'od spodaj', še posebej pa o Evropskem socialnem forumu in Evropski socialni konzultu.

Knjiga Globalizacija nepristajanja je aktualno in dobrodošlo čtivo o procesu globalizacije tudi za slovenski (tako aktivistični kot akademski) prostor. Predvsem za bralke in bralce, ki bi o tej tematiki želeli izvedeti še več, pa je uporaben tudi dodatek h knjigi, ki ponuja pregled izbrane literature ter spletnih strani o globalnih družbenih gibanjih. Morebitno pomanjkljivost knjige pa bi lahko iskali v avtorjevem zanamranju drugih izmov, ki prepletajo teorijo in prakso globalizacije 'od spodaj', in zato nekatere ideje, ki nikakor niso zgolj plod sodobnega anarhizma, avtomatično pripisuje le-temu, oziroma je celo prepričan, da sodobni anarhizem predstavlja prevladujoč okvir za oblikovanje politik globalizacije 'od spodaj'. Temu pa bi verjetno številni oporekali.

Boštjan ANTONČIČ, Otmar ZORN: QUALITATIVE ANALYSIS OF CONFLICTS BETWEEN SALESMEN AND ENGINEERS IN A BUSINESS UNIT THROUGH THE FOUCAULT'S POWER/KNOWLEDGE PERSPECTIVE

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 5

This paper presents a qualitative, interpretive study of a growing small corporate venture group. Meanings in such lives were examined by using Foucault's power/knowledge framework where power and knowledge are inseparable, and exist in individuals' discourses, actions, tactics and mechanisms. Key elements in complex corporate lives of individuals, mostly engineers and salesmen, in the venture group are: customer orientation, coordination and specialization, dispersion of knowledge, conflicts/tensions, prioritisation, stress/frustration, professional relationships, identity/personality, hierarchy and hands-off management. In the venture group the customer orientation is a framing power/knowledge discourse; there are key conflicts for knowledge; and the actual, informal hierarchy is based on the distribution of knowledge among individuals.

Key Words: knowledge, power, conflict, discourse, customer orientation

Borut RONČEVIČ: BETWEEN THE CORE AND PERIPHERY: ON THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS OF DEVELOPMENT

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 29

One of the key questions posed in the context of some post-socialist countries entering the European Union is, whether it is realistic to expect that (at least some) new EU member states are going to make a developmental breakthrough into the developmental core, i.e. the group of the most developed European countries. In the contrast to the approaches based on extrapolation or forecast of the developmental trends in the future, the author attempts to find out if the mentioned countries have sufficiently developed conditions for developmental successfulness. The article deals with the analysis of the role of the intangible socio-cultural factors of developmental performance in order to verify the hypothesis that a specific complex of socio-cultural factors is necessary and sufficient condition. The article starts with systematic classification of European countries into the developmental core, semi-periphery and periphery. The following part of the article deals with defining developmental factors within the heuristic model of socio-cultural factors of development. The model is verified by the application of "fuzzy-set" analysis, which confirms the basic hypothesis. Only the semi-peripheral countries have the realistic possibility for the developmental breakthrough, while in the peripheral countries the socio-cultural factors of development are too weakly developed. In the European context, and especially in the countries of semi-periphery and the developmental core, the hierarchical or "top-down" approaches in formulation of developmental policies cannot give satisfactory results. More developed countries of Central and Eastern Europe must attempt to formulate policies aiming to create conditions for development of socio-cultural factors of development.

Key words: Socio-cultural factors of development; developmental performance; Central and Eastern Europe; core, semi-periphery and periphery; fuzzy-set analysis

Dejan JONTES: BRITISH CULTURAL STUDIES AND POLITICAL ECONOMY: RETHINKING THE DEBATE

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 52

The article deals with the relationship between the political economy of the media and culture, and British cultural studies. The main differences between the two approaches are located in economic reductionism of political economy, the question of consumption in cultural studies, and the differences in dealing with and defining ideology. While political economy still sees ideology as false consciousness and the relationship between the base and superstructure as a causal relationship, cultural studies reject the deterministic explanation of the relationship between the elements of society. In conclusion, the author argues that cultural studies and political economy cannot simply be reconciled with one another because they proceed from the incommensurable premises.

Key words: cultural studies, political economy, production, consumption, ideology.

290

UDC: 316.423.5 (497.4):316.754**Ivan BERNIK, Martina TRBANC: A SELF-PORTRAIT OF UPPER-MIDDLE STRATUM: EXCEPTIONAL BUT CONFORMIST**

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No 1, pg. 65

The paper is based on analysis of diaries of "well-known Slovenian citizens", published in a Saturday Supplement of a daily "Delo". Drawing on Goffman's dramaturgical concept of social interactions and Weber's theory of stratification, the diaries are analysed as public self-presentations of members of upper-middle stratum. The analysis focuses especially on a question of how characteristics of upper-middle stratum and its differentiation from other social strata are presented in the diaries. The analysis leads to a conclusion that the diaries show a growing self-assurance of the upper-middle class in Slovenia.

Key words: post-socialism, social stratification, upper-middle stratum, personal documents, qualitative analysis.

UDC: 323.15(=50)(497.4)

Mateja SEDMAK: ITALIAN NATIONAL COMMUNITY IN THE REPUBLIC OF SLOVENIA – SOCIAL (SELF) PLACEMENT*Teorija in praksa*, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 89

Based on the existing socio-cultural and economic organisation of the Italian national community, its legal status and changing demographic structure, and on analyses of results of three empirical studies conducted on the territory of Slovenian Istria from 2000 through 2002, the article aims to present the social (self) placement of members of the Italian national community. The self-evaluation of the status of members of the Italian national community is mostly based on data acquired through the application of qualitative research methodology (auto/biographies and semi-structured interviews). The research findings are also supplemented by the results of quantitative research. Given that an explicitly positive image and favourable legal status conceal a patronising treatment and dissatisfaction occasionally expressed by minority members, the research findings emphasise the problematic nature of any homogeneous evaluation of the social status of the Italian national community in Slovene Istria.

Key words: Italian national community, Italians, minorities, ethnicity, ethnic identity, interethnic relations, Slovene Istria.

Simona ZAVRATNIK ZIMIC, Mojca PAJNIK: TRAFFICKING IN WOMEN: A VICTIM'S PERSPECTIVE**Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 113**

Trafficking in women is mostly analysed in the context of organized crime prevention and migration control. An urgent need is arising to conduct a research that focuses on victims' situation, an individual experience of trafficked women. Research that takes into consideration human rights perspective and acknowledges gender specifics in relation to trafficking brings forward a perspective of care for vulnerable individuals. Available data and inconsistencies in relation to terminology connote a need to develop more visible policies that would contribute to the decriminalisation of the victim. In-depth interviews as research method enable a thorough research of victim's perspective. Both in interview design and in interviewing itself, however, specifics of trafficking need to be considered, such as the position of the victim and circumstances of interviewing.

Key words: trafficking in women, victim, human rights, migration, prostitution, gender politics, interview.

UDC: 316.35:305

Alenka ŠVAB, Roman KUCHAR: »HIDDEN SOCIAL MINORITIES« - THE CASE OF RESEARCHING EVERYDAY LIFE OF GAYS AND LESBIANS IN SLOVENIA

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. LXII, No. 1, pg. 136

The article presents basic methodological dilemmas and results of the research project on everyday life of gays and lesbians in Slovenia, carried out by the authors of the paper in the period 2002–2004. The project is a combination of qualitative and quantitative methodology. The quantitative part consisted of a 35 to 70 minutes long face-to-face survey on a sample of 443 gays and lesbians. Sampling was done by link-tracing method. Qualitative part consisted of 7 focus groups, where 36 people were interviewed. The topics researched in the quantitative part were the following: homosexual identity and coming-out; partnership; violence and discrimination; school and education; working place; GLBT subculture and media; children and family relations. The qualitative part focused on the selected topics: coming-out, partnership, and violence.

Key words: homosexuality, qualitative methodology, family life, closet, coming out, partnership, violence.

UDC: 613.83

293

Vera GREBENC: HEROIN CRISIS AS A LANDSCAPE ON A MAP OF DRUG USING

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. LXII, No. 1, pg. 159

On the basis of qualitative analysis of the interviews done with drug users, the author shaped a map of the heroin crisis. It is analysed in relation to the social context: employment, schooling, leisure time, social networks; and with regard to everyday situations important to users: purchasing, consumption. The results show that the crisis does not occupy a central position in the lives of the people who use heroin, yet it is in a special way permanently present. The possibility of a good outcome of the crisis depends on the social status of the individual and on the present circumstances, whether it is about control over risk or about maintaining and re-establishing important social roles in the lives of addicts.

Key words: heroin crisis, risk, addiction, harm reduction.

Ines KVATERNIK JENKO: POLITICAL ASPECTS OF (THE USE OF) ILLICIT DRUGS

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 178

The author's aim is to draw attention to the importance of qualitative research in the field of illicit drugs. The author's several years field work, interpreted with anthropological instrumentation, introduces some new findings into the scientific debate on drugs. They are based on life experience of mainly those users of illegal drugs who are not included in statutory treatment- of those who do not control their use of drugs and of those who control their use of drugs and do not have problems with it in their everyday life. The author elaborates a typology of political dimensions of illicit drugs and points out the hidden extensions between politics and drugs.

Key words: drug users, drug policy, fieldwork, illicit drugs, political relations.

UDC: 331.5:314.4-056.26

Liljana RIHTER, Ružica BOŠKIĆ: POSSIBLE MEASURES TO INCREASE EMPLOYABILITY – THE CASE OF HOMELESS PEOPLE AND PEOPLE WITH DRUG ADDICTION PROBLEMS

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 192

Due to different reasons some categories of population are in a significantly unfavourable situation on the labour market. Vulnerable categories represent a relatively small share of the whole population and therefore little statistical facts are available about them. The article includes a description of the methodological approach, which enables the collection of basic data about social and economic position of vulnerable categories in Slovenia, as well as the collection of information about barriers to employment and possible measures to increase their employability. Results for two vulnerable categories are presented. They are interesting especially because of the differences in data collected from different sources.

Key words: vulnerable categories, social inclusion, employability, focus groups

Danica FINK HAFNER: MONITORING AND EVALUATING CULTURAL POLICIES: A CROSS-COUNTRY COMPARATIVE ANALYSIS**Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 212**

The article focuses on analysis and research that has chiefly developed in response to the state's growing intervention in society. Reflecting the increasing need for expert support for political decision-making in policy processes, policy analysis as a new discipline developed in the second half of last century. The use of policy analysis has been shifting from the core state sectors to others, including cultural policies. In the article, we analyse the development of systems for monitoring and evaluating cultural policies in France, the Netherlands and Finland on the basis of both previous research and 23 interviews conducted with governmental and nongovernmental experts in these countries in 2002. The institutional, contextual and methodological characteristics of these systems are compared. Research has shown that state actors (political decision-makers) are privileged due to their monopolistic positions and access to expert knowledge (policy analysis findings) in the policy process. Still, we are witnessing the strengthening of the civil society sector in democratic societies. This phenomenon is also expressed in the shrinking state monopoly in the mentioned systems. Policy analysis is becoming a tool of the democratisation of cultural policy-making. Through civil society actors' involvement in the monitoring and evaluating of cultural policies the state-centred systems of collecting primarily quantitative data for the needs of political executives are being altered by both the enrichment of sources and the methodological complexity of monitoring and evaluating cultural policies.

Key words: policy analysis, cultural policies, monitoring, evaluation of public policies, state, democracy, France, the Netherlands, Finland.

UDC: 316.7: 391

Tomaž KRPIČ: AESTHETIC RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN BODY AND SECONDARY CULTURAL OBJECT

Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 1, pg. 239

The article examines aesthetic relationship between human body and secondary cultural object, which can be found during the communication process. Individuals only rarely establish contacts directly by using only their own bodies. High level of intimacy is not always easy to establish, and it is not always appreciated too. That is why individuals use secondary cultural objects, such as cloths, as a vehicle for carrying various cultural meanings. Although fashion is not recognized as an artistic form and in addition the activity of fashion designers is perceived as creation of material conditions of an individual's pleasure, its aesthetic character cannot be overlooked. When fashion is invited by art to join, than we are witness of entrance of everyday life into the world of art. As an example body art performance of imitation of fashion show at gallery Kapelica is depicted.

Key words: body, secondary cultural object, art, fashion

Tina KOGOVŠEK: RELIABILITY AND VALIDITY IN QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH**Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol XLII, No. 1, pg. 256**

Quality of research findings is one of the basic issues in the field of methodology. In the paper concepts of quality in quantitative and qualitative research are presented and critically evaluated, with a greater emphasis on the latter. Among other findings, the author claims that recent efforts within qualitative research strive toward clearer and more systematic standards of quality of research and that stereotypical definition of quantitative research as more reliable and of qualitative research as more valid is oversimplified. There has also been a visible trend of overcoming strict separation of these two approaches and applying the approach (or combining approaches) that is the most appropriate for a certain research problem. Regardless of which approach is used, it is necessary to apply clear standards of quality of research findings.

Key words: qualitative research, quantitative research, validity, reliability

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Založba FDV
Knjižni klub Založbe FDV
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

T: 01 5805 147, F: 01 5805 108
E: zalozba.fdv@fdv.uni-lj.si

V mesecu marcu 2005 je v okviru Založbe FDV začel delovati Knjižni klub Založbe FDV.

Članstvo v klubu in s tem pravico do nakupov knjig po nižjih klubskih cenah si pridobite tudi z enoletno naročnino na revijo TIP. Vsi dosedanja naročniki revije so vključeni v klub.

Vabimo vas, da si celotni založniški program ogledate na spletu <http://www.fdv.uni-lj.si/zalozba/>

299

Pravila Knjižnega kluba Založbe FDV

1. Članstvo ne prinaša nobenih obveznosti.
2. Člani lahko kupujejo publikacije Založbe FDV po klubskih cenah.
3. Člani kluba so vsi študenti Fakultete za družbene vede. Člani postanejo z vpisom na Fakulteto za družbene vede, članstvo pa preneha z zaključkom študija.
4. Člani kluba so tudi naročniki revij Teorija in praksa, Metodološki zvezki, Družboslovne razprave, Journal of International Relations and Development.
5. Član kluba lahko postane tudi fizična ali pravna oseba, če se naroči na katerokoli revijo, ki izhaja na FDV za najmanj eno leto.
6. Nakup po klubskih cenah lahko opravite:
 - s spletnim nakupom na www.fdv.uni-lj.si/zalozba/
 - v tajništvu Založbe FDV
 - na stojnici FDV (torek in sredo)
 - pošljete naročilo na e-naslov zalozba.fdv@fdv.uni-lj.si
 - pošljete naročilo po faksu na št. 01 5805108

Andrej Kirn

Narava, družba, ekološka zavest

2005 / št. strani 350/ brošura

cena 4.500 SIT, klubska cena 3.600 SIT

“V letu 2003 je prišlo v Sloveniji do množičnega pogina številnih čebeljih družin... Je morda izračunal, kolikšna je ekonomska vrednost brezplačne storitve opraševanja kulturnih rastlin in sadnega drevja, ki ga opravljajo čebele?”

“Človeštvo ima za seboj izkušnje ne samo namerne zlorabe znanosti, ampak uporabe znanosti z najboljšimi nameni, toda z dolgoročno nenamernimi, škodljivimi posledicami. ... S tragično naravo znanosti in tehnologije bomo morali živeti, ker iz

znanstvenotehničnega sveta ne moremo izstopiti, ne moremo pa ga tudi več tako graditi, kot smo ga zadnjih 300 let.”

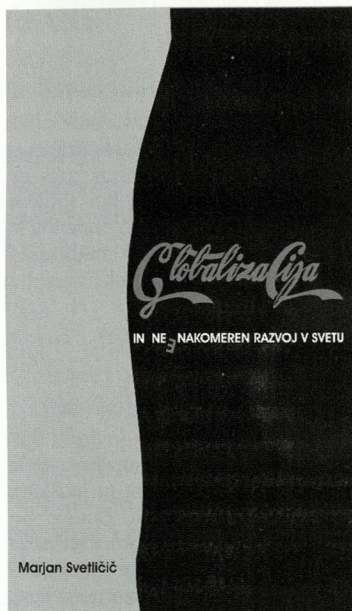
“Staro dilemo o alternativnosti zgodovine je mogoče parafrazirati takole: bodoča družba bo socialnoekološko trajnostna ali pa je ne bo.”

To je le nekaj vprašanj in ugotovitev avtorja, ki v izjemno pronicljivem in vsestransko poglobljenem delu razkriva ključne značilnosti obstoja in delovanja sodobnega človeka oziroma človeštva. Ta vprašanja se navezujejo na temeljni vzorec modernega družbenega razvoja kot nenehne rasti z vključeno predpostavko o neomejenosti naravnih virov. Avtor ne razkriva le škodljivih posledic tega razvoja za naravno okolje, temveč analizira in pojasnjuje celoto medsebojno neločljivo povezanih procesov – od zapletenosti samega spoznavnega postopka, uporabe znanosti in tehničnih pripomočkov, do etičnih vidikov delovanja vseh pomembnih udeležencev v “človeški zgodovini narave.” Pojasnjevalni svod njegovih zgodovinsko umeščenih razlag je izjemno širok in barvit, saj se razpenja od starih kitajskih modrosti in grške poezije, prek filozofskih meditiranj in sodobnih umetniških ubeseditvev ogroženega bivanja vsega bivajočega, do empirično utemeljenih in z vso znanstveno strogostjo izoblikovanih odgovorov na vprašanje, kje smo, ter napovedi, kam pelje tak razvoj in kaj je mogoče storiti – od svetovne skupnosti do posameznika, da bi presegli geslo “za mano potop” in trajnostno ohranjali naravno dediščino. To delo lahko spodbudi vsakogar k resni presoji o tem, koliko je njegovo/njeno lastno delovanje skladno z načelom “misli globalno, deluj lokalno”.

Marjan Svetličič

Globalizacija in neenakomeren razvoj v svetu

2004 / št. strani 205 / brošura

cena 3.500 SIT, klubska cena 3.000 SIT

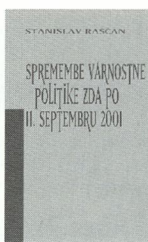
»Globalizacija je kot morje. Lahko je mirno in takrat uživamo v lovljenju rib, pa še nafto nam daje na svojem dnu. Nepredvidljive nevihte pa ga lahko razburkajo in takrat postane nevarno, mi pa zelo ranljivi. Le spreten krmar se lahko izogne čerem, ki pretijo, ali pa se, če je prehudo, zateče v zavetrje. Torej, globalizacija je tu, pred njo ne moremo pobegniti, lahko pa se bolj ali manj uspešno kosamo z njo, odvisno od našega znanja in spretnosti.«

»Čeprav se v tem delu ukvarjam predvsem z lažje merljivimi dohodkovnimi neenakostmi, torej ekonomskimi razsežnostmi globalizacije, ne gre zanemariti nedohodkovnih in neekonomskih virov in oblik neenakosti ...»

»Je prvi grešni kozel, kriva za revščino, nižanje plač, razslojevanje med državami in znotraj njih, za ekološke katastrofe, terorizem, aids in še bi lahko naštevali. Ponujata se dve ključni vprašanji. Prvič, zakaj se globalizacija krepi vsem tem očitkom navkljub, in drugič, ali morda ti grehi niso samo njeni, kot se običajno misli, pač pa jih je treba iskati tudi drugje, morda v samem kapitalističnem sistemu, blagovni proizvodnji.«

To je le nekaj odlomkov iz knjige, ki nakazujejo, na kakšen način avtor pristopa k obravnavi teme.

V knjigi empirično in teoretično poglobljeno analizira značilnosti in razvoj globalizacije. Opozarja na protislovnost procesa globalizacije, osvetli njegove senčne in sončne strani, prikazuje, kako se koristi in stroški razporejajo med različnimi akterji, predvsem pa ga zanima, kako globalizacija vpliva na dohodkovno in drugo neenakost med državami v svetu, na plače in zaposlovanje. Poglobljeno se loti tudi vprašanja, zakaj prihaja do razvojne konvergence in do poglobljanja razlik ter kako lahko vlade s svojimi strategijami vplivajo na učinke globalizacije. »Demokratizacija je gotovo eden od ključnih instrumentov, ki lahko pospeši preobrazbo k bolj človeški globalizaciji«, zaključuje avtor.

Stanislav Raščan

Spremembe varnostne politike ZDA po 11. septembru 2001

2004 / št. strani 142 / brošura

cena 3.400 SIT, klubska cena 3.000 SIT

Avtorju je v knjigi uspelo preko t.i. »area studies« interdisciplinarno osvetliti vse pomembne aspekte varnostne politike ZDA in njihov vpliv na posamezne države oziroma posamezne regije sveta. S svojim širokim predznanjem združi vse vidike varnostne politike, ki niso samo obramba in zunanja politika, ampak zajemajo tudi gospodarsko, ekološko, medicinsko

in še katero komponento.

Benjamin Flander

Pozitivna diskriminacija

2004 / št. strani 272 / brošura

Cena 4.000 SIT, klubska cena 3.400 SIT

Knjiga bralce seznanja s kritično fenomenološko in pravno analizo načela enakopravnosti, s problematiko (ne)enakih možnosti (žensk in moških), s problematiko preprečevanja posredne diskriminacije itd. Gotovo bo pomembno prispevala k nadgradnji ustaljenega, pretežno formalističnega uveljavljanja enakopravnosti (žensk in moških) v slovenskem pravnem redu in spodbudila občutljivost (zakonodajalca in drugih nosilcev oblasti) za (prikrite) diskriminatorne prakse, ki jih družbena večina vsiljuje družbenim manjšinam.

Drago Zajc

Razvoj parlamentarizma

2004 / št. strani 272 / brošura

cena 3.900 SIT, klubska cena 3.100 SIT

Namen dela, ki nadgrajuje prejšnje delo »Parlamentarno odločanje« je, da prikaže poleg temeljnih predpostavk sodobnega parlamentarizma in določenih razvojnih obdobjih tudi posebne funkcije sodobnih parlamentov, ki poleg klasičnih odločevalskih funkcij pomembno vplivajo na delovanje celotnega političnega sistema.

Danica Fink Hafner (ur.)

Evropske stranke in strankarski sistem na ravni EU

2004 / št. strani 209 / brošura

cena 3.500 SIT, klubska cena 3.000 SIT

Zbornik člankov orje ledino slovenske literature s področja političnih strank in strankarskega sistema na ravni Evropske unije, ki je med raziskovalno najšibkeje obravnavanimi tematikami evropskih povezovalnih procesov. Avtorji raziskujejo in ugotavljajo razvojne in eksistencialne možnosti evropskega strankarstva v kontekstu spreminjajočega se institucionalnega ravnotežja in izjemne pravno-formalne dinamike na ravni Unije. Knjiga nudi podroben strukturni vpogled v mozaik evropskega zunaj in znotrajparlamentarnega strankarstva s predstavitvijo političnih skupin Evropskega parlamenta in razvojno analizo evropskih strankarskih federacij. Zaokroža jo skupen informacijskih povezav z omenjenega področja ter edinstvena zbirka rezultatov evroparlamentarnih volitev.

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrženih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994: 27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljate v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994: 7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994: 7; Kosec, 1998: 3-4; Kosec, 1998a: 58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a: 27-9) (Novak, 1994b: 1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Govern in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

č 73

186 613/2005

920053574,1

COBISS o

ČLANKI

BOŠTJAN ANTONČIČ, OTMAR ZORN,
BORUT RONČEVIĆ, DEJAN JONTES

DOSEŽKI KVALITATIVNIH RAZISKAV

IVAN BERNIK, MARTINA TRBANC, MATEJA SEDMAK,
SIMONA ZAVRATNIK ZIMIC, MOJCA PAJNIK, ALENKA ŠVAB,
ROMAN KUCHAR, VERA GREBENC, INES KVATERNIK JENKO,
LILJANA RIHTER, RUŽICA BOŠKIĆ,
DANICA FINK HAFNER, SIMONA KUSTEC LIPICER,
TOMAŽ KRPIĆ, TINA KOGOVŠEK

